

**T.C.
ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
ARAP DİLİ VE BELAGATI BİLİM DALI**

**ARAP DİLİNDE TA'RÎB OLGUSU AÇISINDAN
GARÎBU'L-KUR'ÂN**

(DOKTORA TEZİ)

Ömer ACAR

**Danışman
Prof. Dr. Erol AYYILDIZ**

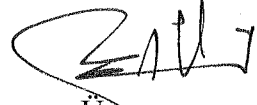
BURSA 2007

T. C.
ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

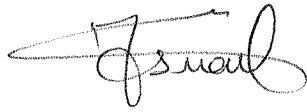
Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı Arap Dili ve Belagatı Bilim Dalı'nda 20024132 numaralı Ömer ACAR'ın hazırladığı "Arap Dilinde Ta'rib Olgusu Açısından Garibu'l-Kur'an" konulu Doktora Tezi ile ilgili tez savunma sınavı, 17/10/ 2007 günü 14.00: - 16: 30 saatleri arasında yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin başarılı olduğuna oybirliği ile karar verilmiştir.

Prof. Dr. Zeki ÖZCAN
Sınav Komisyonu Başkanı

Üye (Tez Danışmanı)
Prof. Dr. Erol AYVILDIZ

Üye
Doç. Dr. Mehmet YALAR

Üye
Doç. Dr. İsmail GÜLER

Ana Bilim Dalı Başkanı

Üye

...../...../ 20.....
Enstitü Müdürü

ÖZET

Yazar: Ömer Acar
Üniversite: Uludağ Üniversitesi
Anabilim Dalı: Temel İslam Bilimleri
Bilim Dalı: Arap Dili ve Belağatı
Tezin Niteliği: Doktora Tezi
Sayfa Sayısı: xii + 307
Mezuniyet Tarihi:
Tez Danışmanı: Prof. Dr. Erol Ayyıldız

ARAP DİLİNDE TA'RÎB OLGUSU AÇISINDAN GARÎBU'L-KUR'AN

Yabancı kelimelerin Arapçaya girişi, İslam'dan önce ve sonra komşu kültürlerle kurulan ilişkiler sonunda olmuştur. Bu münasebetlerin ve Arapçanın tabîî gelişiminin bir sonucu olarak, Arapların daha önce tecrübe etmediği iktisat, sanayi, tarım, ticaret, felsefe, siyaset ve toplum alanlarına dair pek çok kavram dile girmiştir. İslamdan önce dile giren yabancı kelimelerin Arapça'ya uyumunun nasıl sağlandığı sorusu, Kur'ân'da ve yaygın olarak kullanılan şiirde geçen yabancı lafızların bu açıdan ele alınması yoluyla verilebilir. K. Kerim'deki yabancı kelimeler tartışmasına bu perspektiften bakılacak olursa, bilginlerin geliştirmiş olduğu kriterlerin bir yere kadar işe yaradığı, bazı durumlarda daha ayrıntılı ve kompleks bilgilere ihtiyaç duyulduğu görülür. Zira çok önceden Arapçanın kılcal damarlarına sirayet etmiş bazı yabancı asıllı kelimelerin tespitinde selika ve dil zevki sınırlı bir işlev gördüğü için, meseleyi başta Sâmi dilleri olmak üzere, Arapçanın ilişkiye girdiği diller açısından ele alıp incelemek gerekir.

Garîbu'l-Kur'ân literatüründe verilen örneklerden anlaşıldığı kadarıyla, buradaki garîblik'den kasıt fesahatten uzaklık değil, kelimenin diğerlerine göre daha az bilinmesi ve kullanılması, Arap lehçelerinden veya yabancı dillerden girmiş olması gibi özelliklerdir. Arap lehçeleri ve bunlardan alınan dil malzemesi (kelime ve kural) hakkında müstakil çalışmaların yapılması, standart dilin oluşum aşamaları hakkında fikir verecektir. Nitekim son zamanlarda yapılan karşılaştırmalı çalışmalarda, standart dilde bulunmayan kimi kadim unsurların Arap lehçelerinde yaşadığı tespit edilmiştir. Ayrıca avam dili olarak ifade edilen günlük konuşma dilinde, bazı Sâmi dillerin izleri açıkça görülebilmektedir. Bütün bu lehçelerin ve diğer Sâmi dillerin alt dalları ile

birlikte ele alınıp karşılaştırmalı, eşzamanlı ve artzamanlı bir incelemeye tabi tutulması Arapçanın tarihinin aydınlatılması için önemlidir.

Anahtar Sözcükler: Garibu'l-Kur'ân, Ta'rîb, Sâmi Dilleri, Dahîl, Arap Lehçeleri.

ABSTRACT

Yazar: Ömer Acar
Üniversite: Uludağ Üniversitesi
Anabilim Dalı: Temel İslam Bilimleri
Bilim Dalı: Arap Dili ve Belağatı
Tezin Niteliği: Doktora Tezi
Sayfa Sayısı: xii + 307
Mezuniyet Tarihi:
Tez Danışmanı: Prof. Dr. Erol Ayyıldız

GARİBU'L-QUR'AN in TERMS of ARABIZATION in THE ARABIC LANGUAGE

Foreign words in the Arabic occurred in consequence of the relationships between Arabic and other neighbor cultures both before and after the advent of Islam. The result of this relations and natural development of Arabic language is entering a lot of new economical, industrial, agricultural, philosophical, political and social concepts and words from other languages into Arabic that are not experienced before by Arabs. The question of how these foreign words harmonised with Arabic language may be answered by investigation and analysing of foreign words in the Qur'an and classical Arabic poems. In this perspective, for accomplish the debates about foreign words which are presented in the Qur'an, the measures of classical scholars about this problem are not enough, because more detailed and complex datas related with this topic are required. For this reason, to study on this topic beside a perfect information about Arabic language there is necessary to know Semitic languages and other languages that have historical relations with Arabic.

Showing us in the literatures of Garibu'l-Qur'an the expression of "Garib" is not mean a lack of fluency, rather knowledge about these words is being less than the others and their entering into Arabic from other Arabic dialects and foreign languages. We think that studying on the Arabic dialects and language materials such as words and grammatical rules that are taken from them is important to understand the genesis of

standart language's levels. Thus in the recent comperative studies, it is stated that some archaic elements that are not found in the Arabic, live in the dialects of Arabic. Also the traces of some Semitic languages can be seen in the vulgar Arabic tongue. As a consequence, for clarifying the history of the Arabic language we must study and investigate all these dialects and Semitic languages with their subdivisions synchronically and diachronically.

Key Words: Garibu'l-Qur'an, Arabization, Semitic Language, Foreign Words, Arabic Dialects.

ÖNSÖZ

İnsanı tanımlayan en eski sözlerden biri olan “insan konuşan bir canlıdır” sözünde, tercümeden kaynaklanan bir eksiklik söz konusudur. Zira eskilerin tanımında, yani insanın ‘hayvân-ı nâtık’ olarak nitelenmesinde, konuşmayı da içeren; ama onu mümkün kılan bir öz olması nedeniyle daha kuşatıcı ve esaslı bir anlam vardır. Hiç şüphesiz bu öz ve temel düşünmektir. İnsan düşünme yetisine sahip yegâne canlıdır. Dolayısıyla yukarıdaki tanımı “insan düşünen ve konuşan bir canlıdır” şeklinde yeniden düzenlemek isabetli olacaktır. Dilin doğası ile ilgili tartışmalarda sıkça dile getirildiği gibi, insanın dil kabiliyetini oluşturan nutk (veya mantık), hem insanın konuşmasını hem de onun dili kullanmasını mümkün kılan bütün bir dil sisteminden insanın payına düşen kısmı temsil etmektedir.

Düşünme ve konuşma yeteneğine sahip olan insan, aynı zamanda hem cinsleri ile bilinçli bir iletişim kuran yegâne varlık olma özelliği taşımaktadır. Başlangıçtan beri, insanlar ve toplumlar arası münasebetlerin aracısı olan dillerin birbirinden farklı oluşu, bu işlevini görmesine engel değildir. Nitekim en eski dönemlere ait belgelerden, farklı dil ve kültüre sahip milletlerin birbirleriyle ilişki içerisinde oldukları anlaşılmıştır. İnsanlar tarafından oluşturulan çeşitli medeniyetlerin, insanlığın ortak malı olarak başka toplumlarca paylaşılması ve sonraki nesillere aktarılması hep dil sayesinde olmuştur. Dünyanın en eski medeniyetlerinin kurulduğu Mezopotamya’da bulunan belgeler, bundan binlerce yıl öncesinde toplumların ve dillerin birbirlerinden etkilendiklerini, kısacası dil ve kültür alışverişinin çok önceleri başladığını ortaya koymaktadır.

İnsanın zihin dünyası ve sosyal yapısı, toplum ölçeğinde yansımaları bulur. Aslında toplum büyük bir insan gibidir veya insan küçük bir toplumdur. Dolayısıyla insanın ihtiyaçlarını, arzularını ve beklentilerini belirleyen şartlar toplum için de geçerlidir. Büyük medeniyetler bu şartların doğru okunup yeterli ölçüde karşılandığı toplumlar tarafından inşa edilmiştir. Diller arasındaki iletişimin en basit sonucu kelime alışverişidir. Ticaret, resmî yazışmalar vs. ile iki toplumun birbiriyle kurduğu ilişkiler çoğu zaman her ikisinin de birbirinden etkilenmesi ile sonuçlanır. İletişim araçlarının ve hızının sürekli arttığı günümüzde, bu etkileşimler daha fazla ve geniş boyutlarda

yaşanmaktadır. Özellikle terimler konusunda dünya dillerinin Latince ve İngilizce karşısında sürekli kan kaybettiği gerçeğinden hareketle, çeşitli kurum ve kuruluşlar marifetiyle dili yabancı tesirlerden korumak ve gelişen dünyada ihtiyaçları karşılamak için dilin kendi imkânlarını seferber etmek suretiyle çeşitli çözümler üretmek kaçınılmaz olmuştur.

Tarih sahnesine çıktığı andan itibaren, aynı şartlarla karşı karşıya olan Arapça'nın diğer dillerle ilişkisi sonucunda bünyesine kattığı yabancı kelimelerin Arapça'nın yapısına uygun hâle getirilmesi anlamına gelen ta'rib olgusu ve bunun K.Kerim'deki yansımalarını ele aldığımız bu çalışma, bir Giriş, iki Bölüm ve Sonuç'tan oluşmaktadır.

Giriş'te tezin bütününde yol gösterici olacak bazı terimlerin tarihî süreçte kazandıkları anlamlar ve birbirleriyle ilişkileri üzerinde durulmuştur. Birinci Bölüm'de, Arapların da içinde bulunduğu Sâmi milletlerin en eski yurdu hakkında öne sürülen tezler, Sâmi göçleri, Arabistan coğrafyası, Arabistan'da yapılan keşif araştırmaları ve bunların getirdiği açılımlar, Arapların taksimi, Araplarca kurulan devletler gibi konular ele alınıp incelenmiştir. İkinci Bölüm'de ise, Sâmi dillerinin genel bir tarihi, taksimi, Sâmi yazı sistemleri ve kitabeleri, Arap dilinin gelişim aşamaları, Arap dili ve ta'rib, ta'rib olgusu bakımından Garibu'l-Kur'ân konuları ayrıntılı bir biçimde incelenmiştir. Sonuç kısmında ise, araştırma neticesinde ulaşılan bilimsel sonuçlar özetlenmiştir.

Doktora çalışması olarak bu konuyu seçmemde ve çalışma planını oluşturma aşamasında emeği geçen merhum hocam Ahmet BULUT'u rahmet ve minnetle anıyorum. Ayrıca, konunun devam ettirilmesi yönünde anlayış gösteren ve tezin her aşamasında yardımlarını esirgemeyen kıymetli hocam Prof. Dr. Erol AYYILDIZ Bey'e, özellikle kaynak temini konusunda yardımlarına başvurduğum hocalarım Doç. Dr. İsmail GÜLER ve Öğr. Gör. Mehmet YILMAZ Beyler'e, tezin yazımında ve düzenlenmesinde katkıda bulunan bütün arkadaşlarıma ve maddî-manevî destekleriyle tez yoğunluğunu hafifleten kıymetli eşime bu vesileyle teşekkürü borç bilirim.

Bursa 2007

Ömer ACAR

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	iii
İÇİNDEKİLER	viii
KISALTMALAR	xii
GİRİŞ.....	1
Arap Teriminin Kökeni.....	1
Arap-İsmailî	4
Arap-Saraceni.....	10
Arap-Bedevî	11
Arap-İbrânî.....	18

BİRİNCİ BÖLÜM

SÂMÎLER

I. SÂMÎNİTELEMESİ	29
II. SÂMÎLERİN ANAYURDU İLE İLGİLİ TEZLER.....	40
1. Eski Irak veya Dicle ve Fırat Nehirleri Arasında Kalan Bölge.....	40
2. Ermenistan-Kürdistan Bölgesi	43
3. Amurluların Ülkesi	47
4. Afrika	47
5. Arabistan	49
III. SÂMÎGÖÇLERİ.....	58
1. Akkadlıların (Babilliler ve Âsurluların) Göçü	58
2. Amurluların Göçü.....	67
3. Kenanlıların Filistin'e Göçü.....	69
4. Ârâmîlerin göçü.....	80
5. Hz. İbrahim'in Göçü	82
IV. SÂMÎGÖÇLERİNİN SEBEPLERİ.....	95
V. ARABİSTAN COĞRAFYASI.....	102
VI. ARABİSTAN'DA KEŞİF ARAŞTIRMALARI.....	108

VII. ARAPLARIN TAKSİMİ.....	110
1. ARAB-I BÂİDE	113
a. Ad Kavmi	113
b. Semud Kavmi	116
c. Tasm ve Cedis Kabileleri	118
d. Cürhüm Kabilesi	119
e. Amâlika	120
2. ARAB-I ÂRİBE	123
3. ARAB-I MÜSTA'RİBE	124
4. ADNÂNÎ-KAHTÂNÎ ÇEKİŞMESİNİN ARKA PLANI.....	125
VIII. İSLAM'DAN ÖNCE ARABİSTAN (SİYASİ TARİH).....	128
1. GÜNEY ARABİSTAN'DA KURULAN DEVLETLER.....	128
a. Maîn Krallığı	129
b. Sebe/Saba Devleti.....	130
c. Kataban Devleti	132
d. Evsan Krallığı.....	133
e. Hadramut Krallığı	133
f. Himyerî Devleti.....	134
2. KUZEY ARABİSTAN'DA KURULAN DEVLETLER	136
a. Nabatlılar Devleti.....	136
b. Tedmür Krallığı	137
c. Gassânî Devleti	138
d. Münzirî Emirliği	139
e. Kinde Emirliği	140

İKİNCİ BÖLÜM

SÂMÎ DİLLERİ VE ARAP DİLİNDE TA 'RÎB OLGUSU AÇISINDAN GARÎBU'L-KUR'ÂN

I. SÂMÎ DİLLERİ VE ARAPÇA	143
A. SÂMÎ DİLLERİ TARİHİ.....	143
1. Doğu Sâmî Dilleri.....	153

a. Akkadca (Babilce-Âsurca).....	153
b. Ebla Dili	157
2. Batı Sâmi Dilleri	159
a. Kuzeybatı Sâmi Dilleri	159
(1) Kenan Dilleri	159
(a) Ra's Şamra Dili (Ugaritçe).....	161
(b) Fenikece	163
(c) İbranice.....	165
(2) Ârâmîce.....	173
(a) Zincirli Ârâmîcesi	176
(b) İmparatorluk Ârâmîcesi	177
(c) Fiyele Ârâmîcesi (Elephantine).....	178
(d) Yahudi Ârâmîcesi	179
(e) İncil Ârâmîcesi.....	179
(f) Filistin Hristiyan Ârâmîcesi.....	180
(g) Nabat Ârâmîcesi	181
(h) Palmira Ârâmîcesi	182
(i) Edesa (Urfa) Ârâmîcesi: Süryânice	183
(j) Babil Talmudu Ârâmîcesi	186
(k) Mendâi Ârâmîcesi.....	187
(k) Modern Ârâmîce.....	188
b. Güneybatı Sâmi Dilleri.....	190
1. Arapça.....	190
(a) Güney Arapçası.....	203
(b) Kuzey Arapçası.....	208
2. Habeşçe.....	211
B. SÂMÎ YAZI SİSTEMLERİ ve SÂMÎ KİTABELERİ.....	213
II. ARAP DİLİ VE TA'RİB.....	227
A. Konuyla İlgili Terimlerin Analizi	232
1. Dahîl	232
2. Muarrab	234

3. Ucme-A'cem.....	245
4. Müvelled.....	246
B. Yabancı Diller Karşısında Arapça.....	247
C. Yabancı Kökenli Kelimeyi Tanıma Yolları.....	256
D. Ta'rib Bağlamında Garîbul Kur'ân.....	268
1. Garîbul Kur'ân Kavramının Analizi (Menşei, Tarihi Seyri).....	268
2. Garîbul Kur'ân Literatürü.....	273
3. Kur'ânda Arapça Olmayan Kelimeler Meselesi.....	278
SONUÇ.....	286
BİBLİYOGRAFYA.....	291

KISALTMALAR

a.y.	aynı yer
ae	aynı eser
age	adı geçen eser
agm	adı geçen makale
agmd	adı geçen madde
Bkz.	bakınız
c.	cilt
çev.	çeviren-çevirenler
DİA	Diyanet İslam Ansiklopedisi
h.	hicrî
İA	İslam Ansiklopedisi (MEB)
K.M.	Kitab-ı Mukaddes
Krş.	Karşılaştırınız
m.	miladî
Mat.	Matbaası
MEB	Milli Eğitim Bakanlığı
Mes.	Mesela
m.ö.	milattan önce
m.s.	milattan sonra
neşr.	neşir-neşreden
p.	page
s.	sayfa
ss.	sayfadan sayfaya
TDK	Türk Dil Kurumu
TDV	Türkiye Diyanet Vakfı
thk.	Tahkik
t.y.	tarih yok
vb.	ve benzeri
vd.	ve devamı- ve diğerleri
vs.	vesaire
Yay.	Yayımları

GİRİŞ

Arap Teriminin Kökeni

Dünyada, dış etkilere tamamen kapalı, ortaya çıktığı zamandaki yapısını değiştirmemiş olan kültür ve dil bulunduğunu söylemek neredeyse imkânsızdır. En eski dönemlere ait bulgularda bile haricî faktörlerin etkileri görülmektedir. Nitekim Platon, dillerin kökeni, Yunanca kelimelerin etimolojisi gibi konuları ele aldığı Kratylos Diyalogu'nda Yunanca üzerindeki dış etkilerden bahsetmiş, Yunancaya giren yabancı kelimeler hakkında bilgi vermiştir. Benzer bir durumu, özellikle İslam'ın diğer milletler tarafından benimsenmeye başlamasından itibaren, Arapçanın karşılaştığı değişim ve bozulma tehlikesine binaen, dili dış tesirlerden korumak amacıyla yürütülen çabalarda görüyoruz. Tezimizin konusunu oluşturan Arapçalaştırma-Arapçalaşma olgusu bu faaliyetlerin bir nevi uzantısı konumundadır. Nitekim ileride belirtileceği üzere, hangi kelimelerin yabancı kökenli olduğu, hangi dönem eserlerinin dil meselelerinde delil kabul edileceğine dair tartışmalar, Arapçanın dış tesirlerden korunmasına yönelik faaliyetlerin altyapısını oluşturmaktadır.

“Arap” teriminin ve bu kelimenin göndermede bulunduğu Arap ırkının ne zaman ortaya çıktığına dair kesin bilgilere sahip değiliz. Ancak bazı görüşleri karşılaştırmalı olarak ele almak suretiyle bir sonuca ulaşmaya çalışacağız. Peşinen belirtelim ki, bu konuda verilen bilgilerin büyük bir kısmı, batılı oryantalistlerin çalışmalarına dayanmaktadır. Gerek dillerin taksimi ile ilgili yaygın görüş, gerekse insan ırklarının tarihî ayrışım süreçlerine dair genel kabul, Kitab-ı Mukaddes kaynaklıdır. Esasında meselenin kökleri ilk dil (Âdem'in konuştuğu, bütün dillerin kendisinden türediği varsayılan proto-dil) tartışmalarına kadar gitmektedir. Nitekim insanların önceleri İbranice konuştuğu, fakat Tanrı tarafından cezalandırılarak dillerinin karıştırıldığı biçimindeki Babil Kulesi Efsanesi¹ ile batılı araştırmacıların İbranice safında yer aldığı

¹ Babil Kulesi Efsanesi ve buradan hareketle dillerin doğuşu, tek köken varsayımı, anadil ve kusursuz dil arayışı vb konular için bkz. Eco, Umberto, *Avrupa Kültüründe Kusursuz Dil Arayışı*, çev. Kemal Atakay, Afa Yayınları, İstanbul, 1995. Eco, kitabının sonunda 'Âdem'e Armağan' başlığı altında, konuyu belki de olabilecek en güzel şekilde özetlemiştir: “Başlangıçta Tanrı'nın verdiği bir dil vardı,

görülmektedir. Umberto Eco'nun kaydettiğine göre, Origenes'ten Augustinus'a kilise babaları İbranicenin dillerin karışmasından önce insanlığın ilk dili olduğunu çürütülmesi imkânsız bir veri olarak kabul etmişlerdi. İbranicenin Tanrı dili olduğu fikri tüm ortaçağ boyunca varlığını sürdürmüştür.²

Her ne kadar modern dilbilimin doğuşuna kadar başka diller de kusursuz dil arayışının adresi olarak gösterilmişse de, Avrupa'da İbraniceye duyulan ilgi gücünden bir şey kaybetmemiştir. Guillaume Postel, Konrad Gessner, Claude Duret gibi etimoloji tutkunları İbranicenin insan soyunun evrensel dili olduğu, mevcut tüm dillerin 'yozlaşmış biçimiyle de olsa' İbranice kökenli kelimeler içerdiği tezini ispatlamak için çılgın bir etimoloji avına girişmişlerdir.³ Daha sonra Kircher 1679'da yayımlanan *Turris Babel* adlı eserinde, İbranicenin ilk ve kutsal dil (lingua sancta) olduğunu tartışmasız kabul etmiş, Babil kargaşasının ardından İbraniceden Keldânîce, Sâmirîce, Süryânîce, Arapça ve Habeşçe olmak üzere beş ana lehçenin çıktığını ileri sürmüştür. Kircher değişik etimolojik kanıtlamalarla alfabelerin birbirlerinden nasıl türediğini açıklayarak, Avrupa dilleri de dâhil olmak üzere öteki dillerin doğuşunu izah etmeye çalışmıştır.⁴

Aynı durumu, Arapların ve Arapçanın ortaya çıkışıyla ilgili tezlerde de görüyoruz. Mesela DİA "Arap" maddesini kaleme alan Hakkı Dursun Yıldız, Arap kelimesinin kökeni ile ilgili değişik görüşleri özetledikten sonra, İbranicede 'kara ülkesi' veya 'step' manasına gelen '*arabh*' ya da göçebelerin hayatını ifade eden

bu dil sayesinde Âdem nesnelere niteliğini biliyordu ve bu, her şeye- ister töz olsun ister ilinek- bir ad ve her ada bir nesne öngören bir dildi. (...) Bunun arkasında şu inanç vardır: Diller uzlaşım sonucu doğmuş olamaz, çünkü dillerin kuralları üzerinde anlaşabilmek için insanların elinde daha önce gelmiş bir dilin bulunması gerekirdi; ancak bu dil var idiye, neden insanlar zor ve nedensiz bir çabaya girişerek, öteki dilleri oluşturma zahmetine katlansınlardı? İbn Hazm'a göre bunun tek bir açıklaması vardır: Başlangıçtaki dil bütün dilleri kapsıyordu. Daha sonraki bölünme (kaldı ki, Kur'ân da bunu bir lanetlenme olarak değil, doğal bir olay olarak görüyordu), yeni dillerin bulunmasından değil, *ab initio* (baştan beri) var olan ve öteki tüm dilleri içeren biricik dilin parçalanmasından kaynaklanmaktadır. Bu nedenle, bütün insanlar hangi dilde dile getirilirse getirilsin Kur'ân'ın vahyini anlayabilirler. Allah Kur'ân'ı kendi halkı anlasın diye Arapça indirmiştir, bu dilin özel bir ayrıcalığı olsun diye değil. Herhangi bir dilde insanlar başlangıçtaki çokdilliliğin ruhunu, soluşunu, kokusunu, izlerini yeniden bulabilirler. Bize uzaktan gelen bu öneriyi kabul etmeyi deneyelim. Anadil tek bir dil değil, bütün dillerin toplamıydı. Belki de Âdem bu armağana sahip olmamıştı, bu armağan ona yalnızca vaat edilmişti ve ilk günah bu dilin yavaş öğrenimini yarıda kesti. Ancak Babil Kulesi'nin tam ve uzlaşmış hükümdarlığını ele geçirme görevi bir miras olarak çocuklarına kaldı." (s.346-347)

² Eco, *age*, s. 83.

³ *Ae*, s. 88-92.

⁴ *Ae*, s. 92-93.

‘erebh’ etimolojilerini daha inandırıcı bulduğunu ifade etmektedir. Oysa kelimenin etimolojisinin, Mezopotamyalılar tarafından Fırat’ın batısında oturanlar için kullanılan Sâmi kökten türemiş ve ‘batı’ manasına gelen bir kelimeyle ilişkilendirilmesini, bir milletin başka bir millete nispetle kendi coğrafi durumunu gösteren bir kelimeyi ad olarak almasını makul bulmadığını söyleyerek eleştirmişti.⁵

Arap kelimesinin geçtiği, bilinen en eski kaynak, M.Ö. IX. yüzyılda Âsur kralı III. Shalmaneser (Şulmanu Aşâred) zamanına ait metinlerdir. Hama’nın kuzeyindeki Karkar’da, M.Ö. 853 yılında Âsurlularla bölgedeki 12 krallığın oluşturduğu koalisyon güçleri arasında gerçekleşen savaşın anısına dikilen tek parça taş abide üzerinde önemli bilgiler yer almaktadır. Burada Âsur kralı savaşın ayrıntılarından bahsederken, Arap Gindibu’nun 1000 deveden oluşan destek kuvvetiyle rakip orduda yer aldığını kaydediyor.⁶ Söz konusu metinde geçen Araplardan kasıt, meşîha yani bir nevi kabile emirliği düzeninde yaşayan komşu bedevî kabilelerdir. Gindibu (جندب) ise, emirin kendisine ‘melik’ anlamına gelmek üzere verdiği bir lakaptır. Âsurlularla ilişkileri iyi olmayan bedevî emirliklerin etkinliği siyâsî şartlara ve emirin gücüne bağlı olarak azalıyor veya artıyordu. Âsur yazısında hareke sistemi olmadığı için Karkar monolitinde geçen ‘Arap’ kelimesinin okunuşunda ihtilaf vardır: (Aribu, Arubu, Aribi, Urbi, Arabi gibi).⁷

Akkad kralı Büyük Sargon’un (M.Ö.2371-2315) Meluhha⁸ ve Magan⁹ bölgelerine düzenlediği askerî seferleri anlatan Babil kitabelerinde de ‘Arap’

⁵ Yıldız, Hakkı Dursun, “Arap” *DİA*, TDV Yay., İstanbul, 1991, III, s. 272.

⁶ Ayrıntılı bilgi için bkz. King, L. W, *Bronze Reliefs From The Gates of Shalmaneser King of Assyria B.C. 860-825*, Oxford University Press, London, 1915, ss. 29-30; Grayson, A. Kirk. “Shalmaneser III and the Levantine States: The ‘Damascus Coalition Rebellion’”, *The Journal of Hebrew Scriptures*, Vol. 5 (2004), pp. 1-10; Olmstead, A.T., “Shalmaneser and the Establishment of Assyrian Power”, *Journal of the American Oriental Society*, Vol. 41 (1921), ss. 341-382, s. 365-367; Alî, Ramazan Abduh, *Târîhu’ş-Şarki’l-Ednâ el-Kadîm ve Hadârâtuh*, Dâru Nahdati’ş-Şark, Kahire, 2002, I. Baskı, I, 255; Kubeysî, Muhammed Behcet, *Melâmih fi Fikhi’l-Lehecâti’l-Arabiyyât-mine’l-Akkâdiyye ve’l-Ken’âniyye ve hattâ es-Sebeyye ve’l- Adnâniyye*, Dâru Şem’el, Dimeşk, 1999, s. 69-70. Söz konusu Karkar savaşı ve savaş anısına dikilen monolit için bkz [\(http://en.wikipedia.org/wiki/Battle_of_Qarqar\)](http://en.wikipedia.org/wiki/Battle_of_Qarqar) (07.01.2007) http://en.wikipedia.org/wiki/The_Kurkh_Monolith. (07.01.2007)

⁷ Alî, Cevâd, *el-Mufasssal fi Târîhi’l-Arab Kable’l-İslâm*, Câmiatu Bağdâd, yy, I, 16.

⁸ Meluhha, Sümerlerin ticarî ilişki kurduğu Dilmun ve Magan’la birlikte antik çağın önemli ticaret merkezlerinden kabul edilmektedir. Coğrafi konumu tartışmalıdır. Ağırlıklı görüş, Meluhha’nın bugünkü Oman’ın güneydoğusunda, İran körfezinin yakınlarında yer aldığı yönündedir. Konuyla ilgili görüşler ve ayrıntılı bilgi için bkz. D. Potts, Road to Meluhha, *Journal of Near Eastern Studies*, Vol.

kelimesinin geçtiği söylenmiştir.¹⁰ Ancak araştırmacıların üzerinde ittifak ettikleri en eski metin yukarıda değinilen Âsûrî belgedir. M.Ö. IX. yy.'dan sonraki metinlerde Arap ifadesine daha fazla rastlanmaktadır.

Şimdi Araplarla ilişkilendirilen bazı terim ve nitelemeleri ele alalım:

Arap-İsmailî

K.Mukaddes geleneğinde kelimenin kullanımı ile ilgili önemli ayrıntılar yer almaktadır. Pentateuch adı verilen ilk Beş Kitap'ta 'Arap' kelimesi yer almamaktaysa da diğer bölümlerde, mesela İşaya:13/20 ve 21/13'te herhangi bir kavmi veya milleti ima etmeksizin bedevîlik, ıssız ve tekin olmayan yer manasında kullanıldığı görülmektedir. Bible Ansiklopedisi'nin kaydettiğine göre, Tekvin babında yer alan soy listelerinde Arap isminin geçmemesi, söz konusu kelimenin bir milleti veya kavmi nitelemediği, bedevi-çöl insanı manasına geldiği yönündeki görüşü teyit etmektedir.¹¹ Bununla birlikte, Hoyland'a göre, 2.Tarihler 9/14'te yer alan "Bütün Arap krallar ve eyalet valileri Süleyman'a altın ve gümüş getiriyorlardı" ifadesi, yukarıda değinilen Asûrî belgeden daha geç bir tarihte düzenlendiği halde kronolojik olarak daha erken döneme (Kral Süleyman dönemine [M.Ö. 970-931]) aittir.¹²

Arap kelimesinin K.Mukaddes geleneğinde, Bible bilginlerinin iddiasının aksine bir soy veya millet anlamını çağrıştıracak şekilde kullanıldığının bir başka kanıtı, Targumim geleneğine ait Jonathan Targum'unda, Beş Kitap ve diğer metinlerde Hz.

41, No. 4. (Oct., 1982), ss. 279-288, s. 280 vd.; Hoyland, Robert G., *Arabia and Arabs-From The Bronze Age to The Coming of Islam*, Routledge, London, 2001, s. 13-16;
<http://en.wikipedia.org/wiki/Meluhha> (07.01.2007).

⁹ Magan'ın coğrafi konumu da tartışmalıdır. Bununla birlikte tıpkı Meluhha gibi onun da bugünkü Oman civarında yer aldığı genellikle kabul edilmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Hoyland, age, s. 14-15; <http://en.wikipedia.org/wiki/Magan> (07.01.2007). Bununla birlikte Kubeysî, Sargon'a ait yukarıda değinilen tablette yer alan Magan (مجان - مكان) kelimesinin hataen (معان) şeklinde okunarak, güney Arabistan'da kurulan Maîn Devleti ile ilişkilendirilmesine itiraz etmektedir. Ona göre söz konusu kelimenin aslı Mekke'dir. (ارمان) örneğinde olduğu gibi, (ان) ekinin ilavesiyle (مكان) olmuştur (Krş. Kubeysî, age, s. 70-73).

¹⁰ Welfenson, Israel, *Târîhu 'l-Lugâti 's-Sâmiyye*, Dâru'l-Kalem, Beyrut, t.y., s. 29; Kubeysî, age, s. 70-72, 89.

¹¹ Cheyne, T. K., Black, J. Sutherland, *Encyclopedia Biblica*, The Macmillan Company, New York, 1899, Vol.I, s. 272.

¹² Hoyland, age, s. 59.

İsmail'in oğulları arasında sayılan 'Kedar' isminden 'Arap' şeklinde bahsedilmesidir.¹³ Babil ve Kudüs Targumlarına dair sözlükte de Arap kelimesi 'İsmail'in oğlu' şeklinde karşılanmıştır.¹⁴

Bazı Tevrat bilginlerine göre, Arap kelimesinin İbranilerde yaygınlık kazanması, İsmâîlîlerin zayıflayıp bedevîlerin (a'râbın) onlara galip gelmesinden sonradır. Öyle ki, zamanla Arap kelimesi İsmâîlîlerin eşanlamlısı olarak kullanılmaya başlamıştır. İsmâîlîler de esasında göçebe hayatı sürmüşler, bedevîlerin yaşadığı yerlerde yurtlarını kurmuşlardır. Söz konusu bilginlere göre Arap kelimesi geç bir kullanımdır, zira İbranilerin Âsurlular ve Babillilerden aldığı kelime, Tevrat'tan önceki dönemlere ait Âsur ve Babil kitabelerinde geçmektedir. Arap lafzının 'İsmâîlî' ifadesinden sonra yaygınlık kazanması ve aynı maksatla kullanılması, iki kelime arasında irtibat kurulmasına ve Araplarla İsmailîlerin nesep bakımından ilişkilendirilmesine yol açmıştır.¹⁵

K.Mukaddes Ansiklopedisi Araplarla İsmâîlîlerin kaynaşmasını, kuzeydeki çöl bölgelerine asırlar boyu süren bedevî göçleri sonucu, yerli halkın sonradan gelenler içinde erimesi şeklinde izah etmektedir. Filistin'in doğu ve güney kısımlarının verimsiz topraklarının böylesine bir göçe sahne olmasını ise, bölgenin bedevîlerce merkezî Arabistan'ın pek çok yerine nispetle daha elverişli görülmesine bağlamaktadır.¹⁶

Modern Yahudi bilginlerinden Goitein, İsmail'in tarihten çabucak silinen çok eski bir kabile olduğunu, Tevrat'ta geçen İsmâîlî kelimesinin de seferlere katılan veya deve yetiştiren çöl halkına delalet eden ortak bir isim olarak kullanıldığını kaydetmektedir. Ayrıca Gideon'un savaştığı Medyenlilere (Midianites) de İsmâîlî denildiğini ifade eden Goitein, bu sayede Hz. Yusuf'un Medyenlilere ve İsmâîlîlere iki kez satılmasını anlatan Tevrat ibarelerinin (Tekvin 37:25,28,36) daha açık hale geldiğini söylemektedir.¹⁷

¹³ <http://www.tulane.edu/~ntcs/pj/pjgen23-5.htm> (11.01.2007).

¹⁴ Jastrow, Marcus, *A Dictionary of the Targumim, the Talmud Babli and Yerushalmi, and the Midrashic Literature*, Vol.I, Luzac & Co., London, 1903, s. 1111.

¹⁵ Cevâd Alî, *el-Mufasssal*, I, 20.

¹⁶ Cheyne, T. K., Black, J. Sutherland, *Encyclopedia Biblica*, Vol. I, s. 273.

¹⁷ Goitein, Shleomo Dov, *Yahudiler ve Araplar: Çağlar Boyu İlişkileri*, çev. Nuh Arslantaş-Emine Buket Sağlam, İz Yayıncılık, İstanbul, 2004, s. 42. Goitein'in Hz. Yusuf'la ilgili açıklamasının inandırıcılığı bir yana, Tevrat hakkındaki şüpheler ve konunun uzmanları tarafından tespit edilen çelişkili ifadeleri

Goitein'in ilginç bir iddiası da, Araplarla İsrailoğulları arasında var olduğu söylenen akrabalık ilişkisinin (amcaoğulları-dodanim), K.Mukaddes'teki (İşaya 21:13) Arap *Dedanim* kabilesinin ismi üzerinde yapılan bir kelime oyunundan kaynaklandığıdır. Ona göre, Arapların İbrahim'in oğlu İsmail'in torunları oldukları şeklindeki Yahudi kabulü, daha sonraları bizzat Araplar tarafından da benimsenmiştir. Hz. Muhammed tebliğinin sonraki dönemlerinde bunu yeni amentüsünün köşe taşlarından biri haline getirmiştir. Goitein'e göre, "Peygamber, Bakara suresinin 125. ayetinde İsmail'i babası İbrahim'e yardım ettirmek suretiyle, Kâbe'yi gerçek dinin mabedi haline dönüştürerek İbrahim'i Arapların atası ve dinlerinin kurucusu şekline büründürdü."¹⁸

Günümüz Yahudi bilginlerinden Israel Eph'al'e göre K.Mukaddes'te Medyenlilerin ve Amalıkların İsmâîlîlerle ilişkilendirilmesi ve zikredilen kabilelerin İsmâîlîlerin yaşadığı bölgelere izafe edilmesi, İsmâîlîlerin M.Ö. X. yy'dan önce Filistin'in güneyinde yaşayan ana kabile konfederasyonu olduğu yolundaki tezi desteklemektedir. Söz konusu tarihten sonra K.Mukaddes'te sadece İsmâîlîlerle ilgili değil, Amalıklar¹⁹ ve Hagritler²⁰ hakkında da etnik veya siyasi bir kayda rastlanmayacaktır.²¹

göz önüne alındığında, Goitein'in İsmâîlîlerle Medyenlileri bir ve aynı kabul ederek en azından bu kıssadaki çelişkili durumu bertaraf etme endişesinden söz edilebilir. Nitekim yetkili merciler de bu çelişkiyi izahta zorlanmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Sakioğlu, Mehmet, *Tevrat'ı Kim Yazdı?*, Ozan Yayıncılık., İstanbul, 2004, s. 192-194. Kitab-ı Mukaddes hakkındaki şüpheler ve onun vahiy kaynaklı olmadığına dair iddialar için bkz. Joomal, Alî Hân, *el-Kitâbu'l-Mukaddes Kelimetullâh em Kelimetu'l-Beşer*, terc. Ramazan es-Safnavi, Mektebetu'n-Nâfize, Kahire, 2007; Friedman, Richard Elliott, *Kitabu Mukaddes'i Kim Yazdı?*, terc. Muhammet Tarakçı, Kabcacı, İstanbul, 2005. Ayrıca bizzat Yahudilerin gözünde Tevrat'ın ifade ettiği değer ve bu alanda oluşan Yahudi literatürü hakkında bkz. Adam, Baki, *Yahudi Kaynaklarına Göre Tevrat*, Seba Yay., I. Basım, Ankara, 1997.

¹⁸ Goitein, *Yahudiler ve Araplar*, s. 42. Eseri çeviren Nuh Arslantaş'ın konuyla ilgili değerlendirmesi yerindedir: "Goitein gibi pek çok batılı araştırmacı, Mekkî surelerde İbrahim ile İsmâîl arasında doğrudan bir bağ kurulmadığını, bazı Mekkî ayetlerde (el-En'âm 6/84; Hûd 11/71; Meryem 19/49; el-Enbiyâ 21/72; el-Ankebût 29/27) İbrahim'e İshak ve Yakub'un bağışlandığı belirtilirken İsmail'in zikredilmediğini, İbrahim ile İsmail'in sadece Medenî surelerde ve Kâbe'nin inşası ile hac ibadeti çerçevesinde bir arada anıldığını belirtir ve bu noktadan hareketle, Hz. Peygamber'in İbrahim ile İsmail arasındaki aile bağını iyi bilmediğini iddia ederler. Bu iddia Kur'an'ın vahiy eseri olmayıp Peygamber Efendimiz tarafından düzenlendiği şeklindeki ön yargıya dayandığı gibi, bilgi bakımından da doğru değildir. Çünkü kabile geleneğine bağlı ve asabiyetin ön planda olduğu bir toplumda, üstelik Yahudi ve Hıristiyanlarla birlikte Mekke müşriklerinin de atası olarak kabul ettiği İbrahim'in aile bağlarını, özellikle onun kendi ataları olan İsmail'in babası olduğunu bilmemeleri mümkün değildir." Bkz. aynı yer 1. nolu dipnot.

¹⁹ Amalıklar hakkında bkz. Cheyne, T. K., Black, J. Sutherland, *Encyclopedia Biblica*, Vol. I, 128-131; Cevâd Alî, *el-Mufasssal*, I, 345-347; <http://en.wikipedia.org/wiki/Amalek>. 15.01.07.

Eph'al, yukarıda sözü edilen İsmâîlî-İsrâîlî akrabalığı ile ilgili konseptin M.Ö. II. Milenyumun son yüzyıllarında şekillendiğini düşünmektedir. Nitekim patrik geleneklerin oluşmaya başlaması ve İsrailoğullarının çölde -özellikle Kadesh Barnea'da- geçici ikametleri (Tesniye 1:46, 2:14), İsmâîlîlerin bölgede kurdukları kabile konfederasyonunun hâkimiyeti dönemine rastlamaktadır.²²

Ona göre, 'İsmail' ifadesi ve konfederasyona dâhil kabilelerin atalarının isimlerinin aksine, Arap lafzı K.Mukaddes'te yer alan herhangi bir soy listesinde geçmemektedir. Dahası Araplarla ilgili atıflarda 'bedevî', 'çölde ikamet eden' ve 'belirli bir hayat tarzı süren' manalarından başkası kastedilmemiştir. Bu yüzden Asûrî metinlerde geçen 'Mât Aribi' gibi ifadeler Suriye-Arabistan çöllerindeki Sâmi kabilelerle alakalı görünmemektedir. Ayrıca bu isim Güney Arabistan yazıtlarında ve klasik Arapça ile yazılmış metinlerde yerleşik halkları değil, yarımadayı mesken tutan bedevîleri nitelemektedir.²³ Bununla birlikte Eph'al pek çok batılı bilim adamının aksine, Arap lafzının iştikâkını İbranice "Erebh" (göçebe) kökeninde bulmamaktadır. Çünkü ona göre, kelimenin Arapça veya Akkadçada benzer bir karşılığının olmaması söz konusu tezi zayıflatmaktadır.²⁴

İsmâîlî ifadesinin M.Ö. X. yy'ın ikinci yarısından sonraya tarihlenen K.Mukaddes metinlerinde geçmemesi, öte yandan 'Arap' teriminin M.Ö. IX. yy'dan itibaren Filistin ile Bereketli Hilal'in iki uç noktası arasında kalan çöllerdeki göçebelere delalet etmek üzere K.M. ve Âsur kaynaklarında kullanılması, ayrıca Tekvin 25: 13'te sayılan İsmail'in oğullarından (Nebaioth, Kedar, Massa, Tema...) Asûrî kaynaklarda Araplar olarak bahsedilmesi, akıllara bu ikisi arasında bir akrabalık olup olmadığı sorusunu getirmektedir.

Eph'al'e göre, Tekvin 25: 13-16'da anılan yer ve kabile isimleri Asûrî belgelerde Araplara ait olduğu belirtilen bölgeye tekabül etmekteyken, Tekvin 25: 18'de

²⁰ Hz. İbrahim'in Mısırlı eşi Hacer ve onun soyundan gelen kabilelerden oluşan Hagritler hakkında bkz. Cheyne, T. K., Black, J. Sutherland, *Encyclopedia Biblica*, II, 1933-1934; <http://en.wikipedia.org/wiki/Hagrites>. 15.01.07.

²¹ Eph'al, Israel, "'Ishmael" and "Arab(s)": A Transformation of Ethnological Terms", *Journal of Near Eastern Studies*, Vol. 35, No. 4. (Oct., 1976), pp. 225-235, p. 226.

²² Eph'al Israel, *agm*, 226.

²³ *Agm*, s. 227.

²⁴ *Agm*, s. 228.

İsmail oğullarının yerleştiği söylenen daha küçük bölge ise daha önce İsmâîlîler tarafından iskân edilen bir alana tekabül etmektedir. Buradan çıkarılacak sonuç şudur: Söz konusu liste ve K.M.’teki diğer soy listeleri (mes. Yusuf’un oğulları ile ilgili Tekvin 10:2-4’teki liste) M.Ö. VIII. yy’dan önce derlenmiş olamaz. Bu listeyi düzenleyen yazar, kendi zamanında Filistin’in doğusunda ve güneyindeki göçebe kabileleri (yani ‘Araplar’ı) araştırırken, ‘Arap’ ismiyle ilgili, eski kabile isimlerinin kabilenin atalarıyla anılması şeklinde bir geleneğe rastlamazken, İsmail ve İsmâîlîlerle ilgili böyle bir gelenek olduğunu tespit etmiştir. İsmâîlîlerin Filistin bölgesinde ikametlerinin uzun sürmemesi nedeniyle, yazar İsmailoğulları tabirini kendi dönemindeki bedevîlere nakletmiştir. Bu yüzden İsmâîloğulları ile ilgili soy listesi tarihî temellerden yoksundur, olsa olsa İsmâîl lafzı üzerinde midraşik geleneğin etnolojik bir yorumundan ibarettir.²⁵

K.Mukaddes’in İsmailoğulları ile Araplar arasında akrabalık olduğu yolunda bir kayıt ihtiva etmediğini belirten Eph’al, bazı bilginlerin Âsurbanipal dönemine ait yazıtlarda geçen özel isimlere dayanarak İsmailoğulları ile Araplar arasında akrabalık olduğuna dair tezine şu iki noktadan itiraz etmektedir: 1. Âsurbanipal yazıtlarının analizi, kronolojiyi de dikkate almak suretiyle, bu iki göçebe kabile arasını kesinlikle ayırmamızı gerektirecek yeterli biyografik deliller sunmaktadır. 2. İsmail lafzının Asûrî metinlerde geçen “Sumu’il” formuna doğru gelişimi izah edilemez. Dahası, fiil binasına sahip bir özel isim olan İsmail lafzı Akkadlar ve Eski Babilliler döneminden beri bilinmektedir. Kelimenin bu yapısı Sennacherib ve Âsurbanipal yazılarında bilindiğine göre, İsmail kelimesini isim yapısına sahip bir özel isim olarak Sumu’ilu şeklinde almış olmaları ihtimal dâhilinde değildir. “Sumu’ilu”nun İbraniceye aktarılmış formu *Sumu’el* olmalıdır, ama kesinlikle *Yisma’el* değil.²⁶

İsmâîlîlerle Araplar arasındaki ilişki konusunda daha belirgin bir tavrı antik Yahudi tarihçi, Josephus’un “Antiquities of the Jews” adlı eserinde görüyoruz. Josephus, Arapların çocuklarını on üç yaşında sünnet ettirdiğinden bahsederken, onların atası olan İsmail’in de bu yaşta sünnet edildiğini kaydetmektedir. Ancak Eph’al’e göre, Arap yarımadasında eski olan bu geleneğin değişik uygulamaları, söz konusu

²⁵ *Agm*, s. 228-229.

²⁶ *Agm*, s. 229-230.

ilişkilendirmenin en azından bu uygulamaya dayanarak temellendirilemeyeceğini ortaya koymaktadır.²⁷

İsmâilî-Arap kimliğinin bir başka aşamasını da Kudüs'ün Babilliler tarafından fethedilip Yahudilerin çöle sürülmesi sürecinde yaşananlar oluşturmaktadır. Bu dönemin öne çıkan özelliği, birtakım halk efsaneleridir ki, bazılarında İsmâilîler tarafından ihanete uğratılmışlığın acısı dile getirilmektedir. Söz konusu efsanenin en eski versiyonu, İsmâilîlerin yaşadığı yeri Arabistan olarak niteleyen Filistin Talmudu'dur. Hikâyede İsmâilîlerden kuzenleri olarak yardım beklediği anlatılmaktadır. Yahudilerle çöl insanları olan İsmâilîler arasında akrabalık ilişkisi öngören en açık ifadelere sahip metin olan Filistin Talmudu son halini Filistin'in Müslümanlar tarafından fethinden iki asır önce almıştır. Dolayısıyla söz konusu ilişkide politik şartların etkisinden bahsedilebilir. Diğer taraftan, bu efsanenin Yahudilerle Araplar arasında İslamî dönemden önce de birtakım sürtüşmelerin olduğunu gösterdiği söylenebilir.²⁸

Güney Arabistan'da M.Ö. I. Milenyumun başlarına kadar tarihlenen bini aşkın yazıt tespit edilmiş ve bunlar çeşitli bilim adamları tarafından etraflıca incelenmiştir. Bölgede kurulan Sebe, Zû Raydan, Maîn, Hadramut ve Himyer vs. krallıkların politik ve askerî faaliyetleri, birbirleriyle ilişkileri ve yüz kadar kralın ismi bu incelemeler sonucu tespit edilmiştir. Dikkat çeken husus, söz konusu yazıtların hiçbirinde, yerel halkın kendisini Arap olarak tanımladığına dair açık bir işaret bulunmamasıdır. W. Caskel ve M. Hofner'in tespitlerine göre, Arap ifadesi oldukça geç dönemde, M.S. I. yy'da Sebe krallığı, M.S. III. yy'da ise Hadramut krallığı sınırlarında ortaya çıkmıştır. Arapların bu dönemdeki görünüşleri bazen yardımcı kuvvetler şeklinde olsa da, genellikle krallıkların sınırlarını zorlayan ve onlar için haricî bir tehlike oluşturan bedevî kabileler şeklindedir. Zamanla Arap teriminin kraliyet metinlerinde geçtiği görülmektedir.²⁹

Güney Arabistan krallıklarının zamanla güç kaybetmesi ve ilerleyen dönemlerde tamamen ortadan kalkması, bölgede bedevî ağırlığının iyice hissedilmesi sonucunu

²⁷ *Agm*, s. 232.

²⁸ *Agm*, s. 233.

²⁹ *Agm*, s. 233-234.

doğurmuş, önceleri bedevî anlamını yansıtan ‘Arap’ kelimesi anlam genişlemesine uğrayarak, yarımada da yaşayanların tamamına delalet eder olmuştur. Caskel’in tabiriyle yaşanan, Arabistan’ın ‘bedevîleşmesi’ sürecidir.³⁰

En eski kaynaklarda ‘Arap’ terimi Kuzey Arabistan’da Bereketli Hilal’in iki ucu arasında yaşayan bedevîleri karşılamaktaydı. Terimin güneye doğru yayılması, bedevîlerin yerleşik düzene sahip halkları alt etmesi, yani çölün tarım kültürüne galip gelmesiyle birlikte gerçekleşmiştir. Klasik Arap kaynakları da Arapların ilk vatanı olarak yarımada’nın kuzeyini göstermektedir. İslam’ın ilk yüzyıllarında sistemleşen klasik Arap soy bilimi, Arabistan’da yaşayanları iki gruba ayırmaktadır: Kuzeyliler, yani İsmail’in oğlu olduğu söylenen Adnan’ın soyundan gelenler ve güneyliler, yani Nuh oğlu Sam’ın oğlu Kahtan’ın (K.Mukaddes’e göre Yoktan’ın) soyundan gelenler. el-Arabu’l-Arîbe veya el-Arabu’l-Bâide şeklinde tanımlanan ve Hz. Muhammed zamanında ortada olmayan eski Arap kabilelerinin (Âd, Semud, Tasm...) yarımada’nın kuzeyinde yaşadıkları sanılmaktadır. Başka kaynaklara göre ise gerçek Araplar (el-Arabu’l-Arîbe) güneydeki Kahtan’ın soyundan gelenlerdir. Burada dikkat çeken husus, kaynakların hiçbirinde gerçek Arapların İsmail ile ilişkilendirilmemesi, İsmail’in oğlu Adnân’ın soyundan gelenlerin sonradan Araplaşmış olduklarının (el-Arabu’l-Musta‘ribe) belirtilmesidir.³¹

Eph’al’e göre İslam’ın ilk dönemlerindeki klasik Arap soy bilimi aslında iki sistemin bileşiminden ibarettir: İslam’dan önceki devirlerden beri süregelen, kaçınılmaz olarak korunan bir kabile geleneği manasındaki soy bilgisiyle, K.Mukaddes kaynaklı soy bilim. Bu ikincisinin Arap nesep ilmiyle ortaklığı sonucu, Yahudi kültürüne ait unsurların İslam kültürü tarafından absorbe edilmesi süreci hızlanmıştır.³²

Arap-Saraceni

Yeri gelmişken, Arap-İsmâilî ilişkisine benzer bir nitelemeden söz etmek uygun olacaktır. En eski Yunan-Latin kaynakları Araplar hakkında *Saraceni*, *Saracenes* ve *Saracenus* ifadelerini kullanmıştır. Bununla kastedilen Bâdiyetu’ş-Şâm, Sina yarımadası

³⁰ *Agm*, s. 234.

³¹ *Agm*, s. 234.

³² *Agm*, s. 235.

ve Edom yakınlarındaki çöl bölgelerinde yaşayan Arap kabilelerdir. Kelimenin anlamı milattan sonra özellikle dördüncü, beşinci ve altıncı yüzyıllarda bütün Arapları kapsayacak şekilde genişlemiştir. Öyle ki, kilise kâtipleri ve dönemin tarihçileri Arap lafzını neredeyse hiç kullanmamış, bunun yerine *Saraceni* terimini tercih etmişlerdir. Ortaçağ'da Hıristiyanların bütün Arapları hatta bütün Müslümanları nitelemek için kullandıkları bu tabiri ilk defa zikreden, M.S. I. yy'da ünlü Nero zamanında yaşayan Yunanlı fizikçi ve farmakolog Pedanius Dioscorides'tir.³³

Eusebius ve Hieronymus gibi tarihçiler *Saraceni* tabirini Fârân bölgesindeki Kadeş'te veya Medyen'de yaşayan İsmâîlîler için kullanmıştır. Daha önce Hagarene veya Hagrites ifadeleri kullanılırken, Saracenes zamanla diğer kullanımların önüne geçmiştir.³⁴ Arabistan'ın tarihî coğrafyasını kaleme alan Forster, *Saraceni* ifadesinin Hz. İbrahim'in eşi Sara ile ilişkilendirilerek, İsmâîlîler hakkında kullanılmasının yanlış olduğunu, nitekim hiçbir Arabın kendi soyunu Sara ile ilişkilendirmediğini, aksine Arapların İsmail'in soyundan geldiklerine inandıklarını kaydederek, kelimenin etimolojisi ile ilgili başka bir bilgiye yer vermektedir. Buna göre Saracen tabiri Batlamyus'un yaşadıkları yer olarak Arabia Felix'i (güney ve güneybatı Arabistan) gösterdiği Arap kabilelerden *Sarite*'lerin isminden gelmektedir. Bu isim de bazılarının zannettiği gibi *Sarah*'dan değil, yine Batlamyus'un ifadesine göre *Saraka*'dan gelmektedir. Batlamyus bu isimle anılan iki ayrı Arap kabilesinden bahsetmiştir: Sina yarımadasının Mısır'a yakın bölümünde yaşayan kabile, ikincisi daha içlerde Nabatiler'e yakın yerlerde yaşayanlar.³⁵

Arap-Bedevî

Görüldüğü gibi, K.Mukaddes geleneği ve bu geleneğin izinden giden bazı batılı araştırmacıların gözünde "Arap" terimi çölde yaşayan, bedevî, tarım kültürüne yabancı, dolayısıyla medeniyetten uzak, bütün uğraşısı etrafındaki yerleşik toplumlara baskınlar

³³ Cevâd Alî, *el-Mufasssal*, I, 27. Dioscorides, farmakoloji alanında asırlar boyunca referans olarak kullanılan beş ciltlik *De Materia Medica* adlı ünlü tıp kitabının yazarıdır. Eseri doğuda ve batıda birçok dile çevrilmiştir. Dioscorides hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. <http://en.wikipedia.org/wiki/Dioscorides>. 19.01.07.

³⁴ Cevâd Alî, *age*, aynı yer.

³⁵ Forster, Charles, *The Historical Geography of Arabia, Duncan and Malcolm*, London, 1844, Vol. II, p. 9-11.

düzenleyip yağmacılık yapmak olan bir nevi “çingene”yi karşılamaktadır. Nitekim günümüzün Yahudi bilginlerinden Joshua Grintz, bu nitelemeyi sadece Araplar için değil, İbraniler dışındaki diğer birçok Sâmi kavim için rahatlıkla kullanabilmektedir.³⁶ Grintz Sâmîlerin ilk vatanıyla ilgili değişik tezleri ele aldığı makalesinde Araplara geniş yer ayırmış, hatta makalesinin neredeyse tamamını Sâmîlerin anavatanının Arap Yarımadası olduğuna dair tezi çürütmeye tahsis etmiştir. Sâmi nitelemesi, Sâmi diller Sâmi kavimler ve onların ilk vatanı gibi konulara ileride değinileceği için, burada sadece Arap-İbranî ilişkisi bağlamında bedevîlik ve göçebelik kavramları ele alınacaktır.

Bedevîlikle göçebeliliğin (nomadism) birbirinden ayrılması gerektiğini savunan Grintz, K.Mukaddes’te Patriklerin (İbrahim, İshak ve Yakup gibi eski ataların) göçebe olarak resmedildiğini, fakat bunların Arabistan veya bedevîlerle bir ilişkisinin bulunmadığını ileri sürmektedir. Göçebelerle bedevîlerin bir ülkeye veya toprak parçasına nispet edilmemek hususunda birleştiklerini söyleyen Grintz, bunun aynı zamanda bu iki grubun ayrışma noktası olduğunu ifade ederek, her iki grubun özelliklerini ve birbirinden farklı yönlerini sıralamıştır. Ona göre bedevî Arap su katılmamış bir “çingene”dir³⁷, geçimini genellikle deve sütü ve etinden sağlar, haftalar ve aylar boyu iskân edilmemiş ve iskâna müsait olmayan kuru çöl tepelerinde dolaşır, deve yetiştirir, tarımdan nefret eder ve onu küçümser, kendisini insanların en özgürü olarak görür. Buna mukabil, göçebe (nomad) her ne kadar yük taşımak için bir miktar deveye sahip olsa da, esas itibariyle koyun ve sığır yetiştiriciliğinden geçimini sağlar. Göçebeler Suriye ve Arabistan çöllerinden çok, Shechem, Beersheba, Hebron ve Gerar gibi yüksek medeniyete sahip şehirlerin civarında yerleşmişlerdir.³⁸

³⁶ Grintz, Jehoshua M., “On The Original Home of The Semites”, *Journal of Near Eastern Studies*, Vol. 21, No. 3. (Jul., 1962), ss. 186-206, s. 197.

³⁷ Araplarla ilgili yaptığı çalışmalarla tanınan Philip Hitti, sanki Grintz’e cevap verir gibi, bedevîlerden söz ederken, onların amaçsız dolaşan ‘çingene’ olmadıklarını ifade etmektedir. Çöl şartlarına ayak uydurmada bedevîlerin gösterdiği üstün başarının altını çizen Hitti, mesela Nüfud çöllerinde yaşayan bir bedevînin göçebe yaşantısının, Detroit veya Manchester’daki endüstriyel hayat modeli kadar sistemli bir hayat tarzı olduğunu kaydetmektedir. Daha fazla bilgi için bkz. Hitti, Philip K., *History of The Arabs-From The Earliest Times to The Present*, The Macmillan Company, New York, 1951, V. Basım, s. 23.

³⁸ Grintz, *agm*, s. 197.

Daha önce Goitein ve Eph'al gibi bilginlerde görülen, Arapların bedevî ve medeniyetten uzak bir kabileler topluluğu, İsrailoğullarının ise tarım kültürüne sahip medenî bir millet olduğuna dair ön kabul Grintz'de de kendisini göstermektedir. Tezini dilbilimsel argümanlarla ortaya koyan Grintz, her iki dilde benzer telaffuza sahip iki kelime üzerinde durmaktadır. Bunlardan birincisi İbranice (להם), Arapça (لحم) kelimesidir. Ona göre kelime İbranicede basitçe 'gıda' manasındadır ve bu anlamda K.Mukaddes'in çeşitli yerlerinde geçmektedir. Araplar tarım kültürüne yabancı oldukları için onların dilinde kelimenin anlamı 'et'tir. Kelimenin İbranilerce 'undan yapılmış gıda' anlamında kullanılması, onların tarım kültürüne sahip medenî bir toplum olduğunu ortaya koymaktadır. İkinci örnek (قمح-קסח) kelimesidir. İbranicede çok eski dönemlerden beri 'çekilmiş tahıl tozu, un' manasına gelen kelime, Arapçada tarım öncesi bir terim olan 'tahıl' manasındadır.³⁹

Medeniyet açısından olmasa da, ünlü müsteşrik Margoliouth'un Arap-İsrail ilişkilerini ele aldığı kitabında Arapça ile İbranice arasında bazı kelimeler üzerinden yaptığı bir kıyaslama, yukarıdaki örneklerin nasıl yorumlanması gerektiği hakkında bir fikir verebilir: "Araştırmacı fiillerin İbrancesinin anlamıyla Arapçasınıkini karşılaştırdığımda genellikle Arapçanın kendisini bir aşama daha geriye götürdüğünü görür. Yani, tabiri caizse, İbranicede törpülenmiş olan çıkıntılar Arapçada muhafaza edilmiştir. İbranicede tecrit olmuş nice kelimenin Arapçası geniş bir akrabalık ağına sahiptir; böylesi kalıntılar ana gövdeden kopartılmış dallar gibidir, oysa Arabistan'da bunlar hâlâ hayatini sürdürmektedir."⁴⁰

Margoliouth sözünü ettiği olguya İbraniceden "Dîber" (דיבר - konuşmak) ve "Amar" (אמר - söylemek, demek) kelimelerini örnek veriyor. Bunlardan birincisi Fenikecede aynı anlama gelirken, Ârâmîce ve Arapçada 'idare etmek' manasında kullanılmaktadır. Ancak ilişkili olduğu harfler kümesi "geri, arka," anlamlarına gelir ki,

³⁹ Grintz, agm, s. 197. Grintz'in kimi Avrupa dillerinde anlam daralması yoluyla "gıda" manasına gelen bazı kelimelerin, sadece "et" manasında kullanılır olması yönündeki değişimden esinlendiği görülüyor. Ancak aynı durumun Sâmi diller için geçerli olması zorunlu değildir. Mesela Arapçada kelimenin 'gıda' anlamı, buna mukabil İbranicede de 'et' anlamı unutulmuş olabilir. Yahut kelimedeki anlam daralması yerine, anlam genişlemesi olayı gerçekleşmiş de olabilir. Aynı durum Grintz'in verdiği ikinci örnek için de geçerlidir. Sâmi dilleri gibi henüz bütünüyle aydınlatılmamış bir alanda kesin konuşmak doğru olmayacaktır.

⁴⁰ Margoliouth, D. S., *İslamiyet Öncesi Arap-İsrailoğulları İlişkileri*, çev.Suat Ertüzün, Kaknüs Yay., İstanbul, 2003, s. 19-20.

bu anlam İbranicede “en içteki mabet” demek olan “dabîr” kelimesiyle ifade edilir. ‘İdare etmek’ esasında tekneyi çekip çevirmek, dümeni yönlendirmekten gelir. Aynı durum İngilizcede yönetmek manasındaki kelimenin (*govern*) kökeni için de söz konusudur. Nitekim bu kelimenin de orijinal anlamı ‘dümen takımını idare etmek’tir. Şu halde idare etme düşüncesinin buyurma fikrine dönüşmesi, oradan da konuşma eylemini ifade eder duruma gelişi kolayca anlaşılabilir.⁴¹

Margoliouth’un verdiği ikinci örnek: “Türkçede nezaket kuralları ‘demek’ fiili yerine sık sık ‘buyurmak’ fiilinin kullanımını gerektirir. ‘Demek’i ifade eden olağan Arapça harf kümesi İbranicede ancak ‘ses’ anlamına gelen (قول - קול) isminde yaşamaktadır; bunun Arapçadaki türevlerinden biri ‘kabile reisi’ manasını vermektedir, fakat buradaki asıl anlamın ‘buyurmak/emretmek’ mi yoksa ‘konuşmak’ mı olduğu açık değildir. İbranicede ‘demek’ (Amar) için kullanılan kelime Arapçada buyurmak anlamına gelir ve hiç şüphe yok ki, bu ikincisi daha eski anlamı yansıtır.”⁴²

Tekrar göçebelik/bedevîlik meselesine dönecek olursak; bu konuda ortaya konulan yaklaşımlarda ideolojik ve etnik aidiyetlerin etkisi aşikârdır. Nitekim Yahudilerin kendi milletlerini ve tarihlerini yüceltmeleri, aksi istikamette bir yüceltmeyi beraberinde getirmiştir. Arapların faziletini ve tarihteki yerini abartılı bir şekilde ele alan pek çok eserin yazılmış olması bunu doğrulamaktadır. Ayrıca tarım kültürünün başlı başına iyi ve üstün, göçebeliğin veya bedevîliğin ise medeniyet dışı, ilkel ve kötü

⁴¹ Margoliouth, *age*, s. 20.

⁴² *Age*, s. 20. Karşılaştırmalı Sâmi diller alanında bilim dünyasına önemli katkılarda bulunan Prof. Dr. Salih Akdemir, yukarıda verilen (Amar- אמר) fiili hakkında farklı düşünmektedir. Arapçanın Sâmi diller arasında proto-semitik dile en yakın dil olduğu tezini çeşitli yönlerden ele alan Akdemir, Kur’ân’da yer alan kök sayısının K.Mukaddes’te kullanılan kök sayısının en az üç katı olduğunu belirtmekte, bununla birlikte pek çok kökün aslı anlamını zaman içinde meydana gelmiş olan anlam değişmelerinin etkisiyle yitirdiğini ifade etmektedir. Bunlara örnek olarak (أمر) fiilini veren Akdemir’e göre İbranicede ‘söylemek, demek’ manalarına gelen kelime, Kur’ân’da da aslında bu manada kullanılmıştır. Fakat gerek müfessirler ve gerekse sözlük yazarları kelimenin diğer Sâmi dillerdeki kök anlamlarından habersiz oldukları için, bu manayı hiç dikkate almamışlar ve kelimeyi ‘buyurmak’ anlamına adeta hapsetmişlerdir. (Krş. Akdemir, Salih, Kur’an-ı Kerim’de Geçen Köklerin Gerçek Anlamlarının Belirlenmesinde Art-süremlî [Diachronic] Semantik Araştırmaların Önemi, [Yayınlanmamış Bilimsel Çalışma], s. 23-26.) Kanaatimizce, Margoliouth’un yukarıda ifade ettiği gibi, ‘buyurmak’ anlamı daha eskiye dayanmaktadır. Nitekim kelimenin başka varyantlarında emirlik, müşavere gibi yönetimle ilgili anlamların yer alması bu tezi güçlendirmektedir. Ayrıca, Sâmi dillerin en eskilerinden olan Akkadçada kelimenin ‘söylemek’ manasından çok, farklı bir karşılığının bulunması ve İbranicede kelimenin ‘buyurmak’ anlamına da gelmesi, ‘söylemek’ anlamının zaman içinde sadece İbranicede geliştiğini gösterir.

olduğu şeklindeki bir düşüncenin yanlışlığı ortadadır. Konunun otoritelerinden İbn Haldun, medeniyetin sadece hadarîler için değil bedevîler için de söz konusu olduğunu, hatta bedevîliğin asıl, medeniyet ve şehirliliğin onun devamı olarak kabul edilmesi gerektiğini ifade etmiştir. Bedevîlerin hadarîlere nispetle pek çok erdeme sahip bulunduğunu kaydeden İbn Haldun'a göre, zarurî ihtiyaçlarını temine çalışan bedevîler esasında içten içe hadarîliğe temayül etmektedirler, ancak fırsat bulup yerleşik hayata geçenlerin pek çoğu eski hasletlerini büyük ölçüde kaybetmektedir.⁴³

İslamiyet'in gelişiyle birlikte bedevîlik konusunda farklı bir durum ortaya çıkmıştır. Kan bağına dayalı, dış tehditlere karşı sıkı bir dayanışma yapısına sahip, asabiyet duyguları yüksek kabile sisteminin yeni dinin yayılmasında katkıları olsa da, kurulmakta olan toplum yapısına engel teşkil edecek bazı özellikleri barındırdığı açıktır: "İslam dininin yasakladığı cahiliye devrine ait kötü alışkanlıklar arasında bedevîlerin bazı davranış ve tavırları da bulunmaktadır. Bedevîler Müslüman olunca Medine'ye hicret etmeleri istenmiş ve İslamiyet'in yayılması uğrunda cihad ile mükellef tutulmuşlardır. Hicretten sonra yerleşik hayatı terk ederek tekrar bedevîliğe dönmek de cemaatten uzaklaşmak, İslâm'ı müdafaa hususunda Müslümanlara verilen vazifeyi terk etmek, iyi ve güzel şeyleri, cemiyeti kalkındırarak işleri bırakmak anlamında kabul edilerek büyük günahlardan sayılmış ve yasaklanmıştır. (Buhârî, "Fiten", 14)⁴⁴

Gerçekten de kabile sistemine göre hayatını sürdüren Arap toplumunu yeni dinin öğretileri doğrultusunda eğitmek ve bu yapı üzerinde yepyeni bir toplum inşa etmek büyük önem taşıyordu. Fayda'nın da işaret ettiği gibi,⁴⁵ Hz. Peygamber'in hicretten sonraki siyasi hedefi, Cahiliye dönemi bedevî kabile sistemine son vermek ve onun yerine inananlardan oluşan bir şehir toplumu kurmaktır. Bu hedefi gerçekleştirmek üzere aile, ceza ve savaş hukuku ile ilgili pek çok düzenlemelerde bulunmuştur. Ancak bedevî karakterin bu hedefe ulaşma noktasında ciddi sıkıntılara yol açtığı anlaşılmaktadır. Nitekim gerek K.Kerim'de gerekse hadislerde bedevîler açıkça eleştirilmiş ve menfi tutumları gözler önüne serilmiştir.⁴⁶ Sadece bir ayet bile onların karakterlerini

⁴³ İbn Haldûn, Abdurrahman, *Mukaddimetü İbn Haldûn*, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 2001, I, 252.

⁴⁴ Fayda, Mustafa, "Bedevî", *DİA*, İstanbul, 1992, V, 315.

⁴⁵ Fayda, *agmd*, s. 315.

⁴⁶ Bkz. Ahzab-20, Fetih-16, Hucurat-14 vd.

açıklamak için yeterlidir: “Bedevîler küfür ve nifak bakımından hem daha beter hem de Allah’ın Rasûlüne indirdiği hükümleri tanımamaya daha yatkındır.” (Tevbe-97).

Söz konusu karakterlerinin bir devamı olarak, bazı bedevî kabilelerin Hz. Peygamberin vefatından hemen sonra isyan ettiği bilinmektedir. Bunlar kanun ve nizam tanımaz yapılarıyla İslamiyet’in kendilerine yüklediği bazı vazifeleri yadırgamışlar, zekât müessesesi, suçun ferdiliği, kan davası gütmenin yasaklanması gibi hususları benimsememişler ve irtidat hadiselerinde ön planda rol oynamışlardır. Ayrıca Hz. Ali’yi tekfir ederek ona karşı isyan eden ilk Haricîlerin bazı bedevîler olduğu unutulmamalıdır.⁴⁷

Bedevîlik meselesine son vermeden önce İsrailoğullarının da tıpkı Araplar gibi esasında bedevî kabilelerden teşekkül ettiği düşüncesini ele almak istiyoruz. Daha önce de işaret edildiği üzere, Goitein, Grintz ve Eph’al gibi çağdaş Yahudi bilginler bedevî karakterli Arap kabilelerinden farklı olarak, İsrailoğullarının tarım kültürüne sahip olduğu tezini ileri sürmektedirler. Ancak Goitein’in verdiği bilgiye göre, önde gelen bazı Amerikalı oryantalistler İsrail’i de bizzat bir Arap kabilesi olarak tanımlamışlardır. Ayrıca, Goitein’in adını açıklamadığı, Arap Dili ve Edebiyatı uzmanı bir İngiliz, İsrail’in atalarının Güney Arabistan’da eski Sebe ülkesinde ortaya çıktığını iddia etmiştir.⁴⁸

Goitein’in ‘pan Arap yaklaşımı’ olarak nitelediği görüş, özellikle XIX. yy’ın ikinci yarısında İsrail’in atalarını bedevîler olarak tanımlama eğilimindeydi. Bu yüzyılda ve ağırlıklı olarak da I. Dünya Savaşından sonra Arap yarımadasına düzenlenen seyahatler ve burada yapılan keşifler, söz konusu eğilime ivme kazandırmıştı. Goitein’e göre İsrail’i Arabistan çöllerinden çıkan bir kabile, İsrail dinini de Arap düşüncesinin bir tasarımı olarak kabul etmek mümkün değildir. Nitekim “kan bağıyla veya özel anlaşmalarla bir araya geldiklerine inanılan birimler olan kabilesel gruplaşmalar, sadece bedevîlere ve hatta göçebelere has bir özellik değildir. Bu durum,

⁴⁷ Fayda, *agmd*, s. 316.

⁴⁸ Goitein, *age*, s. 24.

yoğun tarımsal faaliyetlerin yapıldığı Yemen’de bugün dahî böyle olduğu gibi, Sebe ve diğer Güney Arabistan yazıtlarından anlaşıldığı üzere, binlerce yıl önce de böyleydi.”⁴⁹

Tıpkı Grintz gibi bedevîlerle göçebeler arasında ayırım yapma yanlısı olan Goitein, Hz. İbrahim’in tipik bir Arap kabile şeyhi olduğu düşüncesine karşı çıkararak, Yahudilerin önemseydiği patriklerin (ataların) Bethel⁵⁰, Hebron ve Beerşeva gibi kasabalar arasında dolaşmalarının bedevîlikle izah edilemeyeceğini söylemektedir. Ona göre patrikler gittikleri yerlere tarımı taşıyan, koyun ve sığır yetiştiren göçebeler olarak değerlendirilmelidir. Nitekim K.Mukaddes’te İsrailoğullarının deve yetiştiricisi bedevîler olduklarına veya Arabistan’dan göç ettiklerine dair tek bir atıf dahi mevcut değildir.⁵¹

Bedevîliği sadece, çölde ikamet edip deve yetiştirmek şeklinde tanımlarsak yukarıdaki yaklaşımları doğru kabul etmemiz gerekir. Fakat sürüleri için otlak arayan, kuyu, göze ve meraların bulunduğu yerlere doğru sürekli göç halinde bulunan, fırsat bulduklarında yerleşik medeniyetlerin civarında tarımsal faaliyetlerde bulunan yarı medenî/hadarî gruplara bedevî denilmeyecek midir? Bedevîlikle göçebelik arasında olduğu varsayılan ayırım gerçekten vâkî midir? Esasında, konunun uzmanlarından İbn Haldun’un bedevî/göçebe karakterli bazı milletlerden bahsederken kısmî bir ayırma gittiği söylenebilir. Ancak bu ayırım ırk ve coğrafya temeline dayalı olmaktan çok, fizikî ve tabii şartlarla ilgilidir. Nitekim İbn Haldun ağırlıkla deve yetiştiricisi olan Arap kabilelerin, koyun ve sığır yetiştiricisi Türkmen, Berberî ve Slav kabilelerle kıyaslandığında daha zor şartlarda hayatlarını sürdürdüklerini ifade etmiştir⁵². Kısacası burada bedevî/göçebe ayırımından çok, aynı karaktere sahip milletlerin/kabilelerin meşgaleleri hakkında tabii şartlara dayalı bir ayırım söz konusudur.

Suriye’nin tarihini kapsamlı bir şekilde kaleme alan Hitti, Suriye’nin de içinde bulunduğu Yakın Doğu coğrafyasının kaderini belirleyen şartlar arasında, göçebelerle yerleşik düzende yaşayanlar (yani çadırlarda oturanlarla evlerde ikamet edenler)

⁴⁹ Goitein, *age*, s. 46-47.

⁵⁰ Kudüs’ün 10 mil kuzeyinde yer alan antik kent. İsmi “El’in (tanrının) evi” anlamına gelmektedir. Bugün Batı Şeria’da yer alan Beitin adlı bir Filistin köyüyle ilişkilendirilmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. <http://en.wikipedia.org/wiki/Bethel> (27.06.07).

⁵¹ Goitein, *age*, s. 47.

⁵² İbn Haldûn, *Mukaddime*, I, 151.

arasında bitmek tükenmek bilmeyen kavgaya da yer vermektedir. Küçük bir mal varlığı, daha fazla hareket kabiliyeti ve tahammül özellikleriyle göçebe, işlenmiş topraklarına ve konforlu yaşam biçimine göz diktiği yerleşiklere karşı her zaman avantajlı konumdadır. Hitti'ye göre erken İsraililerin Eski Ahit'te anlatılan hikâyeleri aslında, göçebe hayatından yerleşik düzene geçişin ayrıntılı tasvirlerinden başka bir şey değildir. Fakat bu sadece İsrailoğulları ile sınırlı kalmaz, diğer pek çok Sâmi kavim de aynı aşamalardan geçmiştir.⁵³

Arap-İbrânî

Yukarıda İsrailoğullarının bedevî karakteri hakkındaki görüşlere değinilmişti. Tarihi veya coğrafi argümanlara ek olarak, meseleye dilbilimsel açıdan yaklaşan bilginler de vardır. Tarihte Arap-Yahudi ilişkilerini ele alan Ahmed Susa, Hebrew/İbrânî kelimesinin esasında Yahudilere delalet etmediğini ileri sürmektedir. Ona göre Yahudileri tanımlamak üzere değişik zamanlarda dört farklı terim kullanılmıştır: 1. İbrânî veya Abiri 2. İsrailoğulları 3. Musevî 4. Yahudî. Bunların her birinin delalet ettiği şey aynı görünse de öyle değildir. “Bunlardan İbrânî ve Abiri kelimesi, M.Ö. yaklaşık II. Binde Arap yarımadasının Şam bozkırlarında yaşayan Arap kabilelerinden bir grup ve gayr-ı Arap başka kabileler için kullanılmıştır. Sonunda sözcük, genel olarak sahralı veya bozkırlı anlamı kazanmış; çivi yazıtlarında ve firavun tabletlerinde de ‘abiri’, ‘hebiri’, ‘habiru’ ve ‘apiru’ bu anlamıyla kullanılmıştır. Bu kelimenin kullanıldığı dönemde ise henüz İsraililer, Musevîler ve Yahudiler tarih sahnesinde yoktular. Dolayısıyla Tevrat'ta İbrahim (a.s.)’dan bahsedilirken ‘İbrânî’ sıfatının kullanılmasıyla sahralı Arap kabileleri olan ‘Habiru’ bozkırlılar kastedilmiştir.”⁵⁴

⁵³ Philip K. Hitti, *History of Syria: Including Lebanon and Palestine* (New York: Macmillan, 1951) 61, *Questia*, 28 Apr. 2007, <http://www.questia.com/PM.qst?a=o&d=3525686>.

⁵⁴ Susa, Ahmed, *Tarihte Araplar ve Yahudiler-İki İbrahim, İki Musa, İki Tevrat*, çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul, 2005, I. Baskı, s. 26. Philip Hitti de *Habiru* kelimesinin herhangi bir etnik içeriğe sahip olmaksızın, birbirinden farklı özelliklere sahip göçebe kabilelere ve haydut çetelerine delalet ettiğini düşünmektedir (Krş. *History of Syria*, s. 160-161). Hebrew-Habiru-Hapiru kelimeleri hakkında ayrıntılı bir inceleme için bkz. Kraeling, E.G., “The Origin of The Name Hebrews”, *The American Journal of Semitic Languages and Literatures*, Vol. 58, No. 3. (Jul., 1941), pp. 237-253.

Nitekim Bible Ansiklopedisi de kelimenin Hz. İbrahim'in torunları kastedilerek, Kenanlılar tarafından 'Fırat'ın öteki yakasından gelenler' anlamında kullanıldığını ifade etmektedir. Tıpkı Yunanlıların Kenanlılara 'Fenikeliler', Avrupalıların Magyarlara (Macarlara) 'Hungarians' demesi gibi, *Hebrew* terimi de yabancılar tarafından İsrailoğullarına verilmiş bir isimdir ve uzun zamandır bu şekliyle kullanılmaktadır.⁵⁵

"Hebrew" kelimesinin K.Mukaddes'teki en eski formu olan "Eber" hakkında değişik görüşler ileri sürülmüştür. K.M.'de iki farklı manada kullanıldığı anlaşılıyor. Birincisi, Nuh oğullarının soy listelerinde "Sam oğlu Arpakşat oğlu Şelah oğlu Eber" olarak,⁵⁶ ikincisi bir yer ismi olarak: "Kittim kıyılarından gemiler gelecek, Âsur'la Eber'i dize getirecekler. Kendileri de yıkıma uğrayacak."⁵⁷ Yahudi Ansiklopedisi'ne göre buradaki 'Eber' kelimesi özel isim olmaktan çok, uzun bir süre Sam oğlu Arpakşat'ın soyundan gelenlerce iskân edilen bir bölgenin ismidir. Özel isim kabul edilmesi durumunda, Tekvin'de verilen soy listesine göre Eber'le Hz. İbrahim arasında doğrudan bir akrabalık tesis edilmiş olur ki, bu ikisi arasında doğrudan bir akrabalık söz konusu değildir. Önemli bir bölgenin adı olduğu için soy listesine alınmıştır. Nitekim Babil yazıtlarında geçen 'Ebir-Nari' ve Eski Ahit'te I. Krallar: 4/24'te yer alan 'Eber ha-Nahar' ifadeleri bir bölge ismine işaret etmektedir. Bu ikincisi Kral Süleyman'ın ülkesinin sınırlarını belirlemekteydi.⁵⁸

Hz. Hud'un ilk Arap peygamber olduğunun genellikle kabul edildiğini belirten Esed'e göre, Kitab-ı Mukaddes'te adı geçen ve çoğu Sâmi kavimler gibi muhtemelen güney Arabistan kökenli İbranilerin (İbrim) atası olarak bilinen Eber ile Hûd'un aynı kişi olması mümkündür: "Hz. Hûd, bu eski Arap ismi, Yahudilere sonraki isimlerini sağlayan Yakub'un oğlu Yuda'da (İbranicesi *Yahudah*) yankılanmaktadır. Eber ismi – hem İbranicede hem de Âbir şeklindeki Arapçasında- 'karşıya geçen', 'bir yakadan bir

⁵⁵ Cheyne, T. K., Black, J. Sutherland, *Encyclopedia Biblica*, Vol. II, 1084.

⁵⁶ Tekvin: 10/22-25.

⁵⁷ Sayılar: 24/24.

⁵⁸ Bkz. <http://www.jewishencyclopedia.com/view.jsp?artid=17&letter=E&search=eber>. (22. 02. 2007). Öyle görünüyor ki, Kitab-ı Mukaddes'in Türkçe çevirisinde I. Krallar: 4/24'teki 'Eber' ifadesi, kelimenin etimolojisine dair ileri sürülen görüşlerden biri olan 'batı' anlamına uygun olarak tercüme edilmiştir: "Fırat ırmağının batısındaki bütün krallıkları..." Arap kelimesinin etimolojisiyle ilgili olarak Sâmi kökten türemiş 'batı' anlamına gelen 'erebh' ile Türkçe çevirinin 'batı' manasını verdiği 'eber' arasındaki benzerlik dikkat çekicidir. Sâmi dillerde sık rastlanan harf değişimi olgusuna (kalb) göre her iki kelimenin aynı kökten türediği düşünülebilir. Nitekim ileride bu konu tekrar ele alınacaktır.

beldeden ötekine geçen' anlamına gelmekte olup, mümkündür ki bu kavmin Hz. İbrahim'den önceki zamanlarda Arabistan'dan çıkarak Mezopotamya'ya gelişinin Kitab-ı Mukaddes'teki bir yankısıdır. Hz. Hûd'un mensup olduğu ("Kardeşleri Hûd") Âd kavmi, Ahkâf adıyla bilinen ve Umân ile Hadramevt arasında yer alan geniş çöl bölgesinde yaşamış ve büyük nüfuz ve iktidarıyla tanınmış bir kavimdir. Bu kavim İslam'ın zuhurundan asırlarca önce tarih sahnesinden çekilmişti, ama hatırası Arap geleneğinde her zaman canlı kalmıştı."⁵⁹

Ahmed Susa, K.Kerim'de geçmeyen 'İbrani' kelimesinin Yahudileri işaret etmek üzere, çok sonradan Filistinli hahamlar tarafından kullanıldığını belirtmektedir. Ona göre Yahudiler kendilerini Musa'nın ümmeti olarak ilan ettikten sonra dahî 'abiri dili'nin Kenan dili ve lehçesi olduğunu söylüyorlardı. Bilahare 'Abirice' yani Kenanca ve Ârâmîcenin Filistin, Suriye ve Irak arasında yaşayan tüm kabileler üzerinde hâkimiyet tesis etmesinden sonra 'abiri' kelimesi⁶⁰ tüm Ârâmîleri göstermek üzere kullanılmıştır. Ahmed Susa 'Hebrew/abiri' kelimesinin daha sonra Yahudi müelliflerce, esasında aralarında kronolojik açıdan bir ilişki bulunmayan Hz. İbrahim dönemiyle Hz. Musa dönemini birbirine bağlamak kasdıyla kullanıldığı görüşündedir.⁶¹

Diğer bir kanıt, Eski Ahit'in Yahudilerin dilinden bahsederken 'İbranice' yerine, 'Kenan ağzı', 'Yahudiye' ve 'Hakudis dilleri', yani mukaddes dil ibaresini kullanmış olmasıdır. Ahmed Susa, Yahudi geleneğine sahip bazı bilginlerin, özellikle *Tel Amarna* mektuplarının⁶² aydınlatılmasından sonra, Kenan dilinin Filistin'deki varlığının daha

⁵⁹ Esed, Muhammed, *Kur'ân Mesajı-Meal-Tefsir*, İşaret Yay., İstanbul, 1996, I, 284.

⁶⁰ Şevkî Ebû Halîl, İbrî, İbrânî, Abiri kelimelerinin M.Ö. II. Binyıldan önce, Arap yarımadası ve Badiyetü's-Şam bölgesinde bulunan Arap asıllı veya başka kökenden olan kabileleri tanımlamak üzere kullanıldığını, zamanla "çöl insanı", "çölde yaşayan" gibi terim anlamına kavuştuğunu ifade etmektedir. Ona göre söz konusu kelimeler, henüz İsrailoğullarının veya Yahudilerin tarih sahnesinde bulunmadıkları bir dönemde, çivi yazılarında ve Mısır hiyerogliflerinde bu manada kullanıldıkları tespit edilmiştir. Bkz. Ebû Halîl, Şevkî, *Atlasu'l-Kur'ân*, Dâru'l-Fikr, Dimeşk, 2003, s. 45.

⁶¹ Susa, *age*, s. 328.

⁶² Amarna, Nil nehrinin doğusunda Kahire'nin güneyinde yer alan antik bir yerleşim merkezidir. M.Ö. XIV. yy'la ait, eski Mısır'la Kenan ve Amurru bölgelerinde bulunan tâbileri arasındaki diplomatik yazışmaları içeren Amarna Mektupları; tarihî, coğrafi ve kültürel öneminin yanı sıra, ağırlıklı o günün diplomasi dili olan Akkadçayla yazılmış olmakla beraber- Kenanca, İbranice gibi dillerin aydınlatılmasında önemli bir dilbilimsel katkı sağlamıştır. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. G. Ernest Wright, ed., *The Bible and the Ancient Near East*, 1st ed. (Garden City, NY: Doubleday, 1961) 54-66, [Questia](http://www.questia.com/PM.qst?a=o&d=4799956), 27 Feb. 2007, <http://www.questia.com/PM.qst?a=o&d=4799956>; Raymond Westbrook, "Babylonian Diplomacy in the Amarna Letters," *The Journal of the American Oriental Society* 120.3

önce olduğunu itiraf etmelerine rağmen, İbraniceyle ilişkisini ortaya koymak amacıyla, Kenan dilinin İbranice'nin eski bir formu olduğu yolundaki ısrarlı gayretlerine işaret etmektedir. Yeni keşifler sonunda Haleb'in güneyindeki Ebla'da ortaya çıkarılan Sâmî dilin, bugüne kadar bilinen en eski Sâmî lehçe olduğunu kaydeden Susa, ideolojik yaklaşımların burada da kendisini gösterdiğini, söz konusu dilin Tevrat dilinin kaynağı olduğuna dair tezlerin ortaya atıldığını belirtmektedir.⁶³

Welfenson da 'İbrani' kelimesinin kökeni hakkında ileri sürülen görüşleri ele almış ve Hz. İbrahim'e Tevrat'ta verilen 'İbrî' sıfatının ne anlama geldiği üzerinde durmuştur. Bu sıfatın Hz. İbrahim'e Fırat veya Ürdün nehrinin karşısına geçtiği için verildiğini savunan görüşle, Hz. İbrahim ve Tevrat'ta geçen atalardan Eber arasında bir ilişki olabileceğini savunan görüşün her ikisini de hatalı bulan Welfenson, İbrî sıfatının Arap kelimesi ile aynı kökten türediğini ve bedevî manasına geldiğini kaydetmektedir. Ona göre, Mısırlılar, Kenanlılar ve Filistinliler bu özelliklerinden dolayı Benî İsrail'e 'İbrî' ismini vermişlerdir. Benî İsrail Filistin topraklarına yerleşince eski hayatlarını hatırlatan bu kelimeyi bir kenara koymuşlar ve kendilerini bu tarihten itibaren İsrailoğulları şeklinde ifade etmişlerdir.⁶⁴

Yahudileri tanımlayan terimlerden ikincisi İsrailî veya İsrailoğulları'dır. İsrailoğulları Hz. İbrahim zamanında doğup büyüdüğü Harran'dan çıkıp Filistin'e sığınmışlar, burada Kenanlıların ve Amorîlerin kullandıkları dil ile konuşmuşlardır. İsrailoğullarının, ataları Hz. İbrahim'in dinine mensup olduklarını söyleyen Ahmed Susa İsrail⁶⁵ kelimesiyle ilgili şu tespitlerde bulunmaktadır: "Son bulgular, 'İsrail'

(2000): 377, *Questia*, 27 Feb. 2007. <http://www.questia.com/PM.qst?a=o&d=5001184522>; Alî el-Kayyim, *Âsâr ve Esrâr*, Dâru'l-Beşâir, Dimeşk, 1997, I. Baskı, s. 72; http://en.wikipedia.org/wiki/Amarna_Letters. (27.02.07); Osman, *Ahmed fi'ş-Şi'ri'l-Câhili ve'l-Lugati'l-Arabiyye*, Mektebetu's-Şurûk, Kahire, 1996, s. 66-69.

⁶³ Susa, *age*, s. 330-332. Ebla ve Ebla dili hakkında geniş bilgi için bkz. Ebû Halîl, Şevki, *Atlasu't-Tarih el-Arabî el-İslâmî*, Dâru'l-Fikr, Dimeşk, 2005, s. 9-11; "Ebla," *The Columbia Encyclopedia*, 6th ed., *Questia*, 17 May 2007 <http://www.questia.com/PM.qst?a=o&d=101242062>; <http://en.wikipedia.org/wiki/Ebla>. (23.02.2007). Gerçekten de, Ebla kelimesi ile Eski Ahit'te geçen bazı ifadeler arasında irtibat kurulmaya çalışılmıştır. Ebla kralı Ebrum ile Eski Ahit'in Eber'i arasında benzerlik aranmış, Ebla ile Tevrat'taki Bela/Bala adlı şahıs isimleri ilişkilendirilmeye çalışılmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. http://en.wikipedia.org/wiki/Biblical_archaeology. (23.02.2007).

⁶⁴ Welfenson, *age*, s. 74-75.

⁶⁵ İsrail kelimesinin etimolojisiyle ilgili olarak Arapça kaynaklarda çeşitli görüşler yer almaktadır. Seâlibî'nin verdiği bilgiye göre, kelime İbranicede 'kul' anlamındaki 'isra' ile Allah anlamına gelen

kelimesinin Filistin’de bir yer adı ve Kenanca bir kelime olduğunu, Musa döneminden önceki Mısır kitabelerinde de bu manada geçtiğini ortaya koymuştur. Aynı şekilde Mısır kitabelerinde geçen Abram (İbrahim), Yakup ve Yusuf adlarının Musa döneminden öncesine ait olması, bunların Kenanca olduklarını göstermektedir. Kaydetmek gerekir ki, Filistin İbrahim, oğlu İshak ve torunu Yakup (İsrail) için yabancı bir ülkeydi. Bunu bizzat Tevrat da teyit etmektedir. Çünkü onlar ve özellikle tamamı Harran’da doğup büyüyen İsrailoğulları, Filistin’in aslî sakinleri arasında yabancıydılar. Tevrat’ta anlatılanlara istinaden Yakup ailesinin Mısır’a muhaceret ederek, bütünüyle Mısır ortamına karışmalarından sonra ‘İsrail’ adlandırmasının ortaya çıktığı bu devir sona ermiştir.”⁶⁶

Üçüncü terim Musevî veya Musa kavmi olarak kullanılmaktadır. Bu nitelemenin kullanılmaya başlandığı dönem İsrail adının kullanıldığı dönemden yaklaşık altı yüz yıl sonrasına tekabül etmektedir. Ahmed Susa’ya göre Musevîler, Mısır’da bir dönem iktidarı elinde tutan Hiksos sülalesinin⁶⁷ kalıntılarından da katıldığı kaçak askerlerden oluşan bir gruptur.⁶⁸ Hz. Musa’nın da içinde bulunduğu grup, Mısır’da firavun Akhenaton’un davet ettiği saf tevhid inancına bağlıydı. Tek tanrı düşüncesi Mısır’a muhtemelen Hz. Yakup ve evlatlarının bu ülkeye göç etmeleriyle beraber, Akhenaton’dan birkaç asır evvel girmişti. Hiç şüphesiz bu inanç, Musa’dan bir süre sonra Tevrat yazarlarının zorlama yoluyla yakıştırdıkları ‘seçilmiş halk’ sıfatıyla kendilerine özgü Yahve’ye tapınmaya davet eden Yahudî dininden bütünüyle farklıydı. Hz. Musa ve taraftarları, Akhenaton’un ölümünden sonra putperestlerin baskı ve takibatları karşısında sığınacak bir yer bulmak üzere Mısır’dan Kenan diyarına (Filistin’e) kaçmak zorunda kaldılar. Kur’ân’da bahsi geçen Musa kavminden⁶⁹ kasıt da

‘il/el’ sözcüklerinden oluşmaktadır ve ‘Allah’ın kulu’ manasındadır. Ayrıca ‘Allah’ın seçkin, şerefli kulu’ anlamındaki (سري الله)’dan geldiği de söylenmiştir.

⁶⁶ Susa, *age*, s. 27. İsrail kelimesinin Kenanca bir yer ismi olduğu başka bilginler tarafından da ifade edilmiştir. Bkz. Ebû Halîl, Şevki, *Atlasu’l-Kur’ân*, s. 46.

⁶⁷ Hiksoslar Mısır’da M.Ö. XVIII-XVII. Yüzyıllar arasında hüküm sürmüş bir sülaledir. Sâmi kökenli oldukları düşünülmektedir. *Hiksos* (hyksos) kelimesinin kökeni hakkında değişik görüşler ileri sürülmüştür. Ayrıntılı bilgi için bkz. <http://en.wikipedia.org/wiki/Hyksos>. 28.02.07.

⁶⁸ Nitekim Hasan Zaza’nın verdiği bilgiye göre, Musa ve Tektanrıcılık adlı bir kitap kaleme alan ünlü psikolog Freud da bu kanaattedir. Ona göre Musa’yla birlikte Mısır’dan çıkanlar pek çok milletten oluşan esirler, köleler ve ücretlilerden başkası değildir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Zaza, Hasan, *es-Sâmiyyûn ve Lugatuhum*, Daru’l-Kalem, Dimeşk, 1990, II. Baskı, s. 10.

⁶⁹ Araf 148, 159; Kasas 76.

bunlardır. Nitekim kavim kelimesi milliyetini belirtmeksizin herhangi bir topluluk manasına gelmektedir.⁷⁰

Ahmed Susa, Musa ve kavminin doğal olarak Mısır dilini konuştuklarını, Hz. Musa'nın on emri Firavun'un sarayındayken öğrendiği hiyeroglif yazısıyla yazdığını ifade etmektedir. Susa, araştırmacıların tarihî belgelere dayanarak, Hz. Musa'nın kendisine ilahî mesaj gelmeden önce Mısır ordusunda bir kumandan olduğunu, Habeşlilerle yapılan savaşa katıldığını tespit ettiklerini söylüyor ve ekliyor: "O zamanlar kendisine bir Mısırlı adı olan 'Buht' diyorlardı. Firavunun sarayında büyümüş, Tevrat'a ve Josephus'a göre, Habeşistan'da Etiyopyalı bir kadınla evlenmişti. Musa'nın getirdiği şeriatın hiçbir izine rastlanmamıştır. Musevî denilen insanlar daha sonraları Kenanlıların dilini, kültür ve geleneklerini kabul etmiş, Kenanlılarla Filistin'in yerli ahalisi arasında yaşadıkları uzun dönem sırasında putperestliği benimsemişlerdi. İşte daha sonraları Yahudi adıyla bilinenler de bunlardı."⁷¹

Dördüncü terim olan Yahudi⁷² nitelemesi, diğerlerine oranla daha doğru ve tarihî kayıtlara daha uygundur. Babil kralı Nabukad Nasar'ın (Nebuchadnezzar II) M.Ö. VI. yy'da esir ederek Babil'e götürdüğü Yahuda toplumunun bakiyelerine verilmiş bir isimdir. Ahmed Susa'ya göre, söz konusu Yahuda toplumu, esaretten önce Ârâmîceden alınan Habiru (Hebrew) lehçesini benimsemiş ve şu an elimizde bulunan Tevrat'ı Babil'deki esaret günlerinde, yani Musa döneminden 800 yıl sonra yazmıştır. Eski Ârâmî yazısından alınan ve 'Rub' denilen harflerin kullanıldığı lehçeye bu yüzden Tevrat Ârâmîcesi denmektedir. Susa'ya göre Yahudiler Tevrat'ı yazarken iki temel hedef gözetmişlerdir: Birincisi, tarihlerini yüceltmek, kendilerini halkların en safı ve Tanrı'nın diğer halkları arasında mümtaz kıldığı 'seçilmiş millet' olarak sunmaktır. Bu hedefi gerçekleştirmek için kökenlerini tarihî şahsiyetler arasında en çok saygı gören, benimsenen birine bağlamaları gerekiyordu. Nitekim bunun için en uygun şahsiyet,

⁷⁰ Susa, *age*, s. 27-28.

⁷¹ Susa, *age*, s. 28.

⁷² Arapça sözlüklerde kelimenin kökeni Araf 154'te geçen (إِنَّا هُدْنَا إِلَيْكَ) ifadesindeki (هُدْنَا) ile ilişkilendirilmektedir. Hemen bütün klasik sözlükler Yahudi kelimesini (د و د) maddesinde ele almışlar ve kökün değişik kullanımlarına yer vermişlerdir. Buna göre (هاد) fiili 'döndü, tövbe etti' manasına gelmektedir. Bakara 111'de geçen (هُودًا) ifadesi de aynı kökün ismi fail kullanımı olan (هائد)'un çoğuludur ve Yahudi anlamındadır. (هُود) kökünde ayrıca yavaşlık, sükûnet gibi anlamlar da mevcuttur. Yahudi kelimesinin Hz. Yakub'un oğlu Yahuda ile ilişkilendirildiği de bilinmektedir.

bölgede o zamanlar şöhreti etrafa yayılmış bulunan İbrahim peygamberdi. Böylece tarihlerini Hz. İbrahim ve torunu Hz. Yakub'a (İsrail'e) dayandırarak; aslında bu peygamberlerin döneminden 600 yıl sonra ortaya çıkmış olmalarına rağmen, Musa cemaatine İsrailoğulları adını vermişlerdir. Sonra da Tevrat'ta anlatılan bütün olayları İsrailoğulları ana teması çerçevesinde kurguladılar.⁷³

Ahmed Susa'ya göre Yahudilerin ikinci amacı, Tevrat'ta Filistin'in Hz. İbrahim, İshak, Yakup ve özellikle Harran'da ortaya çıkan İsrailoğulları için yabancı bir toprak olduğunun teyit edilmesine rağmen, Filistin'i aslî vatanlarıymış gibi göstermektir. Ona göre Kur'an'da İsrailoğulları ile Yahudiler birbirinden ayrılmış, hoşnutluğun öne çıktığı durumlarda 'İsrailoğulları', gazap ve öfkenin belirtildiği yerlerde ise 'Yahudiler' nitelemesi kullanılmıştır.⁷⁴

Ahmed Susa'nın yukarıda ele aldığımız tasnifinin, birbiriyle alakasız dört ayrı dönem ve bu dönemlerde yaşamış farklı millet veya kavimleri tarif ettiğini söylemek kanaatimizce doğru olmayacaktır. Susa'nın da işaret ettiği gibi, Yahudilerin kendi tarihlerini Hz. İbrahim'e bağlama çalışmaları nasıl yanlı ve yanlış bir tutumsa, Kur'an'da birbirinin yerine kullanılan Benî İsrail ve Yahudi terimlerinin farklı olduğunu söylemek de yanlıştır. Gerçi Kur'an'da Yahudilerden Benî İsrail olarak bahsedilmesi, söz konusu nitelemenin asıl ve gerçeğe uygun olduğu anlamına gelmez. Yani Kur'an Yahudiler kendilerini Benî İsrail diye tanımladıkları için onların ifadelerini kullanmış olabilir. Bu konuda kesin konuşmak mümkün olmamakla beraber, İbrani, Abiri ve Habiru kelimelerinin etimolojileri ile ilgili söylenenleri de dikkate alarak, İbranilerin veya yaygın adlandırmayla Yahudilerin başlangıçta tıpkı Araplar gibi kabileler halinde, o zamanın medeni devletlerinin sınır bölgelerinde göçebe hayatı yaşadıklarını, zaman zaman da küçük devletler ve prenslikler kurup bölgeye hâkim olduklarını söyleyebiliriz.

⁷³ Susa, *age*, s. 29.

⁷⁴ *Ae*, s.30. Kur'an'da 'Yahudiler' ve 'İsrailoğulları' ile ilgili kullanımların geçtiği yerler incelendiğinde, Susa'nın vardığı kanaat doğru kabul edilebilir. Ancak, mesela Benî İsrail ifadesinin kullanıldığı Maide 12. ve 13. ayetlerde olumsuz bir anlatım olduğu açıktır. Ayrıca Benî İsrail'e bütün yiyeceklerin Tevrat nazil olmadan önce helal kılındığını söyleyen Âlu İmrân 93'le, Nisa 16 ve En'âm 146. ayetler birlikte değerlendirildiğinde her iki kullanım arasında mutlak manada bir ayırım gözetmenin doğru olmayacağını düşünüyoruz. Nitekim son iki ayette Yahudilerin zulüm ve azgınlıklarından dolayı kendilerine bir takım helallerin haram kılındığı bildirilmektedir.

Buraya kadar Araplarla ilişkilendirilen bazı terim ve nitelemelere değinildi. Bunlar Araplara başka milletlerce verilen isimler ve sıfatlar olduğu için Arapların kendilerini nasıl gördükleri ve tanımladıklarıyla ilgili bir fikir vermemektedir. Hemen ifade etmek gerekir ki, Araplarda milliyet bilincinin ne zaman ortaya çıktığı tam olarak bilinmemekle beraber, bazı bilginlerin tahminine göre, m.ö. I. yüzyıldan daha öncesine giden bir millî şuurdan bahsedilemez. Esasında Arap teriminden bir millet ismi olarak söz eden ilk metnin, Nemâra'da bulunan İmruulkays yazıtlarını saymazsak, K.Kerim olduğu kabul edilmektedir. Bununla birlikte yukarıda değinilen Asur metninde ve K.Mukaddes dâhil diğer klasik dönem eserlerinde Arapları veya Arabistan'ı nitelemek üzere kullanılan terimlerin (Aribi, Aribu, Erebh) bedevî, çölde yaşayan, çöl gibi delaletlere sahip olması Arap teriminin orijinal anlamını yansıttığı anlamına gelmez. Ayrıca Sâmi diller açısından bakıldığında bu kök anlamının Arapça'da bulunmaması dikkat çekicidir. Arapçada bulunan (أعراب) lafzının bedevîlikle, çöl ortamıyla ilgisi elbette kesindir. Ancak bu kelime ile Arab lafzı arasında nasıl bir ilişki olduğu, Kur'ân'da da geçen (أعراب) lafzının diğer Sâmi dillerdeki bedevî anlamının bir uzantısı olup olmadığı belli değildir.

Şimdi Arapça sözlüklerden hareketle Arap teriminin kök anlamları, istikakı ve (عجم) lafzı ile ilişkisini ele alalım.

Tâcu'l-Arûs'da (عرب) maddesi ile ilgili olarak şu bilgilere yer verilmektedir:

(عَرَب) ve (عُرْب) acem'in zıddıdır, şehir ve köylerde oturanlara delalet eder. (أعراب) ise çölde oturanları karşılar. (أعرابي), bedevî manasında nisbet ifade eder, çünkü (أعراب)'ın tekili yoktur. Çoğulu ise (أعاريب)'dir. Bununla birlikte (أعراب), Nabat'ın çoğulunun Enbât (أنباط) olması gibi, (عرب)'in çoğulu değildir, zira Arab kelimesi cins isim özelliği taşır. Ezherî'ye göre (عربي), dili fasih olmasa bile nesep itibarıyla Arap olan demektir. Bunun çoğulu (عرب)'dir. (مُعَرَّب) ise neseben Arap olmasada dili fasih olan kişiye delalet eder. (أعرابي) bilindiği gibi, ister Araplardan olsun ister mevâlîden, bedevî anlamına gelmektedir. Çoğulu (أعراب) ve (أعاريب)'dir. (عربي)'ye (عربي) diye hitap edilse sevinir ama tersi geçerli değildir. Bu durumda çölde veya çöle yakın bölgelerde yaşayan, oranın kültürünü benimsemiş olanlara (أعراب), dilleri fasih olmasa da çiftliklerde, şehir ve kasabalarda yaşayanlara da (عرب) denir. Yine Ezherî'ye göre

(عرب) ile (أعراب) ve (عربي) ile (أعرابي) arasında fark gözetmemek, ayetlerde ve hadislerde olumsuz manada bedevîlere delalet etmek üzere kullanılan (أعراب) kelimesini bütün Araplara hamletmek anlamına gelir. Nitekim ensar ve muhacirlere (أعراب) denmesi doğru olmaz, zira onlar ister badiyede doğup şehre yerleşmiş olsunlar isterse hicretten sonra çöl bölgelerine yerleşip bedevîler gibi yaşasınlar, köylerde ve şehirlerde oturdukları için Araptırlar. (إعراب) ise (إبانة) anlamındadır. Ebu Zeyd el-Ensârî'ye göre (أعراب), (تعرب) ve (استعرب) kelimelerinin üçü de fasih olmayanlarla ilgilidir. (إعراب)'ın bir anlamı da at yetiştirmektir. Burada esas olan Arap atıyla diğer atların birbirinden ayrılmasıdır. (خيل عراب) ifadesi safkan Arap atı anlamına gelir. Dikkat edilirse, insanlar ve atların Araplık'ı konusunda bile bir ayrım söz konusudur. Aynı durum deve için de geçerlidir yani Arap soylu develere (عرب) denir. (أعرب)'nin bir anlamı da böyle Arap menşeli deve veya ata sahip olmaktır. Böyle kimseye (مُعرب) denir.⁷⁵

Lisânu'l-Arab'dan ise şu kullanımların altını çizmek gerekir:

(أعرب) ile (عرب) açık ve anlaşılır konuşmak manasına gelir. Bu anlamı pekiştiren bir kullanım da (أعرب) ifadesidir. Örnek (أعربهم نسبا). Ayrıca (عرب)'nin bir anlamı da hadiste de geçtiği gibi, Arapça öğretmektir. Başka bir anlamı ise, yabancı kelimeleri Arapçanın usûlüne göre telaffuz etmektir. (عربي) ifadesinin Kur'an dili ve yazısı olduğunu gösteren bir hadis şöyledir: Yüzüklerinize Arabî'yi (yani Muhammedun Rasûlullah yazısını) nakşettirmeyin. Hz. Ömer'den gelen rivayette de yüzüklere Arabiyye (عربية) nakşedilmesinin yasaklandığı anlaşılmaktadır. İbn Ömer'in de yüzük taşına Kur'an'dan bir şeyler yazılmasını kerih gördüğü rivayet edilmiştir. (إعراب) ve (تعرب)'nin bir anlamı da açık ve kötü söz söylemektir ki, hadiste hac vazifesini yapanların menedildiği şeyler arasında sayılan kötü ve açık söz söylemek manasına gelen (عرابة) ile ilişkilidir. (عرب) fiili suyun bol olmasını, (عرب) bol suya sahip kuyu veya nehri karşılamaktadır.⁷⁶

Görüldüğü gibi Arap kelimesinin kökünde ve iştikakında farklı anlamlar ortaya çıkmaktadır. Diğer Sâmi dillerde yer alan bedevî veya çöl anlamının, tekil kullanımı olmayan ve diğer iştikakları bilinmeyen bir kelime ile temsil edilmesinden hareketle,

⁷⁵ ez-Zebîdî, *Tâcu'l-Arûs*,

⁷⁶ İbn Manzûr, *el-Lisân*, XXXII, 2863-2868.

(عرب) kökünün temel anlamının açık ve fasih konuşmak olduğu söylenebilir. Nitekim i'rab, ta'rîb, mu'rib gibi terimlerde bu anlamın yansıması görülmektedir. Kaynaklar Arap kelimesini (عربة) isimli bir bölgeyle ilişkilendiren bazı görüşler nakletse de, bu kadar zengin bir iştikak yapısına sahip olan bir kökün başka kullanımlarını bilmediğimiz bir şehir isminden çıkması zayıf bir ihtimaldir. Meseleye Arapların kendilerini nasıl tanımladıkları açısından bakıldığında Arap-Acem karşıtlığı bir fikir verebilir. Arapça sözlüklerde Acem kelimesinin temel anlamı verilmeden 'Arab'ın zıddı', ifadesinin kullanılması dikkat çekicidir. Bu kelimenin kök anlamının, anlaşılmaz biçimde konuşmak, yabancı dilden konuşmak, fasih konuşmamak vs. olduğu göz önüne alınırsa, Arapların dilini ve söylediği sözünü anladığı kişileri Arap, bunun tersini acem olarak tavsif ettiği sonucuna varılabilir.

BİRİNCİ BÖLÜM

SÂMÎLER

I. SÂMÎ NİTELEMESİ

Tarihte görülen en eski medeniyetlere beşiklik yapmış olan Mezopotamya ve Arabistan bölgelerini başlangıçtan beri sürekli bir şekilde yurt edinen yalnızca Sâmililerdir. Sâmi nitelemesi bilimsel anlamda, bu coğrafyada yaşayan ve aralarında dil, tarih ve kültür bağları bulunan halkları tanımlamak üzere, ilk olarak Alman tarihçi August Ludwig von Schlözer⁷⁷ tarafından 1781 yılında ortaya atılmış ve daha sonra Alman Protestan teolog Eichhorn'un⁷⁸ çabalarıyla bilim dünyasında yaygınlık kazanmaya başlamıştır. Schlözer Akdeniz'den Fırat'a, Mezopotamya'dan Arap yarımadasına kadar uzanan bölgede yaşayan insanların konuştuğu dilin aynı kökten çıktığı düşüncesinden hareketle, Sâmi dilleri tezini ortaya atmıştır, ancak daha sonraları Tevrat'taki soy listelerinden yola çıkılmak suretiyle terime ırksal içerik kazandırılmış ve Sâmi halklar çatısı altına İbraniler, Ârâmîler, Araplar vs. dâhil edilmiştir.

Sâmi diller nitelemesi bilim dünyasında genel kabul görmüş olsa da, Tevrat'ta verilen soy listelerinin herhangi bir ilmî temele veya etnik geçerliliğe sahip olmadığı düşüncesinden yola çıkarak Sâmi ırklar tezine itiraz edilmiştir. Soy listelerinin bir takım siyasî ve psikolojik kabullere ve zamanın hâkim dünya görüşüne uygun olarak hazırlandığı ileri sürülmüştür. Nitekim bugün Sâmi olarak kabul edilmeyen Elamlılar ve Ludiler Tevrat'ta Sâmi'nin oğulları olarak gösterilmiştir.⁷⁹ Brockelmann'a göre, İbraniler bir takım siyasî ve dinî saiklerle aralarında etnik ve dilsel bağların bulunduğunu çok iyi bildikleri Kenanlıları Sâmi kavimler listesine dâhil etmemişlerdir.⁸⁰ Welfenson bu dışlamayı, çok eskiden İbranilerle Kenanlıların Arap yarımadasında beraber yaşamaktayken, İbranilerin henüz yarımadayı terk etmelerinden önce iki kavim arasındaki tarihî bağların kopmasına bağlıyor.⁸¹ Öte yandan Tevrat'ta Fenikeliler ve Sebeliler, bilimsel gerçeklere aykırı olarak, siyahî Kûşîlerin atası olan Ham'a nispet

⁷⁷ Schlözer hakkında ayrıntılı bilgi için bkz.

http://en.wikipedia.org/wiki/August_Ludwig_von_Schl%C3%B6zer. (16.03.07).

⁷⁸ Eichhorn hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. http://en.wikipedia.org/wiki/Johann_Gottfried_Eichhorn. (16.03.07).

⁷⁹ Cevâd Alî, *el-Mufasssal*, I, 223-224.

⁸⁰ Brockelmann, Carl, *Fıkhü'l-Lugât es-Sâmiyye*, terc. Ramadân Abdu'ttevvâb, Câmiatu'r-Riyâd, Riyad, 1977, s. 11.

⁸¹ Welfenson, *Târihu'l-Lugâti's-Sâmiyye*, s. 10.

edilmişlerdir. Tevrat yazarlarının bu şekilde düşüncelerine Afrika’da yaşayan Fenike ve Sebe kolonileri yol açmış olabilir.⁸²

Aynı durum Sâmi diller tasnifinde de görülmektedir. Bazı bilginlere göre Sâmi diller dört kısma ayrılır:

1. Doğu grubu: Babilce, Âsurca
2. Kuzey grubu: Amurice, Ârâmîce
3. Batı grubu: Kenanca, İbranice
4. Güney grubu: Maîn, Sebe, Etiyopya dilleri, Arapça ve Emherice.

Cevâd Alî bu tasnifte dillerin tarihî gelişmelerinin değil, söz konusu dilleri konuşan kavimlerin coğrafi dağılımlarının göz önünde bulundurulduğunu kaydetmektedir.⁸³ Bu dillerle ilgili başka tasniflere ileride değinilecektir.

‘Sâmi ırk’ nitelemesi bugün bilim dünyasında genel olarak kabul görmemektedir. Nitekim Sâmi kavimler arasında antropolojik açıdan ciddi farklılıklar olduğu ifade edilmiştir. Hatta tek bir kavmin fertleri arasındaki farklılıklar, değişik ırkların birbiriyle karıştığını göstermektedir. Tarihte kendi uluslarını yüceltme noktasında ün sahibi olan Yahudilerin bile, tarih boyunca farklı dinî ve sosyal toplumlarla iç içe yaşamalarından dolayı saflıklarını kaybettikleri belirtilmektedir.⁸⁴ Ahmed Susa da bazı antropologlara dayandırmak suretiyle benzer tespitlerde bulunmuş ve Yahudilerin tek bir soydan gelmediğini ileri sürmüştür. Bazı Yahudi asıllı bilginlerin de bu gerçeği kabul ettiğini kaydeden Susa’nın verdiği örnek meseleyi özetlemektedir. Buna göre; Filistin’den Mısır’ın Kibari bölgesine göçen 1600 civarındaki Yahudi arasında, tam on dört farklı dil konuşulmaktaydı.⁸⁵

Bernard Lewis, Sâmi nitelemesinin tarihsel arka planına dair bazı önemli bilgiler vermektedir. Antik dönemde Yahudi bilginlerin İbranice ile Ârâmîce arasındaki yakınlığın farkında olduklarını ifade eden Lewis, ortaçağ bilginlerinin Arapça ile

⁸² Cevâd Alî, *age*, I, 224.

⁸³ *Age*, I, 225.

⁸⁴ Zaza, *age*, s. 10. Pittard, bu derecede saflıklarını yitirmiş olan Yahudi milletinin nasıl ‘seçilmiş halk’ olduğunu sormaktadır. Ayrıca Freud’un Hz. Musa’nın Mısırlı olduğuna dair tespiti de hatırlanmalıdır.

⁸⁵ Susa, *age*, s. 440-441.

İbranice arasındaki benzerlikleri gramer ve sözlük çalışmalarına yansıtıklarını, ancak 18. yy. Avrupasında karşılaştırmalı dilbilimin ortaya çıkışına kadar dil aileleri düşüncesinin mevcut olmadığını belirtmektedir. Söz konusu niteleme Schlözer tarafından ortaya atılmadan önce Leibniz; İbranice, Kartaca dili, Keldanice, Etiyopyaca gibi akraba sayılan dilleri ‘Arapça’ başlığı altında toplamayı önermişti. Ancak, bir üyesinin ismiyle anılacak dil ailesinin çeşitli açılardan karışıklığa neden olacağı açıktı. Bu yüzden Leibniz’in önerisi bilim çevrelerinde kabul görmemiştir.⁸⁶

Lewis, Sâmi nitelemesinin ırksal anlamda kullanılmasını yanlış bulmakta ve sadece dil-kültür ortaklığına göndermede bulunması gerektiğini düşünmektedir. Eichhorn’un başlangıçta dilsel ortaklık manasını yansıtan terimi, talihsiz bir şekilde ırk ortaklığı noktasına çektiğini ifade eden Lewis, dil ile ırkın birbirine karıştırılması hatasına eskiden beri düşüldüğüne dikkatleri çekmektedir.⁸⁷

Cevâd Alî, söz konusu kavimler arasındaki bir takım ortak olgu ve bağlara göndermede bulunan Sâmi nitelemesinin sadece terimsel bir gerçekliğe sahip olduğunu, ırksal gerçekliği hakkında kesin konuşmak için laboratuvar çalışmalarına ihtiyaç duyulduğunu kaydetmiştir. Nitekim bazı araştırmacılar arkeolojik kazılar sonucu ortaya çıkarılan mezarlardan alınmış kafatasları ve başka kemik örnekleri üzerinde çeşitli incelemeler yapmışlar ve insan ırklarının temel özellikleri, yeryüzünde dağılımları hakkında birtakım tespitlerde bulunmuşlardır. Fakat bu araştırmaların yeterli olgunluğa eriştiği söylenemez. Cevâd Alî’nin bildirdiğine göre, Arap yarımadasının güneydoğu kısımlarında bulunan kemik numunelerini inceleyen bilim adamları, Umman bölgesine ait kafatası örneklerinin karşıda, Hint sahillerinde yaşayan halklara ait kafatası örnekleriyle büyük oranda benzerlik gösterdiğini tespit etmişlerdir. Aynı şekilde, güney Arabistan’ın Aden bölgesindeki Araplarla yarımadanın güney batısındaki Araplar, Tihâme ve doğu Afrika halkları arasında da bedensel özellikler bakımından pek çok benzerlikler saptanmıştır.⁸⁸

⁸⁶ Lewis, Bernard, *Semites and Anti-Semites: An Inquiry into Conflict and Prejudice*, W. W. Norton & Company, New York, 1999, s. 43-44. <http://www.questia.com/PM.qst?a=o&d=100942615.16.03.2007>.

⁸⁷ Lewis, *age*, s. 45.

⁸² Cevâd Alî, *age*, I, 227.

⁸⁸ *Ae*, I, 228.

Cevâd Alî'nin kaydettiğine göre, güney Araplarının Afrika kökenli olduğuna dair tez, bunun gibi antropolojik delillere dayanmaktadır. Oysa söz konusu araştırmalar bir açıdan Afrika tezine ters düşmektedir. Nitekim antropolojik verilere göre güney Araplarının kafatasları brakisefal (kısa) iken, Afrika'nın doğusunda yaşayanlarıki ağırlıklı olarak dolikosefaldir (uzun). İşin garibi, kuzey Araplarının kafatasları da tıpkı doğu Afrikalılar gibi dolikosefal olarak tespit edilmiştir. Tüm bu araştırmalar bazı bilginleri, güney Araplarının, bu bölgeye göç etmeden önce, aslen brakisefal insanların bulunduğu bölgelerde yaşadıklarını düşünmeye sevk etmiştir.⁸⁹

Daha sonra Sâmîlerin anayurdunun Arabistan olduğuna dair tezde kullanılacak argümanlardan biri olan yukarıdaki antropolojik açıklamalar, Grintz gibi bilginlerce eleştirilmiştir. Ona göre, Arapların, yarımadaının yerleşime müsait olmayan iç bölgelerinde haricî etkilere kapalı olarak ırksal safiyetlerini, dolayısıyla orijinal Sâmî karakterlerini koruduklarını öngören tez, bütün şöhretine rağmen, temelsizdir. Arap Yarımadası merkezli bütün fetih ve göç hareketlerinin baştan beri hep Arap karakterli olduğunu ifade eden Grintz, kendilerini Arap olarak nitelemeyen diğer Sâmîlerin (İsrailoğulları, Babilliler, Ârâmîler, Âsurlular vs.) yarımadadan göç ettiklerine dair kesin tarihî bilgilerin bulunmadığını kaydetmektedir.⁹⁰ Sâmî göçleriyle ilgili tartışmalar ileride daha ayrıntılı bir biçimde ele alınacaktır.

Öyle görünüyor ki, 'Sâmî ırk' nitelemesinin yanlışlığına işaret eden bilginlerin aksine, Grintz ırksal ortaklık fikrine sarılmaktadır. Bütün Sâmîlerin başlangıçta Akdeniz tipi uzun kafataslı (dolikosefal) oldukları ve özellikle İsrailoğullarının, fetihler ve göçler sonucu başka milletlerle karışmaları nedeniyle, ırksal safiyetlerini koruyamadıklarına dair yaygın görüşü kabul etmeyen Grintz, ağırlıklı antropolojik verilerden yararlanarak, kuzey Arapları haricindeki bütün Sâmîlerin başlangıçtan beri Ermeni tipi kısa kafataslı (brakisefal) olduklarını ispata çalışmıştır. Ermenilerle Ârâmîler arasında var olduğunu düşündüğü isim benzerliğinden başka, fiziksel benzerliklerden de söz eden Grintz, İsrailoğullarının 'Ermenilik'lerinden önce, Arâmîlerle Ermeniler arasındaki ilişkinin ortaya konması gerektiğini ifade etmektedir. İddiasını desteklemek üzere, Mezopotamya bölgesinin Sâmî halklarına ait kafatası örnekleri üzerine yapılmış çalışmaları gösteren

⁸⁹ *Ae*, I, 228.

⁹⁰ Grintz, *agm*, s. 189.

yazar, brakisefal tipin Filistin ve Sina yoluyla, hanedanlık dönemine kadar çağlar boyu dolikosefal olarak kalan Mısır'a değin uzandığını kaydetmiştir. Grintz'in temel amacı Sâmililerin anayurduyla ilgili geniş kabul gören Arabistan tezini çürütmek olduğu için, bu amaca uygun bir sonuca kolaylıkla ulaştığı görülüyor: "Bu durumda, elimizdeki bütün antropolojik ve tarihsel kanıtlar tek bir yöne işaret etmektedir: Sâmi halklar aslen Ermeni tipindedir. Her halükârda Sâmi ırkın çıkış yerini, sakinlerinin açıkça dolikosefal olduğu çöl Arabistan'da değil, brakisefal türün ilk zamanlardan beri yerli karakteri yansıttığı Ermenistan ve çevresindeki ülkelerde aramak zorundayız."⁹¹

Sâmililerin ortaya çıkış yeri ile ilgili tartışmaları sonraya bırakarak, Grintz'in antropolojik tezi üzerinde durmak istiyoruz. Yukarıda, Sâmi nitelemesinin ırksal ortaklık manasında doğru bir niteleme olmadığı ifade edilmişti. Nitekim antropolojik ve tarihsel kanıtlar bu konuda henüz kesin bir sonuç ortaya koymuş değildir. Kaldı ki, insanlık tarihinin başlangıcına kadar uzanan bir olgu olmak üzere, çeşitli sebeplere dayanan göçler ve bunların sonucunda farklı insan gruplarının birbiriyle kaynaşması bilinen bir husustur. Dış dünyaya tamamen kapalı bazı kabileleri istisna edersek, diğer ırklarla karışmamış, ilk zamanki saflığını koruyan bir ırkın varlığından söz etmek çok güçtür. Ayrıca, ırkların tasnifi meselesi tartışmalıdır. Yaygın tasnifler kabul edilecek olsa bile, tarihte aynı kökten doğduğu kesin olan Sâmi dilleri konuşan halkların ırksal aidiyetleri gibi tartışmalı bir meselede bu tasnifler işimize yaramayacaktır. Çünkü yukarıda da işaret edildiği gibi, Sâmi halkları K.Mukaddes'e göre tasnif edenler, Sâmi dilleri konuşan bazı halkları dışarıda bırakmışlar, aksine Sâmi dilleri konuşmayan bazı halkları da Sâmi gruba dâhil etmişlerdir. Bazı bilginlerce, burada dönemin siyasî, sosyal vs. şartlarının etkili olduğu, K.Mukaddes yazarlarının kendilerine düşman gördükleri milletleri dışlamak için bu yola başvurdukları ifade edilmiştir.

Bu noktada, Renan'ın antropolojik ırk tasnifine alternatif olarak önerdiği dil ırkları tasnifine değinmek yararlı olacaktır. Ona göre, "mesela sofu Müslüman bir Türk, günümüzde Avrupalı olmuş bir İsrailiden çok daha gerçek bir Sâmidir. Bir anlamda antropolojik ırkın önemini azaltmaya yönelik bu evrim, maneviyatta bir ilerlemedir. Artık 'Yahudi'nin, 'Küffar'ın, 'Yunanlı'nın, 'Barbar'ın olmamasını dileyen Aziz

⁹¹ *Agm*, s. 199-202.

Pavlus, insanlara dünyevî kökenlerini unutturmak ve yalnızca tanrısal doğalarından gelen kardeşliklerini sürdürmek istemiştir.”⁹² Renan yine de, hiçbir şeyin insanlığın kökenlerinde var olan çeşitliliği silemeyeceği ifade eder. Irk düşüncesi, bütün kısıtlamalarıyla birlikte, geçmişin büyük açıklaması olarak kalacaktır.⁹³

Renan başka bir yerde, Arap-Yahudi aklını tüm Sâmîler için ölçüt olarak almakta ve bu akli her konuda başarısızlık ve zafiyetle mahkûm etmektedir. Ona göre, Yahudilerin geçmişteki tevhit anlayışları, hayal dünyası daha geniş olan putperest kavimlere nispetle daha dar, tek düze ve daha sığ bir düşünce yapılarının olduğunu gösterir. Renan’ın bir başka iddiası da Sâmîlerin tarihin hiçbir döneminde öne çıkan bir askerî başarı sergileyemedikleridir. Oysa Babil ve Âsur krallarının tarihe geçmiş savaşları, İslam ordularının kazanmış olduğu büyük zaferler Renan’ın iddiasını temelsiz kılmaktadır.⁹⁴

Grintz’in kuzey Arapları dışındaki bütün Sâmîlerin Ermeni tipli oldukları iddiasına tekrar dönersek; güney Araplarının brakisefal olmasını, onların kuzeyden güneye yapılan göçler sonucu Ermeni karakterine sahip insanlarla kaynaşmalarına bağlayan söz konusu iddianın tutarsızlığı ortadadır. Nitekim Sâmî göçlerin yönü genellikle tartışma konusu olsa da, güneye doğru yapılan büyük bir Sâmî göçünün kuzey Araplarını etkilememiş olması izah edilemez. Oysa bu teoriyle çelişmeyen, kuzey Araplarının çölün derinliklerinde ırksal ve dilsel safiyetlerini korudukları fikrini Grintz kabul etmemektedir. Esasında Grintz, Arabistan yarımadası ölçeğinde, Araplar haricinde herhangi bir Sâmî kavmin göçüne dair tarihî verilere sahip olmadığını düşünmektedir. Nitekim Arabistan yarımadasının Sâmîlerin anayurdu olduğu yönündeki genel kabulü de aynı gerekçeyle reddetmektedir. Yani, ona göre Araplar haricindeki Sâmîler aslen kuzey kökenlidir ve Araplar neredeyse tarihlerinin bütün dönemlerinde Arabistan yarımadasında iskân etmişlerdir. Sâmîlerin değişik sebeplerle yurtlarını terk

⁹² Olender, Maurice, *Cennetin Dilleri -Tanrısal bir Çift: Ariler ve Sâmîler*, çev. Nevzat Yılmaz, Dost Kitabevi, Ankara, 1998, s. 79.

⁹³ Olender, *age*, s. 79. Özellikle Batı’da yapılan ırk araştırmalarının arka planı, Türklerle Sümerliler arasında brakisefal yapı nedeniyle kurulan benzerlik ilişkilerinin sosyo-psikolojik nedenleri hakkında kapsamlı bir çalışma için bkz. <http://www.geocities.com/tfpsikoloji/timur/01.htm> (18. 04. 2007).

⁹⁴ Welfenson, *age*, s. 19.

ederek başka yerlere göç ettiklerine dair kayıtlar sadece Araplar için ve Arap yarımadası sınırları dâhilinde kabul edilebilir.

Sâmî nitelemesinin hangi manada kullanılması gerektiği konusundaki tartışmaları noktalamadan önce, bu terime alternatif olarak önerilen ‘Arap’ terimi üzerinde durmakta yarar vardır. Arabistan yarımadasında yaşayan veya oradan göç ederek ayrılanların tamamını Arap kavimleri olarak adlandırmak gerektiğini ileri süren Cevâd Alî’ye göre, Arap terimi bir milliyeti göstermesi bakımından, M.Ö. I. yy’ın ortalarından itibaren kullanılmaya başlamıştır. Bununla birlikte, milattan yüzlerce, binlerce yıl önce yaşayanlar, kendilerine Arap denilmemiş olsa bile, tab’an Arap sayılmalıdırlar. Çünkü onların zamanında söz konusu kelime bu anlamıyla bilinmiyordu. Lehçeleri farklılaşmış, dilleri birbirinden uzaklaşmış, habitatları değişmiş olsa bile, onlar Arabistan’ın sakinleri ve meşru sahipleridir. Onlardan sonra gelenler dallardır, dallarınsa gövdeden bir farkı yoktur.⁹⁵

Cevâd Alî daha ileri giderek bu konudaki görüşünü açıkça ifade ediyor: “Artık Sâmî ve Sâmî dili terimlerini Arap ve Arapça ile değiştirme vaktinin geldiğini söylerken yanıldığımı veya mübalağa ettiğimi zannetmiyorum. Çünkü biliyoruz ki, bu adlandırma, Tevrat’ta geçen soy görüşüne ve lehçeler arasındaki yakınlık esasına dayalı uydurma bir adlandırmadır. Biraz önce belirttiğim gibi, bilimsel bir temele de dayanmamaktadır. Sadece duygusal nedenlerle, İsraililerin tanıdıkları halklara karşı besledikleri sempati ve antipatiden kaynaklanmıştır. Hâlbuki Sâmî’ye tekabül eden Arap terimi bana göre bilime daha yakındır. Sâmîler arasında değişik lehçeler ve diller olduğu gibi, Araplar arasında da farklı diller ve lehçeler söz konusudur. Arabistan’da doğduğu için Sâmî dillerini Arapça saymamız bilim ve mantığa da ters değildir. Biz pek çok bilim adamının Arap yarımadasını Sâmîlerin beşiği olarak gördüğünü biliyoruz.

Eski ve yeni bilim adamları, pek çok halkın ve dilin doğduğu bir yere Arap Adası veya Yarımadası adını verirken, yerleşim yerlerinin, dillerin, lehçelerin veya kabilelerin çokluğunu ve Arap sözcüğünün ortaya çıkış tarihini göz önünde bulundurmadıklarına göre, sanırım biz de hem dil ve hem de lengüistik köken yakınlığı ve mekân birliği faktörlerini göz önünde bulundurarak, artık Sâmî dilleri ifadesi yerine

⁹⁵ Cevâd Alî, *age*, II, 287.

Arapça terimini kullanabiliriz ve hatta kullanmalıyız. Sâmi dilleri ister Yemen’de ister yarımada’nın başka bir yerinde ve isterse Irak’ta ortaya çıkmış olsun, buraların tamamı Arap yarımadasının bir parçasıdır. Çünkü bozkır da, Bereketli Hilal de bugün Arap ülkelerinden sayılmaktadır. Buralarda yaşayan halkın kültürü Arap kültürü, kullandığı dil, Arap dilidir ve Arapça yeryüzünde canlılığını koruyan en geniş Sâmi dildir. Dolayısıyla sadece XX. yy.’da değil, eski ve yeni Semitik diller grubunun en büyük temsilcisidir. Terimi ancak bu şekliyle kabul ettiğimiz zaman konuya bilimsel yaklaşmış, Sâmîlerin Sam adında bir kişinin soyundan türediği şeklindeki efsaneden uzaklaşmış oluruz.”⁹⁶

Nitekim Ahmed Susa’nın naklettiğine göre, birçok tarihçi Araplarla Sâmîlerin aynı anlama geldikleri görüşündedir. Örneğin Sprenger, Âsurlular, Babilliler, Fenikeliler, İbraniler, Edomlular gibi, Arap yarımadasında yaşarken kuraklık ve hayat şartlarının zorlaşması sebebiyle yurtlarını bırakıp, daha bereketli yerlere göç etmek zorunda kalan kavimlerin tamamını Arap olarak görmektedir.⁹⁷

Kubeysî, benzer bir yaklaşımı Akkadca, Ârâmîce, Kenanca gibi Semitik dilleri Arapçanın lehçeleri olarak ele alan hacimli çalışmasında sergilemektedir. Burada, konuyla ilgili olarak bilim adamlarının ortaya koydukları şüpheleri maddeler halinde sıralayarak, her birine ayrı ayrı cevap veren Kubeysî, özellikle karşılaştırmalı dilbilim açısından önemli tespitlerde bulunmaktadır.⁹⁸ Yazarın konumuzu yakından ilgilendiren tespitleri, Semitik diller bölümünde ayrıntılı olarak ele alınacaktır.

Bernard Lewis, Arap dünyasında son zamanlarda geliştirilen, ders kitaplarına ve akademik çalışmalara yansıyan bir doktrinden bahsetmektedir. Buna göre, İslamiyet’in doğuşunu müteakip, miladî yedinci yüzyılda başlayan ve İspanya’ya kadar uzanan büyük Arap yayılması, esasında emperyalist veya dinî karaktere sahip değildi, bilakis İran ve Roma devletlerinin baskısı altında ezilen kardeşlerini özgürleştirme amacını gütmekteydi. Lewis’e göre bu iddiayı doğru kabul etmek için, söz konusu bölgelerde İslamiyet’ten önce yaşayan insanların, başka isimlerle anılsalar bile, aslen Arap olmaları gerekir. Oysa o tarihlerde Irak, Suriye, Filistin ve hatta Mısır’ın sınır bölgelerinde bir

⁹⁶ *Ae*, II, 288.

⁹⁷ Susa, *age*, s. 180.

⁹⁸ Kubeysî, *Fıkhul-Lehecât*, s. 63-135.

miktar Arap asıllı insan ikamet etse de, asıl nüfus farklı bir etnik kökene ve dile sahipti. Lewis, Arap isminin Bereketli Hilal bölgesinde yaşamış olan bütün halklara ait bir kimlik olarak genişletildiğini, bölgenin antik insanlarıyla direkt ilişki kurmak suretiyle ulusal bir övünme arayışına girildiğini kaydetmektedir. Meselenin ideolojik ve politik boyutlarına da dikkat çeken Lewis, Filistin’de İsrailoğullarını baypas ederek, Kenanlılarla kurulan bir akrabalık ilişkisinin bilimsel kanıtlarla desteklenemeyeceğini, üstelik böyle bir ilişkinin varlığının veya yokluğunun Filistin’deki Arap olgusunu değiştirmeyeceğini iddia etmektedir.⁹⁹

Antropolojik manada bir Sâmi ırktan bahsedilemeyeceğini kaydeden Lewis, eski belgelerden anlaşıldığı kadarıyla, Sâmi’lerin çok farklı ırksal özellikleri ve tipleri yansıttıklarını ifade etmektedir. Bununla birlikte, bazı bilginlere göre Sâmi’ler bir dereceye kadar ırksal yakınlığa sahiptir, farklı yerlerden gelseler de aynı dili konuşmaktadırlar. Bilim adamları arasında Sâmi’lerin ilk yurdu hakkında bir ittifak olmasa da, yazılı kayıtlara ulaştığımız bütün dönemlerde, Arabistan’ın ve özellikle kuzeyindeki çöl bölgelerinin Sâmi’lerin anayurdu olduğunda bir şüphe söz konusu değildir. Buradan yayılan göç dalgaları Bereketli Hilal’den Kızıldeniz’e, hatta Kuzey Afrika’ya kadar uzanmıştır.¹⁰⁰

Coğrafi bütünlüğe sahip Arabistan, Suriye-Filistin ve Mezopotamya üçgeninin, Sâmi halkların hatta insanoğlunun en önemli medeniyet aktivitelerinin sahnelendiği bir tiyatro konumunda olduğunu söyleyen Moscati, Sâmi’lerin bu sınırların ötesinde de kalıcı yurtlar edindiklerini, özellikle Yemen’in karşısındaki Afrika sahillerinin milattan çok önceleri, kuzeyden gelen Arap kabileleri tarafından mesken tutulduğunu kaydetmiştir. Bölge, doğal zenginlikleri ve deniz ticaretine açık yapısı nedeniyle sürekli göç almaya devam etmiş, neticede Kızıldeniz sahilleri boyunca pek çok liman kurulmuş ve yeni gelenlerin nüfuzu yavaş yavaş iç bölgelere doğru kaymaya başlamıştır. Aksum Krallığı böyle bir tarihî gelişmenin ürünüdür.¹⁰¹

⁹⁹ Lewis, *age*, s. 46-48.

¹⁰⁰ *Ae*, s. 49.

¹⁰¹ Moscati, Sabatino, *Ancient Semitic Civilizations*, 1st ed. (New York: G. P. Putnam's Sons, 1957) s. 24, *Questia*, 20 Apr. 2007 <http://www.questia.com/PM.qst?a=o&d=55643453>. Aksum şehri kuzey Etiyopya’da yer almaktadır. Daha önce Sebe ve diğer güney Arabistan dilleriyle ilişkilendirilen *Ge’ez* dilinin, Sebelilerden çok önce, M.Ö. 2000’li yıllarda kuzeyden gelen Sâmi’lerin konuştuğu dilin izlerini

Moscatti'nin kaydettiğine göre, Sâmi nitelemesinin sadece dil ortaklığı anlamında doğru kabul edilmesini savunan bilginlerin aksine, bazı bilginler Semitik dilleri konuşan halkların aynı ailenin fertleri oldukları gerçeğinin, onların kurduğu sosyal ve dinî müesseselerde rahatça görülebileceğini düşünmektedir. Moscati, bu problemi çözmek için bir halkı meydana getiren “şey”in ne olduğunu belirlemek gerektiğini ifade etmektedir. Modern etnolojiye göre halk, ırkları ve kökenleri farklı olsa da aynı vatanın, aynı dilin, aynı tarihî ve kültürel geleneğin kaynaştırdığı fertler bütünüdür. Moscati söz konusu etnolojik çerçevenin Sâmi halklar üzerine uygulanması durumunda, habitat ve dil ortaklığı noktasında tam bir uyum gerçekleşeceğini ifade ediyor. Sâmi'lerin tarihî ve kültürel ortaklığının kanıtını ise, değişik nedenlerle yaşadıkları yurtları terk edip başka bölgelere göç etmeleri ve bu esnada tedricî bir şekilde göçebe kültüründen yerleşik hayat nizamına doğru bir evrim geçirmeleri oluşturmaktadır. Netice itibariyle, Sâmi'leri veya Sâmi nitelemesini sadece dilsel ortaklık anlamına sıkıştırmak doğru değildir. Bununla birlikte, bir halk Sâmi dili konuştuğu için Sâmi ırka mensuptur da denemez.¹⁰²

‘Sâmi ırk’ nitelemesinin bugün bilim adamları tarafından güvenilmezliği ispatlanmış ve modası geçmiş politik söylemlerden biri olduğuna dikkat çeken Moscati, bununla birlikte ‘Sâmi halklar’ ifadesini kullanmakta bir problem görmemektedir. Birbirine sıkı sıkıya bağlı homojen topluluklarda bile çok farklı ırksal özelliklerin görüldüğünü kaydeden Moscati'ye göre, bugün Sâmi'lerin yaşadığı bölgelerde öne çıkan iki tür ırk vardır: Arabistan, Suriye-Filistin ve Mezopotamya'da kaim olan ‘Doğulu’ veya ‘İranlı’ tip ve kuzeyden gelen, genellikle Yahudilerin karakteristiği olarak kabul edilen ‘Ermeni’ tip. Moscati bu iki ırkı antropolojik manada dolikosefal-brakisefal olarak adlandırmasa da, söz konusu ırkların ayırıcı vasıfları incelendiğinde Grintz'in yukarıdaki tasniflerine uygun düştüğü görülecektir. Fakat Moscati, İranlı (Doğulu) tipin Semitik bölgenin aslî unsuru olduğunu, Ermeni tipin ise M.Ö. II. milenyumdan sonra bölgeye geldiğini kaydetmektedir ki bu bilgi, Grintz'in Sâmi halkların anavatanın

taşıdığı anlaşılmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Stuart Munro-Hay, Aksum: *An African Civilisation of Late Antiquity*(Edinburgh:EdinburghUniversityPress,1991)62,Questia, 27 Apr. 2007 <http://www.questia.com/PM.qst?a=o&d=37430078>; ayrıca bkz.<http://en.wikipedia.org/wiki/Axum> ve http://en.wikipedia.org/wiki/Kingdom_of_Axum (27.04. 2007).

¹⁰² Moscati, *age*, s. 30-31.

yarımadanın kuzeyinde olduğuna dair teziyle çelişmektedir. Nitekim Moscati, Sâmililerin yaşadığı bölgelerde nispeten geç bir tarihte ortaya çıkan Ermeni tipin Anadolu ve Kafkaslara kadar uzandığını söylemektedir, bu ise Sâmililerin anayurdunun Arabistan'ın kuzeyinde olduğunu öngören tezleri zayıflatmaktadır. Moscati'ye göre, Arabistan çöllerinin soyutlayıcı ve tek düze yapısı burada yaşayan Sâmi halkların ırksal türdeşliğini sağlamıştır. Her ne kadar belli bir Sâmi ırkın varlığından bahsedilemese de, Sâmililerin aslen, gücünü ırksal türdeşlikten alan ve ağırlıkla Doğulu tipi temsil eden etnik bir grup oldukları söylenebilir.¹⁰³

Tıpkı Moscati gibi Welfenson da Sâmi nitelemesinin -problemliliğine rağmen- aynı dili konuşan, benzer ırksal karaktere sahip halklar için bulunmuş en uygun ifade olduğunu düşünmektedir. Sâmililer dışında birbirine dil ve kültür bağı ile sıkı sıkıya bağlı başka bir milletler grubunun mevcut olmadığını kaydeden Welfenson, Sâmi diller arasındaki yakınlığa ilk defa Endülüslü Yahudi bilginlerin dikkat çektiğini, Avrupalı müsteşriklerin çalışmalarını bu bilginlerin tespitleri üzerine bina ettiklerini ifade etmiştir.¹⁰⁴

Benzer bir yaklaşımı S. Süleyman Nedvî'de görüyoruz. Sâmililerin, hangi bakış açısıyla ele alınırsa alınsın, aynı gerçekliği ifade ettiklerini söyleyen Nedvî'ye göre "insan ırklarının oluşumuna dair görüş ne olursa olsun -ırkları ister Eski Ahit'e göre soya dayalı (yani Yafes, Ham ve Sam), ister filolojik temelde dillerine göre (Ârîler, Turanlılar ve Sâmililer), isterse de renklerine göre bölüme (yani beyaz, siyah, sarı)- Arabistan, Suriye ve Irak'ta mukîm halklar aynı insan ırkının unsurlarıdır. Onlara Eski Ahit'in tasnifine göre Sam oğulları, dilbilimcilerle uyarak Sâmi ya da renk temelinde Beyaz ırka mensup diyebiliriz. Sâmi oğulları ile Sâmililer arasındaki tek fark, ilkinin Eski Ahit'e göre sadece Sam'ın oğullarını içermesi, ikincisinin ise geçmişte ve günümüzde Sâmi lisanlarını konuşan tüm kavimleri kapsamasıdır. Bu yüzden Basra Körfezi kıyılarında yaşayan Elam oğulları ile Ludya'da yaşamış olan Lud oğulları Sâmi ırktan sayılmayacaklardır. Çünkü onlar hiçbir zaman Sâmi lisanını kullanmadılar. Diğer

¹⁰³ *Ae*, s. 32-33.

¹⁰⁴ Welfenson, *age*, s. 10-11.

tarafından Fenikeliler, Babilliler, Habeşîler ve Amoriler hep Sâmiye konuştuklarından Sâmi kategorisinde tasnif edilmektedirler.”¹⁰⁵

Sâmililer arasındaki benzerliğin en önemli göstergelerinden olan dilsel yakınlığın, Sâmi olarak nitelendirilen milletleri tek çatı altında toplayan genel kabulü doğrulayıcı bir özelliğe sahip olduğunu kaydeden Hitti, sosyal müesseseler, dini inançlar, psikolojik ve fizyolojik özellikler alanında yapılacak bir karşılaştırmanın söz konusu benzerlik noktalarını ortaya koyacağını ifade etmiştir. Hitti buradan hareketle şu sonucun kaçınılmaz olduğunu düşünüyor: “En azından, -Babilce, Âsurice, Amorice, Kenanca, İbranice, Ârâmîce, Arapça ve Habeşçe konuşan- bu insanların ataları, farklılaşmış ayrılmadan önce aynı yerde yaşayan ve aynı dili konuşan bir toplumu oluşturmak durumundadırlar.”¹⁰⁶

Kaydetmek gerekir ki, Grintz’in itiraz ettiği Sâmi karakterli göçler meselesi aslında, Sâmililerin anavatanı konusundaki tartışmayla doğrudan alakalıdır. Bereketli Hilal olarak adlandırılan ve Basra Körfezi’nden başlayıp Mezopotamya’yı içine alarak Suriye’den Lübnan ve Filistin’e kadar uzanan Orta Doğu bölgesinin mümbit topraklarında art arda güçlü medeniyetler kuran Sâmililerin buraya nereden geldikleri bilim adamlarınca tartışılmaktadır. Hemen belirtelim ki, bu konuda ileri sürülen tezler arasında en çok tercih edileni -Grintz ve bazı bilginlerin karşı çıktığı- Arabistan tezidir.

Arabistan tezini ve bu teze en ciddi itirazları dile getiren Grintz’in görüşlerini ele almadan önce, Sâmililerin anayurdu ile ilgili diğer tezlere değinmek yararlı olacaktır. Diğer varsayımlar dört ana başlık altında incelenebilir:

II. SÂMİLERİN ANAYURDU İLE İLGİLİ TEZLER

1. Eski Irak veya Dicle ve Fırat Nehirleri Arasında Kalan Bölge

Von Kramer, Ernest Renan, Fritz Hommel gibi bilim adamlarına göre, söz konusu bölgenin Sâmililerin ilk vatanı olduğunun en açık delili, bölgenin günlük yaşamında önce çıkan ziraî, hayvanî vb. terimlerin Sâmi dillerde ortak olarak

¹⁰⁵ Nedvî, Seyyid Süleyman, *Âd, Semûd, Medyen*, terc. Abdullah Davudoğlu, İnkılâb Yay., İstanbul, 2003, s. 89.

¹⁰⁶ Hitti, *History of Syria*, s. 62.

kullanılmasıdır. Mesela bütün Sâmi dillerde deve (جمل) kelimesi ortaktır. Devenin en eski vatanı Orta Asya'da Seyhun-Ceyhun ırmaklarının yakınlarındadır. Buna göre Sâmilere en eski yurdu burasıdır, ancak zamanla batıya doğru göç ederek, bugün Hint-Avrupalı kabul edilen milletlerin yaşadığı yerleri geçip Babil'e yerleşmişlerdir. Artık yeni vatanları Sâmilere en eski yerleştikleri yer olmuştur.¹⁰⁷

Cevâd Alî'nin işaret ettiği gibi, Sâmilere anayurtlarının Eski Irak olduğunu ileri süren bilginler kendi görüşlerinde bile sebat etmemişler, ortaya koydukları kanıtlarda tutarlı olmak adına ilk hareket noktalarından farklı sonuçlara varmışlardır. Benzer bir durum, Alman bilgin Hommel'in yaklaşımında görülmektedir. Hommel Sâmilere ilk yurdu olarak önce Irak'ın kuzeyini göstermiş, ancak daha sonra Babil tezine sarılarak eski Mısırlıların da Sâmi kökenli olduklarını, medeniyeti Mısır'a Babil'den götürdüklerini ileri sürmüştür.¹⁰⁸ İtalyan bilgin Guidi, Babil tezinde Von Kramer'i takip etmekle birlikte, en eski vatanın tespiti noktasında ondan ayrılmaktadır. Kramer gibi Sâmi dillerde günlük hayata, medeniyete ve bitki isimlerine dair ortak kullanımların belirlenmesi yolunu benimseyen Guidi, araştırmasının sonunda Sâmilere en eski vatanı olarak Hazar Denizi'nin güney ve güneydoğu bölgelerini göstermektedir.¹⁰⁹

Guidi tezini ispatlamak için birtakım dilbilimsel tespitlerde bulunmuştur. Buna göre, hemen bütün Sâmi dillerde nehir (نهر) aşağı yukarı aynı kelime ile ifade edilirken, 'dağ' mefhumu farklı kelimelerle anlatılır. Ayrıca Arapça haricindeki diğer Sâmi dillerde yeryüzü şekilleri, hayvan ve bitki isimleri Âsur-Babil dillerindeki muadillerine benzemektedir. Buradan hareketle Guidi, Irak ovalarının Sâmilere ilk yurdu olduğu sonucuna varıyor. Ona göre, M.Ö. IV. Milenyuma kadar giden Âsur-Babil kitabeleri Sâmilere ait en eski yazılı metin olma özelliğini taşımaktadırlar.¹¹⁰

Guidi'nin tezi çeşitli açılardan tenkit edilmiştir. Her şeyden önce, Akkad kralı I.Sargon (yaklaşık olarak M.Ö. 2600'ler) kendi soyu ile ilgili yazdırdığı bir kitabede, kendisinin ve halkının Irak topraklarına Arap yarımadasının doğusundan geldiklerini

¹⁰⁷ Mehrân, Muhammed Beyûmî, "es-Sâmiyyûn ve'l-Ârâ Elletî Dâret Havle Mevtinihim el-Aslî", *Mecelletu Kullîyyeti'l-Lugati'l-Arabiyye* (ayrı basım), Riyad, 1974, sayı 4, s. 255-256; Cevâd Alî, *el-Mufasssal*, I, 230.

¹⁰⁸ Cevâd Alî, *el-Mufasssal*, I, 231.

¹⁰⁹ *Ae*, I, 230; Mehrân, *es-Sâmiyyûn*, s. 256.

¹¹⁰ Mehrân, *age*, s. 256.

bildirmektedir. Ayrıca Irak'ın Sâmi göçlerinden önceki durumuyla alakalı olarak, Sâmi kökenli olmayan Sümerlerin yazılı kaynaklarına dayanan bilgilere sahibiz. Bazı bilginler aksini iddia etse de, Sümerlerin Irak bölgesinde Sâmîlerden daha eski bir mazisi vardır. Sümerler gelenek görenek, giyim kuşam ve sima bakımından Sâmîlerden bariz bir şekilde ayrılmaktadırlar. Sâmi dillerde nehir manasına gelen kelimenin ortak, dağ manasına gelen kelimelerin farklı olmasına gelince, bu durum ancak Sâmîlerin ayrılıp dillerinin farklılaşmasından önce nehir kelimesini dağ kelimesinden mukaddem öğrendiklerini gösterir. Fakat her halükarda burada hangi nehrin kastedildiği açık değildir. Kastedilenin Dicle ve Fırat nehirleri olması sadece bir ihtimaldir.¹¹¹

Nöldeke Irak tezine şiddetle karşı çıkmış, birtakım dilsel karşılaştırmalara ve Irak'tan alındığı kesin olmayan bazı kelimelere dayanarak ilmî bir tespitte bulunulamayacağını kaydetmiştir. Eleştirileri üç maddede toplanabilir: 1. Temel ihtiyaçları ifade etmek için gerekli olan kelimeler zamanla silinmiş olabilir. 2. 'Temel ihtiyaçları ifadede kullanılan kelimeler kaynak dilde ve onun alt dallarında ortak olmalıdır' faraziyesi mantık dışıdır. Zira, mesela çadır, erkek çocuk, adam, eski gibi bazı en aslî kelimeler Sâmi dillerin hepsinde ortak değildir. 3. Güney ve Kuzey Sâmîleri arasında ortak olarak kullanılan kelimeler, Guidi'nin nazariyesine göre, Sâmîlerin ilk vatanında ortaya çıkmış olmalıdır, oysa hakikatte bu kelimelerin izleri Fırat'a kadar izlenememektedir.¹¹²

Guidi'nin tezine destek veren Welfenson'un, K.Mukaddes kaynaklı varsayımın doğruya en yakın görüş olduğunu söylemesi düşündürücüdür. Nitekim bu tezin arkeolojik çalışmalarla teyit edildiğini söylediği halde, herhangi bir referans göstermemiştir. Welfenson ileride, Arabistan'dan çıkan Sâmi göçlerle ilgili olarak, Sâmi dillerinin Arabistan dillerinden etkilendiğinden bahsetmiş, ancak hemen peşinden bütün bu gerçeklerin Arabistan'ın ilk yurt olduğu anlamına gelmeyeceğini ifade etmiştir.¹¹³

Babil veya Eski Irak tezine yöneltilen eleştirilerden biri de, Sâmîlerin Mezopotamya'nın verimli topraklarını bırakıp kurak ve çorak bölgelere göç etmelerinin

¹¹¹ Zaza, *age*, s. 12-13.

¹¹² Nedvî, *age*, s. 91.

¹¹³ Welfenson, *age*, s. 11-13.

makul ve bilinen bir davranış olmayacağıdır. Şemseddin Sâmî bu görüşü, Babil'den çıkarak Filistin'e yerleştikleri tarihî verilerle sabit olan İbranilerin, kendileri gibi diğer milletleri de Babil'den çıkarmaya çalıştıklarını söyleyerek eleştirmiştir. Ona göre Babil gibi gelişmiş bir medeniyet ve kültür merkezini bırakıp çöllere, bedevî hayata dönmek makul değildir. Aksine bedevî hayat süren bir milletin daha uygun şartlara sahip başka bölgelere göç etmesi bilinen bir husustur. Bu yüzden Arapların Babil'den çıkıp Arap yarımadasına göç ettiklerini söylemek yerine; Keldânî, Süryânî, İbrânî ve diğer Sâmî kavimlerin Arap yarımadasından Babil'e göç ettiklerini kabul etmek daha doğrudur.¹¹⁴

Hitti de Sâmîlerin anayurdunun Mezopotamya olduğuna dair tezin, tarım kültürüne sahip olan bir milletin göçebe olarak yaşamaya başlaması şeklinde tersine bir sosyal değişimi öngörmesi nedeniyle kabul edilemeyeceği görüşündedir.¹¹⁵

Moscatti ise sadece tarihsel kanıtlardan yola çıkarak Sâmîlerin Arabistan çöllerinden kuzeydeki verimli topraklara göçlerinin açıklanamayacağını, söz konusu göçlerde çöl hayatının neredeyse insanlık tarihinin başlangıcından beri değişmeyen yapısı nedeniyle, buralarda yaşayanların her zaman daha gelişmiş, daha müreffeh bölgelere göç etme eğiliminde olduklarını ifade etmiştir.¹¹⁶

2. Ermenistan-Kürdistan Bölgesi

John Peters'in başını çektiği bir grup bilginin, Tevrat'ta geçen bir cümleden hareket ederek ortaya attıkları tez bilim çevrelerinde kabul görmemekle beraber, daha önce görüşlerine değindiğimiz Grintz gibi bilginler tarafından Arabistan tezine karşı ısrarlı bir biçimde savunulmaya devam edilmiştir. Malum olduğu üzere, Tekvin 8:4'te Nuh'un gemisinin Ararat dağına oturduğu anlatılmaktadır. Gemiden inen Nuh'un oğulları sadece Sâmîlerin değil, aynı zamanda bütün insanlığın soyunu temsil etmektedirler.¹¹⁷ Buradaki Ararat dağının Ağrı dağı olduğuna dair kabul batılı

¹¹⁴ Sâmî, Şemseddin, *Kâmûsu'l-A'lâm*, Kaşgar Neşriyat, Ankara, 1996, IV, s. 3138.

¹¹⁵ Hitti, *History of the Arabs*, s. 10.

¹¹⁶ Moscatti, *Ancient Semitic Civilizations*, s. 35.

¹¹⁷ Hikâyeye göre babasının yanında kalan Sam, geminin karaya oturduğu bölgede ikamet etmiş, kardeşi Yafes (Yafet) ise kuzeydoğu istikametine, Asya'nın içlerine doğru ilerlemiş, babasını çıplak gördüğü halde yüzünü çevirmeyen Ham ise babası tarafından lanetlendiği için uzak diyarlara gitmek zorunda kalmıştır. Tevrat'ın bu olayla ilgili anlatımında çelişkiler vardır. Tevrat'ın Kenanlılara karşı öfkesinin yansıması olarak gördüğümüz pasajı Türkçe çeviriden aynen aktarıyoruz: "Gemiden çıkan Nuh'un

coğrafyacılar aittir. Nitekim Hikmet Tanyu'nun da tespit ettiği gibi, Ağrı dağı çeşitli geleneklerde farklı şekillerde adlandırılmıştır.¹¹⁸

Esasında Ararat kelimesinin K.Mukaddes'te üç farklı anlama sahip olduğu görülür. Yukarıda verilen dağ kullanımının haricinde, II. Krallar: 19/37 ve İşaya: 37/38'de bir ülke adı ve Yeremya: 51/27'de bir krallık adı olarak geçmektedir. Tanyu'ya göre, Ahd-i Atik'te geçen Ararat, hem Urartu olarak bilinen Asya menşeli kavmin hem de bu kavmin M.Ö. 1000 yıllarında Van şehrinde kurduğu devletin adıdır. Âsur dilinde Uruarti (Urartu) kelimesi dağlık bölge, yüksek memleket manalarına gelmektedir. Bu isme ilk olarak, Âsur kralı I. Salmanasar'ın M.Ö. 1274 tarihine giden kayıtlarında rastlanmakta ve öyle anlaşılıyor ki, bundan belli bir etnik grup veya devlet anlamından ziyade, Van gölünün güneydoğusundaki dağlık bölge kastedilmektedir. Tanyu'nun tespitine göre, Âsur dilindeki Uruarti kelimesi İbranice K.Mukaddes'e yanlış bir şekilde Ararat olarak girmiştir. Bu durumda Tevrat'taki Ararat dağları ifadesini, bugünkü Ağrı dağı yerine Van gölünün güneyindeki dağlar olarak anlamak daha doğrudur.¹¹⁹

Tanyu'nun bildirdiğine göre “eski Ermeni rivayetlerinde Nuh'un gemisinin bir dağ üzerine oturduğu hakkında hiçbir malumat yoktur. Nuh'un gemisinin Masik dağı zirvesine oturmasına dair XI. Ve XII. Yüzyıllarda Ermeni edebiyatında yer alan bilgiler ise Avrupalıların Tevrat'taki ifadeyi (Tekvin 8/4) yanlış tefsir etmelerinden

oğulları Sam, Ham ve Yafet idi. Ham Kenan'ın babasıydı. Nuh'un üç oğlu bunlardı. Yeryüzüne yayılan bütün insanlar onlardan üredi. Nuh çiftçiydi, ilk bağı o dikti. Şarap içip sarhoş oldu, çadırının içinde çıplak uzandı. Kenan'ın babası olan Ham babasının çıplak olduğunu görünce dışarı çıkıp iki kardeşine anlattı. Sam'la Yafet bir giysi alıp omuzlarına attılar, geri geri yürüyerek çıplak babalarını görmemek için yüzlerini öbür yana çevirdiler. Nuh ayılınca küçük oğlunun ne yaptığını anlayarak, şöyle dedi: Kenan'a lanet olsun, köleler kölesi olsun kardeşlerine. Övgüler olsun Sam'ın Tanrısı Rabb'e. Kenan Sam'a kul olsun. Tanrı Yafet'e bolluk versin, Sam'ın çadırlarında yaşasın, Kenan Yafet'e kul olsun.” (Tekvin 9:18-28).

¹¹⁸ Tanyu, Hikmet, “Ağrı Dağı” *DİA*, I, 481. Ağrı dağının farklı kültürlerdeki isimleri: Yakut dilinde “Ağr”, Selçuklu Türklerinde “Eğri Dağ”, bazen de “Ağır Dağ”, İranlılarda Kûh-ı Nûh, Araplarda Büyük Ağrı'ya “Cebelu'l-Harîs”, Küçük Ağrı'ya “Cebelu'l- Huveyris” isimleri verilmiştir. Ermeniler bu dağa “Massis” veya “Masik” derken sadece batılı araştırmacıların Ararat ismini vermeleri düşündürücüdür.

¹¹⁹ Tanyu, “Ağrı Dağı”, a.y. Öyle görünüyor ki, Urartu medeniyeti ile Ermeniler arasında bağ kurulmaya çalışılmaktadır. Urartu isminin Tevrat'taki Ararat'ın Akkadça varyasyonu olduğu iddia edilmiştir. Akkad imparatorluğunun ve Akkadçanın tarihi dikkate alındığında söz konusu iddianın mesnetsiz olduğu anlaşılmaktadır. Bu durumda Tanyu'nun verdiği bilgi tarihi gerçeklere daha uygun olmaktadır. Yani Ararat, Urartu (Uruarti) isminin yanlış telaffuzu ile K.Mukaddes'e girmiş halidir. Söz konusu iddia için bkz. <http://en.wikipedia.org/wiki/Urartu> (13.05.07). Ayrıca bkz. <http://www.armenianhistory.info/origins.htm> (13.05.07).

kaynaklanmaktadır. Esasen Ağrı dağı çok yüksek ve sarp olup insan hayatı için önemli olan su, ağaç, barınacak yerler vb. imkânlardan yoksundur. Bu sebeple geminin oraya inmesi mümkün görünmemektedir. Cudi dağında ise barınacak birçok mağaranın mevcudiyeti, tepesinin geminin inişine uygun bir yüzey oluşturması ve beslenme imkânlarına sahip bulunması, geminin oraya inmesi için yeterli ipuçları vermektedir. Geminin oturduğu mahallin Yeşildağ adını alışı da dikkate şayandır.”¹²⁰

Ararat dağı ve etrafındaki bölgeyi Sâmililerin asıl yurtları olarak kabul eden Grintz, güney Araplarından farklı bir ırksal karaktere sahip olan ve Mısırlılarla akrabalık ilişkisi bulunduğu düşünülen kuzey Araplarının tam manasıyla Sâmi olmadıklarını ileri sürmüştür. Onların da tıpkı Mısırlılar gibi başka bölgelerden gelen bir halk tarafından egemenlik altına alındıktan sonra şu andaki dillerini kazandıklarını iddia eden Grintz’in İslam kaynaklarında yer alan Arab-ı Arîbe-Arab-ı Musta’ribe ayırımına sığındığı görülmektedir. Grintz’in söz konusu tasnifi benimsemesi, esasında kendi görüşünü ispatlamak amacına matuftur. Nitekim bu amaçla, Tevrat’ta kuzey Araplarının atalarının (Hz. İsmail) bir ‘İbrani’ baba ve ‘Mısırlı’ anneden dünyaya geldiğine dair ifadeye atıf yapmak suretiyle kuzey Araplarının ‘saf’ olmadıklarını ima etmektedir.¹²¹

Peters bugünkü Ermenilerin Hint-Avrupa ailesine mensup bir dil konuşmalarına rağmen ırksal anlamda semitik halklara, özellikle de Yahudilere benzediklerini belirtiyor. Tıpkı Grintz gibi¹²² o da Ermeni tipi ile Yahudi tipi arasında büyük benzerlikler olduğu, bunun Âsur kitabelerinde yer alan resimlerden de açıkça anlaşılacağı iddiasındadır. İki de Sâmi olmakla beraber bir Arapla Yahudinin kolay ayırt edilebileceğini kaydeden Peters, aynı durumun Ermeni-Yahudi ayırımında geçerli

¹²⁰ Tanyu, Hikmet, “Cudi Dağı”, *DİA*, VIII, 80. Tanyu burada müsteşriklerin hazırladığı İslam Ansiklopedisi’nde yer alan bazı görüşleri ele alıp tenkit etmektedir. Hz. Nuh’un gemisinin karaya oturduğu yerle ilgili tartışmalara -tezimle doğrudan alakalı olmadığı için- değinmeyeceğiz. Ancak önemine binaen, Hikmet Tanyu’nun konuyla ilgili değerlendirmesine yer vermek faydalı olacaktır: “Ermeniler, özellikle de Sovyet Ermenistanı ruhanî lideri I. Vasken, Ağrı dağının kendi vatanlarının merkezi olduğunu açıkça ileri sürmektedir. Yabancıların Nuh’un gemisinin Ağrı dağında olduğuna dair ısrarlı iddiaları, turistik ve sportif görünümü olsa da onlarca gerçekleştirilen bazı tırmanışların Ağrı dağına yönelik birtakım siyasî, stratejik ve dinî emellerle bağlantılı olduğunu düşündürmektedir.” (“Ağrı Dağı”, s.482).

¹²¹ Grintz, *agm*, s. 205-206.

¹²² Krş. Grintz, *agm*, s. 202, 56 no’lu dipnot.

olmadığını söylemektedir. Buradan ulaştığı sonuç, Ermenistan'ın bir zamanlar Sâmi ülkesi olduğudur.¹²³

Tekvin 11'de tufandan sonra insanların “doğu”ya göçerlerken Şinar adlı bölgede buldukları bir ovaya yerleşip, burada bir kent inşa ettiklerini anlatılmaktadır. Hikâyeye göre kente, göklere erişecek bir kule yaptıkları için insanların dillerini karıştıran Rabb tarafından ‘kargaşa’ manasına gelen Babil ismi verilmiştir. Babil efsanesi olarak bilinen hikâyenin dilbilimi ilgilendiren kısmına tezimizin başında işaret etmiştik. Burada ele alacağımız husus, metinde geçen “doğu” ifadesinden kastedilendir. Eski Ahit yorumcuları buradaki kastın ne olduğu sorusuna kesin bir cevap verememektedirler. Bununla birlikte, buradaki “doğu” ile Ermenistan'ın kastedildiği ileri sürülmektedir. Nitekim Eski Ahit'te Nuh'un gemisinin Ermenistan'da olduğu varsayılan Ararat/Ağrı dağına demirlediğinden bahsedilmektedir. Fakat buradaki güçlük, Ermenistan'ın mevkiinin Filistin veya Babil'in doğusunda olmamasıdır. Bu güçlüğü gidermek için bazı bilginler Musa (a.s.)'in Mısır ve Arabistan'da yaşadığını ve Ermenistan'ın da bu ülkelerin doğusuna düştüğünü ifade etmişlerdir. Bazıları ise, insanın her şeyden önce doğu ufkunu (güneşin doğuş mahalli olarak doğuyu) bildiğini, bu yüzden de Ermenistan'a bir doğu ülkesi olarak atıfta bulunulduğunu ileri sürmüşlerdir ki, bu faraziyelerin üzerinde ciddi bir şekilde durmak gereksizdir. Kitab-ı Mukaddes ifadesinden Babil'in Sâmîlerin ilk ikametgâhı olmayıp, buraya doğudaki bir ülkeden göç ettikleri anlaşılmaktadır. K. Mukaddes sözlüğünde “doğu” tabiri genellikle Kutsal Kitab'ın derlendiği yer olan Filistin'in doğusunda kalan ülkeleri, yani Babil ve Arabistan'ı ifade etmek için kullanılmıştır. Babil doğudan gelen Sâmîlerin göç ettikleri ülke olduğuna göre “doğu”dan kasıt, göçün başlangıç noktası olan Arabistan'dır.¹²⁴

¹²³ Peters, John, “The Home of the Semites”, *Journal of the American Oriental Society*, Vol. 39. (1919), s. 254-255.

¹²⁴ Nedvî, *age*, s. 95-96.

3. Amorluların Ülkesi

Bu görüşün önemli savunucularından A.T. Clay'a göre Sâmililerin ilk vatanları, bütün Şam ve Fırat bölgesini içine alan ve eski yazıtlarda Amurru¹²⁵ olarak geçen bölgedir. Hitti, 'batılılar' anlamındaki Amurru isminin Sümerliler tarafından verildiğini, bu ismin daha sonra Babillilerce bütün Suriye ve Akdeniz bölgesini kapsayacak şekilde kullanıldığını kaydetmektedir.¹²⁶ Bu tezi savunanlara göre, Irak'taki en eski ve en güçlü Sâmi krallık olan I. Babil Hanedanlığı'nın batı tarafından, Amurru ülkesinden geldiğine dair kayıtlar ve iki kültüre ait kalıntılar arasında büyük benzerlikler söz konusudur. Ancak, bu tez doğru kabul edildiğinde Sâmililerin Suriye'den Ürdün, Irak gibi bölgelere, özellikle çöllerle kaplı Arap yarımadasına göç ettikleri sonucuna varılır ki, devenin kullanılmaya başladığı tarih (tahminen M.Ö. III. Binyılın sonları) göz önüne alındığında bu görüşün isabetli olmadığı anlaşılır.¹²⁷

M.Ö. 2400'lerde tarih sahnesine çıktıkları sanılan Amorlular, esasında müstakil bir medeniyet teşkil etmemişler, kendilerinden önce kurulan Mezopotamya krallıklarının mirasına konmuşlardır. Nitekim Sümer kaynaklarında Amorluların bedevî karakterli yaşamları ile ilgili ilginç ipuçları yer almaktadır. Aynı kaynaklar yukarıda deve kullanımının nispeten geç dönemlerde başladığına dair tespiti de doğrulamaktadır.¹²⁸ Bu durumda, Amurru ülkesi daha önce değişik medeniyetlere beşiklik yaptığına göre, Sâmililerin söz konusu bölgeye başka bir yerden göç etmiş olmaları gerekiyor. İleride değinileceği gibi, esasında Arabistan tezinin en güçlü yanı, tarihte sürekli olarak Sâmililerce iskân edilen yegâne bölgenin Arabistan yarımadası olmasıdır.

4. Afrika

Bu tezi, tam manasıyla görüş birliğine sahip olmasalar da Nöldeke, Bertin, Brinton, Gerland, King ve Barton gibi bilginler savunmuştur. Nöldeke, Sâmi ve Hami

¹²⁵ Amurru kelimesinin etimolojisi ve Tevrat'taki kullanımları hakkında daha geniş bilgi için bkz. Seters, John Van, "The Terms Amorite and Hittite in the Old Testament", *Vetus Testamentum*, Vol. 22, Fasc. 1 (Jan. 1972), pp. 64-81.

¹²⁶ Hitti, *History of Syria*, s. 65.

¹²⁷ Zaza, *age*, s. 14-15.

¹²⁸ Hitti, *age*, s. 66.

diller arasındaki ilişkiden ve özellikle güney Arabistanlı Sâmiîlerle Hamitik kavimler arasındaki fiziksel benzerliklerden yola çıkarak, Sâmiîlerin anayurdunun Doğu Afrika olduğunu ileri sürmüştür. Bununla beraber Arabistan tezinin de muhtemel olduğunu kaydeden Nöldeke'yi takip eden Barton ise Kuzey Afrika'yı öne çıkarmaktadır. Brinton kuzeybatı Afrika ve özellikle Atlas dağlarını göstermektedir.¹²⁹

Kuzey Afrika görüşünü savunanlardan biri de Gerland'dır. O da fizyolojik ve dilsel araştırmalara dayanarak, Sâmiîlerle Hamilerin aynı kökene sahip olduklarını, diğer grupların bu ana gövdeden ayrıldığını iddia etmiştir. Öyle görünüyor ki, Afrika tezini savunan bilginler arasındaki görüş ayrılığı, Sâmiîlerin daha fazla tarih sahnesinde görüldükleri Asya'ya göç yollarının tespiti noktasında ortaya çıkmaktadır. Buna göre Sâmiîler Asya'ya göç ederlerken şu iki yoldan birini izlemişlerdir: 1. Sina yolunu takip ederek Arabia Petra denen kayalık bölgeye göç etmişlerdir. 2. Mendeb yoluyla Arabia Felix denen verimli bölgeye birkaç noktadan giriş yapmışlardır.¹³⁰

Afrika tezini savunanlar arasında büyük dilliler ve etnologlar olmakla beraber, söz konusu varsayımın bazı zayıf noktaları vardır. Mesela, tezi savunanların tespitleri tam aksi istikamette yorumlanıp, Sâmiîlerin Arap yarımadasından Sina yolunu izleyerek Afrika'ya göç ettikleri de ileri sürülebilir. Nitekim Mısır'ı bir dönem yöneten Hiksos sülalesinin Arap yarımadasından geldiği bilinen bir husustur. Ayrıca bilginlerin tespitlerine göre Mısır'ın doğusunda kullanılan eski Mısır diline ait pek çok isim Sâmiî kökenlidir. Hami-Sâmiî diller arasındaki yakınlık, iddia edildiğinin aksine, pekâlâ Sâmiîlerin Afrika'ya göç etmelerinden sonra meydana gelmiş olabilir. Aynı durum Habeşçe ile güney Arabistan lehçeleri arasındaki yakınlık ve Habeşçenin bugün bile Müsned'e benzer bir yazıyla yazılmasında da geçerlidir. Yani, dil ve yazı benzerliklerinden yola çıkarak Sâmiîlerin Habeşistan yolunu izlemek suretiyle Arap yarımadasına göç ettiklerini söylemek nasıl mümkünse, tersi de aynı şekilde mümkündür. Ayrıca, Sâmiîler Habeşistan'da Aksum adında bir devlet kurmuşlardır ve devletin resmi dili Semitik aileden olan Ca'ziye dilidir. İki bölge arasında dinî ve kültürel terminoloji alanında görülen benzerlik, hatta bizzat Habeş kelimesinin güney Arapçasında bir karşılığının bulunması, göçlerin kuzeyden güneye doğru gerçekleştiğini

¹²⁹ Mehrân, *age*, s. 261.

¹³⁰ Cevâd Alî, *el-Mufasssal*, I, 235-236.

göstermektedir. Son olarak, antropologlara göre Afrikalıların Sâmi halkları kan yoluyla etkilemeleri, onlardan etkilenmelerine oranla daha azdır.¹³¹

Öyle görünüyor ki Philip Hitti, Sâmîlerin anayurdu olarak Arabistan tezini kabul etmekle beraber, çok eski çağlarda Afrika'nın doğusunda Hamilerle bir arada yaşayan Sâmi halkların Arabistan'a göç ederek burasını tamamen Sâmi karaktere sahip bir vatan haline getirdiklerini ve daha sonra Mezopotamya'ya göç ederek tarihte adından çokça söz ettiren büyük medeniyetler kurduklarını düşünmektedir.¹³²

Diğerlerine göre daha az bilgin tarafından savunulan tezlerden biri Avrupa, diğeri Kafkasya tezidir. Ungnad'a göre Sâmîler Avrupa kökenlidir. Buradan Anadolu'ya, oradan da Amurru ülkesine göç etmişlerdir. Bunlardan bir kısmı da M.Ö. 4000'li yıllarda Babil ve civarına yerleşmiştir. Bazı bilginler ise Kafkasya tezini ortaya atmışlardır. Buna göre, insan ırkları Kafkas, Moğol ve Zenci olmak üzere üç kısma ayrılır. Kafkas ırkıyla beyaz ve esmer ırk yani Arîler ve Sâmîler kastedilir. Bu ırkın anavatanı Kafkasya'dır. Sâmîler buradan çıkarak güneye, Bereketli Hilal bölgesine, daha sonra da Arap yarımadasının güney kısımlarına göç etmişlerdir. Arîler ise Kafkasya'nın güney doğusu ile batı ve kuzeyi istikametlerinde yayılım göstermişlerdir.¹³³

5. Arabistan

Daha önce de ifade ettiğimiz gibi, Sâmîlerin anayurtları konusunda bugüne kadar ortaya konmuş olan tezler arasında en çok öne çıkan, Arabistan varsayımdır. Arabistan tezini bu alanda ciddi çalışmalar yapmış bulunan Sprenger, Sayce, Eberhard, Schrader, Hubert, Grimme, Carl Brockelmann, L.W. King, John Meyer, S.A. Cook, Winckler, Samuel Laing, R.W. Rogers gibi pek çok bilgin desteklemiştir.

Sâmîlerin anayurdu olarak Arabistan'ı kabul eden bilginlerin bölge bazında farklı düşündükleri görülmektedir. Arabistan üzerine çalışmalarıyla tanınan Philby'a göre Sâmi kavimlerin başlangıçtaki yurdu güney Arabistan'dır. Paleolitik dönemden itibaren yarımada baş gösteren kuraklık nedeniyle, Sâmîler eski yurtlarını deniz ve

¹³¹ *Ae*, I, 236-238.

¹³² Hitti, *History of the Arabs*, s. 13.

¹³³ Cevâd Alî, *el-Mufasssal*, I, 238-239.

karayolunu kullanmak suretiyle terk etmeye mecbur kalmışlardır. Göçler esnasında sahip oldukları her şeyi yanlarında götürerek Sâmilîler, özellikle dinî ve kültürel değerlerin başka milletlerce paylaşılmasına önemli katkılarda bulunmuşlardır. Dinî sahada çeşitli tanrıların -özellikle ay tanrısının, kültürel alanda ise yazının diğer medeniyetlere taşınması Sâmilîler tarafından gerçekleştirilmiştir.¹³⁴

Alman bilgin Moortgat ise şunları söylüyor: “Yakın Doğu ülkeleri sadece dinlerin beşiği değil, aynı zamanda tüm yeryüzünü aydınlatan bir din meşalesinin de kaynağıdır. Doğu sadece alfabeyi bulmakla kalmamış, yazıyı da geliştirmiş, insana yazmayı öğretmiş ve tarih yazımına da en büyük malzeme olmuştur. Bu tarihin yapımına Yakın Doğu halkları -ki Arap sahrası, Kenan ili ve Fenike sahillerindeki halklar onlardandır- Küçük Asya dağları, iki nehir arası, Arap Körfezi’ndeki verimli topraklar ve en son olarak da İran dağları ve dağ eteklerinde yaşayan halklar iştirak etmişlerdir. Bu halklar, kan ve ırk yönünden birbirinden farklıydılar. Hepsinin tek amacı, Bereketli Hilal’e ulaşmak ve tabii ki iki nehir arasındaki güney topraklarında, M.Ö. III. Binyıl başlarında, bölgede gelişen bir medeniyetin sahiplerinin yani Sümerlerin ülkesinde hâkimiyeti ele geçirmektir. Bu halkların en eskileri, Arap sahrasından ve Şam ovasından üç bin yıl boyunca birbirini müteakip dalgalar halinde göç ederek Bereketli Hilal’e gelen Sâmilî halklardır.”¹³⁵

Samuel Laing’in görüşü: “Ariflerin gerçek vatanları neresi olursa olsun, Sâmilîlerin gerçek vatanlarının Arabistan olması gerekir. Başka her yerde göçebe veya işgalci bir halk olarak görünürken, Arabistan’da oranın yerlisi gibi durmaktadırlar. Bu yüzden Keldani ve Âsur’da en eski tarih ve rivayetlere göre kısmen Basra Körfezi, kısmen de Arabistan ve Suriye çölleri yoluyla güneyden gelen insanlar olarak tasvir edilmektedirler. Sadece Arabistan’da en baştan itibaren sadece Sâmilîlerin var olduğunu görmekteyiz.”¹³⁶

Aynı gerçeği Sayce de ifade etmektedir: “Sâmilî gelenekleri Arabistan’ın Sâmilîlerin ilk vatanları olduğunu kesinlikle ispatlamaktadır. Arabistan her daim Sâmilî kalan yeryüzündeki tek toprak parçasıdır. Irkî özellikler, dinî bağnazlık, yabancılara

¹³⁴ *Ae*, I, 232-233.

¹³⁵ *Susa, age*, s. 149-150.

¹³⁶ *Nedvî, age*, s. 94.

karşı hoşnutsuzluk, göçebe hayat tarzı vs. Sâmîlerin çölde doğduğunu ispatlamaktadır.¹³⁷

Yazılı kaynakların Sâmîlerin anayurdunun Arabistan -özellikle de kuzey Arabistan- olduğu gerçeğini şüpheyeye mahal bırakmayacak şekilde gösterdiğini ifade eden Bernard Lewis, birbirini izleyen Sâmî göçlerin buradan başlayarak Bereketli Hilal'e hatta kuzey Afrika'ya kadar yayıldığını kaydetmektedir.¹³⁸

Sprenger, yarımadanın orta kesimleri ve özellikle de Necid bölgesini Sâmîlerin anayurdu olarak görmektedir. Ona göre, Bereketli Hilal'i insanla dolduran ve oraya Sâmî damgasını vuran yer burasıdır. Bu depodan birbiri ardınca dışarı çıkan halklar, Sâmî damgası vurulan bölgelere yerleşmişlerdir. Buralar günümüzde de aynı damgayı taşımaktadır.¹³⁹

Necid bölgesinin anayurt olduğu fikrini benimseyenler, tıpkı yerden çıkan kaynak suyun etrafına taşması gibi, Sâmî soydan gelen kavimlerin güneye-kuzeye-doğuya ve batıya doğru yayıldıklarını düşünmektedirler. Bu teze, bölgenin insan yaşamını mümkün kılacak şartlar konusunda elverişli olmadığı düşüncesiyle itiraz edilmiştir. Ayrıca eski kültürde devenin yer almaması nedeniyle, onun yerine binme ve taşıma hizmetlerinde eşeğin kullanılıyor olmasından hareketle, Necid bölgesinin çöl ortamında bu hayvandan istifade etmenin mümkün olmadığı, dolayısıyla Sâmîlerin buradan çıkmış olamayacağı ileri sürülmüştür.¹⁴⁰

Cevâd Alî konunun uzmanları tarafından Arabistan tezini desteklemek üzere ortaya konan delilleri de şu şekilde sıralamıştır:

- Dağlık bölgelerde ve çiftliklerde yaşayanların yerleşik düzeni ve medenî hayatı terk edip bedevî hayatına intikal etmeleri makul değildir, tersi akla daha yatkındır. Sâmîler ilk devirlerini bedevî hayat tarzına uygun şekilde geçirdiklerine göre, başlangıçtaki yaşadıkları ortamın çöl bölgesi olması icap eder. Dolayısıyla Arap yarımadası bu vasfa diğer yerler arasında en uygun olanıdır.

¹³⁷ *Ae*, s. 92.

¹³⁸ Lewis, *age*, s. 50.

¹³⁹ Susa, *age*, s. 145.

¹⁴⁰ Cevâd Alî, *el-Mufassal*, I, 233-234.

- Irak ve Şam bölgelerindeki köy ve şehirlerin çoğu, bedevî asıllı oldukları halde yerleşik düzene geçenlerce imar edilmiştir. Bu insanlar toprakları tarıma elverişli hale getirmişler, ticaret ve mimarlıkla meşgul olmuşlardır. Bu bedevî unsurların çoğu Arap yarımadasından geldiğine göre, yarımada peş peşe gelen Sâmi göçleri ile kuzey bölgelerini besleyen ana kaynak konumunda olmalıdır.

- Dinî, lügavî, tarihî ve coğrafi deliller, Sâmiilerin ilk yurdunun Arabistan olduğunu ortaya koymaktadır.

- Irak ve Şam bölgelerindeki nüfusu Arap yarımadasını beslediğini ve Bereketli Hilal bölgesini mesken tutan kabilelerin de Arap yarımadasından geldiğini biliyoruz. Bu yüzden Sâmiilerin de Bereketli Hilale Arap yarımadasından göç etmiş olmaları uzak bir ihtimal değildir.¹⁴¹

Yukarıda Arabistan tezine en ciddî ve kapsamlı eleştirinin -tespit edebildiğimiz kadarıyla- Grintz tarafından ortaya konduğunu belirtmiştik. Bu tezin bilim adamları arasında en geniş kabule sahip tez olduğunu itiraf eden Grintz, Sâmiilerin anayurtları meselesiyle ilgilenenlerin, ulaşılan bu son varsayımı herkesi ikna edecek kanıtlarla ele alması gerektiğini söylemektedir. Ona göre hiç kimse bu kanıtların farklı bilimsel alanlarda yürütülen araştırmalardan elde edildiğini ileri sürmemiştir. Bunlar her şeyden önce, değişik bilim adamları tarafından sunulmuş kanıtlardır, fakat bu alanda yeni olarak ortaya konan her şey ya tamamen ya da kısmen bu kanıtlara dayanmaktadır.¹⁴²

Şimdi Arabistan teziyle alakalı bilim adamlarınca geliştirilen kanıtları Grintz'in kaleminden ele alalım:

1. Arabistan, Sâmiilerin sürekli olarak yerleştikleri yegâne bölge olma özelliğine sahiptir. Tarih hiçbir dönemde Arabistan'a doğru kabile göçüne şahit olmamıştır, bilakis buradan çevre bölgelere yönelen göçlere dair tarihî kayıtlar mevcuttur. İlk halifeler dönemindeki cihanşümul Arap yayılmasından önce, güney Arabistan'dan çevreye taşan göçler söz konusudur. Geç Roma devrinde Hire'de, Babil'in güneyinde ve Suriye'nin kuzeyinde küçük Arap prenslikleri bulunmaktaydı. Ayrıca Lübnan'da, Filistin'de (Gazze yakınlarında) ve hatta Mezopotamya'da en az Helenistik ve Pers dönemleri kadar erken

¹⁴¹ *Ae*, I, 234.

¹⁴² Grintz, *agm*, s. 187.

tarihlere giden devletçikler mevcuttu. Suriye çölünün etrafındaki Arap kabileleri hakkında, Âsur kitabelerine ve K.Mukaddes'e dayanan bilgilere sahibiz. Nitekim bu yolu takip ederek, Sâmi gövdeye mensup Kenanlılar, Ârâmîler, Babilliler ve diğerlerinin yayılma ve dağılmalarını anlamak mümkündür. Sayılan kavimlerin tamamı asıl itibariyle Arap olmakla birlikte, zamanla dil ve yaşam tarzı bakımından farklılaşmış milletler olarak düşünülmektedir. Bu halkların tarihi, tipik bedevî karakteri gösterir. Küçük haydut çeteleri oluşturarak zengin ve medenî komşularının arazilerine baskınlar düzenleyip kaçan bedevîler zamanla yerleşik hayata geçmiş ve medenî hale gelmişlerdir. Tarihî açıdan Arap yarımadasında patlak veren bu periyodik gelişmeler bir nevi, binyılda bir tekrarlanan felaket gibidir. Milattan önce 4000'lerde Akkadlılar, 3000'lerde Amurrular, 2000'lerde Ârâmîler (ve İbranîler) ve M.S. I. milenyumun sonlarına doğru (Hz.) Muhammed'in halifelerinin önderliğindeki Araplar tarih sahnesinde ön plana çıkmışlardır. Bu sonuncular söz konusu bölgenin daimî sakinleri olarak kalmışlardır.

2. Kuzey Arabistan lehçesi, tarihî ve edebî açıdan en geç Sâmi dildir. Bununla birlikte filolojik, gramatik ve fonolojik açıdan en saf ve en eski olanıdır. Bu bakımdan Kuzey Arabistan lehçesi, tıpkı Sanskritçenin Hint-Avrupa dillerinin ilkel bir aşamasını teşkil etmesi gibi, diğer Sâmi diller ile benzer ilişkiye sahiptir. Eski lengüistik formların birçoğunu korumuş olan Araplar, bu sayede Sâmi ırkının en katışıksız numunelerini temsil etmektedirler.

3. Sâmiilerin yaşadığı diğer bölgeler için söyleyemediğimiz bir husus olmak üzere, Sâmi karakter özellikleri ve antik gelenekleri Arabistan'da yaşayan Arapların bozulmamış saflığında korunmuştur.

4. Sosyolojik bir mütearife/aksiyom olmak üzere, insanoğlunun sosyal düzeni avcılık ve çobanlıktan, yerleşik düzendeki toplulukların (çiftçiler, bağcılar vs.) daha gelişmiş formlarına doğru düz bir çizgi şeklinde gelişim gösterir, yani göçebe kültürden yerleşik yapıya geçiş söz konusudur. Bu yüzden Sâmiileri köken itibariyle Ermenistan veya Babil gibi bölgelerle ilişkilendirmek ve onların zamanla bedevi kabileler veya bugünkü Arabistan yarımadasındaki Araplar gibi göçebe haline geldiklerini söylemek makul değildir. Bu teorinin gerçek sahibi olan Sprenger, denizde yaşayan yunus

balıklarının aslen karasal bir hayvan olduğuna inanmasının, dağlarda yaşayan insanların zamanla çoban hale gelmelerine inanmasından daha kolay olduğunu ileri sürmektedir.

5. Sâmi ırk Arabistan yarımadasında saf olarak kalabilmiştir. Buna karşılık, diğer bütün Sâmi kavimlerin -İsrailoğulları, Âsurlular, Ârâmîler vb.- antropolojik özellikleri, başka bölgelere göç etmedikleri için ırksal saflıklarını korumayı başarmış olan Araplardan farklılık göstermektedir.

6. Nihayet -biraz da bu argümanın sonucu olarak- herkes Sâmi diller ile Hâmî diller arasındaki benzerliği sezebilir. Bu aslında coğrafi yakınlığın vaki olduğu bir zaman dilimine işaret etmektedir. Bunun en açık göstergesi, Semitik ve Hamitik coğrafya arasında yer alan yegâne bölgenin Arabistan olmasıdır.¹⁴³

Şimdi de Grintz'in eleştirilerini ele alalım: Sâmi göçlerle ilgili olarak, Arabistan'dan diğer bölgelere yapılan göçler hususunda Araplar haricinde diğer hiçbir Sâmi kavme dair kesin tarihî kayıtlara sahip değiliz. Arabistan yarımadası merkezli bütün göç ve fetih hareketleri baştan beri Arap karakterli olmuştur. Öte yandan, diğer Sâmi kavimlerden hiçbiri (İbraniler, Ârâmîler, Âsurlular, Babilliler vs.) kendilerini Arap kökenli görmemiştir ve onların Arap orijinli olduğuna dair hiçbir tarihî delil mevcut değildir.¹⁴⁴

Ayrıca, bedevîlerin komşu medeniyetlerin kapısını çalıp, uzun bir müddet sonra onlara galip gelerek yerleşik hayat düzenine geçtiklerini söyleyen teori de gerçeklikten uzak ve bilimsel dayanaklardan yoksundur. Gerçekten Nabâtîler zamanla tarım kültürüne sahip olmuşlardır. Fakat onlar merkezî Arabistan'da yaşamamışlar, daha çok Suriye sınırına yerleşmişlerdir, dahası doğrudan medenî bir millet olmamışlar, bilakis yüzyıllarca süren ve yavaş ilerleyen bir kültürleşme sürecini yaşamışlardır. Aynı şey, Suriye ile Mezopotamya sınırında yaşayan ve İslam fetihleri çağında asimilasyona açık olan küçük gruplar için de söylenebilir. Kesinliğe yakın bir derecede, bu türden veya ona benzer (yani Hz. Muhammed'in halefleri tarafından Arabistan dışına gerçekleştirilen büyük yayılma hareketi gibi) bir bedevî göçünün asla olmadığını söyleyebiliriz. Bedevîlerin komşularına yönelik saldırıları yağma ve çapul amaçlı

¹⁴³ *Agm*, s. 187-188.

¹⁴⁴ *Agm*, s. 189.

akınlardan başkası değildir. Ne o günün Medyenlileri ve Amâlikalıları ne de bugünün bedevîleri başka bir düşünceye sahiptir Bedevîler, çiftçilerin hasatlarına karşı tamahkârdılar, ancak kendi topraklarında yerleşik hayata geçip çalışmak için değil.¹⁴⁵

İleri sürülen başka bir kanıt ise, bazı ilkel (ilksel) özellikleri taşıdığı görülen Arap dilinin doğasıdır. Bununla birlikte eskiliğe dair işaretler sadece bir dile has değildir. Tarihsel şans bir dil gurubunun bazı açılardan antik formlarından uzaklaştırılmasında, başka bir dil gurubunun ise neredeyse tamamen saf/dokunulmamış kalmasında etkili olabilir. Oysa diğer faktörlerin çeşitli dil ailelerini, bunların her birinde antik formlar bırakırken aynı zamanda onları başkalaştıracak farklı sonuçlara yol açması muhtemeldir. Arapça bu konuda bir istisna oluşturmaz. M.Ö. 14. ve 15. yy'lara ait Ugarit yazıları ortaya çıkarıldığında, Sâmi dillerinin tartışmasız otoritesi Brockelmann, bunların "proto-semitik" dile en yakın lehçe olan Kenan dili ile yazıldığını ifade etmişti. Babilce kadar eski herhangi bir dilde de eskilik izlerinin bulunduğunu söylemeye bile gerek yoktur. Arapçanın her bakımdan en saf ve en eski formları koruduğu hipotezini kabul etsek bile, bu durum Sâmiilerin ilk vatanına veya Arapların atalarına dair bir işaret anlamına gelmez.¹⁴⁶

Hatalı bir şekilde, Patriklerin göçebe hayatının bedevi yaşantısına benzediği düşünülmüş ve bu yanlış kıyasa dayanarak -ilk Sâmiilerin tipik- hayat tarzının bugün Arabistan'da görülen hayat tarzına benzemesinden hareketle, Sâmiilerin aslen Arabistanlı olduğu ileri sürülmüştür.

Bununla birlikte, Arapların adet ve görenekleri primitif oldukları kadar, onların çöldeki varlıklarının ve aşırı derecedeki tecritlerinin en başta gelen işlevi konumundadır ve bu yüzden fiziki çevrenin bir sonucu olarak değerlendirilmek durumundadır. 19. yy'da, antropoloji biliminin henüz emekleme döneminde uydurduğu tuhaf buluşlardan biri de, belli bir yerde ortaya çıkarılan görece ikelliklere göre tasnif edilmiş bir medeniyet skalasıdır. Ancak bu değerler skalası artık geçerli değildir. Bunu gösteren ve aynı zamanda "gerçek" Arapların hayatında ve davranış biçimlerinde göçebeliliğin böylesine belirleyici bir rol oynadığını ortaya koyan bol miktarda kanıt, çeşitli

¹⁴⁵ *Agm*, s. 190-191.

¹⁴⁶ *Agm*, s. 193-194.

yazıtlardan ve anıtlardan elde edilebilir ki bu bize bir yandan da Arapların göçebe hayat tarzlarıyla Patriklerin yaşamı arasında basit bir ayırım yapma imkânı sağlamaktadır. Patrikler sürülerinin peşinde medeni bölgelere ve civarına yönelirken, Araplar tipik göçebe hayat tarzları içinde at yetiştirip, geniş çöl ortamında büyük deve sürülerine yönelik çılginca yağmalar düzenlemekle meşguldüler. Bu sebeple, kuzey Araplarının kendilerine mahsus primitif düzeyi onların eskiliğinin bir işareti olamaz, sadece göçebe tarzı hayatlarının bir ifadesi olabilir. Verimli topraklar sayesinde ekonomik bakımdan daha şanslı olan güney Arapları ise gerçekte daha farklı bir kültüre sahiptir.¹⁴⁷

Teoriye göre Arabistan'da kalan Araplar uzun kafataslı Akdeniz tipindeyken, İsraililer genellikle Ermeniler gibi geniş kafataslıdır. İddiaya göre, Patrikler döneminden beri İsraililer değişik halklar arasında yaşamış ve onlarla karışmışlardır. Buna mukabil, Araplar kendi orijinal yurtlarında kalmaya devam ederek ırksal saflıklarını korumuşlardır. Dolayısıyla, şayet Sâmi ırkın mizacında bir değişiklik olmuşsa, bunun ilk önce Arabistan dışında yaşayan halklarda ve en başta İsraililerde gerçekleşmesi gerekir, öte yandan aksi istikamette, yabancılar için çok eski çağlardan beri ıssız ve barınılmaz olan Arabistan'ın yerlileri arasında ırksal özelliklerin en saf şekliyle korunması icap eder. Bütün Sâmi'lerin başlangıçta Akdeniz tipi dolikosefal (uzun kafataslı) oldukları düşüncesi, sonraları Sâmi ırkın anavatanının Arabistan olduğu varsayımı için kanıt teşkil etmiştir. Elimizdeki bütün antropolojik ve tarihsel kanıtlar tek bir yöne işaret etmektedir: Sâmi halklar aslen Ermeni tipindedir. Dolayısıyla şurası açıktır ki, ister geniş kafataslılık tepelerde yaşayanlar için ayırıcı bir özellik olsun, ister bu konuda farklı bir açıklama doğru kabul edilsin, her halükarda Sâmi ırkın çıkış yerini, sakinlerinin açıkça dolikosefal olduğu çöl Arabistan'da değil, brakisefal türün ilk zamanlardan beri yerli karakteri yansıttığı Ermenistan ve çevresindeki ülkelerde aramak zorundayız.¹⁴⁸

Sâmi halkların anavatanı kuzeyde -Mezopotamya'nın kuzeyinde ve Ermenistan'ın güneyinde- yer almaktadır. Bunların bir kısmı zamanla, Sebelilerin ve genelde güney Araplarının ataları olan yerli Kûşîlerin yaşadığı güney Arabistan'a göçmüşler ve buraya yerleşmişlerdir. Bunların aksine, farklı bir ırksal kökene dayanan

¹⁴⁷ *Agm*, s. 194-195.

¹⁴⁸ *Agm*, s. 198-202.

ve eski-yeni Mısırlılarla akrabalıklarını ortaya koyan farklı antropolojik özellikler gösteren kuzey Arapları ise, tam manasıyla Sâmi değildir. Onlar, ancak kuzey haricindeki bölgelerden gelen bir halk tarafından egemenlik altına alındıktan sonra şu andaki dillerini kazanmışlardır (tıpkı Hamî ırka mensup eski Mısırlıların, üzerinde gereken değişiklikler yapıldıktan sonra Sâmi dili kabul etmeleri gibi). Kuzey Araplarını, daima “musta‘ribe” yani zamanla “saf Araplar”ın -el-Âribe’nin- dillerini ve kültürlerini benimsemiş yabancılar, “saf Araplar”ı da Yuktân’ın (Kahtân’ın) torunları olarak gören geleneksel yerli Arap görüşünü kabul etmek daha uygun olmaz mı? Kaydetmek gerekir ki, K.Mukaddes’in nakline göre, Adnan’ın babası olan Ishma‘el -yani İsmail- bir İbrani babanın ve Mısırlı annenin oğludur. Antropolojik kanıtlar ve arkeolojik bulgularla uygunluk gösteren bu gelenek, aynı zamanda K. Mukaddes’in tanıklığıyla da uygunluk arz etmektedir. K. Mukaddes, insanoğlunun tufandan sonraki ilk vatanının Ararat (Ermenistan) ve civarındaki Âram-Naharaim bölgesi olduğunu söylemektedir.¹⁴⁹

Görüldüğü gibi, Grintz’in temel hareket noktası K.Mukaddes ve onun doğrultusunda yapılan arkeolojik ve antropolojik araştırmalardır. Yeri gelmişken ifade edelim, batıda Kutsal Kitap Arkeolojisi (Biblical Archaeology)¹⁵⁰ adı altında müstakil bir bilim dalı oluşmuştur ve temel referansları büyük ölçüde K.Mukaddes’e dayanmaktadır. Kutsal Kitap’ın yazılma süreci ve özellikle birbirinden çok farklı dönemlerin hadiselerini belli bir mantıkî silsile takip etmeksizin ele alması, söz konusu referansları baştan itibaren tartışmalı hale getirmektedir. Nitekim Hayrullah Örs Eski Ahit’in mahiyeti hakkında benzer tespitlerde bulunmaktadır: “Eski Ahit ya da Tevrat için tarih ve din kitabı olduğu ileri sürülür; ama tam anlamıyla ikisi de değildir. Bu kitabın içinde efsaneler, menkıbeler, epopeler ve hikâyeler, kronikler ve biyografiler, şeriat ve hukuk, teozofi, dua, ilahiler, aşk şiirleri ve aforizmalar, uydurma istatistikler ve gerçekten büyük çapta şairlerin eserlerinden kalabilen kısımlar vardır. Ama hepsi birden bir çeşit tarihtir. Bu tarihin temel karakteri ‘Tanrı’nın yeryüzünde, daha doğrusu, İsrail oğullarının buldukları yerlerde yapmış olduklarını’ içinde toplamasıdır. Bu sebeple Eski Ahit’e ‘Tarih-i Kadîm’ adı da verilmişti ki, işte Tevfik Fikret’in ‘Beşerin köhne

¹⁴⁹ *Agm*, s. 205-206.

¹⁵⁰ Ayrıntılı bilgi için bkz. http://en.wikipedia.org/wiki/Bible_archaeology (07.05.07).

sergüzeştinden bize efsaneler terennüm eden' diye tanımlandığı eski tarih de budur.”¹⁵¹

Bunu söylerken K.Mukaddes'te geçen tarihî anlatımların tamamen güvenilir olmadığını kastetmiyoruz. Nitekim özellikle Sâmi dillerinde yazılmış kitabelerin çözümlenmesinde K.Mukaddes verilerinden istifade edildiği bilinen bir husustur. Problem, bilim adamlarının da işaret ettiği gibi, tarihî değere sahip K.Mukaddes'in, bir tarih kaynağı olarak kullanılırken, bilimsel araştırmaların hareket noktasını oluşturmasıdır. Dahası, Kutsal Kitap anlatımlarını yapılan arkeolojik, antropolojik vs. çalışmalarla doğrulama çabasıdır.

Konumuza dönecek olursak; Arabistan tezini savunan bilginlerin peşinen değindikleri husus hiç şüphesiz Sâmi göçleri meselesidir. Nitekim Arabistan bütün Sâmilere beşiği kabul edildiği takdirde, Mezopotamya'dan Sina yarımadasına, Mısır'dan Habeşistan'a kadar uzanan Sâmi coğrafyanın aynı köke sahip dili konuşan insanlarca iskân edilmesi için, tarihin belli dönemlerinde büyük göç hareketlerinin yaşanmış olması gerekir. Sâmi göçler konusu, Grintz gibi bilginler tarafından sadece Araplar ve Arabistanla sınırlı görülse de, bilim adamlarının çoğu tarafından benimsenmiş ve üzerinde ciddiyetle durulmuştur.

III. SÂMÎ GÖÇLERİ

Sâmi göçlerinin arkasında yatan sebeplere geçmeden önce, tarihte görülen büyük Sâmi göçleri hakkında bilgi vermek faydalı olacaktır. Arabistan'ın tarihinde dört büyük göç dönemi yaşanmıştır:

1. Akkadlıların (Babilliler ve Âsurluların) Göçü

Bu iki kavim kuzeye göç ederek kendilerinden önce orada güçlü bir medeniyet kurmuş olan Sümerler üzerinde hâkimiyet tesis etmişlerdir. Sâmi dillere ait en eski belgeler, Sümerlerin icat ettiği, bölgedeki pek çok millet tarafından kullanılan çivi yazısı ile yazılmış Babil yazıtlarıdır. Lewis'e göre, Babilliler ve Âsurlular her ne kadar

¹⁵¹ Örs, Hayrullah, *Musa ve Yahudilik*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1966, s. 33-34.

Sümer kültürü üzerine yeni bir medeniyet tesis etseler de, tarihte acımasız fatihler olarak anılmaktan kurtulamamışlardır.¹⁵²

Bu noktada Neşet Çağatay'ın Sâmi göçlerin temel karakteristikleri ve yayılma süreci hakkında verdiği bilgiler yararlı olacaktır: “Önce kuzeye çıkan, askerî ve siyasî birlikten mahrum bulunan bu göçmen topluluklarından bir kısmı, Sümerlerin muntazam ve düzenli kuvvetleri ve çok daha gelişkin savaş araçları karşısında, sınırları zorlayarak geçemediler. Fırat nehri boylarında göçebe bir halde epey bir zaman dolaşmak zorunda kaldılar. Sümer sitelerine ancak zamanla, işçi veya ücretli askerle olarak girebildiler. Sonraları, yüzyıllar geçtikçe çoğaldılar. Sümerlerin uygarlık ve savaş yöntemlerini öğrendiler ve uygarlık, rahatlık ve bunların meydana getirdiği gevşeklik sonunda savaşçılık kabiliyetlerini kaybeden efendilerine karşı koyacak kadar kuvvetlendiler; yer yer ve zaman zaman ayaklanmaya başladılar. Ardı arkası kesilmeden boyuna gelen soydaşları ile kuvvetlenen bu sonradan gelme uyruklar, sonunda aşağı Mezopotamya'nın yukarı kesimini sonradan Akkadlar Memleketi adını alan bölgeyi Sümerlerin elinden koparıp aldılar ve bu başarıları M.Ö. 2400 yıllarında Sinear'a hâkim olmalarıyla sonuçlandı.”¹⁵³

Hitti, M.Ö. 3500'lere tariheddiği söz konusu Akkad (Babil-Âsur) göçünden önce, Arap yarımadasının nüfus patlamasına cevap veremez hale gelmesi nedeniyle ilk göç hareketinin, yarımadaının doğal parçası konumundaki Sina yarımadasına ve oradan da bereketli Nil vadisine yöneldiğini düşünmektedir. Bunu takip eden başka göçler sayesinde Hamitik Mısır ile Sâmi kavimlerin kaynaşması gerçekleşmiştir. Kuzeye doğru aynı rotayı takip eden başka bir göç hareketi ise, kendisine hedef olarak Sümerlerin yaşadığı Dicle-Fırat vadisini seçmiştir. Hitti'ye göre Sâmiiler bölgeye barbar göçmenler olarak girmişler, Sümerlerden okuma-yazmanın yanı sıra, bina yapımı, sulama gibi

¹⁵² Lewis, *Semites*, s. 51. Bernard Lewis'in Âsur ve Babil krallarını (özellikle Sennacherib ve II. Nebuchadnezzar'ı) acımasız fatihler olarak nitelmesi manidardır. Nitekim bu iki kralın hayatı incelendiğinde Yahuda krallığı ve Kudüs'e karşı düzenlenen savaşlar, dahası Yahudilerin Babil'e sürgün edilme hadiseleri öne çıkmaktadır. Dönemin diğer aktörleri ile kıyaslandığında onları zalim krallar listesinin başına yerleştirmek için makul bir gerekçe -Yahudilerin Babil'e sürgün edilmelerini saymazsak- bulunmamaktadır. Ayrıca, Nebuchadnezzar'ın Babil'in ünlü Asma Bahçeleri ile anıldığı da unutulmamalıdır. Ayrıntılı bilgi için bkz.

http://en.wikipedia.org/wiki/Hanging_Gardens_of_Babylon (13.05.07).

¹⁵³ Çağatay, Neşet, *İslam Dönemine Dek Arap Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1989, s. 3-4.

medeniyete dair pek çok şey öğrenmişlerdir. Sâmi olmayan Sümerliler ile göçmenlerin kaynaşması sonucunda meydana gelen Babilliler, Mısırlılarla birlikte insanlık tarihinin gururla andığı büyük keşif ve icatları gerçekleştirmişlerdir. Ağırlık ve uzunluk ölçüm sistemleri, tekerlekli araba, kemer-tonoz yapı birimleri bunlardan sadece birkaçıdır.¹⁵⁴

Ahmed Susa'nın tespitlerine göre, göçmenlerin zamanla bölgede hâkimiyetlerini pekiştirdikten sonra kurdukları Akkad imparatorluğunun sınırları, Bereketli Hilal ve Elam'ın büyük bir kısmıyla, Anadolu'nun Akdeniz'e uzanan belli bir kesimini içine alıyordu. Akkad kralı büyük Sargon¹⁵⁵, Güney Irak'taki küçük Sümer prensliklerini istila ettikten sonra Arap Körfezi'nde bir filo kurarak, günümüzde Umman ve Arap denizi adı verilen denizi bir baştanbaşa katetmiş ve buradaki adaları sınırlarına katmıştır. Babilce ve Âsurice ile birlikte Doğu Sâmi dilleri grubuna giren Akkadça, o dönem Irak'ının tamamında ve imparatorluğun hâkim olduğu ülkelerde resmi dil konumundaydı. İmparatorluk sistemini icat edenlerin Sâmi Akkadlar olduğu belirtilmektedir. Akkadlar eyaletlerin başına oraları devlet adına yöneten valiler atıyorlardı. Günümüzde yürürlükte olan uluslar arası yönetim sisteminin ilk kurucusu da Akkadlar, Irak'ta daimî sulama (perennial irrigation) sistemine dayalı ziraat destekli medeniyetin gelişmesine de katkıda bulunmuşlardır.¹⁵⁶

Sâmîlerin dinî konularda mutaassıp, çeşitlilikten uzak, bencil, felsefe ve ilime soğuk, askerî bakımdan düzensiz olduklarını iddia eden Ernest Renan'ı, özellikle Babillilerin medeniyetin çeşitli dallarında gösterdikleri başarılar haksız çıkarmaktadır. Nitekim bu dönemde insanlık adına tıp, mühendislik, deniz taşımacılığı, müzik, oymacılık ve süslemecilik gibi fen ve sanat dallarında önemli ilerlemeler kaydedilmiştir.

¹⁵⁴ Hitti, *History of the Arabs*, s. 10-11.

¹⁵⁵ Sargon'un hayatı hakkında tabletlerden öğrendiğimiz ilginç bir ayrıntıyı Çağatay şöyle naklediyor: "Şarrukin'in hayatı hakkındaki efsane, Hz. Musa'nın (yaklaşık M.Ö. XIII. yüzyıl) hayatına çok benzer: Agade şehrinde doğmuş olan Şarrukin (Sargon) fakir ve kimsesiz olan annesi tarafından bir sepet içine konarak Fırat nehrine bırakılmıştır. Aynı şehirde oturan bir bahçıvan, sepeti nehirde görüp almış ve onu evlat edinip büyütüştür. Şarrukin bahçıvanın yanında cesur, gözü pek, azimli, yakışıklı ve kuvvetli bir genç olarak yetişince Agade tanrıçası Ammunit kendisine aşık olmuş sevgi ve korumasıyla onu Sümerlilerin, saç ve sakallarını uzattıkları için "Kara başlar" lakabını verdikleri Sâmi hükümdarlığına yükseltmiştir." (Çağatay, *age*, s. 5, 4 no'lu dipnot). Aynı hikâyeyi benzer ifadelerle nakleden Örs'ün yorumu hayli ilginçtir: "Sargon'un gençliğinde gerçekten bahçıvan olduğu bilinmektedir. Bu masal ona harikalı bir karakter vermek için, adamları tarafından uydurulmuş olacaktır. Belki de İsrail oğulları, Babil tutsakları sırasında bunu öğrenmişlerdi ve ilk kurtarıcıları olarak gösterdikleri Musa'ya bunu yakıştırmışlardı." (Örs, *age*, s. 77).

¹⁵⁶ Susa, *age*, s. 87-89.

Bilinen ilk yasa olan Hammurabi yasası bile tek başına bu gelişmişliğin göstergesi konumundadır. Sümerlilerin kutsal kabul ettikleri Ur, Uruk, Lagaş, Eriddu, Larsa gibi kentlerin yanına, Sâmilîler Akkad, Kiş, Sippar, Mari gibi kentler bina etmişler ve zamanla Sümerlere askerî bakımdan da üstünlük sağlamışlardır. Tıpkı Sümerliler gibi, Sâmilîler de her şehrin bir koruyucu tanrısı olduğuna inanıyorlar ve şehrin yöneticisini bu tanrının vekili veya hizmetçisi olarak görüyorlardı. Akkad İmparatorluğunun kurucusu olarak kabul edilen Büyük Sargon'un ismi de esasında yönetici manasına gelen bir lakaptır. Akkadca 'Şerru' kral, 'kino' ise güçlü, sağlam anlamındadır. Bu durumda Şerrukin (Sargon) 'güçlü kral' anlamında bir lakap konumundadır. Sargon Irak'ın güneyindeki Kiş yakınlarında Akkad adını verdiği bir şehir inşa edip krallığının başkenti ilan etmiştir. Bu şehrin adına uygun olarak kendisinden sonra devam eden sülale de Akkad hanedanlığı adını almıştır. Sargon küçük çaplı bağımsız prenslikten büyük bir bölgesel güç meydana getirdiği için Âsur'da, Anadolu ve Suriye'deki çeşitli Hitit kitabelerinde ve Tell Amarna yazıtlarında da izlerine rastlanan efsanevî bir üne sahip olmuştur.¹⁵⁷

Eski Irak'ın M.Ö. III. Binyılda Sümerliler ve Akkadlar tarafından paylaşıldığını kaydeden İbrahim es-Sâmerrâî, iki medeniyet arasında ayırım yapmanın zorluğundan dolayı söz konusu dönemin Sümer-Akkad devri olarak isimlendirilmesi gerektiği kanaatinde. Ona göre kabaca, Sümerliler Irak'ın güneyine, Akkadlar da kuzeyine yerleşmişlerdir, daha geç dönemlerde bu iki kısma birden Babil ülkesi (Babylonia) ve özellikle kuzey kısmına ise Âsur ülkesi (Assyria) adı verilmiştir.¹⁵⁸

Sümerlerin tıpkı Yunanlılar gibi yüksek medeniyete sahip site devletleri kurduklarını ifade eden tarihçi Yılmaz Öztuna da Sümer-Akkad birleşmesine dikkat çekmektedir: "Sümerlerin nüfus azlığı M.Ö. XXVI. asırda, hatta daha evvel, Sâmilî göçleri ile takviye edilmiştir. Ancak Sâmilîler zamanla Sümerleri temsil etmişlerdir. Bol Sümerce kelimeyle dolmuş Sâmilî Akkadca, ülkenin geçerli dili olmuştur. Bu suretle

¹⁵⁷ Zaza, *age*, s. 29-32.

¹⁵⁸ es-Sâmerrâî, İbrahim, *et-Tevzî'u'l-Lugavî el-Cuğrâfî fi'l-'Irâk*, Mektebetu Lubnân, Beyrut, 2002, I. Baskı, s. 29. Samerrâî, Âsur'un aynı adı taşıyan kabilenin en büyük tanrısının ismi (Aşur) olduğunu ve bu isimle bugün Şarkat Kalesi içinde harabeleri bulunan bir kentin kurulduğunu kaydetmektedir. Aşur kelimesi Ârâmîce ve Arapça kaynaklarda Âsur (أشور) olarak geçmektedir. Ayrıca çivi yazılarında Âsur ülkesinden "Mat Aşur" olarak bahsedilmektedir. Ayrıca sonraki dönemlere ait coğrafya kitaplarında da aynı şekilde yer almaktadır. (es-Samerrâî, *age*, s. 36).

Sümer-Akkad birleşmesi vukuu bulmuştur. Tam Sâmî olan Âsurlulardan önce, bu Sümer-Sâmî karışımı Akkadlar ve Kaldeliler, Sümer sitelerini çok aşan devletler ortaya çıkarmışlardır. Bu suretle Mısır'dan sonra, M.Ö. XXVI. asırda Mezopotamya'da da tarihin ikinci imparatorluğu teşekkül etmiştir. Bu, Sargon'un Akkad imparatorluğudur ki, geniş ölçüde Sümer temellerine oturmaktadır.”¹⁵⁹

Akkad imparatorluğunun son muktedir kralı, Sargon'un torunu, dört iklimin hâkimi lakaplı Nârâm-Sîn'dir¹⁶⁰ (M.Ö. 2291-2255). Arabistan'ın güney doğusundaki Magan krallığını, İran Körfezi'nin güneyinden Toros dağlarının kuzeyine kadarki bölgede bulunan dağlı kabileleri hükmü altına almıştır. Bunlara karşı kazandığı zafer anısına Sippar kentinde bir anıt diktirmişti.¹⁶¹ Akkad imparatorluğu Nâram-Sîn'in ölümünden sonra bir müddet daha devam etmişse de, Zagros dağlarından gelen dağlı kabile Gutiler¹⁶² tarafından ortadan kaldırmıştır.

es-Samerrâî'nin yukarıda Akkad-Babil-Âsur dönemleri hakkında yaptığı ayırım son derece önemlidir. Zira bazı kaynaklarda bu dönemlerin birbirine karıştırıldığı, dahası söz konusu dönemlerin başlangıç-bitiş tarihlerinin birbirini tutmadığı görülmektedir. Yarı Sâmî olan Akkadlar hakkında genellikle benzer bilgiler verilirken, özellikle Babil-Âsur dönemleri konusunda farklı görüşler ortaya atılmıştır. Mesela Öztuna Eski Âsur krallığının¹⁶³ M.Ö. 2400'lerde kurulduğunu söylerken, Ahmed Susa

¹⁵⁹ Öztuna, Yılmaz, *Devletler ve Hanedanlar -İlk Çağ ve Asya-Afrika Devletleri*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1996, III, 32. Öztuna, s. 33 ve devamında Mezopotamya'da hüküm sürmüş hanedanların (Sümer, Akkad, Babil, Âsur vs.) kral listelerini vermektedir.

¹⁶⁰ Nârâm-Sîn ismi Akkadca'da Sîn'in yani ay tanrısının mahbûbu anlamına gelmektedir. Nârâm-Sîn, Sâmî krallar arasında kendisine ulûhiyet atfeden ilk kral olma vasfını da taşımaktadır.

¹⁶¹ Söz konusu dağlık kabilelerden Lullubilere karşı elde ettiği zafer anısına diktirdiği anıt, daha sonra Elamlılar tarafından Sûs şehrine götürülmüş ve burada bulunup Louvre Müzesine taşınmıştır. Nâram-Sîn stelası olarak bilinen anıt hakkında daha fazla bilgi için bkz. <http://www.3dsrc.com/antiquiteslouvre/index.php?rub=img&img=213&cat=11> (19.05.07). Dağlık kabile Lullubiler hakkında bkz. <http://en.wikipedia.org/wiki/Lullubi>. (19.05.07).

¹⁶² Dağlık bölgelerde yaşayan Gutiler hakkında bilgi için bkz. <http://en.wikipedia.org/wiki/Gutian> (29.05.07).

¹⁶³ Âsur kral listeleri hakkında bkz. Öztuna, *age*, III, 37-40; Reade, Julian, “Assyrian King-Lists, the Royal Tombs of Ur, and Indus Origins”, *Journal of Near Eastern Studies*, Vol. 60, No. 1. (Jan., 2001), pp. 1-29; Olmstead, A.T., “The Assyrian Chronicle”, *Journal of the American Oriental Society*, Vol. 34. (1915), pp. 344-368; Rowton, M.B., “The Material from Western Asia and the Chronology of the Nineteenth Dynasty”, *Journal of Near Eastern Studies*, Vol. 25, No. 4. (Oct., 1966), pp. 240-258. Âsur devleti ve Âsurlular hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Postgate, J.N., “The Land of Assur and the Yoke of Assur”, *World Archaeology*, Vol. 23, No. 3, Archaeology of Empires. (Feb., 1992), pp. 247-263; Susa, *age*, s. 100-106; Abduh Alî, *age*, I, 247-271; Olmstead, “Assyrian Government of Dependencies”, *The American Political Science Review*, Vol. 12, No. 1. (Feb., 1918), pp. 63-77;

ve başkaları bu tarihi daha da geri çekmektedir. Ayrıca Âsurluların Arap yarımadasından çıktıktan sonra ilk yerleştikleri bölge konusunda da farklı görüşler söz konusudur. es-Samerrâî'nin kaydettiğine göre, bazı müsteşrikler Âsurluların Arap yarımadasından göç ettikten sonra doğrudan Irak'ın kuzeyine gelmediklerini, bedevî karaktere sahip oldukları için o dönemlerde yüksek medeniyete sahip bölgelere yerleşmelerinin mümkün olmadığını düşünmektedir. Ayrıca Tevrat'ta geçen Babil Kulesi Efsanesinden yola çıkarak Âsur dilinin Babilcenin bir lehçesi olduğunu iddia etmişlerdir.¹⁶⁴ es-Samerrâî Âsur diliyle Babilcenin aynı kökten doğan diller olarak kabul edildiğinde, bunlardan birinin diğerine öncelenmesine ihtiyaç duyulmayacağını, savaşçı ve sert karakterli bir millet olmaları nedeniyle Âsurluların kendilerinden daha yüksek bir medenî seviyeyi yakalamış olan Babillilerden pek çok şey öğrenmelerinin normal olduğunu ifade etmektedir.¹⁶⁵

Âsur döneminin Arap tarihi bakımından önemi, bugüne kadar ortaya çıkarılan belgeler arasında, içinde Arap kelimesinin geçtiği en eski metnin Âsur kralı III. Shalmaneser zamanına ait olmasında yatmaktadır. Tezimizin başında konuyla ilgili ayrıntılı bilgi verildiği için burada tekrar edilmeyecektir.¹⁶⁶ Ancak ifade etmek gerekir ki, Akkad, Babil, Âsur, Kenan ve Amor ülkeleri Arap yarımadasından göç edenlerce kurulmuşsa, bir şekilde, Arap yarımadası ile ilgili yukarıda verilen tarihten çok öncelere ait kayıtların bulunması gerekir. Göçmenler her ne kadar zamanla yeni yurtlarına uyum sağlayıp eski kültür ve değerlerini unutmaya eğilimli iseler de, eski yurtlarına ait hafızalarından silinmeyen bazı anıları sonraki nesillere miras bıraktıklarını düşünmek yanlış olmayacaktır. Bu sebeple, bölgede yapılacak arkeolojik ve tarihsel araştırmaların yeni bulguları ortaya çıkarması durumunda, bugüne kadar söylenenlerin tekrar gözden geçirilmesi gerekecektir. Nitekim bundan önce de ulaşılan son bulgular ışığında gerekli

Olmstead, "Babylonia as an Assyrian Dependency", *The American Journal of Semitic Languages and Literatures*, Vol. 37, No. 3. (Apr., 1921), pp. 212-229; Cheyne, T. K., Black, J. Sutherland, *Encyclopedia Biblica*, I, 348-372.

¹⁶⁴ Tekvin 11'de geçen, insanların önceden aynı dili konuşurken Tanrı tarafından dillerinin karıştırılıp yeryüzüne dağıtıldıklarına dair efsane, öyle görünüyor ki bazı bilgileri fazlasıyla etkilemiştir. Hayrullah Örs söz konusu anlatımları, göçebe bir kavim olan İsrailoğullarının Babil'in ihtişamı ve Ziggurat'ın (kulenin) yüksekliği karşısında duydukları hayranın bir ifadesi olarak görmektedir. Ona göre Babil bu parlak devrine erişmeden önce Mezopotamya'da pek çok şehirler doğmuş ve yok olmuştur. (Örs, Musa ve Yahudilik, s. 50). Nitekim Ahmed Susa da Babil'in eskiden küçük bir kasaba olduğunu, I. Babil sülalesi tarafından başkent kabul edilene kadar pek tanınmadığını ifade etmektedir. (Susa, *age*, s. 99).

¹⁶⁵ es-Samerrâî, *et-Tevzî' el-Lugavî*, s. 36.

¹⁶⁶ Bkz. sayfa 3, 6 no'lu dipnot.

görülen yerlerde bilimsel birikim yeniden düzenlenmiştir. Dolayısıyla Arap kelimesinin geçtiği en eski metin olarak kabul edilen söz konusu belge için de “şimdilik” kaydını koymak gerekir.

Âsurluların nereden geldikleri tartışmalı olsa da, Babillilerin bölgeye Arabistan’dan göç eden Amorluların bir kolu oldukları genellikle kabul edilmektedir. Amalıklarla birlikte önce Suriye’nin orta kesimlerine ve Lübnan’a yerleşen, daha sonra batıda Filistin’e doğru yayılarak orada başkentleri Mari gibi büyük site devletleri kuran Amorlular, tam bağımsızlıklarını Akkad kralı Sargon’un ölümünden sonra elde etmişlerdi. Bu tarihten sonra bir araya gelip güç birliği oluşturan site devletleri, kısa zamanda bütün Orta Doğu’yu hâkimiyet altına alacak olan birleşik bir krallık kurmayı başarmışlardır. Bu krallığa Eski Babil krallığı, kurucu sülaleye de I. Babil sülalesi adı verilmiştir. Bu sülale ikinci Sâmi göç dalgası ile gelenlere mensuptur. Bu göçle gelen kabileler Habur’un yukarı kısımlarından Fırat boyunca güneye doğru ilerlemiş ve Babil bölgesine yerleşmişlerdi. Kurucu sülalenin o günlerde henüz küçük bir kasaba olan Babil’i başkent ilan etmesiyle şehir bir anda üne kavuşmuş, kısa zamanda Irak’ın orta ve güney kesimleri Babil adıyla anılır olmuştur.¹⁶⁷

Babil sülalesinin en tanınmış kralı şüphesiz Hammurabi¹⁶⁸’dir. Ona bu şöhreti sağlayan sebeplerden biri de kendi adıyla anılan bir kanunu (Hammurabi Kanunu)

¹⁶⁷ Susa, *age*, s. 98-99.

¹⁶⁸ Çağatay, Tevrat’ta Hz. İbrahim’in Ur şehrinde çıkışı sırasında hükümdar bulunan Şinar kralı veya Babil Nemrud’u olarak bilinen kişinin (Amrafel) Hammurabi olabileceğini kaydetmektedir. Öyle görüyor ki, Çağatay bu yorumunda Bible Ansiklopedisi’nden etkilenmiştir. Nitekim söz konusu ansiklopedinin “Amraphel” maddesinde Hammurabi ve Nemrud’la ilgili varsayımlara yer verilmiştir. Tevrat’ta Amrafel ve Nemrud’dan farklı yerlerde ve farklı bağlamlarda bahsedilmektedir. Tekvin 14’e göre Amrafel Şinar (Babil) kralıdır, yanına aldığı üç kralla birlikte, aralarında Hz. İbrahim’in yeğeni Lut’un yaşadığı Sodom ülkesinin kralının da bulunduğu müttefik güçleri mağlup etmiş ve Lut’un kiler de dâhil bölgedeki bütün insanların malvarlığına el koymuştur. Yeğenin tutsak olduğunu öğrenen Hz. İbrahim, yanına aldığı 318 adamla gaspçıları Şam’ın kuzeyine kadar kovalamış ve neticede yağmalanan bütün malları geri almıştır. Şimdi, bu hikâyede geçen Amrafel ile Babil İmparatorluğunun en güçlü kralı kabul edilen Hammurabi bir tutulabilir mi? Diğer bir husus, Nemrud Tevrat’a göre Ham’ın torunudur ve ondan Amrafel’in aksine, olumlu bir şekilde (“Rabbin önünde yiğit bir avcı” Tekvin: 10/9) bahsedilmektedir. Ayrıca Amrafel isminin Tevrat dışındaki kaynaklarca doğrulanmamış olması söz konusu iddiayı zayıflatmaktadır. Kur’an’da ismi zikredilmese de Nemrutla Hz. İbrahim’in mücadelesi anlatılmaktadır. Tevrat’ta bu iki isimden ayrı ayrı bahsedildiği halde, birbirleriyle karşılaştıklarından bahsedilmez. Bazı kaynaklara göre Kur’an’dakine benzer bir karşılaştırma (yani iyiyi temsil eden İbrahim’in karşısında kötüyü temsil eden Nemrud şeklinde) sonradan, geç dönem rabbinik gelenekler tarafından öne çıkarılmaya başlanmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. http://en.wikipedia.org/wiki/Nimrod_%28king%29 (31.05.07). İslam kaynaklarına göre Nemrud’un dedesi Ham değil, Sam’dır. Soy silsilesi Maş b. İrem b. Sam b. Nuh şeklindedir. Nemrud Babil’deki ünlü kuleyi inşa ettiren kişi olarak kabul edilir. Allah (c.c.) onun zamanında insanların dillerini farklılaştırmıştır. Krş. İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Muslim, *el-Me’ârif*, thk. Servet ‘Ukâşe, Dârü’l- Me’ârif, Kahire, 1981, IV. Baskı, s. 28.

düzenlemiş olmasıdır. Son araştırmalara göre Hammurabi kanunu devrin hukukçuları tarafından, daha önceki bir takım kanunlardan ve hukukî geleneklerden faydalanılarak hazırlanmıştır. Nitekim kanun metinleri üzerinde ciddi çalışmalar yapan bilim adamları, Hammurabi kanunlarının Sümer ve Akkad gelenek ve kanunlarının bir karışımı olduğunu ifade etmişlerdir. Ayrıca metnin üslubunda görülen düzensizlik, bazı tekrar ve tezat ifadeler metnin daha önceki geleneklerden bir derleme olduğu görüşünü teyit etmektedir.¹⁶⁹

Kanunların hükümlerini genellikle halkın hayat tarzıyla ve karşılaştıkları problemlerle örtüşecek şekilde, toplumun dinî, siyasî ve aktüel şartlarıyla coğrafi ortamdan aldığını kaydeden Susa, kanunları oluştururken daha önceki milletlerin birikimlerinden yararlandığına delil olarak Hammurabi kanunlarıyla Tevrat yasaları arasındaki açık ilişkiyi göstermektedir. Bu iki kanun metninde birbiriyle benzeşen maddeler olduğu gibi, birbirine tamamen ters düşen veya birinde olup diğesinde bulunmayan maddeler mevcuttur. Susa'ya göre Tevrat yasalarının yazımında Hammurabi kanunlarından büyük ölçüde istifade edilmiştir.¹⁷⁰

Tevrat'ın eski dünyanın birikimlerinden yararlanması sadece yasalarla sınırlı kalmamıştır. Tufan hikâyesi başta olmak üzere, Tevrat'ta geçen pek çok hikâye ve olay daha önceki kültürlerin izlerini taşımaktadır. Arkeologlar tarafından ortaya çıkarılan ve

¹⁶⁹ Tosun, Mebrure, Yalvaç, Kadriye, *Sümer, Babil, Assur Kanunları ve Ammi-Saduqa Fermanı*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1975, s. 7. Hammurabi kanunlarının orijinal metni ve Türkçe çevirileri için bkz. *Age*, s. 86-217. Hammurabi kanunlarının yazılı olduğu stelin ortaya çıkarılışı kitapta şöyle anlatılmaktadır: “1901-1902 yıllarında bir Fransız arkeologlar bilim topluluğu V. Scheil'in başkanlığında, Elam'ın başşehri olan Sus'ta Hammurabi kanunlarının çivi yazısı ile yazılı bulunduğu bir diyorit steli, bir kazıda üç büyük diyorit parçası halinde meydana çıkarmıştır. Bunların birleştirilmesiyle koni şeklinde 2.25 m. yüksekliğinde 1.65 çapında bir stel ortaya çıkmıştır. Bu steli Louvre Müzesine götürmüşlerdir. Stelin en üst kısmında, aynı zamanda adalet tanrısı ve güneş tanrısı olan ve taht üzerinde oturmuş olan Şamaş'ın, önünde dua eder vaziyette duran Kral Hammurabi'yi kabul ederken tasvir edildiğini görüyoruz. Kanunların metni Şamaş ve Hammurabi tasvirinin altına, anıta çepre çevre yazılmıştır. Bu stelin Sus'a gelişi büyük bir ihtimalle Scheil'in tahminine göre şöyle olmuştur: Elamlılar Babil'i istila ettikleri zaman (M.Ö. 1207-1171), bu steli harp hatırası olarak alıp Sus şehrine getirmiş olmalıydılar. 1901-1902'de bu stel bulununca, ilim dünyasının bütün ilgisi Eski Babil soyunun 6. kralı Hammurabi'nin üzerine çevrilmiş oldu.” (*Age*, s. 3). Bugün Louvre Müzesinde bulunan söz konusu anıt için bkz. <http://www.3dsr.com/antiquiteslouvre/index.php?rub=img&img=211&cat=11>(30.05.07); http://en.wikipedia.org/wiki/Code_of_Hammurabi (30.05.07). Hammurabi kanunları hakkında ayrıca bkz. *Zaza, es-Sâmiyyûn*, s. 35-37; *Susa, age*, s. 279.

¹⁷⁰ *Susa, age*, s. 279. Susa takip eden sayfalarda iki kanun arasındaki benzerlik ve farklılıkları madde madde ele almaktadır. (s. 280-295). Hammurabi kanunları ile Tevrat yasaları arasındaki bir kıyaslama için ayrıca bkz. *Örs, age*, s. 161-180.

çözülen Sümer, Mısır, Babil ve Âsur dönemlerine ait metinlerde söz konusu hikâyelerin benzerleri tespit edilmiştir. Örnek olarak Babil kültürüne ait yaratılış destanı, Sümer-Babil tabletlerinde görülen insan biçimli tanrı anlayışı, Sümer-Babil ve Mısır dininde ölümden sonraki hayatla ilgili inançlar, Hz. Âdem ve Hz. Havva'nın yılan tarafından aldatılmasını resmeden bir Sümer tablosu, Sümer-Babil kitabelerinde rastlanan tufan hikâyeleri¹⁷¹, yine bu metinlerde tespit edilen Hz. Yusuf ve Hz. Musa'nın kıssalarına benzer hikâyeler sayılabilir.¹⁷²

Sümerlerin, Filistin'in önceki sahipleri olan Kenanlılar vasıtasıyla İbranileri etkiledikleri hususunda bir şüphe bulunmadığını söyleyen Kramer, bölgedeki Sümer etkisinin bununla sınırlı kalmadığını açık bir dille ifade ediyor: "Sümer edebiyatı, İbranilerin edebî eserlerini içeren Tevrat edebiyatı, Yunanlıların destan ve mitolojik bilgileriyle dolu İlyada ve Odesa, kadim Hindistan'ın edebî ürünlerini içeren Rig-Veda, eski İraninkileri içeren Avesta üzerinde büyük ölçüde etkili olmuştur. Bu edebî koleksiyonlardan hiçbiri şimdiki biçimlerinde M.Ö. I. Binyılın ilk yarısından önce yazılmamıştı. M.Ö. yaklaşık 2000'den kalma tabletlere kazınmış Sümer edebiyatımız, bundan dolayı bu edebiyatlardan bin yılı aşkın bir süre öncesinden kalmadır. Üstelik bir diğer önemli fark daha vardır: Kitab-ı Mukaddes'in, İlyada ve Odesa'nın Rig-Veda ve Avesta'nın metinleri, bugünkü biçimlerini alana kadar, derlemeciler ve düzeltmenler tarafından değişen motifler ve çeşitli görüş açılarıyla değiştirilmiş, tashih edilmiş ve yeniden gözden geçirilmişlerdir. Ama Sümer edebiyatı öyle değildir. Dört bin yıl önce eski kâtipler tarafından nasıl yazılmışsa günümüze o şekilde ulaşmıştır. Yani sonraki derlemeciler ve yorumcular tarafından değiştirilmiş ve tashih edilmiş değildir. Dolayısıyla rahatlıkla söyleyebiliriz ki, insanlıkla ilişkili diğer araştırmalara nispetle Sümer edebiyatının gerçek değer ve önemi bütün çıplaklığıyla ortadadır."¹⁷³

¹⁷¹ Bir Sümer-Akkad şehri olan Nippur'da bulunan ve M.Ö. 2100'lere tarihlenen bir tablette Tufan kıssasının en eski versiyonu tespit edilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Hilprecht, H. V., *The Earliest Version of the Babylonian Deluge Story and the Temple Library of the Nippur*, University of Pennsylvania, Philadelphia, 1910, s. 1-80.

¹⁷² Susa, *age*, s. 263-278.

¹⁷³ Kramer, Samuel Noah, *Sumerian Mythology: A Study of Spiritual and Literary Achievement in the Third Millennium B.C.*, Revised ed. (Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1972) 20, *Questia*, 31 May 2007. <http://www.questia.com/PM.qst?a=o&d=3130018>.

Eski Babil sülalesinin en güçlü kralı olan Hammurabi'nin ölümünden sonra devleti idare eden zayıf krallar iki büyük tehdide boyun eğmek zorunda kaldılar: Arap Körfezi sahillerinde kurulan yeni ve bağımsız bir emirlik ile dağlı Hattiler. Söz konusu emirlik Arap körfezi sahillerini, güney Irak'taki Sümer ve Akkad şehirlerinin çoğunu hâkimiyeti altına almayı başarmış ve I.Babil devletinin çökmesini hızlandırmıştır. M.Ö. 1625-1595 tarihleri arasında Anadolu'daki yurtlarından gelerek Babil'i talan edip çekilen dağlı Hattilerin¹⁷⁴ ardından bu sefer Kassitler¹⁷⁵ ülkeyi işgal etmiş ve nihayetinde bütün kurumları ile birlikte Eski Babil devletini tevarüs etmişlerdir.¹⁷⁶

2. Amorluların Göçü

Daha önce Amor (Amurru) kelimesinin Sâmî asıllı olmadığı, Sümerler tarafından 'batıdan gelenler'e, 'batılılar'a verilen bir isim olduğu ifade edilmişti. Hitti'ye göre başkentin ismi (Mari) de aynı zamanda savaş ve av tanrısı manasına gelen 'batı ülkesi'ni gösteren 'Amurru'-'Martu' kelimesiyle ilişkilidir. Bu isim daha sonra Babilliler tarafından bütün Suriye bölgesini kapsayacak şekilde genişletilmiş ve Akdeniz 'Amurru'nun büyük denizi' diye adlandırılmıştır.¹⁷⁷

Amorluların Arabistan yarımadasından çıkışları, Kenanlıların göçüyle aynı sıralarda veya ondan bir süre sonra gerçekleşmiştir. İlk zamanlarda Suriye'nin kuzey kesimlerine yerleşen Amorlular, daha sonra Suriye ortalarına ve Lübnan'a, güneyde ise Filistin'e kadar yayılmışlardır. Başkentleri olan Mari¹⁷⁸, Tufan'dan sonra kurulan

¹⁷⁴ Hititler olarak da bilinirler. M.Ö. XVIII. yüzyıldan VIII. yüzyıla kadar daha çok Anadolu'da hüküm sürmüş olan Hind-Avrupalı bir kavimdir. Sâmî kavimlerle de ilişkilere sahip olan Hititler hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Hitti, *History of Syria*, s. 154-161; Susa, *age*, s. 112-116; <http://en.wikipedia.org/wiki/Hittites> (04.06.07).

¹⁷⁵ Eski Irak'ta Hammurabi'nin de dâhil olduğu eski sülalenin hâkimiyetine son veren ve III. Babil Sülalesi olarak anılan yeni bir krallık kuran Kassitlerin Hind-Avrupalı oldukları sanılmaktadır. Kendi dillerine ait herhangi bir belge bugüne kadar ortaya çıkarılamasa da Sâmî Babil lehçesini ve dini işlerde de Sümer dilini kullandıkları bilinmektedir. Kassitler hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. es-Samerrâî, *age*, s. 35; <http://en.wikipedia.org/wiki/Cassite> (04.05.07).

¹⁷⁶ Susa, *age*, s. 99-100.

¹⁷⁷ Hitti, *History of Syria*, s. 65.

¹⁷⁸ Şehrin kalıntıları Fırat'ın batı yakasına, bugünkü *Ebu Kemal* kasabasının 15 km kuzeyine düşmektedir. Günümüzde bu harabelere *Tell Harirî* adı verilmektedir. Antik *Mari* üzerindeki arkeolojik çalışmalar 1933'lerde başlamış, Fransız arkeolog Parrot ve ekibinin ciddi çabalarıyla 20.000'den fazla kil tablet ve sayısız tarihî eser ortaya çıkarılmıştır. *Mari* (Tel Hariri) kazıları ve ortaya çıkarılan tarihî bulgular hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Alî el-Kayyim, *Âsâr ve Esrâr*, s. 53-59; G. Ernest Wright, *The Bible and the Ancient Near East*, s. 56; Muhammed Alî, Muhammed Abdullatîf, *Sicillâtu Mârî*, Dâru'l-

onuncu şehir olarak kabul edilir. Ahmed Susa'nın verdiği bilgiye göre, ticaret kervanlarının Irak, Suriye, Filistin ve Mısır arasındaki ulaşım yollarının kesişme noktasında yer aldığı için Yakın Doğu tarihinde önemli bir rol oynayan Mari şehri, Hz. İbrahim'in M.Ö. XIX. yy'da Ur'dan Harran'a giderken uğradığı şehirlerdendir.¹⁷⁹

Amorlular, Akkad imparatorluğunun yıkılmasından sonra (M.Ö. 2230) Orta Suriye ve Lübnan'da yeniden toparlanıp, M.Ö. 2100-1800 yılları arasında Mezopotamya'da kuzeyde Âsur'dan güneyde Larsa'ya, aralarında III. Ur sülalesinin mirasına konan İsin hanedanı olmak üzere, pek çok devletçik kurdular. Bu devletçikler aslen Amorlu olan meşhur Hammurabi tarafından ortadan kaldırılıncaya kadar varlıklarını sürdürmüşlerdir. I. Babil hanedanının yıkılmasından sonra tekrar bağımsızlıklarına kavuşan ve Mısır İmparatorluğu dönemine kadar müstakil yönetime sahip olan devletçikler, Mısır-Babil-Âsur-Hitit devletleri arasındaki mücadeleler esnasında Mısır hâkimiyeti altına girmişlerdir.¹⁸⁰

Burada bir hususa işaret etmek gerekir: Yukarıda anılan devlet ve hanedan isimleri ve bunların birbiriyle olan ilişkileri noktasında bir karışıklığa meydan vermemek için, eski dünyanın siyasî yapılanması ve idarî gelenekleri hakkında bazı tespitlerde bulunmak isabetli olacaktır. Arabistan yarımadası kökenli Sâmîlerin değişik yolları takip ederek Mezopotamya, Filistin, Mısır ve Afrika'ya göç ettikleri belirtilmiştir. Göçmenler yeni vatanlarında daha önce kurulmuş olan medeniyetlerin mirasçısı olmalarının yanı sıra, insanlık tarihinde önemli yer tutan ilerlemelere de imza atmışlardır. Mezopotamya'da Sâmîlerden önce parlak bir medeniyet kurmuş olan Sümerler özellikle M.Ö. IV. binyıldan sonra site devletleri şeklinde teşkilatlanmışlardır. En önemli şehirleri olan Ur, Uruk, Lagaş, Kiş, Eridu, Nippur *Ensi* veya *Patesi* adı verilen rahip-krallar tarafından yönetiliyordu. Bütün site devletlerini kuşatan krala ise 'Lugal-kalma' adı verilirdi. Krallar başkomutan, baş yargıç ve başrahip yetkilerine sahipti. Sümerlerden sonra bölgede etkin rol oynayan Akkadlar, Âsurlular ve Babilliler de birçok konuda Sümerleri takip etmişlerdir. Bu açıdan bakıldığında Mezopotamya

Ma'rife el-Câmiyye, İskenderiye, 1985, 1-96; http://en.wikipedia.org/wiki/Mari%2C_Syria (05.06.07).

¹⁷⁹ Susa, *age*, s. 63-64.

¹⁸⁰ *Ae*, s. 65-66.

medeniyetinde bir kopukluk olmadığı görülür. Bununla birlikte, Sümerlerin site devleti tarzındaki yönetim sistemleri, Akkadlardan itibaren cihanşümul iddialara sahip bir yönetim biçimi olan imparatorluk sistemine doğru evrilmiştir. Ancak bereketli topraklara sahip bölgede güç mücadeleleri hiç kesilmeden devam ettiği için, güçlü imparatorlukların bile hâkimiyetlerini zaman zaman, site devletlerinde olduğu gibi, belli bir şehirle sınırlamak zorunda kaldıkları görülmüştür. Bu nedenle, mesela Babil veya Âsur devletinin yıkıldığından bahsedildiğinde belli bir hanedanın ortadan kalktığı anlaşılmalıdır. Nitekim aynı sülaleye mensup başka bir kralın başka bir şehirde egemenliğini sürdürdüğünü tarihî belgeler ortaya koymaktadır.

3. Kenanlıların Filistin'e Göçü

Arabistan'dan eski Irak'a doğru yapılan göçlerle eşzamanlı veya onlardan biraz önce olmak üzere, M.Ö. III. Binyılın ilk yarısında başka bir göç dalgası Filistin'e doğru yönelmişti.¹⁸¹ Bölgeye adını veren ve Akdeniz sahillerinde yaşayan gayr-i Sâmi Filistler ise bu tarihten çok sonra (M.Ö. XII. yy'da) göç etmişlerdir. Hitti'ye göre Kenanlılar ile Amorlular aynı göç dalgasına mensup olmalarına rağmen farklı istikametlere yöneldikleri için iki ayrı millet gibi değerlendirilmişlerdir. Oysa ikisi arasındaki etnik farklılıklar neredeyse hiç mesabesinde. Bununla birlikte Amorlular, Sümerler ve Hurriler ile, Kenanlılar ise başka milletlerle kaynaşmışlardır. Aralarındaki kültür farkı, yaşadıkları coğrafya ve ilişkiye girdikleri medeniyetle irtibatlıdır. Amorlular kendilerine vatan olarak seçtikleri Suriye'nin kuzeyindeki Sümer-Babil kültüründen, Kenanlılar sahilde Mısır'ın kontrol ettiği bölgede yerleştikleri için Akdeniz-Mısır sahil kültüründen etkilenmişlerdir. Batı Sâmi diller grubuna dâhil olan Kenan dili ile Amor dili arasındaki ayrılık, lehçe farklılığı boyutundadır.¹⁸²

Kenanlıların Filistin topraklarına yerleşmelerini bu tarihten daha öncesine bağlayan bilim adamları olduğunu kaydeden Susa, *Eriha*, *Beytşean*, *Megiddo* ve *Gezer* gibi Kenan kökenli adlar taşıyan bazı şehirlerde yapılan kazılar sonucunda, söz konusu

¹⁸¹ İngiliz arkeolog Theodore Bent, Bahreyn adalarında yaptığı kazıların sonucunda, ticarete düşkünlükleriyle bilinen Fenikelilerin ilk vatanlarının söz konusu adalar olması gerektiğine dair kanıtlar elde etmiştir. Bu da Fenikelilerin Arap yarımadasından Filistin'e göç ettiklerine dair tezi güçlendirmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Bent, James Theodore, "The Ancient Home of the Phoenicians", *The Classical Review*, Vol. 3, No. 9. (Nov., 1889), pp. 420-421.

¹⁸² Hitti, *History of Syria*, s. 79.

şehirlerin tarihini M.Ö. III. Binyıla götürmeyi gerekli kılacak bulgulara ulaşıldığını ifade etmektedir. Susa'nın bildirdiğine göre, bazı bilim adamları Eriha'yı dünyanın en eski yerleşim merkezi kabul etmektedir. Bununla birlikte, 1929 ve takip eden yıllarda Ölü Deniz'in kuzeydoğusuna düşen Gassul höyüklerinde yapılan kazılarda, Filistin'deki Eriha ve Gezer'den daha eski bir Kenan şehrine rastlanmıştır.¹⁸³

Kenan kelimesinin etimolojisi hakkında değişik görüşler ileri sürülmüştür. Hitti'nin verdiği bilgiye göre, kelimenin şimdiye kadar Sâmi kökenli olduğu ve Lübnan'ın yüksek dağlık arazisinin tersine, 'alçak arazi', 'düz ova' manasındaki "kana" kelimesinden geldiği kabul edilmekteydi. Oysa yeni etimolojide, kelimenin Hurri dilinde 'mor/eflatun boya' anlamındaki "knau" sözcüğünden türediği düşünülmektedir. Akkadca yazılmış Nuzi belgelerinde kelime "Kinakhni" şeklinde yer almaktadır. Benzer bir formu olan "Kinakhkh" ifadesine Tel Amarna yazılarında tesadüf edilmiştir. Hitti bu ilişkiyi, M.Ö. XVIII. veya XVII. yüzyılda mor/eflatun renkle boyanmış kumaş ticaretinde öncü olan Hurrilerin Akdeniz kıyısındaki ülkelerle yakın münasebetlerde bulunmasına bağlamaktadır.¹⁸⁴

Susa, kelimenin gayr-ı Sâmi Hurri dilindeki boya anlamına gelen bir kökle ilişkilendirilmesini eleştirmektedir. Onun verdiği bilgiye göre, III. Thotmes'in hâkimiyeti altındaki Filistin'in doğu kesimini de içine alan bölgenin adı olan Kenan kelimesi, M.Ö. XV. yüzyıla ait Umran yazılarında "Khakhni" şeklinde geçmektedir. Ayrıca, eski kitabelerde Kan-nan adında bir Babil şehriden bahsedilmektedir. Bu şehirde oturanlara *Kanunai* (Kenânî) deniyordu. Bu ismin Babil'e Kenan'dan hicret eden kişilerce taşındığı tahmin ediliyor. Buna benzer durumlara, yani bir yerden başka bir yere göçenlerin, yaşadıkları beldelerin isimlerini beraberlerinde götürmeleri olgusuna tarihte sıkça rastlanmaktadır. Ahmed Susa, Kenan isminin eski yazıtlarda

¹⁸³ Susa, *age*, s. 40-41. Hitti de yukarıda anılan Kenan şehirlerinin M.Ö. III. Binyıldan daha öncelere uzandığını ve son yapılan kazı çalışmalarının bu konuda güçlü bir kanıt oluşturduğunu ifade etmektedir (Kırş. Hitti, *History of Syria*, s. 81).

¹⁸⁴ Hitti, *History of Syria*, s. 79. Burada geçen "knau", "kinakhni" veya "kinakhkh" kelimelerinin boya anlamı dikkate alındığında Sâmi dillerde bulunan (الحناء) yani kına sözcüğüyle irtibatlı olduğu söylenebilir. Hurrilerin bölgedeki ticarî etkinliği hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Wright, *The Bible and the Ancient Near East*, s. 336-337. Kenan isminin etimolojisi hakkındaki tartışmalar ve Kenanlılar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Astour, Michael C., "The Origin of the Terms Canaan Phoenician and Purple", *Journal of Eastern Studies*, Vol. 24, No: 14, Erich F. Schmidt Memorial Issue. Part Two. (Oct., 1965), pp. 346-350; Welfenson, *age*, s. 53-60; Zaza, *age*, s. 47-58; Susa, *age*, s. 40-63; Hitti, *History of Syria*, s. 79-125; <http://en.wikipedia.org/wiki/Canaanites> (20.08.07).

geçmesinin, bazı bilim adamlarının kelimenin ortaya çıkışını Tevrat'la başlatma düşünceleriyle çeliştiği kanaatindedir.¹⁸⁵

Kenanlılara dair bilgi kaynaklarının yakın zamanlara kadar K.Mukaddes ve bazı Babil, Âsur, Mısır belgeleri ile sınırlı olduğunu kaydeden Zaza, son zamanlarda ortaya çıkarılan Tel Amarna ve Ra's Şamra¹⁸⁶ (Ugarit) yazılarıyla birlikte araştırmaların önemli bir noktaya geldiğini ifade etmektedir. Bilindiği gibi, M.Ö. XV ve XIV. yüzyılın siyasî ve kültürel durumu hakkında önemli bilgiler sunan Tel Amarna belgeleri, Mısır firavunlarının kendi valileri başta olmak üzere, Âsur-Babil krallarına ve bölgedeki diğer yöneticilere göndermiş olduğu mektuplardı. Akkadca yazılmış mektupları konumuz açısından bir kat daha önemli kılan husus ise, bunları kaleme alan kâtiplerin zaman zaman Kenanca açıklayıcı notlar ilave etmeleridir ki, bu notlar Kenan diliyle yazılmış en eski yazı parçaları olarak kabul edilmektedir.

Suriye'nin Lazkiye kentinin kuzeyindeki Ra's Şamra bölgesinde ortaya çıkarılan arkeolojik site, M.Ö. 1500'lerde kozmopolit bir şehir olan Ugarit'in¹⁸⁷ kalıntılarıdır. Bir tesadüf eseri bulunan şehrin kalıntıları, 1928 yılında Fransız arkeologlar Claude Chaeffer ve Georges Chenet tarafından titiz bir çalışma sonucu gün yüzüne çıkartılmıştır. Takip eden yıllarda başka bilim adamlarınca yürütülen kazılar sonucu

¹⁸⁵ Susa, *age*, s. 41-42.

¹⁸⁶ Bu terkip Arapçada "rezenenin uç kısmı, başı" anlamına gelmektedir. Şamra, Mısır dilinde hoş kokulu ince uzun rezene tanesi manasındadır. Ugarit kentinin yıkıntılarının bulunduğu tepede kendiliğinden yetiştiği için söz konusu arkeolojik siteye bu isim verilmiştir. Batı dillerinde rezeneği ifade eden kelimeyle Fenike arasında ilginç bir benzerlik söz konusudur. Rezeneyi karşılayan İngilizcedeki *fennel*, orta İngilizcede *fenel* ve *fenyl*, Anglo-Saxon dilinde *fenol* ve *finol* terimleri, Latince *feniculum* ve *foeniculum* kelimelerinden gelmektedir. Burada *Fenike*, *Ra's Şamra* ve *fennel*'la ilgili söylenenleri bir arada ele aldığımızda benzerlik açıkça fark edilecektir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Zaza, *age*, s. 48; <http://en.wikipedia.org/wiki/Fennel> (12.06.07).

¹⁸⁷ Suriye'nin Lazkiye şehrinin kuzeyinde yer alan antik Ugarit'in 1928'deki tespiti ilginç bir olayla başlamıştır. Bir köylü tarlasını sürerken esasen Ugarit mezarlığı olan bölgede eski bir lahit bulur. Daha sonra Fransız arkeologlar tarafından gerçekleştirilen kazılarda antik şehrin büyük bir kısmı ortaya çıkarılmıştır. M.Ö. 6000'lere giden bir maziye sahip Ugarit kentinin nasıl yok olduğu bilim adamlarınca tartışmalı olsa da, genel kabule göre M.Ö. 1190'da o sıralarda Anadolu'da ve Suriye'de pek çok şehri yerle bir eden 'deniz halkı' tarafından yıkılmıştır. Söz konusu halkın kimliği tam olarak bilinmemekle birlikte, milattan önce 13. Yüzyılın sonlarına doğru Mısır ve Akdeniz şehirlerine karadan ve denizden saldırılar düzenleyip, pek çoğunu yıkan işgalci bir millet oldukları tahmin edilmektedir. Mısır, Ugarit, Amarna yazıtlarında söz konusu halkla ilgili kayıtlar tespit edilmiştir. Konuyla ilgili tartışmalar hakkında bkz. http://en.wikipedia.org/wiki/Sea_Peoples (13.06.07). Ugarit'in tarihî seyri ve Ugarit (Ra's Şamra) yazıtları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Alî el-Kayyim, *Âsâr ve Esrâr*, s. 107-111; Zaza, *age*, s. 48-51; Hyatt, J. Philip, "The Ras Shamra Discoveries and the Interpretation of the Old Testament", *Journal of Bible and Religion*, Vol. 10, No: 2 (May. 1942), pp. 67-75; Osman, *age*, s. 87-88; <http://en.wikipedia.org/wiki/Ugarit> (13.06.07).

bölgeden çok sayıda tarihî belge elde edilmiştir. Akkad, Mısır, Hitit ve Hurri dilinde yazılmış kitabelerin en önemli yönü, o tarihe kadar bilinmeyen bir çivi yazısı tekniğiyle yazılmış olmasıydı. Çok geçmeden H.Bauer, E.Dhorme ve Ch. Virolleaud gibi bilginler söz konusu çivi yazısının, daha önce bulunan Babil-Âsur kitabelerinde olduğu gibi binlerce hece alametinden oluşmadığını, bilakis otuz kadar alametinin metnin tamamında tekrarlandığını tespit ettiler. Buradan yola çıkarak bu alametlerin esasında bir alfabe oluşturduğunu sonucuna varan bilginleri, Chaeffer'ın 1950'de yaptığı yeni kazılar doğrulamıştır. Onun son olarak bulduğu belge, Kenanca çivi alfabesiyle yazılmış bir eğitim materyali idi.¹⁸⁸

Ugarit yazıtlarının efsaneler, kahramanlık şiirleri, marşlar ve dinî içerikli şiirlerden oluşması hasebiyle, dönemin sosyo-kültürel ve dinî yapısı hakkında önemli bilgiler sunmasına ek olarak, yazının gelişim sürecinde önemli bir aşamayı da temsil ettiği görülmektedir. Pişmiş çamurdan imal edilen levhalar üzerine daha önce hece esasına göre yazılırken, burada alfabe sistemine geçildiği anlaşılmaktadır. Ra's Şamra yazılarının ortaya koyduğu bir başka önemli gerçek ise, Güney Filistin'de bir süre Nakib (Negev) çölünde yaşamış olan Kenanlıların bölgede Beersheba (بئر سبع) ve Ashdod (أشدود) gibi şehirleri kurmaları ve bizzat Tevrat'ın tanıklığıyla¹⁸⁹ (M.Ö. VII. yüzyıla kadar bu şehirlerin kontrolünü ellerinde tutmalarıdır.¹⁹⁰

Tekvin 10:15-19'da Kenanlıların yaşadıkları coğrafya hakkında bilgi verilmektedir. Buna göre Kenan ülkesinin sınırları, Akdeniz'in doğu sahilindeki Ugarit'ten başlayarak Gazze'ye, Suriye çölüyle Çukurova'dan güney Filistin'deki Nakab çölüne kadar uzanmaktaydı. İlk zamanlarda sahil kesimine ve batı Filistin'e Kenan eli deniliyordu. Fakat daha sonraları Suriye'nin büyük bir kısmına ve Filistin'in tamamına bu isim verilmeye başlandı. Filistin'in tam ortasında olması hasebiyle ülkenin başkenti Şkem (Nablus), kuzey kısımların merkezî kenti ise HÂsur idi. Tel Amarna

¹⁸⁸ Zaza, *age*, s. 47-49.

¹⁸⁹ Sefanya 2/4-7'de anlatılanlar aynı zamanda Yahudilerle Kenanlıların ezeli düşmanlıklarını da ortaya koymaktadır: "Gazze bomboş kalacak, viraneye dönecek Aşkalon, boşaltılacak Aşdot öğle vakti, Ekron temelden yıkılacak. Deniz kenarında yaşayan Keret (büyük ihtimalle Girit) ulusunun vay haline! Ey Filist ülkesi Kenan, Rabb'in yargısı sana karşıdır. Hepinizi yok edecek Rabb, ülkede yaşayan kimse kalmayacak. Deniz kenarındaki ülkeniz, çoban barınaklarıyla sürü ağıllarının bulunduğu otlaklara dönecek; Yahuda oymağından sağ kalanların eline geçecek."

¹⁹⁰ Zaza, *age*, s. 50-51.

yazılarının çözülmesinde büyük katkıları olan Shaeffer'ın da kaydettiği gibi, Kenanlılar M.Ö. II. binyılın ikinci yarısından itibaren bereketli Danona (Adana) ovasında tarımsal faaliyetlerde bulunmuşlar ve ülkenin sahil kesimlerinde ticarî koloniler kurmuşlardır.¹⁹¹

Kenanlıların Akdeniz sahillerinde yurt edinmeleri, onları deniz ticareti ve deniz savaşları konusunda avantajlı kılmıştır. Denizcilik alanındaki üstünlükleri sayesinde Akdeniz'in büyük bir kısmını ve önemli deniz yollarını kontrol altında tutan Kenanlılar, aynı zamanda Doğu ile Batı arasında köprü vazifesi görüyorlardı. Akdeniz kıyısında kurdukları Sûr, Sayda, Cubeyl (Biblos)¹⁹², Urvad (Urad) ve Ugarit kentleri bölgenin başta gelen limanlarını barındırmaktaydı. Bunlardan özellikle Biblos çok eskiden beri sürekli iskân edilen bir şehir olmasından başka, yazının gelişim sürecinde oynadığı tarihî rol nedeniyle bir kat daha öneme sahiptir. Bilindiği gibi, Mısırlıların resim yazısı uzun müddet bölgede kullanılmıştı. Fenikeliler (Kenanlılar) deniz ticaretinde önde oldukları için ticarî yazışmalarda ve gündelik işlerde resim yazısından daha pratik bir yazıya ihtiyaç duyuyorlardı. Ayrıca diğer bir yazı türü olan çivi yazısı pişmiş çamurdan imal edilmiş tabletlere yazılıyordu ve gemi ortamında bu işin yürütülmesi mümkün değildi. İşte bu nedenlerden dolayı, Biblos kentinde tarihte ilk defa olmak üzere, alfabe sistemi geliştirilerek kâğıt üzerine yazı yazılmış ve buradan dünyaya ihraç edilmiştir. Yunanlıların kente Biblos demelerinin altında da bu tarihî gerçek yatmaktadır.¹⁹³

Kenanlılar madencilikte de ileri gitmişlerdir. Yumuşak bakır ilk keşfeden, tenekeyle bakır alaşımından bronz elde eden de onlardır. Yani o zaman kullanılan el aletleri ve ilkel silahların yapımı ve diğer bölgelere intikali bu halk tarafından gerçekleştirilmiştir. Kenanlılar çok erken devirlerden itibaren bronz ve demir madenini işlemeyi başarmışlardı. Mısır firavunlarının doğu fetihleri sırasında Kenan şehirlerinden ele geçirdikleri ganimetleri anlatırken söyledikleri sözler, madencilik Kenanlılarda ne

¹⁹¹ Susa, *age*, s. 42.

¹⁹² Kenanlıların Cebel veya Cubla adını verdikleri kente, Yunanlıların *Byblos* demelerinin sebebi, neredeyse I. Hanedanlık döneminden itibaren Mısırlıların tekelinde olan papirüs ticaretinde bu kentin oynadığı rolle alakalıdır. Yunancada *bublos* kelimesi papirüs manasındadır. Yunanlı tarihçi (M.Ö. IV. Yüzyılda yaşayan) Theophrastus'un kaydettiğine göre aynı bitkiden elde edilmelerine rağmen papirüs gıda amaçlı, *bublos* ise halat, sepet imalatında ve yazı malzemesi olarak kullanılmıştır. Nitekim batı dillerindeki *bibliography*, *bibliophile* ve *bible* gibi kelimeler bu kökten türemiştir. Papirüs de İngilizcedeki *paper* sözcüğüyle ilişkilidir. Bkz. <http://en.wikipedia.org/wiki/Papyrus> (11.06.07). Ayrıca dünyanın en eski yerleşim alanlarından biri olan Biblos kenti ve papirüs ticaretindeki rolü hakkında bkz. <http://en.wikipedia.org/wiki/Byblos> (11. 06.07).

¹⁹³ Zaza, *age*, s. 52-54.

kadar gelişmiş olduğunu göstermektedir. III. Thotmes'in (M.Ö.1504-1450) kaydettirdiği listede geçen maden ürünleri arasında, altın karışımı savaş arabaları, gümüş karışımı çadır kazıklar, fildişi koltuklar, altın kaplama ranzalar, altın ve abanoz ağacından imal edilmiş heykeller, kılıçlar, kâseler ve kap kacaklar yer almaktadır. Kenanlılarda çeşitli el sanatları ve fildişi işlemeciliğinin yanı sıra, cam işçiliği, yünlü ve pamuklu kumaş dokumacılığı, boyacılık ve özellikle Kenan adıyla özdeşleştirilen koyu kırmızı ve erguvan renkli boya sanayi de gelişmiştir.¹⁹⁴

Biblos kenti Kenan ülkesinin dinî ve kültürel merkeziyse, Sayda¹⁹⁵ ve Sur¹⁹⁶ kentleri de siyasî, iktisadî ve askerî merkeziydiler. Sûr'a göre daha önce kurulan Sayda kenti, çeşitli dönemlerde Hititler ve Hiksoslar gibi göçmen kavimlerce yıkılmış ve tekrar inşa edilmiştir. Ayrıca firavunların batı Asya seferlerinde askerlerini indirdikleri liman kenti olan Sayda, Mısır'a vergi ödüyordu. M.Ö. XV. yüzyıldan itibaren başta İbranilerle ilişkilendirilen Habirular olmak üzere, korsanlar, nihayet Filistler¹⁹⁷ tarafından birçok saldırıya maruz kalmış ve tahrip olan Sayda, M.Ö. XII. yüzyılda Mısırlıların ve Hititlerin siyasî ve askerî bakımından zayıf olduğu bir dönemde, tekrar eski gücüne kavuşmuş, Girit, Kıbrıs ve Rodos adaları ve Ege denizine kadar olan bölgede hâkimiyetini tesis etmiştir. Tıpkı Sayda kenti gibi benzer bir kadere sahip olan Sûr da başlangıçtan beri Mısır'ın gölgesi altında kalmış, üzerindeki yabancı baskısının

¹⁹⁴ Susa, *age*, s. 43-44.

¹⁹⁵ Bugün Lübnan'ın güneyinde yer alan Sayda kentinin M.Ö. 4000'lerden beri yerleşim alanı olduğu tahmin edilmektedir. Arapça söylenişi olan Sayda ile İbranicedeki söylenişi olan Sidon arasındaki benzerlik dikkat çekicidir. Kaynaklar Sidon kelimesinin "balıkçılık", "balık avlanan yer" manasına geldiğini ifade etmektedir. Arapça söylenişinin "av", "avcılık" anlamlarına geldiği göz önüne alınırsa kelimenin ortak Sâmi dile dayanarak izah edilmesi gerektiği açıktır. Daha fazla bilgi için bkz. <http://en.wikipedia.org/wiki/Sidon> (12.06.07); Sayda kentinin şahit olduğu tarihî olaylar ve güç mücadeleleri hakkında bkz. Zaza, *age*, s. 54-55.

¹⁹⁶ Fenike dilinde "kaya" anlamına gelen Sûr (Tyre) kenti, coğrafi konumu itibarıyla kayalık bir ada görünümünde olduğu için düşman saldırılarına karşı korunaklı idi. Kuruluşundan itibaren Mısır'la çok yakın ilişkilere sahip olan şehir, özellikle M.Ö. X. Asırdan sonra en parlak dönemini yaşamıştır. Öyle ki, Yahudi peygamber Hezeikel Sûr şehrinin ulaştığı zenginliği ve medenî seviyeyi övmekten kendini alamamıştır (Hezeikel 26 ve 27. bölümler). (Zaza, *age*, s. 55). Sûr kenti hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Mehrân, Muhammed Beyyûmî, *Mısır ve Şarku'l-Ednâ el-Kadîm-el-Mağribu'l-Kadîm*, Dâru'l-Ma'rife el-Câmi'iyye, İskenderiyye, 1990, s. 165-170; http://en.wikipedia.org/wiki/Tyre%2C_Lebanon (04.07.07).

¹⁹⁷ Filistin'e ismini veren Filistler Ege kıyılarında yaşayan halklardandı. Kenan'a M.Ö. XII. Yüzyıldan sonra gelmişlerdir. Mısır sahillerinde uğradıkları başarısızlıktan sonra şimdiki güney Filistin sahiline yönelmiş, güneydeki Gazze ile kuzeydeki Yafa arasına yerleşmişlerdir. Gazze, Aşkalon (Askelan), Gat, Aşdod, Akron gibi önemli kentleri inşa eden Filistler, aslen Sâmi olmasalar da, zamanla Kenanlılar ve Amorlularla kaynaşmışlardır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Susa, *age*, s. 116-120; <http://en.wikipedia.org/wiki/Philistines> (12.06.07); Örs, *age*, s. 97-98, 197-203.

zayıfladığı dönemlerde kültürel ve siyasî bakımdan parlak günler geçirmiştir. Bu dönemlerde Sur limanından ayrılan gemiler Anadolu'dan Fas kıyılarına, oradan Atlas Okyanusu'ndaki Kasdir (Cassiterides) adalarına¹⁹⁸ ve Cebelitarık'a, hatta Britanya Adaları'na kadar gidip gelmişlerdir. Böylece tarihte belgelerle sabit olmak üzere ilk defa doğu ile batı arasında deniz bağlantısı sağlanmıştır.¹⁹⁹

Filistin'e adını veren Filistler güney Filistin sahillerine göç edip geldiklerinde Ahmed Susa'ya göre Hz. Musa'nın yoldaşları, Yahudi kaynaklarına göre İsrailoğulları Filistin'deydiler. Yeşu döneminin sonlarına doğru, hâkimler döneminden öncesine rastlayan bu olay, Tevrat'ta yankısını bulmuştur. İsrailoğullarına düşman olarak görülen kavimlerin başında gelen Filistler (Filistinliler), askerî teçhizat ve teknoloji bakımından üstündüler. Tevrat, İsrailoğullarının Yeşu döneminden sonra Gazze, Aşkalon, Akron ve civarını ele geçirdiklerini kaydetmektedir (Hâkimler 1: 18). Ancak Filistinliler hâkimler döneminin sonlarına doğru tekrar güçlenmiş ve İsraililere ağır darbeler indirmişler hatta Ahit sandığını ele geçirmişlerdir. Kral Samuel zamanında Musevîler Filistinlilerin ele geçirdiği sahil şehirlerinden Akron ve Gat'ı geri almayı başarmışlar, hatta kral Şaul kumandasında Filistinlilere karşı saldırılar da düzenlemişlerdir. Şaul ve üç oğlunun savaşta ölmesi üzerine tahta geçen kral Davud pek çok Filistin şehrini hâkimiyeti altına almayı bilmiştir. Filistinliler İsrailoğullarının bölünmesinden sonra tekrar bağımsızlıklarını kazanmışsalar da bir süre sonra Âsurluların egemenliği altına girerek onlara vergi ödemek zorunda kalmışlardır.²⁰⁰

Öyle görünüyor ki, bugün Filistinlilerle İsrailoğulları arasındaki mücadelenin tarihi, aktörler tam manasıyla örtüşmese de, M.Ö. XII. yüzyıla kadar gitmektedir.²⁰¹ İşin doğrusu her iki millet de Kenan ülkesinin (Filistin'in) yerlisi değildir. Dahası, her iki milletin Filistin'e gelişi de hemen hemen aynı zamana rastlamaktadır. Ama Filistlilerin zamanla, ülkenin Sâmi unsurları olan Kenanlılar ve Ârâmîlerle kaynaştıkları ve

¹⁹⁸ http://en.wikipedia.org/wiki/Tin_Islands (12.06.07).

¹⁹⁹ Zaza, *age*, s. 54-55.

²⁰⁰ Susa, *age*, s. 117.

²⁰¹ Filistin-İsrail mücadelesi ile ilgili pek çok eser kaleme alınmıştır. Bunlardan bir kısmı meseleyi tarihî arka planı ile birlikte ele almakta, bazıları ise meselenin sadece güncel kısmıyla ilgilenmektedir. Söz konusu mücadelenin tarihî seyrini ele alırken metodolojik açıdan yaklaşan bir çalışma için bkz. Salih, Muhsin Muhammed, *History of Palestine-A Methodological Study of a Critical Issue*, al-Falah Foundation, Kahire, 2005.

Sâmîleştikleri unutulmamalıdır. Nitekim, henüz Filistlerin Kenan'a yerleşmeden önce konuştukları dile dair bir belge tespit edilememiştir. Filistin isminin kökeni de tartışmalıdır. Ancak en eski Mısır ve Âsur kaynaklarında Filistlerin yurdundan *Palastu* veya *Pilistu* şeklinde bahsedilmektedir ki, Yunancada *Philistia* şeklinde ifadesini bulmuş ve zamanla *Palestina* formunu almıştır. Bu kelimeyi ilk defa kullanan, Filistin'i Suriye'nin bir parçası olarak gösteren tarihçi Herodot'tur. Musevilerin Filistin'deki ilk yıllarında tarihî bir rol oynadıkları için Tevrat Filistinlilerden sıkça söz etmektedir. Filistinlilerin savaşçı bir millet olduklarını Tevrat kadar, eski Mısır belgeleri de ortaya koymaktadır. III. Ramses'in yazdırdığı belgelere göre, Filistinliler kara ve deniz savaşlarında sahip oldukları üstünlükleriyle Mısır ordu saflarında korku ve panik yaratmışlardı.²⁰² Onların çehreleri Avrupalıları, özellikle de Yunanlıları andırıyordu. Susa'nın kaydettiğine göre, bazı bilim adamları Etrüsklerle²⁰³ Filistinliler arasında akrabalık olduğunu düşünmektedir. Suriyeli Fenikelilerin bir kolu olduğu düşünülen Etrüsklerin Filistin adıyla bir şehir kurdukları iddia edilmiştir.²⁰⁴

Bazı bilginler, Filistinlilerin Tevrat'ta ve Kur'ân'da bahsi geçen 'dev yapılı insanlar' olduğu kanaatindedir. III. Ramses'in Filistlerle ilgili kayıtlarının yer aldığı Medinet Habu'daki²⁰⁵ tapınak bu konuda tarihî bakımdan çok değerli bilgiler sunmaktadır. Tapındaki kayıtlarda Filistlerden *Pelest* veya *Prst* yani "Deniz Adamları" olarak bahsedilmektedir. Hişorogliflerdeki kabartmalar da Filistlerin

²⁰² Ramses, Filistinlilerden şöyle bahsediyor: "Hiçbir ülke onların baskın gücü karşısında duramadı. Hattilerin ülkesini, Kud'u, Karkamış ve Kıbrıs'ın tamamını bir darbeye yerle bir ettiler. Burada oturan halkları kılıçtan geçirip topraklarını tahrip ettiler... Ve Mısır'a saldırdılar. Ülkenin tamamına göz diktiler, kendilerine güvenleri tamdı. Ama bizim planımız başarılı olacak..." (Susa, *age*, s. 118). Aynı metnin daha uzun bir versiyonu için bkz. Örs, *age*, s. 199.

²⁰³ Kubeyşî, Etrüsklerin ırk anlamında olmasa da dil bakımından Arap asıllı sayılmaları gerektiğini, nitekim İtalya'da onlara ait olduğu tespit edilen yazıların 150 yıl boyunca çözülemediğini, nihayet yazıların Arap lehçeleri (Sâmî dilleri) açısından ele alınmasıyla çözülebildiğini kaydetmektedir (Krş. Kubeyşî, *age*, s. 7, 1 no'lu dipnot). Etrüskler hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Beekes, Robert, S.P., "The Origin of the Etruscans", *Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen*, Amsterdam, 2003, ss. 1-59; http://en.wikipedia.org/wiki/Etruscan_civilization (14.06.07).

²⁰⁴ Susa, *age*, s. 119. Öyle görünüyor ki kavmiyet bağı Susa'yı Filistinlilerin Arap asıllı olduklarını iddia eden Maruf ed-Devalibi'yi desteklemeye sevk etmiştir. Takip eden paragrafta tarihçi Herodot'un Etrüsklerle ilgili naklinin Filistinlilerle ilişkilendirilemeyeceğini ifade eden Susa, Etrüsklere ait olduğu sanılan Filistin adlı şehirden hareketle bir akrabalık ilişkisine varılamayacağı kanaatindedir. Bkz. s. 119-120.

²⁰⁵ Medinet Habu, Mısır'ın tarihî öneme sahip kentlerinden Luxor'un batı yakasında yer alan, daha çok III. Ramses'e ait Ölüler Tapınağı (Mortuary Temple of Ramesses III) ile meşhur olan bölgenin adıdır. Medinet Habu tapınağı ve içindeki önemli yazıtlar için bkz. Breasted, James Henry, *Ancient Egypt Records*, The University of Chicago Press, Chicago, 1906, Volume IV, 3-85.

Mısırlılara göre daha uzun ve yapılı oldukları anlaşılmaktadır. Kabartmalarda resmedildiği kadarıyla daha kısa olan İsrailoğullarının Filistlerden neden korkup çekindikleri anlaşılmaktadır. Tevrat'a göre Davud'un öldürdüğü Filistli savaşçı Golyat'ın²⁰⁶ dev yapılı bir adam olarak resmedilmesi de bu gerçeği ortaya koymaktadır.²⁰⁷

Fenikelilerin dünya kültür mirasına yaptıkları katkılara geçmeden önce, Fenike-Kenan ilişkisine değinmek gerekir. Kenanlılar ve Kenan isminin kökeni ile ilgili yukarıda bilgi verilmişti. Burada Fenike isminin kökeni ve Kenan'la ilişkisi üzerinde durmak yararlı olacaktır. Fenike, Kenan ülkesini göstermek üzere Yunanlılar tarafından verilmiş bir isimdir.²⁰⁸ Hâlbuki Fenikeliler kendilerini Kenanlı olarak tavsif etmekteydiler. Ayrıca Yahudiler de birçok boya ayrılan Fenikelilere toptan *Kenanlı* etiketini yapıştırmışlardı. Öyle ki, zamanla *Kenanlı* ifadesi tüccar manasına kullanılmaya başladı.²⁰⁹

Sur kentinin kuzeyine Fenike, güneyine Kenan ülkesi adını vermek suretiyle Yunanlıların Tevrat öğretileriyle aynı doğrultuda hareket ettiklerini kaydeden Kubeyî, bu taksimin tarihî gerçeklerle örtüşmediğini, nitekim Kenanlıların kendilerini ileri

²⁰⁶ Başta Kur'ân-ı Kerim olmak üzere, İslam kaynaklarında bu isim Câlüt olarak geçmektedir. Taberî'nin konuyla ilgili aktardığı rivayetler için bkz. et-Taberî, İbn Cerîr, *Tarihu'r-Rusul ve'l-Mulûk*, thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim, Dâru'l-Meârif, Kahire, 1967, II. Baskı, I, 467-475. Özellikle batı kültüründe pek çok yeni içerik kazanmış olan Golyat hakkında bkz. <http://en.wikipedia.org/wiki/Golyat> (14.06.07).

²⁰⁷ Örs, *age*, s. 200-201.

²⁰⁸ Hitti, Yunanlılarla Fenikelilerin ticarî münasebetlerinin bir sonucu olan söz konusu isimlendirmenin takriben M.Ö. 1200'lerden sonra yerleştiğini ve Kenanlı nitelemesi ile eşanlamlı hale geldiğini ifade etmektedir. Ona göre diğer antik halkların aksine, kabilesel ve yerel aidiyetlerin ağır bastığı Sâmi kavimler, adeta başkaları tarafından isimlendirilmeyi bekler gibidir. Hitti Fenike ismini, Kenan'ın etimolojisinde öne sürdüğü koyu kırmızı boya anlamına gelen, Yunanca *phoenix-phoinix* kelimeleriyle ilişkilendirmektedir (Krş. Hitti, *History of Syria*, s. 81). Bunlardan *phoenix*, özellikle doğu toplumlarında meşhur olan Anka kuşu anlamındadır. Ölümsüzlüğün, küllerinden dirilmenin sembolüdür. Eski İran kültüründe Simurg olarak bilinen Anka miti, başta doğu edebiyatları olmak üzere, pek çok kültürde yer almaktadır. Türkçedeki *Zümürdüanka* tabiri de muhtemelen Farsça Simurg u Anka'dan gelmektedir. Farsçada "otuz kuş" demek olan Simurg, tasavvuf edebiyatında da önemli bir yere sahiptir. Feridüddin Attar Mantıku't-Tayr adlı eserinde kuşların diliyle, mistik arayışın etkileyici bir temsilini ortaya koymaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Attar, Feridüddin, *Mantıku't-Tayr*, Yay. Haz. Murat Toprak, Kırkambar Kitaplığı, İstanbul, 2004; <http://tr.wikisource.org/wiki/Simurg> (19.06.07); http://www.iranica.com/newsite/search/searchpdf.isc?Action=Serve&ReqStrPDFPath=/home/iranica/public_html/newsite/articles/supplements&OptStrLogFile=/home/iranica/public_html/newsite/logs/pdfdownload.html&ReqStrPDFFile=simorgh.pdf.gz (19.06.07).

²⁰⁹ Zaza, *age*, s. 51-52. Yahudi edebiyatında Kenanlı ile tüccar manasının kastedildiğine örnek: Süleyman'ın Özdeyişleri 31:24; Eyüp 40:30; Sefanya 1: 11; Yeşaya 23:8 ve Hezeikel 27: 3.

sürülen isimlerden (Kenanlı, Fenikeli, Pön (Punic)²¹⁰) hiçbiriyle ifade etmediklerini belirtmektedir. Kubeyisî Kenanlılara ait olduğu tespit edilen iki kitabeden birincisinde, onların kendilerini (بني كنعان) “Kenan oğulları”, diğerinde biraz daha kısaltılmış haliyle (بني كنع) şeklinde isimlendirdiklerinin açıkça görüldüğünü ifade etmektedir. Ona göre kelimenin Yunanca karşılığı olan *Phoenicia*, bu terkipten üretilmiş bir isimdir. Ayrıca Mısırlıların verdiği isim (فنخو) de bu tezi güçlendirmektedir.²¹¹

Ticarî, stratejik ve dinî bakımdan eski dünyanın en önemli merkezlerinden biri olan Fenike, sahil kenarında bulunduğu için gemi yapımında da öncü rol oynamıştır. Lübnan’da yetişen Erz ağacının kerestesinden faydalanarak üç katlı gemi yapan Fenikeliler, o zamanın en meşhur deniz yollarını kontrol altında tutmuşlardır. Kıbrıs, Sicilya, Sardunya, Korsika, Malta, Kuzey Afrika ve İspanya’da ticaret kolonileri bulunan Fenikeliler’in aynı zamanda Marsilya, Roma, Kollo, Britanya, Mısır, Urşelim ve Tedmür’de depoları vardı. Bugünkü Tunus yakınlarındaki Kartaca, Fenikelilerin en önemli ticarî kolonilerindendi. Bilimin batıya taşınması da Fenikeliler eliyle olmuştur. Meşhur filozof Zenon Fenike asıllıdır. Biblos’lu Phylon ise tarihçi ve çevirmendir. Tyros’lu Hadrianus da hitabet yeteneğiyle öne çıkmış bir filozoftur. Bunlardan başka dünya bilimine katkıda bulunan birçok Fenikeli bilim adamı da mevcuttur.²¹²

Fenikeliler coğrafya biliminde de öncüyüdüler. Dünyanın pek çok bölgesinde ticarî kolonileri bulunan Fenikeliler, dünyanın çeşitli yerlerini birbirine bağlayan deniz yollarını keşfetmişlerdir. M.Ö. 600’lerde Batı Afrika’yı dolaşmak için gönderilen Kartacalı seyyah Hannon, izlenimlerini Fenike diliyle kaydetmiştir. Hannon’un yazdığı levha Kartaca’daki Kronos (El) tapınağında bulunmaktadır. Belgenin tarihsiz bir Yunanca çevirisi günümüze kadar ulaşmıştır. Hannonis Periplus (Hannon’un Deniz

²¹⁰ Sur kentinin Kartaca’daki kolonilerinde yaşayanlara ve bunların konuştukları dile verilen isim. Pön (Punic) dili Fenikece’nin aksine daha uzun süre ayakta kalmıştır. Müslümanların Kuzey Afrika’yı fethinden sonra da canlı kalmaya devam eden Pön dili, el-Bekrî’nin (1014-1094) verdiği bilgiye göre, kendi zamanında Libya’nın kuzeyinde konuşulmaktaydı. Bununla birlikte, diğer Sâmî lehçelere göre Arapçaya daha yakın olduğu için, Araplaşma süreci kolay olmuştur. Ayrıntılı bilgi için bkz. http://en.wikipedia.org/wiki/Phoenician_languages (20.06.07).

²¹¹ Kubeyisî, *Fıkhü'l-Lehecât*, s. 94-97. Kubeyisî’nin tespitleri, Hitti tarafından dile getirilen, Fenike isminin koyu kırmızı veya erguvan renkli kumaş anlamından kaynaklandığına dair tezi tersine çevirecek niteliktedir. Çünkü bu durumda kitabelerde yer alan “Benî Ken’an” tabiri Yunancaya *Phoenicia* olarak geçmiş ve Fenikeliler söz konusu kumaş üretiminde öncü olduğu için kelime Yunancada anlam genişlemesine uğrayarak “koyu kırmızı kumaş” anlamına da gelir olmuştur.

²¹² Susa, *age*, s. 49-51.

Seyahati) adlı belge, bugün coğrafya bilimine dair en eski belge olarak kabul edilmektedir. Fenikelilerin coğrafya ve denizcilik tecrübesinden Âsurlular, Mısırlılar ve Yunanlılar yararlanmışlardır. M.Ö. II. Yüzyılda Romalılar tarafından ele geçirilen Fenike’de bilimsel ve kültürel faaliyetler bir süre kesintiye uğrasa da kısa zamanda eski gücüne tekrar kavuşmuştur. Ancak Fenike artık Yunan etkisindedir, Fenike dili yerine Yunanca konuşılmaya başlamış, Yunanca isimler tercih edilir olmuştur. Fenike kültürünü ve eski gelenekleri devam ettiren az sayıdaki bilim adamlarından biri de Sur’lu Marinus’tur. Onun Miladî 120 yılında yazdığı ve içine dünyanın genel bir haritasını koyduğu coğrafya kitabı, enlem ve boylam çizgilerinin yer aldığı harita çiziminde bilimsel matematik metodunu kullanan ilk eser olma özelliğini taşımaktadır. Bu alanda daha meşhur olan Batlamyus’un eserleri, büyük oranda Marinus’un kitabına ve Fenikelilerin bilimsel birikimine dayanmaktadır.²¹³

Mısır, Babil ve Yunan kültürünün etkisine rağmen Fenike-Kenan dini, Sâmi göçebe karakterini ve Arap yarımadasından getirdiği eski geleneklerini koruduğu için önemlidir. En büyük tanrıları olan *El*, Tevrat’ın pek çok yerinde geçmektedir. Sâmi dillerde bu kökten gelen kelimeler hep en büyük tanrı anlamında kullanılmıştır. İbranicedeki *elohim* ve pek çok ismin sonunda (İsrael, İsmael, Samuel vs.) aynı anlamı yansıtmaktadır. Musevîler Kenan ülkesine geldiklerinde orada tevhit inancını savunan bir kabile mevcuttu. İslam öncesi Arap kitabelerinde *El* isminin sıkça geçmesi, özellikle kuzey Arapları arasında Allah isminin bilindiğini göstermektedir ki, Kur’ân da bunu teyit etmektedir. Mısır’da belli bir dönem hüküm süren Sâmi hiksos kralları da isimlerinin sonuna kendilerini koruması arzusuyla *El* ilavesini getirmişlerdi (Yakub-El, Yusuf-El). Yüce Tanrı anlamına gelen *El* kelimesinin Kenan-Arap orijinli olduğunun bir delili de, Saba (Sebe) ve Maîn krallarının çoğunun Tanrıya duydukları saygıdan dolayı, isimlerinin sonuna *El* takısını ilave etmeleridir.²¹⁴

²¹³ Susa, *age*, s. 51-55.

²¹⁴ *Ae*, s. 55-58. Margoliouth, Sâmilerde en yüce tanrıyı gösteren El hakkında farklı düşünmektedir: “Hem Yahudi hem de Arap bileşik isimlerinde en çok görülen öge el’dir. Ancak bunun bir tektanrıcılığa delalet ettiği yönünde varılan sonuca itiraz etmek zorundayız; zira aksi halde Theophrastos, Thukyides, Theogonis, Teokritos gibi isimlere dayanarak eski Yunanlıların da tektanrıci olduğunu savunmamız gerekir. Ayrıca il’in de ay tanrısı demek olduğu iddiasını dayanaksız buluyoruz; tam tersine, kitabelerden öğreniyoruz ki, bu aslında bizim cins isim dediğimiz şey ve bu bağlamda (herhangi) bir tanrı anlamına gelmektedir; zaten onlardan büyükçe bir topluluk oluşturacak kadar da çok var.” (Margoliouth, *age*, s. 35).

Welfenson, Kenan dininin diğer Sâmililerin putperest inançlarından daha üstün olduğunu ve onları etkilediğini,²¹⁵ Babillilerin semâvî-ruhî din anlayışının tersine, Kenanlıların dünyevî-maddî bir inanç sistemine sahip olduklarını kaydetmektedir. Ona göre, Kenanlılar somut din anlayışlarına uygun olarak tarımsal faaliyetlerde bulunmuşlar, ticarete ve sanayide diğer Sâmilere kıyasla ileri bir seviyeye ulaşmışlardır.²¹⁶

4. Ârâmîlerin göçü

Ârâmîler, Kenanlılar ve Amorluların ardından, M.Ö. III. Binyılın sonlarına doğru Orta Fırat bölgesine yönelen Sâmi göç dalgasını oluşturmaktadır. Kökenleri hakkında kesin bilgi bulunmasa da, yarı göçebe karakterli Ârâmîlerin eski Suriye ve yukarı Mezopotamya ile irtibatlı oldukları sanılmaktadır. Kabileler halinde yaşayan ve diğer Sâmililer gibi güçlü krallıklar kuramayan Ârâmîler, bununla birlikte Suriye-Bâdiyetü’ş-Şam güzergâhındaki antik ticaret yollarını kontrol altında tutmayı bilmişlerdir. En büyük kentlerinden biri olan Harran²¹⁷, Ârâmîcede “yollar” manasına gelmektedir. Çok eski dönemlerden beri Arabistan yarımadasının bir uzantısı olan Suriye çölünde yaşadıkları zannedilen Ârâmîler, M.Ö. III. Binyılda Irak’ın kuzeyine yerleşip özerk yönetime geçmeyi başarmışlardır. Diyarbakır yakınlarında bulunan bir yazıtta Akkad kralı Nâram-Sin’in (M.Ö. 2500’ler) Subartu bölgesini Ârâmîlere karşı savunduğu ifade edilmektedir. Ârâmîlerin siyâsî ve askerî varlığına dair bu ilk kayıttan yaklaşık bin yıl sonra, Amarna mektuplarında Ârâmîlerden *Ahlâmu* (göçebeler) şeklinde

²¹⁵ Kenan inancının İsrail dini üzerindeki etkisi hakkında bkz. Paton, Lewis Bayles, “Canaanite Influence on the Religion of Israel”, *The American Journal of Theology*, Vol. 18, No: 2 (Apr. 1914), pp. 205-224. Ayrıca bkz. Luckenbill, D. D., “The Early Religion of Palestine”, *The Biblical World*, Vol. 35, No: 5(May. 1910), pp. 296-308.

²¹⁶ Welfenson, *Târihu’l-Lugât es-Sâmiyye*, s. 54-55. Welfenson burada, Kenanlıların gemiyi yapımı, cam işçiliği, hesap, alfabe gibi pek çok konuda insanlığa büyük hizmetlerinin bulunduğunu ifade etmektedir (s. 54).

²¹⁷ Harran, yol manasına gelen hâra’nın (حارة) çoğuludur. Çok eski zamanlardan beri iskân edilen şehirde Hz. Âdem ile Hz. Havva’nın bir süre kaldıklarına inanılır. Antik dönemde Şam, Ninova ve Karkamış arasındaki yolları kontrol etmesi nedeniyle stratejik öneme sahipti. Nitekim Âsur metinlerinde ismi sıkça anılmaktadır. İslam döneminde Bağdat’tan önceki ilim merkezidir. Günümüze kadar aynı önemini koruyarak gelen Harran hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. <http://en.wikipedia.org/wiki/Harran> (19.06.07).

bahsedildiği görülmektedir. Aradaki zaman diliminde onlara dair bir bilgiye sahip değiliz.²¹⁸

Tevrat'ta Âram kelimesi farklı anlamlarda kullanılmıştır. Hz. Nuh'un oğlu Sam'a nisbet edilen Âram'dan²¹⁹ başka, yerleşim birimi veya kabile²²⁰ ve yüksek bir tepe anlamları da mevcuttur. Tevrat'ta Fırat ile Dicle nehirleri arasındaki bölgede yaşayan Ârâmîleri kastetmek üzere kullanılan *Âram-Naharaim*²²¹ ifadesi, sonradan Yahudi tarihçi Josephus tarafından Yunancaya *Mesopotamia* (Mezopotamya) olarak tercüme edilmiş ve bu şekliyle yaygınlık kazanmıştır. Arap kaynakların Râfideyn Vadisi olarak isimlendirdiği söz konusu bölge Irak'ın tamamını kapsamaktaydı. Daha sonra Âsurlular bu bölgede yaşayan topluluklara Âram adını verdiler ve zamanla aynı köke mensup tüm kabileler bu adla anılır oldu. Susa, bazı bilginlerin Âram ismiyle Kur'ân'daki İrem'in aynı olduğunu düşündüğünü kaydetmektedir.²²²

Tevrat'ta Âramlılarla İsrailoğulları arasında güçlü bağlar bulunduğunu kaydeden Sâmerriâi, Tekvin bölümünde (Tekvin 10: 22-23) Sam'ın soyundan gelen Âram'la İsrailoğullarının atası kabul edilen Eber'in kardeş olarak sunulmasından başka, İsrailoğullarının isim babası olduğuna inanılan İsrail'den (Hz. Yakup) “gezginçi Âram'lı” olarak bahsedildiğine (Yasanın Tekrarı: 26/5) işaret etmektedir. M.Ö. 1300'lü

²¹⁸ Zaza, *age*, s. 87-88.

²¹⁹ Tekvin 10: 22-23.

²²⁰ Tekvin 28'de pek çok yerde *padan-aram* şeklinde geçmektedir.

²²¹ Ayrıntılı bilgi için bkz. <http://en.wikipedia.org/wiki/Aram-Naharaim> (19.06.07). Hatırlanacağı üzere, temel referansı K.Mukaddes olan Grintz, Nuh tufanından sonra insanoğlunun ilk olarak yerleştiği bölgenin Ermenistan ve civarındaki Aram-Naharaim bölgesi olduğunu savunmaktadır. Bkz. 144. Nolu dipnot.

²²² Susa, *age*, s. 67. İrem kelimesinin kökeni ve anlamı konusunda İslam kaynaklarında farklı görüşler ileri sürülmüştür. ez-Zebîdî, İrem'in ayetteki i'rab durumlarını tartıştıktan sonra, antik dönemde İrem olarak bilinen şehirle ilgili rivayetlere yer vermiştir. Buna göre bazı bilginler İrem ile eski Dimaşk'ın, bazıları ise İskenderiye'nin kastedildiğini düşünmektedir. Bazı bilginler ise bu isimde bir şehrin çok eski zamanlarda var olmasına rağmen Allah'ın gazabı ile tamamen ortadan kalktığı kanaatindedir. Ayrıca Ârâm (أرام) maddesinde, yukarıda kelimenin Tevrat'ta geçen anlamları arasında sayılan “yüksek tepe” anlamına uygun karşılıklar söz konusudur. Ârâm'ın, Mekke ile Medine arasındaki bir dağ ismi olduğu, ayrıca kelimenin yüksekliğinden dolayı *hörgüç* anlamına geldiği kaydedilmektedir. Bkz. ez-Zebîdî, es-Seyyid Muhammed Murtaza el-Huseynî, *Tâcu'l-Arûs min Cevâhiri'l-Kâmûs*, thk. Abdu'lalîm et-Tahâvî, Matbaatu Hukûmeti'l-Kuveyt, el-Kuveyt, 2000, XXXI, 206-211. İbn Manzur da aynı anlamı yansıtan bir açıklamaya yer vermiştir. Buna göre Ârâm, cahiliyede korku halinde veya imkân olmadığında, yerde bulunan bir şeyi tekrar dönüp almak üzere yere dikilen taş anlamına gelmektedir. Gerek bu anlam, gerekse Zebîdî'nin naklettiği yüksek tepe ve hörgüç karşılıkları, ayette geçen “sütünlü İrem” ifadesiyle uygunluk arz etmektedir. Konunun Ad kavmiyle ilgisine ileride işaret edilecektir. Ayrıntılı bilgi için bkz. İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, Dâru'l-Me'ârif, Kahire, tsz, 65-66.

yıllara ait Âsur metinlerinde Ârâmîlerden Ahlamu ve Sutu kabileleri olarak bahsedildiği, o tarihlerde Âsur krallığının sınırlarının Dicle nehrinin yukarı kesimleri ile mahdut olduğu göz önüne alınırsa, Ârâmîlerin bölgedeki diğer göçebe kabilelerle ittifak kurdukları ve Fırat nehrinin ötelere kadar etkinlik alanlarını genişlettikleri anlaşılacaktır. Ârâmîler zaten bu tarihten sonra iki nehir arası tabir edilen Rafideyn Vadisine doğru sızmalarını devam ettirmişlerdir.²²³

Ahmed Susa, Ârâmîlerin bir şekilde İslam öncesi Arap tarihine yerleştirilmesinin gerektiğini, Arapların atası kabul edilen Hz. İsmail'in babası Hz. İbrahim'in bir Ârâmî kabile reisi olduğunu ifade etmektedir. Benzer bir kanaati, aralarında F. Hommel ve Krohmann'ın da bulunduğu bazı batılı bilim adamlarının da paylaştığını kaydeden Susa, sonuç olarak Kenanlılar, Amorlular ve Ârâmîlerin tek bir soydan, yani Sâmi Arap kökenden geldiğini iddia etmektedir. Çünkü ona göre Sâmi kültür ve dil her üçünde de ortaktır. Bu üç kavmin konuştuğu diller, Arap yarımadasındaki bedevîlerin temsil ettiği ana Sâmi dilden ayrılmakla beraber, özle olan bağlarını korumuşlardır.²²⁴

5. Hz. İbrahim'in Göçü

Öyle görünüyor ki, özellikle Müslümanların ve Yahudilerin nezdinde önemli bir yere sahip olan Hz. İbrahim'in²²⁵ hayatı, göçü ve mücadelesi üzerinde durmak, Sâmiilerin göç hareketlerinin anlaşılması hususunda faydalı olacaktır. Tevrat'ta Hz.

²²³ es-Sâmerrâi, *age*, s. 38-39.

²²⁴ Susa, *age*, s. 78-85.

²²⁵ Tevrat'a göre Hz. İbrahim'in adı önceleri "ulu ata" anlamına gelen *Abram* iken, oğlu İsmail doğduktan sonra ve Tanrıyla ahitleşmesinin simgesi olan sünnet emriyle birlikte adı Tanrı tarafından "birçok ulusun babası" anlamındaki *Abraham* (Avraham) olarak değiştirilmiştir (Tekvin 17). Bununla birlikte *Abraham* kelimesinin menşei ve anlamı tam olarak tespit edilememiştir. Abram'ın İbranicedeki "ı" harfinin düşürülmesi kuralına dayanılarak *abiram*'ın kısaltılmış şekli olabileceği belirtilmektedir. Bu haliyle yani abiram şeklinde Tevrat'ın bazı yerlerinde (mes. Sayılar 16:1) ve Ras Şamra metinlerinde geçmektedir. İslam kaynaklarında da kelimenin kökeni ile ilgili değişik görüşler ortaya atılmıştır (Bkz. Harman, Ömer Faruk, "İbrahim", *DİA*, İstanbul, 2000, XXI, 267, 269). Abiram terkinin "babam yücedir" anlamına geldiği kaydedilmiştir (Bkz. <http://en.wikipedia.org/wiki/Abram> 23.06.07). Harman, Abraham'ın menşeinin tam olarak bilinmediğini söylese de, mesela Örs'ün verdiği etimoloji Sâmi dilleri açısından ele alındığında doğru ve anlamlı gibi görünmektedir. Ona göre, Abram "yüce ata" anlamına gelirken, Abraham "soyun atası" anlamındadır. Buradaki terkip, *ab* (baba) + *raham* (rahim, soy, akrabalık) şeklindedir (Bkz. Örs, *age*, s. 54).

İbrahim'in Keldanîler'e ait Ur²²⁶ şehrinde doğduğu, babası Terah'la birlikte Harran'a gittiği, orada bir müddet kaldıktan sonra, yeğeni Lut'un yaşadığı bir problem nedeniyle bütün ailesiyle birlikte Kenan iline geldiği, bir süre sonra ilahî bir yönlendirmeye Mısır'a gittiği anlatılmaktadır (Tekvin 11,12). İslam kaynaklarında Hz. İbrahim'in Hz. Nuh'a kadar olan soy kütüğü genellikle kabul edilmekle beraber, Hz. İbrahim'in doğduğu kent, babasının ismi, göç edişinin sebebi, Arap yarımadasındaki ağırlığı gibi konularda ciddi farklılıklar söz konusudur. Taberî, Hz. İbrahim'in doğum yeri olarak Harran, Sûs, Varka²²⁷ gibi kentleri gösterenlerin bulunduğunu, ancak genel kabulün Yukarı Fırat bölgesinin doğusunda yer alan Kosa (كوثى) kenti²²⁸ olduğunu

²²⁶ Tevrat'ın İbranice metninde Hz. İbrahim'in doğum yeri (אֶרֶץ כַּשְׂדִּים) "Ur Kasdim" şeklinde geçmektedir. Bu ifade Yunancaya "Kaldeliler'in Ur şehri" olarak çevrilmiştir. Ur Kasdim'in Babilonya'da Fırat'ın batı yakasında, bugünkü *Tel el-Mukayyer* denilern bir yer olduğu belirtilmektedir (Bkz. Harman, *agmd*, s. 267). Grintz, söz konusu ifadenin Akkadca gramerden istifadeyle bir az olsun izah edilebileceğini düşünmektedir. Buna göre, Orta Babil döneminin (M.Ö. 1500) başlarından itibaren, Akkadcada "šd" ünsüz grubu "ld"ye dönüşmüştür. Bununla birlikte Keldanîlerin tarih sahnesine çıkışları nisbeten geç olduğu için, İbranicede daha eski formu olan "Kasdim" tercih edilmiştir. (Grintz, *agm*, s. 190, 10 no'lu dipnot). Bu varsayımdan başka, *Lesser Genesis* olarak bilinen *Jübileler Kitabı*'nda Kasdim'in, Hz. İbrahim'in kardeşi Nahor'un oğlu *Kesed* ile ilişkilendirilebileceği de ifade edilmiştir. (Kırş. http://en.wikipedia.org/wiki/Ur_Kasdim (24.06.07)). Dünyanın en eski yerleşim birimlerinden biri kabul edilen antik Ur kenti, Sümerlerin ve eski dünyanın en önemli merkezlerindedir. Mezopotamya'nın güneydoğusunda, Dicle ve Fırat nehirlerinin İran körfezine döküldüğü yere yakın bir konumda bulunan Ur şehri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. <http://en.wikipedia.org/wiki/Ur> (22.06.07). Bununla birlikte Hz. İbrahim'in doğduğu Ur kentinin yeri tartışmalıdır. Bazı araştırmacılar, eski Irak'ta yer alan Ur kenti haricinde, Hz. İbrahim'in göç ettiği Harran yakınlarında, Ur adıyla o günün ticaret merkezlerinden biri olan başka bir kent bulunduğunu iddia etmişlerdir. Ahmet Susa bu görüşün destekten yoksun olduğunu, Arap tarihçilerinin ve Babil kitabelerinin Hz. İbrahim'in doğum yeri olarak Irak'ı gösterdiğini belirtmektedir. Harran yakınlarda Hz. İbrahim'le ilişkilendirilen yer isimleri, makam, mezar ve çeşitli izlerin İbrahim Peygambere hürmeten Ur kentinden taşınmış olabileceğini kaydeden Susa, Urfa şehrinin bu şekilde adlandırılmasını da Hz. İbrahim'in Harran'a giderken buraya uğramasına bağlamaktadır. (bkz. Susa, *age*, s. 338, 68 no'lu dipnot). Mehran ise Hz. İbrahim'in doğum yeri olarak, Arap körfezi yakınlarındaki Ur yerine Irak'ın kuzeyinde Harran yakınlarındaki Ur kentini göstermektedir (bkz. Mehran, *Dirâsât Târihiyye*, s. 122-123).

²²⁷ Sümerlerin antik Uruk kentinin bugünkü Irak'taki karşılığıdır. Tarih öncesine giden bir geçmişe sahip olduğu, Sümerlerden sonra Akkadlar ve Babilliler için de merkezî rol oynadığı tespit edilmiştir. Irak isminin Uruk'tan geldiğine dair bir görüş varsa da henüz kesin olarak ispatlanamamıştır. Tevrat'ta *Erech* olarak geçen Uruk hakkında geniş bilgi için bkz. <http://en.wikipedia.org/wiki/Uruk> (22.06.07).

²²⁸ Sümer kentlerinden Nippur'un kuzeyinde yer alan antik Kosa şehri, ayrıca, Sümer dini inançlarına göre yer altı dünyası (ölüler ülkesi) olan *Irkalla'nın* başkentinin ismidir. Bkz. <http://en.wikipedia.org/wiki/Kutha> (22.06.07). Susa'nın verdiği bilgiye göre, Kosa şehrinin kalıntıları hâlâ mevcuttur ve Tel İbrahim adıyla anılmaktadır. Tepenin yanında Makâm-ı İbrahim denilen bir mezar bulunmaktadır. (Bkz. Susa, *age*, s. 338). Yakut, Kosa adıyla Mekke'de bir yer isminin olduğunu kaydediyor. Bkz. Hamevî, Yâkût b. Abdillâh, *Mu'cemu'l-Buldân*, Dâru Sâdır, Beyrut, 1977, IV, 487-488.

kaydetmektedir. Taberî'nin aktardığı rivayetlere göre, Nemrut zamanında yaşayan Hz. İbrahim'in babası Azer²²⁹ de Kosa'lı bir put yapımcısıdır.²³⁰

Ahmed Osman, Tevrat'ta her ne kadar Hz. İbrahim'in Ur şehrinde doğduğunu söylene de başka bir yerde onun aslı vatanının Harran olarak gösterildiğini kaydetmektedir. Ayrıca bizzat Tevrat'ta Medyenlilerin Hz. İbrahim'in kavminden oldukları ifade edilmektedir. K.Kerim'de de isminden söz edilen bu kavmin asli vatani, en eski tarih-coğrafya kaynaklarına göre Arap yarımadasının kuzeyindeki Akabe Körfezinin doğusudur. Miladî I. asırda yaşamış olan Yahudi tarihçi Josephus'un, Yunanlı-Romalı tarihçilerin ve İbn İshak'ın verdikleri bilgi bu doğrultudadır. Ona göre, Medyen'in kuzey Arabistan'da Akabe Körfezinin doğusunda yer aldığına dair başka deliller de mevcuttur. Hatta bazı kaynaklar Medyenlilerin vatani olarak Sina çölünü göstermektedirler. Bu durum Kur'ân-ı Kerim'de Musa kıssasında geçen Tur'un yani Sina'daki dağın "sağ yanı" ifadesi ile örtüşmektedir. Ayrıca Tevrat'a göre Hz. İsmail'in bir süre ikamet ettiği Fârân bölgesi de Sina civarındadır. Dahası, İsraili arkeologlar 1967 Haziranındaki savaş ve sonrasındaki işgal döneminde Sina bölgesinde yaptıkları kazılarda, bölgenin 30 bin yıllık bir maziye sahip olduğunu, Sina'da yerleşmiş kavimlerle Arap yarımadasının kuzeyinde binlerce yıllık maziye sahip bulunan kavimlerin aynı olduğunu tespit etmişlerdir. Bu kazılarda ayrıca Sina'nın kuzeyinden Ölüdeniz'e ve Hicaz'ın kuzeyine doğru giden bir yol ortaya çıkarılmıştır ki, bu yol üzerinde Eski Mısır'ın ilk günlerine kadar giden yazılara rastlanmış olması tarihi bakımdan önemlidir. Buradan çıkan sonuç şudur: daha sonra 'Arap' şeklinde anılacak olan 'Medyenli' ifadesi, Hz. İbrahim zamanında Arap yarımadasının kuzeyinde oturan ve daha sonra Sina yarımadası ve Filistin'in güneyine yerleşenlere verilen isimdir.²³¹

Hz. İbrahim'in kavmi, yaşadığı dönem ve bölge hakkında önemli tespitlerde bulunan Mehrân, Tevrat'ta iddia edildiği gibi, ister Hz. İshak ve Yakup'un Ârâmîlerle

²²⁹ Hz. İbrahim'in babası Azer'in ismi hakkında kaynaklarda çeşitli görüşler ileri sürülmüştür. Bazıları bu ismin *ezr* kökünden sıfat olduğu, vezir manasına geldiği kanaatindedir. Bu görüşü savunanlara göre babasının asıl ismi Tevrat'ta geçen Terah'tır, Azer ise lakabı veya sıfatıdır (Bkz. Susa, *age*, s. 337). Mehrân, bazı İslam tarihçilerinin ve müfessirlerin bu konuda, sanki Kur'ân'daki ilgili ayetlerle Tevrat ifadeleri arasında görülen tenakuzu gidermek gibi bir göreve soyunduklarını ve bu amaçla çeşitli tevillerde bulunmak suretiyle Yahudilere hizmet ettiklerini düşünmektedir. (Mehran, *Dirâsât Târihiyye*, s. 121).

²³⁰ et-Taberî, *Târîhu'r-Rusul ve'l-Mulûk*, I, 233.

²³¹ Osman, *age*, s. 22-27.

evlilik bağı yoluyla akrabalık ilişkisi olsun ister olmasın, her halükârda Hz. İbrahim ve beraberindekilerin, diğer Sâmi gruplar gibi Arap yarımadasından çıktığını ifade etmektedir. Ona göre, Hz. İbrahim'in ilk eşiyle sorun yaşamasından sonra oğlu İsmail'i ve eşi Hacer'i Mekke'ye getirmesi bir tesadüf olamaz. Zira Hz. İbrahim gibi aşiret geleneğine bağlı, sözü dinlenen bir insanın bu tür aile anlaşmazlıklarında sorunu çözme noktasında atacağı adımlar yine aşiret kültürüne uygun olacaktır. Dolayısıyla Hz. İbrahim'in Mekke'yi tercih etmesi, daha önceden orada yaşayan kabilelerle ilişkisinin olduğunu gösterir. Aksi halde eşini ve biricik oğlunu, (Kur'anın ifadesiyle) "ziraate uygun olmayan" ıssız çöl bölgesine yerleştirmesi makul olmayacaktır. Mehrân bu verilerden yola çıkarak, Hz. İbrahim'in soyu Hz. Nuh'a çıkan saf Arap (el-Arabu'l-Âribe) ve oğlu İsmail aracılığıyla Adnânîlerin atası olduğunu iddia etmektedir.²³²

Daha önce, Tevrat'ta Hz. Nuh'un oğlu Ham'a dayandırılan Nemrud'un bazı İslam kaynaklarında Sam'la ilişkilendirildiği, Hz. İbrahim'in Nemrud'la mücadelesinin Tevrat'ta yer almadığı belirtilmişti.²³³ Mehrân, Kur'an dışındaki İslam kaynaklarında Hz. İbrahim'in mücadele ettiği Nemrud adlı bir kralın Babil kralları arasında bulunmadığını,²³⁴ ancak bu isimle Zap nehrinin yukarı kesiminde, II. Sargon döneminin (M.Ö. 722-705) Âsur İmparatorluğu'nun başkentliğini yapan bir şehrin mevcut olduğunu,²³⁵ Tevrat yazarlarının bilerek veya bilmeyerek, bu yerle kral ismini karıştırdıklarını, Müslüman tarihçilerin de bunu aynı şekilde kitaplarına aldıklarını kaydetmektedir. Ayrıca Müslüman müelliflerin Hz. İbrahim'in doğumunu Nemrud'a haber veren müneccimlerle ilgili rivayetleri kitaplarına ısrarla almalarını eleştiren Mehrân, bu tür kıssaların büyük oranda israiliyat ürünü olduğunu ifade etmektedir. Bununla birlikte Hz. İbrahim'in doğumu ve hayatı ile ilgili bazı harikulade olayların olabileceğini kabul etmektedir. Onun esas eleştirisi, Tevrat'ın muharref olduğunu bildikleri halde, ondan alıntı yapmakta ve ondan aldıklarına yeni şeyler katıp rivayet

²³² Mehrân, *age*, s. 121-122.

²³³ Bkz. 163 no'lu dipnot.

²³⁴ Gerçekten de bugün neredeyse tamamı tespit edilen Âsur ve Babil kral listelerinde Nemrud adında bir kral yer almamaktadır. Tekvin 10'da yiğit bir avcı şeklinde sunulan Nemrud'un Babil, Ereğ, Akat, Kalne, Âsur, Ninova, Rehovot-İr, Kalah kentlerinde krallık yaptığının ifade edilmesi, öyle anlaşılıyor ki, Âsur ve Babil kral listelerine girmesi için yeterli olmamıştır. Babil kral listeleri için bkz. Öztuna, *age*, III, 41-46; http://en.wikipedia.org/wiki/Kings_of_Babylon (23.06.07).

²³⁵ Tevrat'ta söz konusu Nemrud şehri Kalah olarak geçmektedir.

etmede bir beis görmeyen tarihçilerdir. Ona göre bu durum tahrifin tahrifinden başka bir şey değildir.²³⁶

Hz. İbrahim'in yaşadığı dönemle ilgili kesin bir bilgi olmamakla beraber, genel kabul M.Ö. XIX. yüzyılda yaşadığı yönündedir.²³⁷ Bununla birlikte Tevrat'taki ifadeleri gerçek tarihî veri olarak alan bazı bilginler, Hz. İbrahim'in daha önce işaret ettiğimiz Şinar kralı Amraphel ile çağdaş olduğunu ileri sürmüşlerdir ki, Babil kralları arasında bu ismi taşıyan bir kral mevcut değildir ve Amraphel'in meşhur kanun koyucu Hammurabi olduğu tezi de mesnetsizdir.²³⁸

Hz. İbrahim'in hayatının önemli bir bölümünü oluşturan hicretlerine geçmeden önce, onunla ilgili Tevrat'ta bahsi geçmeyen hadiselerle işaret etmek faydalı olacaktır. Öncelikle ifade etmek gerekir ki, Tevrat'taki kıssalar ile Kur'ân kıssaları arasındaki temel fark,²³⁹ Kur'ân'ın Tevrat'ta olduğu gibi kronolojik akışa göre bilgi vermek yerine, muhataplarının dinî ve ahlâkî bakımdan aydınlanmasını amaçladığı için, çeşitli sûrelerde bağlama uygun düşen bir anlatım metodu takip etmesidir. Kur'ân dışındaki İslam kaynaklarında israiliyat kabilinden bazı rivayetler eklenmiş olsa da, Hz. İbrahim'in Kur'ân'da anlatılan ilâhî arayışı²⁴⁰ Hıristiyan yorumcular tarafından da ele alınmış ve Hz. İbrahim'in akıl yoluyla Allah'ın varlığını bulan ilk kişi olduğu ifade edilmiştir.²⁴¹ Tevrat'ta Hz. İbrahim'in tevhit inancı işlenmediği için, babasını ve halkını dine davet ettiğine dair bir bilgi yer almamaktadır. Her ne kadar, Tekvin 12'de ülkesini,

²³⁶ Mehran, *Dirâsât Târihiyye*, s. 119-120. Harman'ın Tevrat rivayetlerine ve Tevrat yorumcularına dayanan tahmini tartışmalıdır. Ona göre, Hz. İbrahim'in yaşadığı dönem M.Ö. XXI-XX. Yüzyıllar arasındadır. (Harman, *agmd*, s. 267).

²³⁷ Susa, *age*, s. 337-338; Mehrân, *age*, s. 126. Mehrân'ın söz konusu tahmini şu hesaba dayanmaktadır: İsrailoğullarının Mısır'a Heksos'ların hâkim olduğu dönemde (yaklaşık 1650'ler) geldikleri ve burada Tevrat'a göre (Çıkış 12: 40) 430 sene kaldıkları hesaba katılırsa, M.Ö. XIII. Asırda, Mernpitah döneminde (1224-1214) Mısır'dan çıkmışlardır. Harran'dan çıktığı zaman yetmiş beş yaşında olduğunu Tevrat'tan öğrendiğimiz (Tekvin 12: 4) Hz. İbrahim'in Kenan'a geliş tarihi, M.Ö. 1850'lere rastlamaktadır. Yine Tevrat'a göre (Tekvin 25: 7) 175 yaşında vefat eden Hz. İbrahim bu hesaba göre M.Ö. 1940-1765 yılları arasında yaşamıştır. Mehrân'ın Müslüman tarihçilere ve müfessirlere yönelik eleştirileri dikkate alındığında, Hz. İbrahim'in yaşadığı dönem ve hayatının çeşitli dönemlerine ait kronolojik tasnif konusunda Tevrat'taki bilgileri tarihî veri olarak kabul etmesi düşündürücüdür.

²³⁸ Bkz. 163 no'lu dipnot. Ayrıca Hz. İbrahim'in yaşadığı dönemle ilgili görüşler için bkz. Mehran, *age*, s. 123-127. Burada Mehrân Hz. İbrahim'le çağdaş olduğu söylenen Şinar (Babil) kralı Amrafel ile Hammurabi arasında ilgi kurulmasından şüphelenerek söz etmekte, Hz. İbrahim'i eski Babil metinlerinde geçen tarihî şahsiyetlerle ilişkilendiren görüşleri eleştirmektedir.

²³⁹ Kur'ân'da anlatılan kıssalarla Tevrat'ta yer alan benzerleri arasındaki farklar için bkz. Mehrân, *age*, s. 55-88.

²⁴⁰ En'am 74-80.

²⁴¹ Harman, *agmd*, s. 268-269.

akrabalarını, baba ocağını terk edip işaret edilen ülkeye gitmesi emredilmişse de, burada da dinî bir içerikten çok, İbrahim'in soyunun çoğaltılacağı, diğer halkların da onun aracılığıyla kutsanacağına dair vaatler söz konusudur. Benzer vaatlere, Hz. İsmail'in doğumundan sonra, ilk eşi Saray'ın gebe kalacağını bildirildiği Tekvin 17'de de rastlıyoruz. Burada Yahudiliğin din esasından çok ırk esasına dayandığı açıkça görülmektedir: “Avram doksan dokuz yaşındayken Rab ona görünerek, “Ben Her Şeye Gücü Yeten Tanrı'yım” dedi, “Benim yolumda yürü, kusursuz ol. Seninle yaptığım antlaşmayı sürdüreceğim, soyunu alabildiğine çoğaltacağım.” Avram yüzüstü yere kapandı. Tanrı “Seninle yaptığım antlaşma şudur” dedi, “Birçok ulusun babası olacaksın. Artık adın Avram değil, İbrahim olacak. Çünkü seni birçok ulusun babası yapacağım. Seni çok verimli kılacağım. Soyundan uluslar doğacak, krallar çıkacak. Antlaşmamı seninle ve soyunla kuşaklar boyunca, sonsuza dek sürdüreceğim. Senin, senden sonra da soyunun Tanrısı olacağım. Bir yabancı olarak yaşadığın toprakları, bütün Kenan ülkesini sonsuza dek mülkünüz olmak üzere sana ve soyuna vereceğim.”²⁴²

Hız. İbrahim'in hicreti, Tevrat'a göre onun soyuna Kenan ilinin bağışlanması gibi bir arka plana sahipken, Hız. İbrahim'i zamanın krallarından biri olarak gören yorumculara göre ise siyasî ve iktisadî sebeplere dayanmaktadır. Özellikle M.Ö. II. Binyılın başlarından itibaren Mezopotamya'da artan istikrarsızlık, bölgede çok yönlü hareketliliklere yol açmıştı. Elamlılar ve Amorluların başını çektiği siyâsî hadiseler, Sümer-Akkad mücadelesi de eklenince bölgede çeşitli nüfus hareketlilikleri yaşanmıştır. Bazı bilginler Hız. İbrahim'in işte bu hareketli dönemde Ur'dan çıkıp Harran'a göç ettiği kanaatindedir. Bazı yorumcular ise, siyâsî ve iktisadî etkenleri Ur çerçevesinde değerlendirmekte ve söz konusu göçün ana saiki olarak ele almaktadırlar.²⁴³

²⁴² Yeni bir isim ve yeni bir misyon yöntemine, yukarıdaki ifadelerin devamında, Hız. İbrahim'in eşi Saray'ın isminin *Sara* olarak değiştirilmesiyle başvurulduğu görülmektedir: “Tanrı, Karın Saray'a gelince, ona artık Saray demeyeceksin” dedi, “Bundan böyle onun adı Sara olacak. Onu kutsayacak, ondan sana bir oğul vereceğim. Onu kutsayacağım, ulusların anası olacak. Halkların kralları onun soyundan çıkacak.” (Tekvin 17: 15-16). Büyük bir kısmı Babil sürgünü yıllarında yazılan Tevrat'ın söz konusu ifadeleri, Örs'ün de işaret ettiği gibi, “darlık ve eziyet içindeki bir milletin dilek rüyaları” olarak değerlendirilmelidir. Ayrıca Tevrat'ın özellikle ilk kitaplarında sık rastlanan hikâyelerdeki Tanrı-insan ilişkileri, çoktanrıçılık çağının anılarının biraz şekil değiştirmiş halini yansıtmaktadır. (Bkz. Örs, *age*, s. 54-55).

²⁴³ Mehrân, *age*, s. 127-128. Peygamberlerin babası olarak bilinen Hız. İbrahim'in dünya geldiği sırada, yeniden eski gücüne kavuşma mücadelesi veren Sümer şehirleriyle, bölgenin diğer güçleri arasındaki

Hiz. İbrahim'in yaygın görüşün aksine Ur'dan değil, Harran'dan hicret ettiğini kaydeden Mehrân, söz konusu göçün arkasında siyâsî ve iktisâdî şartların birincil derecede etkili olmadığı, her şeyden önce bir peygamber olan Hiz. İbrahim'in dinî bir saikle hareket ettiği görüşündedir.²⁴⁴ Tevrat'ta bahsedilmeyen mücadelesi ve ateşe atılması başlı başına dinî bir arka plana sahiptir. Başta babası olmak üzere, tevhit davetine icabet etmeyen kavmini bilinçli bir tercihle terk ettiği, kendisine ve çağırdığı dinin ilkelerine inanmayan toplumdaki hicret ettiği Kur'ân-ı Kerim'de de ayrıntılı bir şekilde anlatılmaktadır.²⁴⁵ Mehrân, Enbiya 71'de geçen "mübarek kıldığımız ülke/toprak" ifadesinden yola çıkarak, şayet Hiz. İbrahim'in Ur'dan Harran'a göç ettiği kabul edilirse Harran'ın kutsal bir şehir olarak ilan edilmesinin gerekeceğini, oysa Harran'dan çıkan Hiz. İbrahim'in üç dinin kutsal saydığı Kudüs'ü de içine alan Kenan iline hicret ettiğini belirtmektedir. Tevrat'ta Hiz. İbrahim'in Mısır'a gidişi ve orada yaşanan bazı hadiselerle ilgili çelişkileri ortaya koyan Mehrân, İslam tarihçilerinin ve müfessirlerin bu rivayetleri Kur'ân ve akıl süzgecinden geçirmeksizin nakletmelerini eleştirmektedir.²⁴⁶

Ur'dan çıkıp önce Harran'a ardından Kenan iline göç ettiğini savunanlara göre Hiz. İbrahim, yaklaşık 900 km'lik mesafeyi, Fırat'ın sağ kıyısındaki çok eskiden beri kabilelerin güzergâhı olarak bilinen yolu kullanmak suretiyle kat etmiştir. Önce o tarihlerde medeniyetin zirvesinde olan Mari şehrine uğramış, oradan Harran'a geçmiştir. Harran ile Kenan arasında kat ettiği yol ise yaklaşık 960 km'dir. Bazı bilginler Fırat'ın sol kıyısı boyunca uzanan yolu kullandığını iddia etmişlerse de, söz konusu güzergâhın

çekişmelerin yarattığı siyâsî ve iktisâdî kaos ortamı, başlı başına onun göçlerinin arka planında yatan saik olmasa da, özellikle Mezopotamya toplumlarının dinî ve kültürel bakımdan giderek yozlaşması Halilu'r-Rahman'ın bi'setinde önemli rol oynamıştır. Söz konusu dönemin siyâsî, iktisâdî, kültürel ve dinî bir değerlendirmesi için bkz. Mes'ud, Cemal Abdulhadi Muhammed, Cum'a, Vefâ Muhammed Rif'at, *Ahtâun Yecibu en Tusahhaha fi't-Tarih-Târihu'l-Ummeti'l-Muslime el-Vâhide*, Dâru'l-Vefâ, el-Mansûra, 1991, s. 169-174.

²⁴⁴ Mehrân, *age*, s. 128-129.

²⁴⁵ Meryem 41-48, Enbiya 51-70, Sâffât 99.

²⁴⁶ Mehrân, *age*, s. 136-137. Hiz. İbrahim'in Mısır'a gittiğinde eşini kız kardeşi olarak tanımasıyla ilgili Tevrat kıssasını, "eşi kendisine inanan yegâne insan olduğu için aynı zamanda kardeşidir" şeklinde tevil eden müfessirlere yönelik eleştirisi son derece isabetlidir. Zira böyle bir tevil Kur'ân açısından problemlidir. Nitekim Ankebut 26'da Hiz. Lut'un ona iman ettiği bildirilmektedir. Ayrıca Mümtahine 4'ten, başkalarının da iman ettiği anlaşılmaktadır. Kur'ân'da yer almayan, sadece Tevrat'ta ve ehl-i kitaptan gelen rivayetlerde yer alan söz konusu kıssanın tevilî uğruna gösterilen çaba anlaşılır gibi değildir. Örnekler için bkz. İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, thk. Ebu'l-Fidâ Abdullah el-Kâdî, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1987, I. Basım, I, 77-78.

çok engebeli olması, ailesi ve büyük bir hayvan sürüsü ile göç eden Hz. İbrahim tarafından tercih edilmesi ihtimalini zayıflatmaktadır. Ayrıca eski tabletlerde kervanların kullandığı ana yolun, Fırat'ın sağ cenahını takip eden, Abed ve Ani şehirleri üzerinden geçerek, Amurluların başkenti Mari'ye uğrayan, sonra Ebûkemâl, Meyâdin ve Deyr ez-Zûr üzerinden devam edip, Rıkka'da Fırat'ı kat ederek kuzeyde Belh nehri boyunca ilerleyip Harran'a ulaşan yol olduğu kaydedilmektedir.²⁴⁷

Daha önce, Hz. İbrahim'in Mekke'ye gelmesinin bir tesadüf olamayacağı, zira onun gibi bölgede belli bir ağırlığı olan birinin, eşini ve çocuğunu hiç tanımadığı, bir şekilde ilişkili olmadığı kimselerin arasına bırakmasının makul olmayacağı belirtilmişti. Susa'nın da kaydettiği gibi, Hz. İbrahim Kenan'a asla bir saldırgan veya işgalci olarak gelmemiştir, aksine gittiği yerlerde hüsnü kabulle karşılanmıştır. Şöhreti bütün Arap yarımadasına yayılmış olan İbrahim peygamberin eski dünyanın önemli merkezleri arasında gidip gelmesi, o zamanlarda ortak bir dilin varlığını akla getirmektedir. Susa'ya göre sonradan değişik lehçelerin ortaya çıkışına kadar bölgenin ana dili Sâmi Arapça idi.²⁴⁸ Hz. İbrahim'in göçlerinde dil bakımından bir sıkıntı yaşamamasını ortak Sâmi dile bağlayan başka bilginler de vardır. Örneğin, "Sâmi diller" nitelemesi yerine "Arap lehçeleri"nin kullanılması gerektiğini savunan Enver el-Cundî, Hz. İbrahim'in Irak'tan çıkıp, Mısır, Kenan, Hicaz ve Şam bölgeleri arasında mekik dokumasını, henüz lehçelere ayrılmamış olan ortak dille (yani Arapçayla) izah etmektedir. Ona göre, Arapça proto-Semitik denen ana Sâmi dil değilse bile onun en eski koludur.²⁴⁹

Hz. İbrahim'in konuştuğu dilin Arapça olduğunu söyleyen Akkad, bu duruma hayret edilmemesi gerektiğini söylemekle beraber, söz konusu dilin bugünkü Arapça olmadığını, bugünkü Arapçanın o tarihte hiçbir yerde konuşulmadığını kaydetmektedir. Ona göre Hz. İbrahim'in konuştuğu dil, Arap yarımadasının kuzeyinde yaşayan veya oradan bölgeye yayılan kavimlerin dilidir. Yemen'den Irak'a, Şam'dan Filistin ve Sina yarımadasına kadar tek bir dil konuşulmaktadır. Akkad, bu coğrafyada konuşulan dilin, Şam'ın kuzeyinde yer alan Âsur'a nisbetle Yunanlılar tarafından hatalı bir şekilde

²⁴⁷ Susa, *age*, s. 341. Hz. İbrahim'in göçlerini gösteren bir harita için bkz. Ebû Halîl, *Atlasu'l-Kur'an*, s. 42.

²⁴⁸ Susa, *age*, s. 342.

²⁴⁹ el-Cundî, Enver, *el-Fushâ Lugatu'l-Kur'an*, Dâru'l-Kitâb el-Lubnânî, Beyrut, 1982, s. 22.

Süryânice olarak adlandırılması sebebiyle, eski Arapçanın Süryânice ismiyle bilindiğini ifade etmektedir. Ona göre, Süryânice ile irtibatlı olmak üzere, Irak'tan Sina'ya kadar uzanan bölgede konuşulan Kenan, Ârâmî, Edom, Moab ve Midyan (Medyen) dilleri, İslamdan önce Arap yarımadasında yer alan kabile lehçeleri gibi, sınırlı ölçüde farklılıklara sahipti. Akkad, henüz Yahudi terimi ortada değilken, göçebe kabileleri kastetmek üzere kullanılan İbrânî, İbrî, Habiru gibi kelimelerin sonradan Yahudilerin marifetiyle, Kenan ülkesinde yaşayanları nitelemek üzere kullanıldığını, İbrani dilinin de Yahudiler tarafından Kenan'ın dili şeklinde ifade edildiğini belirtmektedir. Böylece İbrani dili, lehçeleri arasında küçük farklılıkların bulunduğu Ârâmîcenin bir dalı konumunu kazanmıştır.²⁵⁰

Akkad, Hz. İbrahim'in Arap yarımadasıyla irtibatlı olduğunun kanıtları arasında tanrı isimlerinin de sayılması gerektiği kanaatindedir. Nitekim ele geçirilen eserler ve tespit edilen yazılar, eski dünyanın merkezi konumundaki bölgede benzer isimli tanrılara tapınıldığını ortaya koymuştur. Baal, Sadık, El, Şems gibi tanrı isimleri metinlerde yaygın olarak geçmektedir. Bununla birlikte, Akkad'a göre Hz. İbrahim'in kavminde tanrılara Baal ismini vermek kerih görülmekteydi. Bu sebeple, onun davetini kabul etmeyen Irak'ta ve daha sonra hicret ettiği Hicaz'da Baal ismi kullanılmamıştır. Akkad, Baal ile müşrik Arapların tapındığı Hubel²⁵¹ arasında ilişki kurmanın yanlış olacağını, zira bugüne kadar dilde “efendi, eş” anlamını korumuş bir kelimenin böyle bir değişikliğe uğratarak kullanılmasının makul olmayacağını ifade etmektedir.²⁵²

Margoliouth Hz. İbrahim'in Arap yarımadasıyla irtibatlı olduğundan kuşku duymaktadır: “Kur'ân'ın *İsmail*'in adını zikrediş biçimi, yani ilk harfinin bir sesli oluşu, bu ismin Yunanlılardan ya da Suriyelilerden alınmış olduğunu gösterir. Bu ismin sık sık şahıs adı olarak geçtiği Arabistan kitabeleriye onu doğru olarak, yani *Y* sessiziyle belirtir. Kuzey Arabistanlıların sözlü geleneklerinde *İsmail* onların atası olarak

²⁵⁰ Akkad, Abbas Mahmud, “İbrahim Ebu'l-Enbiyâ”, *Mevsûatu Abbas el-Akkad el-İslamiyye*, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut, 1970, I. Basım, I, 455-456.

²⁵¹ Cahiliye döneminde Kâbe'nin içinde bulunan putların en büyüklerinden olan Hubel'in Baal ile irtibatı uzak bir ihtimal olsa da, çok eskiden beri Anadolu ve Yunan kültürlerinde yer alan *Cybele* tanrıçasıyla ilişkili olması muhtemeldir. Hubel hakkında bkz. İbnu'l-Kelbî, Ebu'l-Munzir Hişâm b. Muhammed, *Kitâbu'l-Esnâm*, thk. Ahmed Zeki Bâşâ, Dâru'l-Kutubi'l-Mısriyye, Kahire, 1995, III. Basım, s. 27-28. *Cybele* (Kibele) hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. <http://en.wikipedia.org/wiki/Cybele> (04.07.07).

²⁵² Akkad, *age*, s. 457.

geçseydi, onu adını elbette Eski Ahit'in Yunanca veya Süryânice tercümesinden öğrenmek zorunda kalmazlardı. Kur'ân'da İbrahim'in adının zikrediliş biçimi de onun Hz. Muhammed zamanından önce kesinlikle bilinmediğinin işaretidir; onun adı *İsmail* ve *İsrail* isimlerinin benzerliğine dayanılarak seslendirildi ve böylece *İbrahim* halini aldı. Kuzeyli Araplar soylarının kurucusunun adından o kadar bihaberdirler ki, buradaki sesli harfler tamamen tahmine dayanarak verilmiş olmalı!"²⁵³

Margoliouth kuzey Araplarının, soylarının kurucusu olan Hz. İbrahim'den habersiz olduklarını söylese de, yukarıda Hz. İbrahim'in göçleri ile ilgili verdiğimiz bilgiler bunun aksini ifade etmektedir. Kur'ân'da İbrahim ve İsmail isimlerinin telaffuzundan yola çıkan Margoliouth'nun tamamen Tevrat merkezli düşündüğü aşikârdır. Nitekim söz konusu ismin doğru telaffuzu olarak Tevrat'taki kullanımını esas alması, Hz. İbrahim'in her şeyden önce İbranilerin atası olduğuna dair Yahudi tezini benimsediği anlamına gelmektedir. Ayrıca, Hz. Peygamberin kuzey Araplarına Hz. İbrahim ve Hz. İsmail'i soylarının atası olarak sunmasına itiraz edilmemesini açıklama tarzı da isabetli değildir: "...bildiğimiz kadarıyla, buna tarihî verilere dayalı bir itiraz gelmedi, çünkü oradaki insanların bu yeni sisteme karşı çıkacakları ve doğrulanmış bir kayıtları yoktu. Benzer şekilde, Romalılara onların Aeneas'ın ve Truvalıların torunları olduklarını söyleyen kurnaz Yunanlı da bu şecereyi kolaylıkla kabul ettirebilirdi. Zira Romalılar, cehaletten yavaş yavaş medeniyete geçen diğer topluluklar gibi, buna karşı çıkacak bir belgeye sahip değillerdi.(...) Şecere yalnızca refaha ve güce erişmiş insanların ihtiyaç duyacağı türden bir lükstür; bunlar yitirildiğindeyse söz konusu ihtiyaç da kaybolur."²⁵⁴

Margoliouth'nun iddiası Ortaçağ Avrupa'sının aristokrat/soylu kesimi için geçerli olabilir. Ancak genelde kabileler şeklinde teşkilatlanmış olan Orta Doğu toplumları için geçerli değildir. Nitekim kabile düzenine sahip Araplar şecere ilmi (ilmu'l-ensâb) konusunda en önde gelen milletlerdendir. Kabile asabiyetine dayalı aşiret sisteminin hiç kuşkusuz en temel özelliklerinden biri olan soyla övünme, Araplar arasında oldukça yaygındı. Neseb asabiyetin temelini oluşturur, bu nedenle Arap nesebini korumaya özen gösterir ve atalarının isimlerini ezbere bilirdi. Şehirlerde

²⁵³ Margoliouth, *age*, s. 28.

²⁵⁴ *Ae*, s. 44.

yaşayanlara nispetle göçebelerin nesep bilgisine ve asabiyet bağlarına daha fazla ihtiyacı olduğu aşikârdır. Şehirlerde güvenlik idarî kontrol ile sağlanırken, kırsal bölgelerde ve çöllerde büyük oranda kişilere kalmıştır. Ayrıca şehirlerde kozmopolit bir toplum yapısı söz konusudur, oysa kırsal kesim daha homojen bir yapıya sahiptir. Dolayısıyla nesep ilminin kırsal toplumlarda daha önemli bir yer tutması tabîdir. Tıpkı Araplar gibi göçebe kültüründen gelen İsrailoğulları da neseplerine ihtimam göstermişlerdir. Tevrat'ın birçok yerinde soy listeleri ayrıntılı olarak verilir.²⁵⁵

Ensab ilmi ve Arapların kendi soyları ile ilgili nesilden nesile aktardıkları bilgiler ışığında kabile ve boyların taksimi gibi konuları ileriye bırakarak tekrar göç meselesine dönersek, Hz. İbrahim'in Hicaz'a gelişiyle ilgili bir itirazı ele almak istiyoruz. Müsteşrik William Muir²⁵⁶ Hz. Peygamberin hayatıyla alakalı yazdığı bir kitapta Hz. İbrahim'in Hicaz'a gelişi hakkında bazı iddialar ortaya koymuştur. Ona göre, Hz. İbrahim'in oğulları (Hz. İsmail ve Hz. İshak) vasıtasıyla Arapların ve Yahudilerin atası olduğu fikri, İslam'dan bir süre önce Yahudi bilginlerin ortaya attığı israiliyat türü rivayetlere dayanmaktadır. Muir, Yahudilerin Arap yarımadasında iyi karşılanmak ve ticarî faaliyetlerini rahatça sürdürmek amacıyla söz konusu amcaoğulları tezini ortaya attıkları kanaatindedir. Ona göre, Hz. İbrahim'in hanif dini ile putperest Arapların inançları arasında bir bağ yoktur. Mehrân, İbrahim Peygamber'in vefatından Cahiliye dönemine kadar uzun bir zaman geçtiğini, o zaman yarımada yaşayan Arapların putperest olduklarına dair bir zorunluluğun söz konusu olmadığına işaret etmektedir. Esasında Hz. İbrahim'in Hicaz'a geldiğinde orada bulunan Arapların putperest olmaları da bir şeyi değiştirmez. Zira peygamber kendi kavmini de putperest oldukları ve tevhit davetini kabul etmedikleri için terk etmişti.²⁵⁷

Mehrân'a göre Muir'in iddiası Yahudilerin dini inançları açısından da tutarsızdır. Zira kendilerini İbrahim Peygamber'e bağlamak için çaba sarfeden Yahudilerin çok eskiden beri putperest kabilelerden teşekkül etmeleri bir yana, Hz. Musa'nın bütün çabalarına rağmen tevhit inancını onların kalplerinde

²⁵⁵ Bkz. mes. Tekvin 5, 10, 11, 25 vd. Cevâd Alî, Tevrat'ta verilen soy listelerinde yer alan isimlerin tamamının gerçek şahıslara ait olmadığını, bu listelerde birçok kabile, yer, bölge ve totem isimlerinin verildiğini kaydetmektedir. Bkz. Cevâd Alî, *el-Mufasssal*, I, 467-468.

²⁵⁶ Muir hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. http://en.wikipedia.org/wiki/William_Muir (05.07.07).

²⁵⁷ Mehrân, *Dirâsât Târihiyye*, s. 141-142.

sağlamlaştıramadığı bilinen bir husustur.²⁵⁸ Ayrıca Tevrat'ın pek çok yerinde çok tanrıca ifadelere rastlamak mümkündür.²⁵⁹ Konunun uzmanlarının da işaret ettiği gibi, Tevrat'ta Yahve²⁶⁰ ve Elohim gibi iki farklı Tanrı inancı söz konusudur. Bilim adamları bu iki Tanrı inancını yansıtan Tevrat ifadelerinin izini sürerek, metinlerin yazılış tarihlerini ve

²⁵⁸ Mehrân, *age*, s. 142. Araf 148 ve Tâhâ 88'de Musa kavminin putperest eğilimleri açıkça görülmektedir.

²⁵⁹ Mes. Tekvin 11'de Babil kulesiyle alakalı bölümde yer alan ifade: "Rab insanların yaptığı kentle kuleyi görmek için aşağıya indi. 'Tek bir halk olup aynı dili konuşarak bunu yapmaya başladıklarında göre, düşündüklerini gerçekleştirecek, hiçbir engel tanımayacaklar' dedi. Gelin, aşağı inip dillerini karıştıralım ki, birbirlerini anlamasınlar." Ayrıca Tekvin 19'da Lut'un kızları ile ilgili anlatılan çirkin hikâye, Örs'ün de ifade ettiği gibi, eski inançların bir kalıntısından ibarettir. Ona göre olayın bir mağarada geçmesi, yeraltı tanrılarıyla ilişkili olduğunu gösterir. Ayrıca mitolojilerde çeşitli tanrıların kendi kızları ile beraber olduklarına dair hikâyelere rastlanması da bu kanaati pekiştirmektedir. Örs'e göre "bu mağara sahnesi, bir yeraltı tanrısı ile sembolik bir evlenme töreninin anısından başka bir şey değildir. Çünkü Tevrat'ta Yahve'nin değil böyle bir suç işleyenleri, hatta babasını çıplakken gören oğlu öldürdüğünü görmekteyiz "(Örs, *age*, s.58).

²⁶⁰ Yahve'nin kökeni hakkında değişik görüşler ileri sürülmüştür. Mitolojik düşünceden hareketle, Hz. İshak ve Yakub gibi şahsiyetleri birer kült şeklinde yorumlama eğiliminde olan Örs'ün kaydettiğine göre, Sina dağı ile ilgili kıssada geçen Yahve'nin bir dağ tanrısı, başka bir teze göre ise Kenitler adındaki bir kabilenin dağ, ateş veya yanardağ tanrısı olduğuna dair görüşler vardır. Başka bir görüş, Yahve'nin Ras Şamra (Ugarit) tabletlerinde adı geçen tanrı *Yav* olduğudur. Yahve de onun gibi bir hava tanrısı karakterini taşımaktadır. O da fırtına, gök gürlemesi ve ateşle kendini belirtir, bulutlara binerek dolaşır. Örs'ün tespitine göre, Tevrat'ta Yahve ismi geçmeden önce Kenanlılara ait *El* veya *AIElyon* adı kullanılmıştır. (Örs, *age*, s. 83-84). Susa Yahve'nin ilk çıkış yeri hakkındaki tartışmaları şöyle özetliyor: "Bazılarına göre Yahve'nin aslı kuzeyli bedevî Arapların tanrılarından birinin adından alınmadır. Moscati, tanrı Yahve'nin Araplarca bilindiğini belirtmektedir. Büyük bir ihtimalle Araplar ona tapıyorlardı. Çünkü aşırı saygı duyulan bir şahsı yüceltmek amacıyla adına tanrı isminin ilave edilmesi âdeti gereğince birçok şahıs adının arkasına tanrı Yahve simi eklenmişti. Dr. Nelson, dinler tarihi ile ilgili bir araştırmasında, Yahve'nin asıl vatanının Arap topraklarının kuzeydoğusundaki Sina ve Kadeş olduğunu, Allah'ın halka burada tecelli ettiğini, Musa'nın O'nun buyruklarını burada dinlediğini, Yahudi halkın dinini ve ayinlerini burada öğrendiğini, Musa'nın kayınpederi Yitron'un (Hz. Şuayb) da eski bir Arap kâhini olduğunu kaydetmektedir. Tevrat'ta geçen *kohen* kelimesi de Arapça *kâhin* kelimesinden alınmadır. İsraililere tecelli eden bu tanrı, Arapların tek ve yüce tanrı olarak gördükleri ay tanrısının vatanıyla bağlantılıdır." (Susa, *age*, s. 239). Yahu-Yahve isminin çok eski zamanlarda Arap yarımadasından yayılan göç dalgaları ile Filistin'e taşınıp taşınmadığının tespitine büyük önem atfeden Margoliouth, söz konusu kökün İbranicede unutulmuş olması durumunda bile eski Arapça kitabelerin yardımıyla bir sonuca ulaşılabileceğini kaydetmektedir. Ona göre, Yahve adının Filistinli Yahudilerce kadim bir Arapça fiilden terkip edildiğini düşünmek imkânsızdır, söz konusu terkinin Filistin öncesi zamanlarda yapılmış olması gerekir. Kelimenin İbranicedeki etimolojisi olarak ileri sürülen Haya (olmak) fiiliyle, Yunan tanrısı Zeus'un orijinal anlamı arasında tuhaf bir ilişki olduğunu kaydeden Margoliouth, her iki tanrı ismine de tanrılık sıfatına uygun olarak, asıl anlamlarından uzaklaştırılmak suretiyle "yaşamak, canlı diri olmak" anlamlarının yüklendiğini kaydetmektedir. Onun verdiği bilgiye göre, Zeus Sanskritçede "gökyüzü" anlamına gelmektedir. Kadim Arabistan'da yaşamış birçok tanrısal isim gibi, Yahve isminin orijinal anlamı da kesin değildir. Kelime İbranicede "yaşamak"tan daha küllî bir kavram olan "oluş" anlamını yansıtmaktadır. Bu anlamıyla Tevrat teolojisine Çıkış'tan Vahiy'e (baştan sona) kadar bir yön çizilmiş olmaktadır. (Bkz. Margoliouth, *age*, s. 38-39).

yazdıkları dönemlerin dinî, kültürel, psiko-sosyal ve tarihsel şartlarını tespitte çalışmışlar ve bunda büyük oranda başarılı da olmuşlardır.²⁶¹

Mehrân Hz. İsmail'in Hicaz'la ilişkisinin dilbilim açısından da ispatlanabileceğini düşünmektedir. Ona göre, Hz. İsmail'in oğlu Nabat'ın adından gelen Nabatça ile Hicaz Arapçası arasındaki yakınlık, nesep uzmanlarının ihdas ettiği bir bağ değil, yeni keşifler sonucu elde edilen kanıtlar ışığında dilbilimsel bir gerçekliktir. Kaldı ki, eski Arap bilginleri günümüzde arkeolojik kazılarla elde edilen bazı bilgileri, bu imkânlarla sahip olmadıkları halde, nesilden nesile tevarüs edilen sözlü gelenek sayesinde isabetli bir şekilde ifade edebilmişlerdir. Örneğin, İbn Abbas'ın Kureyş'in kökeni olarak Nabat'ları gösterdiği rivayet edilir. Mehrân'a göre, kadim Arapçanın en eski formu kabul edilen Güney Arapçasından Hicaz Arapçasına geçiş doğrudan olmamış, Âsurca-Ârâmîce-Nabatça-Kureyş silsilesini takip etmiştir.²⁶²

Arap yazısının Hicaz'a gelişi de Nabatlar vasıtasıyla olmuştur ki, bu konuya ileride değinilecektir. Hz. İbrahim ve oğlu Hz. İsmail'in Hicaz'la ilişkisi konusunda son olarak, Mehrân'ın bizzat Tevrat ifadelerine dayanan tespitlerine değinmek yararlı olacaktır. Mehrân, bazı bilginlerin İbrahim, İsmail, İshak ve Yakup gibi ataları inkâr etmelerine rağmen, Tevrat'ta Sina yarımadasında ve Hicaz'da yaşadıkları ifade edilen, İsrailî ve İsmailî kabilelerin varlığını kabul etmek zorunda kaldıklarını belirtmektedir. Tevrat'ta ayrıca İsrailoğulları ile Edomluların ve İsmailoğullarının ilişkilerinden söz edilmektedir. Başka bir delil, Tevrat'ın 1851 tarihli Sâmirîce çevirisinde yer alan, Hz. İsmail'in Hicaz'ın Fârân bölgesinde ikamet ettiğine dair ifadedir. Tevrat'tan elde edilen

²⁶¹ Örs, bu iki Tanrı anlayışı arasındaki farkı şöyle izah ediyor: “Yahvecilerden olan kısımların M.Ö. IX. Yüzyılın ortasında, yani İsrail devletinin ikiye bölünmesinden de yüzyıl sonra ortaya çıktığı anlaşılmıştır. Bu da, Musa'nın yaşadığı iddia edilen zamandan dört yüz yıl sonradır. Yahveciler grubunun tasarımıladığı tanrı tıpkı insana benzer. İleride göreceğimiz gibi, bu tanrı bahçede dolaşır, ağaç arkasına saklananları göremez, bir insanla güreş tutunur, hatta uyur bile. Bu Yahvecilerin tek bir grup değil de birkaç kuşak bu işi sürdüren insanlar oldukları da meydana çıkmıştır. (...) Elohimciler (yani tanrıya Elohim adını verenler) Yahveciler kadar güçlü bir üsluba sahip değildirlir. Bunlarda tanrı ya da tanrılar (Elohim, eloh'lar, yani tanrılar anlamına gelir) artık biraz uzaktadır, insana o kadar benzemez, sadece bulutlardan elçiler aracılığıyla ya da rüyalarda insanlarla konuşur. Bunlarda Yusuf ve Efraim sıptlarına karşı büyük bir dostluk sezilmektedir ki, bu da Elohimcilerin Orta Filistin'de ve belki Davud ya da Süleyman zamanında yaşamış oldukları düşüncesini doğurmuştur, ama genellikle benimsenen düşünceye göre Elohimciler M.Ö. 750'den sonra gelmişler ve belki sadece Efraim ya da Yusuf sıptları arasında yaşamış gelenekleri derlemişlerdir. Bu iki anlatışın birleştirilmesi ise M.Ö. 650'ye doğru gerçekleşmiştir.” (Örs, *Musa ve Yahudilik*, s. 35-36).

²⁶² Mehrân, *Dirâsât Târihiyye*, s. 145-146.

iç delile göre İsrailoğulları Sina'nın batısında asla ikamet etmemişlerdir. Fârân dağlarının Sina'nın batısında yer aldığı bilgisinden hareketle, Fâran bölgesinin Mekke ile Medine arasındaki tepelik alan olduğu sonucuna varılmıştır. Ayrıca Yahudi tarihçi Josephus da Fârân'ın Sina yarımadası ile Arap yarımadasının birleşme noktasındaki Eyle kentinin doğusunda yer aldığını kaydetmiştir.²⁶³

IV. SÂMÎ GÖÇLERİNİN SEBEPLERİ

Tarihte bilinmeyen bir zamanda Arap yarımadasından çıkıp yukarı Mezopotamya bölgesine (Irak) yerleşen Sâmililerin soyundan gelen Hz. İbrahim'in göçlerini ve bunların arka planını inceledikten sonra, eski dünyanın siyâsî, kültürel ve ekonomik dengelerini yeniden şekillendiren Sâmilî göçlerin sebepleri üzerinde durmak gerekir. Konunun uzmanlarının saydıkları sebepler arasında, ilk sırayı genellikle, tedricî bir şekilde kuraklaşan iklim şatları almaktadır. Nitekim Cevâd Alî bu sebepler arasında nüfus fazlalığını en başa koysa da, iklim değişimleri üzerinde daha fazla durmak suretiyle en önemli sebebin hangisi olduğunu ortaya koymaktadır. Bilim adamlarının tespitlerine göre Arap yarımadası, Pleistocene çağında, bugün muson iklimine sahip bölgelerde olduğu gibi, büyük ve sık ormanlarla kaplıydı. Buzul çağına gelindiğinde Avrupa'ya oranla daha ılıman olan yarımadanın iklimi, Neolitik ve Chalkolitik devirlerde buzulların erimesiyle birlikte, hızlı bir şekilde olumsuz yönde değişmeye başlamış, nem oranının ani düşüşü ile beraber kuraklık baş göstermiştir. Yer tabakasının sert yapısını da etkileyen bu değişim sonunda, canlı yaşamına elverişli olmayan geniş kum yığınları ve çöller oluşmuştur. İklimdeki değişimlerin en önemli etkisi, hiç kuşkusuz insanlar üzerinde gerçekleşir. Daha ılıman ve daha uygun şartlara sahip bölgeler her zaman tercih sebebi olmuştur. Kuraklaşmaya bağlı olarak yeraltı sularının çekilmesi, bugün de görülen bir hadisedir. Bölgeyi gezen araştırmacılar bu türden olguları yerinde tespit etme imkânı bulmuşlardır. Jeologlar, yeraltı sularının çekilmesini kuraklıktan başka sebeplere de dayandırmaktadırlar. Buna göre, atmosfer basıncının yer tabakası üzerindeki etkisinin zayıflaması da burada etkilidir. Amerikalı uzman Twitchell'e göre, 2000 yıl önce yerin üstünde bulunan su, bugün 27 adım aşağıya inmiştir. Tevrat uzmanları, Süveyş kanalındaki su seviyesinin Çıkış zamanındakinden

²⁶³ Mehrân, *age*, s. 146-147.

25 adım aşağıya indiğini söylemektedirler. Yine, Kızıldeniz’de ve Arap körfezinde su seviyesinin aşağılara indiği ifade edilmektedir. Bazı bilginler birtakım fosillerden yola çıkarak, Rub’u’l-Hâfî çölünün bir zamanlar denizle irtibatının bulunduğunu ileri sürmüşlerdir. Sonuçta yeraltı sularının çekilme oranı ne olursa olsun, yer kabuğu üzerinde etkili olduğu açıktır.²⁶⁴

Sâmî göçlerin arkasındaki en önemli sebep olarak Arap yarımadasında yaşanan iklim değişikliklerini gören Susa, konunun uzmanlarının görüşlerini şöyle özetlemektedir: “Avrupa kıtasının büyük bir kısmı buzullarla kaplıyken, Arabistan ılıman bir iklim yaşıyordu. Bol yağmurlar sayesinde her taraf ormanlarla kaplıydı. Fakat daha sonra, yaklaşık 14 bin yıl önce rutubetini, ılıman iklimini ve yaşam imkânlarını kaybetmeye başladı. Bu gerileme gerçekten yavaş seyrettiği için, yağmurların azalması ve ısının artışı birden hissedilmedi. Nüfus yoğunluğu şimdi olduğu gibi değildi. İnsanlar balık avlayarak karınlarını doyuruyor ve birbirinden uzak yerlerde yaşıyorlardı. Dolayısıyla denilebilir ki Arabistan sakinleri, yağmurların azalması sebebiyle ürün kıtlığını ve hayat şartlarının zorlaşmaya başladığını hissedinceye kadar eskisi gibi yaşamaya devam ettiler. Ancak bu eksikliği gördükten sonra hayvanları ehlileştirip, açlık problemini gidermeye yöneldiler. Fakat hayat artık onlar için çekilmez hale gelince, daha bereketli topraklara, daha iyi iklime ve daha çok suya sahip ülkelere doğru göç etmeye başladılar. İşte defalarca tekrarlanan Sâmî göçler böyle başladı. İki nehir (Dicle ve Fırat) arasında ortaya çıkarılan bulgular, ilk Sâmî göçlerin M.Ö. 5000’lerde

²⁶⁴ Cevâd Alî, *el-Mufasssal*, I, 240-242. Sâmîlerin anayurdunun Arap yarımadası olmadığını savunan Grintz, iklim değişimleri ve yeraltı su seviyesinin düşmesine kendi gözlemlerine dayanarak şöyle itiraz ediyor: “Bu alanın tanınmış uzmanlarından Lowdermilk’e göre bilimsel kanıtlar, Buzul Çağı’ndan beri dünya ikliminin genelde daha ılıman hale geldiğini ortaya koymaktadır, ancak bu, zorunlu olarak daha kurak hale geldiğini göstermez. Gerçekte Buzul Çağı’ndan beri yıllık yağış oranı aslında daha da artmış olabilir. Aynı durum Filistin’de de hâkimdi. Şayet Roma döneminden beri yıllık yağış miktarında düşme olsaydı, baharlarda su seviyesinin azalması gerekirdi. Arkeologlar Dr. Glueck ve Dr. Harper’la birlikte birkaç bahar, Roma döneminin ağır duvarcılık sanatıyla yapılmış Transjordan’da (Eski Ürdün) incelemelerde bulunmuştuk. Söz konusu bahar aylarında duvardaki taşlar ve gedikler ile su seviyesi ve su miktarı uygunluk göstermekteydi. Bu da bölgenin su kaynaklarının Roma döneminden beri değişmediğini ortaya koymaktadır.” (Grintz, *agm*, s. 192-193). Görüldüğü gibi, Grintz’in verdiği örneğin doğrudan Arap yarımadası ile ilgisinin bulunmaması bir yana, değişimlerin ölçümlendiği zaman diliminin Roma dönemi ile sınırlandırılması da kanıtın kapsayıcılığına gölge düşürmektedir.

başladığını göstermektedir. Ancak bu bulgular, söz konusu tarihten önce başka Sâmi göçlerinin olduğu fikrini çürütmez.”²⁶⁵

Susa'nın işaret ettiği bulguları destekleyen bilgileri Cevâd Alî'nin kaleminden okuyalım: “Bazı bilginlerin araştırmaları sonunda, yarımada'nın özellikle çöllerle kaplı bölgelerinde bir zamanlar yerleşik hayat düzeninin mevcut olduğunu düşündürecek bazı kalıntılar tespit edilmiştir. Yazı öncesi taş devrine kadar giden bu numunelerin yanı sıra, Arap bilginlerin kaydettiği bir husus oldukça dikkat çekicidir. Buna göre, eski kaynaklarda bugün hiçbir nebatın yetişmediği bölgelerde büyük ağaçların mevcut olduğu belirtilmiştir. Benzer bir durum, hayvanlar için de söz konusudur. Eski kitaplarda yarımada üzerinde bolca görüldüğü kaydedilen aslan, kaplan, yaban eşegi, deve kuşu, ceylan, kartal gibi hayvanların sayılarında azalma mevcuttur.”²⁶⁶

Caetani'ye göre Arap yarımadasında meydana gelen ani iklim değişiklikleri, M.Ö. X. Binyılda gerçekleşmiştir. Ancak hissedilir bir dereceye varması için M.Ö. V. Binyılı beklemek gerekecektir. Yarımada'nın Sâmi nüfusu işte bu tarihten itibaren kendileri için daha elverişli bölgelere doğru göç etmeye başlamıştır. Caetani yarımada'nın çeşitli yerlerinde bulunan vadilerden yola çıkarak, bir zamanlar buralarda yüksek tepelerden dökülen güçlü ırmakların bulunduğunu, iklimin değişmesi ve kuraklığın baş göstermesiyle birlikte suların çekildiğini, geriye sadece vadilerin kaldığını düşünmektedir. Caetani, bugün Arap yarımadasında bulunmayan fil gibi büyük hayvanlara eskiden bol miktarda rastlandığını, özellikle Medyen bölgesinde insanların fil avıyla meşgul olduğunu kaydetmektedir ki, Yunan-Roma klasikleri de bu bilgiyi teyit edici rivayetler içermektedir. Arap yarımadasını doğu ve batı olarak iki kısma ayıran Caetani, batıda yüksek dağlar ve tepeler, doğuda ise inişli çıkışlı geniş arazilerin bulunduğunu kaydetmektedir. Yarımada'nın doğusunda kuraklık batıya göre daha şiddetli olduğu için, göçler daha önce başlamış, doğu kısmında hayat şartlarının

²⁶⁵ Susa, *age*, s. 151.

²⁶⁶ Cevâd Alî, *el-Mufassal*, I, 242-243. Cevâd Alî'nin verdiği bilgiye göre, Arabistan'dan yayılan Sâmi göçlerin kuraklık nedeniyle gerçekleştiği düşüncesinin önemli savunucularından İtalyan bilgin Caetani, buzul çağında yarımada'nın yemyeşil olduğunu iddia etmektedir. Ona göre, Tevrat'ta anlatılan Aden cenneti Arap yarımadasıyla bir şekilde ilişkilidir. Alman bilgin Fritz Hommel de aynı kanaati paylaşmaktadır. Tabiat şartlarının kötüleşmesi ve yarımada'nın çöllerle ve kum yığınlarıyla kaplanması sonucunda Irak, Şam ve Mısır gibi daha elverişli şartlara sahip bölgelere göçler başlamıştır. Göçlerin en yoğun olduğu dönem, M.Ö. 2500-1500 yılları arasındadır. Bu dönemde Hiksoslar Mısır'a, İbraniler Filistin'e göç etmişler ve bunları diğer göçler takip etmiştir. (*el-Mufassal*, I, 244).

zorluğu batı kısmında olduğu gibi yerleşik bir medenî düzen kurmayı neredeyse imkânsız hale getirmiştir. Kuraklık zamanla batı kısmında da baş gösterince, yarımada sakinleri toplu olarak başka bölgelere göç etmek zorunda kalmışlardır.²⁶⁷

Caetani'nin görüşleri bilim çevrelerinde genellikle takdirle karşılanırken, Musil gibi araştırmacılar tarafından eleştirilmiştir. Caetani'nin değerlendirmelerini tarihsel ve bilimsel dayanaklardan yoksun olduğunu düşünen Musil'e göre henüz emekleme döneminde bulunan jeoloji ilminin verilerine dayanarak, Arap yarımadası gibi üzerinde çok az incelemeler yapılmış olan bir bölge hakkında kesin ilmî tespitlerde bulunulamaz. Musil, Sâmi göçlerini ve mümbit toprakların çöllere dönüşmesini iki sebebe dayandırmaktadır: 1. Bölgedeki siyasî yönetimlerin güç kaybetmesi 2. Ticaret yollarının değişmesi. Siyasî yönetimlerin zayıflaması, kabile ve bölgesel yönetimlerin bağımsızlıklarına kavuşmasına ve netice itibariyle bölgede çatışma ve kargaşanın ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Böyle bir ortamda imar işlerinin yürümeyeceği, şehirlerin ve tarımsal altyapının tahrip olacağı, ticarî faaliyetlerin kesintiye uğrayacağı, salgın hastalıkların ve açlığın baş göstereceği açıktır. Bu durumda insanlar kendilerini, ailelerini ve mal varlıklarını güvence altına almak için yaşadıkları yerleri terk edip başka yerlere göç etmek zorunda kalmışlardır. Dolayısıyla güney Arabistan'dan çıkan Sâmi göçleri, Caetani'nin zannettiği gibi Me'rib seddinin yıkılmasıyla²⁶⁸ baş gösteren kuraklıkla izah edilemez. Buradaki esas sebep, Yemen'deki merkezî yönetimin zayıflamasıyla idarenin küçük prensliklerin eline geçmesi ve Habeşlilerle İranlıların güney Araplarının iç işlerine karışmasıdır. Bütün bu gelişmeler sonunda iç karışıklıklar ve kabile savaşları çıkmış, çeşitli ayaklanmalar olmuştur. Bu durum M.S. V. Yüzyılın ikinci yarısına ait kitabelerde açıkça ifade edilmektedir. Böyle bir kaos ortamında

²⁶⁷ Cevâd Alî, *el-Mufasssal*, I, 245.

²⁶⁸ Susa'nın verdiği bilgiye göre, yüksek ve sağlam bir duvardan ibaret olan Me'rib Seddi, Sana civarındaki dağlardan inen sel sularının büyük bir kısmını toplayan Ezine Vadisi'ni boydan boya kesiyordu. O zamanın yüksek sulama tekniği sayesinde barajın çeşitli yerlerine kanallar ve menfezler açılmıştı. Değişik zamanlarda tamir edilen barajın yıkılmasıyla alakalı değişik görüşler ileri sürülmüştür. Ayrıntılı bilgi için bkz. Susa, *age*, s. 163-164; Mehrân, *Dirâsât Târihiyye*, s. 336-352. Esed'e göre bu felaketin kesin tarihi bilinemese de, barajın ilk yıkılışı M.S. II. Yüzyılda gerçekleşmiş olabilir. Bu olaydan sonra Sebe krallığı büyük ölçüde güç kaybetmiştir. Bu da güneyli (Kahtânî) birçok kabilenin Yarımada'nın kuzeyine doğru göç etmesine yol açmıştır. Esed'e göre bu ilk yıkılıştan sonra baraj ve kanallar belli ölçüde onarılmışsa da ülke eski gücüne ve refah düzeyine bir daha ulaşamamıştır. İslâm'ın zuhurundan 20-30 yıl önce baraj tamamen çökmüştür (Esed, *Kur'ân Mesajı*, II, 876).

eskiyen seddin tamiri ihmal edilince felaket kaçınılmaz olmuş, Güney yaşamının can damarları olan ekili araziler sular altında kalmış, nihayet bölge halkı yeni bir yurt aramak üzere başka bölgelere göç etmeye başlamıştır.²⁶⁹

Burada bir hususa işaret etmek gerekir; Musil'in söz ettiği siyasî kargaşa ve kaos ortamının bölgedeki nüfus hareketliliklerinde etkisi olduğu inkâr edilemez. Ancak söz konusu karışıklıkları Sâmi göçlerinin ana nedeni olarak görmek kanaatimizce doğru değildir. Zira, eski dünyanın kalbi sayılan Orta Doğu'da (bugünkü durumda olduğu gibi) karışıklık ve güç mücadeleleri hep olagelmıştır. Bu hadiseler sonunda birtakım göç hareketleri de sürekli yaşanmıştır. Ancak burada çok büyük çaplı Sâmi göçlerinden bahsedildiğine göre, sözü edilen kargaşa ortamından daha etkili bir hadisenin yaşanmış olması gerekir ki, kanaatimizce bu, bütün yarımada'yı etkileyen iklim değişiklikleridir. Ayrıca Musil'in iddiasını M.S. V. Yüzyıla ait kitabelere dayandırması, Sâmi göçleri ile hiç alakalı değildir. Nitekim bahsedilen tarih, son büyük Sâmi göçü olarak kabul edilen Müslüman Arap yayılmasından sadece iki asır öncesine tekabül etmektedir ki, bu tarihte bölgedeki Sâmi yerleşim hemen hemen İslam'ın doğuş yıllarındaki durumla ayniyet arz etmektedir.

Musul'in Caetani'yi eleştirirken kullandığı bir argüman da kanaatimizce isabetli değildir. Ona göre, XIX. Yüzyılda Arap ülkelerinde görülmeye başlayan medeniyet ve kalkınma hamleleri Caetani'nin kuraklık tezini çürütmektedir. Aynı bölgede bugün medeniyet tesis edilebiliyorsa, geçmişte kuraklık bunu engelleyen bir sebep olamaz. Esas neden, hükümetlerin zayıflaması ve güvenliğin ortadan kalkmasıdır. Merkezî otoritesinin baskısından uzak bir ortamda, iş savaşların çıkması ve bölgenin çeşitli maddî zenginliklerinin tahrip edilmesi bu sonu hazırlamıştır. Burada şu soru sorulmalıdır: Eğer Musil'in göçleri siyasî istikrarsızlığa bağlayan görüşünü doğru kabul edersek, tarihte istikrarsızlıkların hep olageldiği, Sâmi göçlerinin yöneldiği önemli merkezlerden olan Mezopotamya bölgesinde ileri medeniyet düzeyine sahip şehirler nasıl kurulmuştur? Nitekim geçmişte ve günümüzde Arap yarımadasının önemli medeniyet merkezleri, kum yığınlarının ortasında değil, iklimi daha yumuşak olan kıyı kesimlerinde yükselmiştir.

²⁶⁹ Cevâd Alî, *el-Mufassal*, I, 245-246.

Musil, güney Arabistan'dan kuzeye doğru olan göçleri, bu konuda yeterli tarihî bilgi bulunmadığı gerekçesiyle kabul etmemektedir. Ona göre, Hiksosların ve İbranilerin Arap yarımadasından göç ettikleri de kesin değildir. Musil, Yemen kabilelerinin kuraklık ve açlık nedeniyle kuzeydeki bereketli topraklara göç edip, burada Münzirî ve Gassânî devletlerini kurduklarına dair görüşü, klasik müelliflerin ve Süryanî kaynakların verdiği bilgilerle uyuşmadığı için reddetmektedir. Musil'e göre söz konusu devletler ancak Tedmür devletinin ortadan kalmasıyla tarih sahnesine çıkmışlardır ve bunların kurucuları bazılarının iddia ettiği gibi güneyden gelen göçmenler değil, bizzat Bereketli Hilâl bölgesinin yerlileridir.²⁷⁰

Musil güneyden kuzeye doğru kabile göçlerini kabul etmediği için, Arap kabilelerinin nesebiyle ilgili tartışmaya farklı bir yaklaşım getirmeyi dener. Ona göre, güney Arapları İslam'dan birkaç asır önce Şam'la Yemen'i birbirine bağlayan ticaret yollarının kontrolünü ele geçirmişlerdi. Bu yollar üzerinde kervanları bedevîlerin saldırılarından korumak üzere garnizon kuvvetleri bulunduruyorlardı. Yemen'de siyasî idare zayıflayınca, söz konusu garnizonlar bağımsız hareket etmeye başlamışlar ve çevrelerindeki kabilelerle akrabalıklar kurmuşlardır. Yemen'in bölgedeki itibarından dolayı kendilerini muhacirler olarak adlandırarak Yemen'e nispet etmişlerdir. Musil'e göre bütün nesep hikâyesinin özeti budur. Daha sonra Medineli ve Kufeli nesep âlimleri bunları gerçekmiş gibi kitaplarına almışlar ve bu rivayetler yaygınlık kazanarak diğer bilginlerce tekrarlanmışlardır. Ona göre, iddia edildiği gibi güneyden kuzeye doğru göçler olsaydı, bunların göçmen kabileler üzerinde dil, din, kültür vb. alanlarda çeşitli etkilerinin olması gerekirdi. Ayrıca İslam öncesine kadar ulaşan güney Arabistan yazıtlarında buna dair bir işaret bulunmalıdır. Oysa böyle bir kayda rastlanamamıştır. Bu da göçleri savunanların, yani kuzey kabilelerinin birçoğunun aslen güneyden gelen Gassânîler ve Münzirîler olduğunu söyleyenlerin tezini çürütmektedir.²⁷¹

Sâmî göçlerin ortaya çıkışında iklim değişikliklerinin etkili olmadığı hususunda Musil'le paralel düşünen Cevâd Alî bu konudaki çalışmaların henüz olgunluk düzeyine ulaşmadığına işaret ediyor: “Arap yarımadasında meydana geldiği ifade edilen göçler, iklim değişikliği gibi olaylar, vadilerin kenarlarında ıssız ve terk edilmiş haldeki

²⁷⁰ Cevâd Alî, *el-Mufasssal*, I, 248-249.

²⁷¹ *Ae*, I, 249-250.

yerleşim alanları, bütün bunlara dair araştırmalar kanaatimizce henüz olgunlaşmamıştır. Bu konu hakkında yürütülecek tahminler, hatta sadece olayları esas alan veya dinî-kültürel alanlarda birtakım kıyaslamalara giden yaklaşımlar ve dil merkezli araştırmalar kesin bir sonuca varmak için yeterli değildir.”²⁷²

İslam öncesindeki göçlerdeki belirsizliğin İslam sonrasındakiler için söz konusu olmadığını belirten Cevâd Alî, yarımadanın kaderinin bu dönemde de değişmediğini düşünmektedir. Cahiliyeden beri devam eden kabile savaşlarının Emevî ve Abbasî dönemlerinde de sürmesi, zaten yoksul olan bölge halkının siyasî yönetimlerce unutulmaya terk edilmesi, İslam’ın ilk dönemlerinde yarımadanın çeşitli bölgelerinde yapılan medeniyet hamlelerinin kesilmesine yol açmıştır. Yemame’de, Hicaz’da, Necid’de ve yarımadanın diğer yerlerinde İslam’ın ilk dönemlerinde mamur olduğu halde, bugün sadece isimleri kalmış bulunan yurtlar bunun en açık delilidir. Cevâd Alî soruyor: “Şimdi bu harap vaziyetin müsebbibi iklim değişimleri, kuraklık vs. midir? Eski coğrafyacılar bu konuda bize bir şey söylemiyorlar. Bize göre esas neden, iç karışıklık, yağma ve talan, ticaret yollarının değişmesinin yanı sıra, güvenliği sağlayacak güçlü yönetimlerin olmamasıdır. Sâmi göçleriyle alakalı doğru bir görüş orta koyabilmek için derin ilmî araştırmalara ihtiyaç vardır. Arap yarımadasında vuku bulan göçlerle ilgili bilgilerimiz ağırlıklı bazı rivayetlere dayandığı için, görüş sahiplerinin ait oldukları kültüre ve tarihî arka plana göre çeşitli ihtilaflar söz konusu olmaktadır. Mesela Tevrat’ta İsmailîlerin yarımadanın kuzey batısında Filistin’in doğusunda ve Sina’da yerleştikleri ifade edilirken, nakilciler Adnânîleri İsmailî olarak kabul edip, onların kuzeyden Hicaz’a geldiklerini kaydetmektedirler. Esasında bu göçler hiçbir zaman tek yönlü olmamıştır. Mezopotamya bölgesi, baştan beri çeşitli milletler tarafından iskân edilmiştir. Dolayısıyla Sâmiilerin anavatanından söz etmektense, insan soyunun ilk vatanı hakkında düşünmek daha isabetli olacaktır. İnsan ırklarının farklılığı dikkate alınır, bu konuda yapılan araştırmalar çok yetersizdir ve bu konularda kesin konuşmak için vakit henüz erkendir.”²⁷³

Cevâd Alî her ne kadar Arap yarımadası ile ilgili çalışmaların yetersiz olduğunu düşünse de, XIX. Yüzyıldan günümüze kadar önemli araştırmaların yapıldığını ifade

²⁷² *Ae*, I, 250.

²⁷³ *Ae*, I, 251-254.

etmek gerekir. Mezopotamya'nın başlangıçtan beri insanların yerleştiği bir bölge olduğu doğrudur. Ancak Mezopotamya'nın Sâmi göçlerin yöneldiği bir merkez olarak kabul edilmemesi, bölgede süregelen istikrarsızlık nedeniyle göçebe kabilelerin yol açtığı nüfus hareketlerinin normal olarak görülmesi vs. Mezopotamya'yı yurt edinen ilk Sâmîlerle ilgili bilgilerimizle uygunluk arz etmemektedir. Nitekim Sâmi Akkadlar ve onlardan sonra gelen Âsurlular ve Babilliler, kendilerine vatan olarak Mezopotamya'yı seçmişlerdi. Şayet onları ortak Sâmi dilini konuşan akraba milletler olarak kabul ediyorsak, yarımada da yaşayan hısımları ile bir şekilde ilgili olduklarını düşünmemek için bir neden yoktur.

Belli bir Sâmi ırktan söz etmek doğru olmasa da, tarihin bilinmeyen bir döneminde Arap yarımadasından çıkan kabilelerin Mezopotamya, Filistin, Sina ve Mısır'a kadar geniş bir alana yayılmış olmaları muhtemeldir. Sâmi göçleri kabul edilmediği takdirde, ortak Sâmi dilin bu kadar geniş bir coğrafyada nasıl hâkim olabildiği sorusu cevaplandırılmak durumundadır. Ayrıca, "Sâmi ırk" nitelemesi yerine "Sâmi diller" ifadesini daha doğru bulan bilginlerin birçoğu, bu sınıflandırma altına giren diller arasında proto-semitik (ana Sâmi) dile en yakın dilin Arapça olduğunu söylemektedir. Bu fikir, bilim adamlarının dikkatlerini, Arapçanın diğer Sâmi kardeşlerine göre daha saf kalabilmesini borçlu olduğu anavatanına yani Arap yarımadasına çekti. Sâmîler, yerleştikleri diğer bölgelerde (Mezopotamya, Mısır, Filistin vs.) başka milletlerin medeniyetleriyle birlikte yaşamış ve onlara katkı sağlamışken, Arap yarımadası başlangıçtan beri hep Sâmi-Arap karakterli olagelmıştır. Bunun en basit sebebi, yarımada'nın büyük bir kısmını, eski dünyanın büyük ordularının gözünü korkutan geniş çöllerin kaplamış olmasıydı.

V. ARABİSTAN COĞRAFYASI

Bu noktada, Sâmilere beşiklik yapmış olan Arabistan coğrafyası, tarihi ve Arabistan üzerine yapılan araştırmalar hakkında kısa bilgiler vermek faydalı olacaktır. Bir buçuk milyon km²'lik yüzölçümüyle dünyanın en büyük yarımadası olan Arabistan'ın batısında Kızıldeniz, güneyinde Aden Körfezi ve Arap Denizi, doğu ve kuzeydoğusunda Oman ve Arap Körfezi, kuzeyde ise Irak ve Ürdün'le çevrelenmiştir. Yarımada'nın batı tarafları Kızıldeniz sahili boyunca uzanan tepelerden oluşur, fakat bu

tepeler doğuya gidildikçe alçalmaktadır. Bu bölgede sıra dağlar şeklinde, kuzeyde Suriye ve Filistin'den güneyde Yemen'e kadar uzanan ve Kızıldeniz'e doğru yönelen, bazı yerlerde denize yaklaşan tepeler yer almaktadır. Tepeler, uzandıkları şerit boyunca Kızıldeniz ve Arap Körfezi'nden yükselen nemin sahraya ulaşmasını engellediği için Arap yarımadasının orta kesimleri yeterli miktarda yağış alamaz. Orta kesimde yer alan Necid, yüksek arazilerden oluştuğu için bu şekilde isimlendirilmiştir. Araplara göre yarımada'nın en sağlam havalı ve güzel kısmı burasıdır. Yarımada'nın büyük bir kısmını kaplayan Nüfud ve Rub'ul-Hâlî çöllerinin yanı sıra, yer yer vahaların bulunduğu geniş ovalarda su bulunduğu takdirde tarım yapılabilmektedir. Özellikle batı kesiminde *harra* veya çoğulu *hirar* şeklinde adlandırılan volkanik araziler önemli yer tutmaktadır.²⁷⁴ Medine ve Hayber toprakları da volkanik araziden oluşmuştur. Bazı yerler tarıma müsaittir, volkanik arazilerin genişliği, yarımada'nın ikliminin kuraklaşmasına neden olmuştur. Kaynakların bildirdiğine göre bölgedeki en yeni volkanik patlama miladî 1256 yılında meydana gelmiştir.²⁷⁵

Arabistan'la ilgili en eski bilgiler, Tevrat'ta ve Yunanlı tarihçilerin kitaplarında yer almaktadır. Süleyman Nedvî'nin kaydettiğine göre, Yahudiler komşuları olan kuzey Arabistanlı kabileler hakkında bilgi sahibi olmalarına rağmen onlara belirli bir isim vermemişlerdir. Yaşadıkları topraklara göre onları Edomlular, Moablular, Amelekler şeklinde anmışlardır. Tevrat'a göre Hz. İbrahim, Arabistan'a "Doğu ülkesi" ve "Güney Ülkesi" isimlerini vermiştir. Hz. Musa zamanındaki İsrailoğulları Mısır'dan çıktıktan sonra Kızıldeniz boyunca geçtikleri bölgelerin hep çöllerle kaplı olduğunu görünce, bu topraklara çöl manasına gelen *Horeb* (Ereb)²⁷⁶ adını vermişlerdi. İsrailoğullarının altın çağı sayılan Hz. Süleyman döneminde tüm kuzey Arabistan'ı ve güney Arabistan'ın büyük bir kısmını ele alan ve bu sayede Arabistan'ın tabii sınırları hakkında malumat

²⁷⁴ Muhammed Esed, Salih Peygamberin kavmine gönderilen "rafce" (depem, sarsıntı) azabının bölgede meydana gelen bir volkanik patlamadan kaynaklanmış olabileceğini ifade etmektedir. Nitekim ona göre Hicaz'da özellikle Medâin-i Sâlih yöresinde görülen geniş, esmer renkli volkanik araziler (hârrah) bugün bile açıkça görülebilmektedir (Esed, *Kur'ân Mesajı*, I, 288).

²⁷⁵ Cevâd Alî, *el-Mufasssal*, I, 147.

²⁷⁶ Daha önce, Arap kelimesinin etimolojisi ile görüşlere değindiğimiz bölümde, Ereb kelimesinin İbranice'de çöl manasına geldiğini, Arabistan'ın coğrafi yapısı dikkate alındığında, bölgeye bu ismin verilmesini doğru bulanların olduğunu ifade etmiştik. Tevrat'ta Ereb (Horeb) kelimesinin zaman zaman Sina dağı yerine kullanıldığı, diğer atıflarda da bir şekilde dağlık araziden bahsedildiği düşünülürse, kanaatimizce "çöl" karşılığının doğruluğu üzerinde tekrar düşünmek gerekir. Horeb dağı ile ilgili olarak bkz. http://en.wikipedia.org/wiki/Mount_Horeb (13.07.07).

sahibi olan İbraniler, bu tarihten sonra Arabistan (Ereb) ismini yarımadanın tamamını kapsayacak şekilde kullanmaya başlamışlardır.²⁷⁷

Hoyland ise, Arabistan'ın Greko-Romen-Farsça bileşimi isminin (Arabia-Arabiye), Arap kelimesinden türediğini, Âsur metinlerinde 'Arapların ülkesi' anlamında kullanılan "Mat Aribi" terkihiyle eşanlamlı olduğunu kaydetmektedir. Bununla birlikte ismine bakarak bu bölgede sadece Arapların oturduğunu söylemenin doğru olmayacağını belirten Hoyland'a göre, Arabistan coğrafyasının farklılığı ve ikliminin bölgelere göre değişiklik arz etmesi nedeniyle, yarımadanın farklı kesimlerine yerleşen insanlar farklı özelliklere ve farklı tarihe sahip olmuşlardır. Yarımadanın içlerinde yer alan çöller ve özellikle Rubu'l-Hâlî çölü, Arabistan'ın doğu ve güneybatısını kuzey ve batısından ayıran önemli bir coğrafi özellik taşımaktadır. Bu nedenle her bölgenin diğerinden farkı, demografik yapı bakımından açıkça görülebilmektedir. Bu durum, Arabistan'ın gemilerle keşfinin mümkün hale geldiği ve özellikle Güney Arabistan'ın güzel kokulu baharatlarının yarımada sınırlarını aşmaya başladığı, Akdeniz ve Mezopotamya krallıklarının gözünü Arabistan'a diktiği M.Ö. I. yy 'a kadar geçerliliğini devam ettirmiştir.²⁷⁸

Yunanlı tarihçi ve coğrafyacı Herodot'un Arabistan hakkındaki bilgisinin kıt ve yetersiz olduğunu söyleyen Nedvî, Herodot'un yarımadanın batı sınırı olarak Nil'i gösterdiğini ve burayı insanların güneyde yaşadıkları son topraklar şeklinde tasavvur ettiğini kaydetmektedir. Ona göre Herodot, doğuda Arabistan ile İran'ı birbirinden ayıran Basra Körfezi'nden haberdar bile değildi. Arabistan'ın batısında Arabistan körfezi diye adlandırdığı bir nehirden bahsetmekte, ancak onun Kızıldeniz olduğunu bilmemektedir. Büyük İskender'in doğudaki fetihleri sayesinde Yunanlıların Arabistan hakkındaki malumatları büyük ölçüde artmıştır. Onlar artık Arabistan'ın sınırlarının batıda Kızıldeniz'e, doğuda Basra Körfezi'ne, güneyde Hint Okyanusu'na, kuzeydoğuda Fırat nehrine, kuzeybatıda ise Suriye ve Mısır'a uzandığını öğrenmişlerdi. Ayrıca Sina yarımadasının büyük bir kısmını da Arabistan toprakları arasında değerlendirmekteydiler. Aziz Pavlus'un bir mektubundan anlaşıldığı kadarıyla, o

²⁷⁷ Nedvî, *age*, s. 58-59. Nedvî, takip eden sayfalarda Tevrat'ta isimleri anılan Arabistan'ın eski yerleşim birimleri hakkında kısa bilgiler vermektedir.

²⁷⁸ Hoyland, *Arabia and The Arabs*, s. 5.

dönemin Yahudi ve Hıristiyanları da aynı görüşteydiler (Galatyalılar 4: 25). Eski coğrafyacılar, Arabistan'ın kuzeybatısını belirleyen tabii bir sınır olmadığı için bu konuda farklı görüşlere sahiptiler. Herodot ve Pliny, Arabistan'ın kuzeybatı sınırını Sina yarımadası ve Akdeniz'e doğru uzatırken, diğer coğrafyacılar Ölü Deniz, Busra ve Tedmür'le nihayetlendirmişlerdir.²⁷⁹

Yunanlı bilginler Arap yarımadasını genellikle üç bölüme ayırmaktaydılar: 1. Arabia Petrix (Petraea) yani kayalık Arabistan 2. Arabia Deserta, çöl Arabistan 3. Arabia Felix, yani mutlu veya bereketli Arabistan. Kayalık Arabistan'ın sınırları, batıda Mısır'dan Sina yarımadasını geçerek Busra'ya uzanmakta, kuzey batıda ise Tedmür, Yahudiye ve Filistin'e komşu olmaktadır. Arabistan'ın orta ve güney kısımlarını kaplayan büyük çölleri içine alan Çöl Arabistan ise, kuzeydoğuda Fırat nehri ve Mezopotamya'ya, kuzeyde de Kayalık Arabistan'a kadar uzanmaktaydı. Mutlu Arabistan ise, yarımadanın geri kalan kısımlarını yani batıda Kızıldeniz, doğuda Basra Körfezi, güneyde Hint Okyanusu, kuzeyde ise Kayalık ve Çöl Arabistan'la çevrili bölgeyi kapsıyordu. Nedvî'nin verdiği bilgiye göre, Arabistan'ın çöl ve kayalık kısımlarını ele geçiren Romalılar ve Yunanlılar bu iki bölge hakkında iyi derecede bilgi sahibi olmalarına rağmen, bir türlü ele geçiremedikleri Mutlu Arabistan hakkında çok az şey bilmekteydiler. Klasik kitaplarda bu iki bölgede yer alan şehirlere Yunanca isimleriyle anılması araştırmacıların işini biraz zorlaştırmıştır. Bununla birlikte şehirlerin orijinal isimleri tespit edilebilmiştir.²⁸⁰

²⁷⁹ Nedvî, *age*, s. 62-63.

²⁸⁰ *Ae*, s. 63-64. Yunanlıların isimlerini değiştirdiği Arap kentlerinden bazıları şunlardır: *Tedmür*: Arabistan'ın kuzey sınırını belirleyen Filistin yakınlarında bir şehirdi. Tevrat'a göre bu şehir Hz. Süleyman tarafından inşa edilmiştir (I. Krallar 9:18). Romalılar şehri M.S. 20'de zapt edip adını *Palmira* olarak değiştirmişlerdir. Busra: Edomlu Arapların merkezi olan bu şehre Yunanlılar Bostra adını vermişlerdir. *er-Rakîm*: İbranice'de *Şiloh*, Yunancada *Petra* olarak isimlendirilen şehir, önce Medyenlerin ardından da Nabatlılara başkentlik yapmış önemli bir merkezdir. *Ribat-ı Ammun*: Çöl Arabistan'ın kuzeydoğu tarafında yer alan ve Amonlu Arapların başkenti olan şehir, M.Ö. III. Asırda kral Philadelphus tarafından yeniden inşa edildiği için adı *Philadelphia* olarak değiştirilmiştir (Nedvî, *age*, s. 64-65). Bu şehirlerden *er-Rakîm*, Kur'ân'da Kehf suresinde geçen (أصحاب الكهف والرقيم) ile irtibatlı görünüyor. Petra kentinin eski ismi olan *Rekem* veya *Rakîm'in*, Ölü Deniz Yazmaları'nda geçtiği tespit edilmiştir. Ayrıca Eusebius, Jerome, Josephus ve Pliny gibi antik devir yazarları da, *Rekem'in* Petra kentinin eski ismi olduğunu ifade etmişlerdir (<http://en.wikipedia.org/wiki/Petra> 16.07.07). Kehf suresinde mağaradan bahsedilmesi ve Rakim kelimesinin anlamı olarak verilen karşılıklar arasında “yazı” manasının bulunması, söz konusu topluluğun yaşadığı bölgenin, kayalara oyulmuş mağara biçiminde evleri ve kaya yazıları ile meşhur Petra olması ihtimalini akla getirmektedir. Rakîm kelimesini “yazmalar” olarak çeviren Esed bir adım ileri gidip, söz konusu topluluğun çileci Essene Kardeşliği hareketine mensup Kumran cemaati olabileceğini söylemektedir.

Arap coğrafyacıları yarımadaı tabiat şartlarını dikkate alarak beş kısma ayırmışlardır:

1. Tihâme: Kızıldeniz boyunca Yenbû'dan Yemen'deki Negrân'a kadar uzanan alçak bölge. Bu şekilde isimlendirilmesinin sebebi, kelimenin kök anlamının da gösterdiği gibi, bölge ikliminin sıcak ve bunaltıcı olmasıdır.

2. Hicaz: Yemen'in kuzeyinde ve Tihâme'nin kuzeydoğusunda yer alan, Şam'dan Negrân'a kadar uzanan yüksek sıra dağların arkasındaki pek çok vadiden oluşan bölge. Buraya Hicaz denmesinin sebebi, Tihâme ve Necd arasında yer almasıdır.

3. Necd:²⁸¹ Güneyde Yemen, kuzeyde Semâve çölü, Arûd ve Irak'ın dış kısımları arasında kalan bölge. Yüksek olduğu için bu şekilde isimlendirilmiştir.

4. Yemen: Güneyde Necd'den Hint Okyanusuna, batıda Kızıldeniz'e kadar uzanan, doğuda Hadramut, Şihr ve Umman'la birleşen bölge. Yemen'in kelime manası sağ ve bereket olduğuna göre, sağda kalan ülke veya bereketli ülke anlamında bu ismin verildiği tahmin ediliyor.

5. Arûd: Yemâme, Umman ve Bahreyn'i içine alan bölge. Bu şekilde isimlendirilmesi, Yemen, Necd ve Irak arasında yer alması nedeniyle. Umman ve Bahreyn'in yarımadanın diğer kısımlarından bağımsız olmasının biri tabii diğeri siyasî iki nedeni vardı; tabii konum itibarıyla bu iki bölgeyi diğerlerinden ayıran geniş ve korkunç çöl arazisi ve o zamanın bölgede etkin güçlerinden olan İran'a yakınlıkları nedeniyle, onun hâkimiyeti altında olmaları.²⁸²

Rakîm kelimesine klasik müfessirlerin çoğunun yazı, yazıt manalarını verdiğini söyleyen Esed'e göre bu anlam, Ölü Deniz Yazmaları'nın bulunmasından sonra büyük ölçüde aydınlatılan Essene tarikatının ilkelerine en bağlı grup olan Kumran cemaatinin, kendilerini bütünüyle bazı kutsal metinlerin veya yazmaların tedris, istinsah ve muhafazasına adanmış oldukları gerçeğine uygun düşmektedir (Esed, *age*, II, 586-587).

²⁸¹ Necd hakkında ayrıntılı bir çalışma için bkz. el-Âlûsî, es-Seyyid Mahmud Şukrî, *Târihu Necd*, thk. Muhammed Behce el-Eserî, b.y., 2005.

²⁸² Hasan, İbrahim Hasan, *Târihu'l-İslâm*, Mektebetu'n-Nahdati'l-Mısriyye, Kahire, 1964, 7. Basım, I, 4-5. Arabistan coğrafyası hakkında geniş bilgi için bkz. Hemdânî, İbnu'l-Hâik Hasan b. Ahmed b. Yakub, *Sıfatu Cezîrati'l-Arab*, thk. Muhammed b. Alî el-Ekva' el-Havâlî, Dâru'l-Yemâme, Riyad, 1977; İbn Kuteybe, *el-Meârif*, s. 566-567; el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, II, 137-138; el-Makdisî, Şemsuddîn Ebû Abdillâh Muhammed, *Kitâbu Ahşenu't-Tekâsîm fî Ma'rifet'il-Ekâlîm*, neşr. Dâru Sâdır, Matbaatu Brill, Leiden, t.y., s. 67-113; el-Istahrî, Ebû İshâk İbrahim b. Muhammed, *Mesâliku'l-Memâlik*, neşr. Dâru Sâdır, Matbaatu Brill, Leiden, 1927, s. 12-33; Ebu'l-Fidâ, İmâduddîn İsmail b. Muhammed b. Ömer, *Takvîmu'l-Buldân*, neşr. Dâru Sâdır, Dâru't-Tıbbâ es-Sultâniyye (A Li'imprimerie Royale), Paris, 1840, s. 77-101; el-Betnûnî, Muhammed Lebîb, *er-Rihletu'l-Hicâziyye*,

Daha önce, Akkadlar döneminden beri özellikle ticarî faaliyetler alanında ileri bir seviye yakalamış olan, bugünkü Bahreyn adaları ve Oman'ın yerinde bulunan Meluhha, Dilmun ve Magan bölgelerinden söz etmiştik. Âsur-Babil dönemine ait ticarî yazışmalarda ve kayıtlarda bu isimlerden bahsedildiği tespit edilmiştir. Bunların haricinde Tevrat'ta zikredilen Arabistan şehirlerine örnek olarak Mesha, Sefar, Teyma,²⁸³ Şilo (el-Hacer), Ofir, Elot, Aden, Havila, Gurbaal, Sebe, Medyen, Maun kentlerini verebiliriz. Nedvî bu isimlerin muhtemel Arapça karşılıkları üzerinde durmuş ve bazı çıkarımlarda bulunmuştur. Örneğin Arabistan'da Mesha (Meşa) adında bir kent bulunmadığını, söz konusu şehrin Batlamyus'un haritasında Yemen sahilinde gösterilen Musa kasabası olabileceğini, hatta Tevrat'ta Hz. İsmail'in oğullarından birinin adı olan Masa (Maşi) ile ilgisinden dolayı Mekke'ye karşılık gelebileceğini ileri sürmektedir. Sefar ise muhtemelen Yemen'deki Zafar²⁸⁴ kentidir. Edom ülkesi sınırlarına dâhil olan Şilo (Sela) kenti ise bugünkü Ürdün'de bulunan antik bir kenttir. İbranicede taş

Matbaatu'l-Cemâliyye, Mısır, 1911, s. 37-49; Vecdî, Muhammed Ferîd, *Dâiratu Meârifî'l-Karnî'l-İşrîn*, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1971, III. Basım, VI, 228-231; Cevâd Alî, *el-Mufasssal*, I, 140-221; De Goeje, Michael J., "Arabistan" *İA*, MEB, İstanbul, 1978, V. Basım, I, 472-479; Büyükcoşkun, Kudret, "Arabistan" *DİA*, İstanbul, 1991, III, 248-252; Berru, Tevfik, *Târihu'l-Arabi'l-Kadîm*, Dimesşk, 1988, s. 19-37; Sâlim, es-Seyyid Abdulazîz, *Târihu'l-Arab fî Asri'l-Câhiliyye*, Dâru'n-Nahdati'l-Arabiyye, Beyrut, t.y., s. 82-97; Zeydân, Corcî, *el-Arabu Kable'l-İslâm*, Dâru Mektebeti'l-Hayât, Beyrut, t.y., s. 38-40; el-Câsir, Hamed, *fî Simâli Garbi'l-Cezîra*, Dâru'l-Yemâme, Riyad, 1981, Hammûde, Abdulhamîd Huseyn, *Târihu'l-Arab Kable'l-İslâm*, Dâru's-Sekâfe li'n-Neşr, Kahire, 2006, I. Basım, s. 23-29; Emin, Ahmed, *Fecru'l-İslâm*, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut, 1969, X. Basım, s. 1-11; Sâmi, Şemseddin, *Kâmûsu'l-A'lâm*, III, 1806-1815; Nedvî, *age*, s. 67-80; Hitti, *History of The Arabs*, s. 14-22.

²⁸³ Bible Arkeolojisi çerçevesinde yürütülen çalışmaların önem attığı Arabistan kentlerinden biri de Teyma'dır. Medine ile Dûme arasındaki antik ticaret yolunun Nüfud çölü yakınlarında kesişme noktasında yer alan şehirde bir zamanlar zengin bir Yahudi kolonisinin yaşadığı tespit edilmiştir. Çöle yakın olmasına rağmen bol suları bulunan vaha içinde yer alan Teyma, güzel binalara sahip bir Babil kenti idi. Teyma'da bulunan yazıtlar bazı tarihî gerçeklerin gün yüzüne çıkarılmasında yardımcı olmuştur. Tevrat'a göre Hz. İsmail'in oğullarından birinin adı Tema'dır. Ayrıca, başka yerlerde bir şehir/bölge ismi olarak geçmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Dougherty, Raymond P., A Babylonian City in Arabia, *American Journal of Archaeology*, Vol. 34, No. 3 (Jul. – Sep. 1930), pp. 296-312; Dougherty, "Ancient Teimâ and Babylonia", *Journal of the American Oriental Society*, Vol. 41 (1921), pp. 458-459; Dougherty, "Nabonidus in Arabia", *Journal of the American Oriental Society*, Vol. 42 (1922), pp. 305-316; <http://en.wikipedia.org/wiki/Tayma> (17.07.07).

²⁸⁴ Bugün Yemen'in başkenti Sana'nın 130 km güneybatısında yer alan antik Zafar, Himyerîlerin başkenti olmasından başka, bölgenin en zengin ve gelişmiş kentlerinden idi. Arap-İslam kaynaklarında çeşitli vesilelerle isminden söz edilmiştir. Adil Muhâd'ın kaydettiğine göre, Güney Arabistan'da iki farklı bölgeye Zafar ismi verilmiştir. Birincisi ve daha eski olanı, Uman'ın güneyindeki eski yerleşim merkezi, diğeri Himyer krallığının başkenti olan Yemen'in batısındaki Zafar. Ayrıca Tevrat'ta Yoktan oğullarının yerleştiği bölge olarak Mesha ve doğudaki Sefar dağları gösterilmektedir ki, bu Zafar'dan başkası olamaz. İbranicede (ظ) sesinin bulunmadığı dikkate alınmalıdır. Ayrıntılar için bkz. Mirrîh, Adil Muhâd Mes'ud, *el-Arabiyyetu'l-Kadîme ve Lehecâtuhâ*, el-Mecmau's-Sakafî, Ebû Zaby, 2000, s. 15-16.

manasına gelen Şilo'nun Arapçası el-Hicr'dir.²⁸⁵ Yunanlılar kayalık yapısı nedeniyle kente Petra adını vermişlerdir. Tevrat'ta ismi sık zikredilen kentlerden biri de Sebe (Sheba) kentidir ki, Kur'ân'da Hz. Süleyman ve Belkıs'la ilgili kıssada geçmektedir.²⁸⁶

VI. ARABİSTAN'DA KEŞİF ARAŞTIRMALARI

Arabistan'ın kısa bir tarihçesine geçmeden önce, yarımada yürütülen arkeolojik ve tarihsel araştırmalar üzerinde durmak yararlı olacaktır. XVIII. Yüzyıldan itibaren günümüze kadar yapılan sayısız ilmî seyahatler ve arkeolojik kazılar neticesinde, Arabistan'ın tarihi ve coğrafyasıyla alakalı belirsizliklerin büyük bir kısmı aydınlatılmıştır. Gerek Yahudilik gerekse Hıristiyanlık açısından tarihî öneme sahip güney Arabistan, yarımada keşif çalışmalarında en çok öne çıkan bölgedir. Niebuhr, Glaser, Arnaud, Burckhardt, Burton, Wallin, Palgrave, Doughty, Musil, Philby, Bertram Thomas, Huber gibi büyük kâşiflerin bütün riskleri göze alarak düzenledikleri ilmî seyahatler, en az Yakın Doğu tarihi kadar, Sâmî dilleri açısından da büyük kazanımlar sağlamıştır. Nitekim adı geçen araştırmacıların bulduğu pek çok tablet, Avrupa'daki müzelere taşınmış ve buralarda oluşturulan ilmî heyetlerce incelenerek tasnif edilmiştir. Dahası, çivi yazısı dâhil olmak üzere, bölgede kullanılan yazıların büyük bir kısmı çözülmüş ve bu alanlarda ihtisas dalları oluşmaya başlamıştır. Özellikle antik devir hanedanlarına ait kral listeleri ve kronoloji, yeni bulgulara göre sürekli olarak değişebilmektedir. Bununla birlikte, Yakın Doğu tarihine dair genel bir şemanın tamamlanmış olduğu söylenebilir. Yeni bulgular bu tablonun biraz daha netleşmesine

²⁸⁵ Kur'ân'da aynı isimle yer alan Hicr suresinin 80-84. ayetlerinde sözü edilen kavmin Hz. Salih'in gönderildiği Semûd kavmi olduğu bilinmektedir. Ayetlerden de açıkça anlaşıldığı gibi, Semudlular kayaları oymak suretiyle kalıcı bir medeniyet ortaya koymuşlardı. Ürdün'ün *Vâdi Araba* bölgesinde yer alan antik şehir Petra'da bulunan kaya-mezarların bir benzerleri, bugün Suudi Arabistan'ın el-Ulâ kentinin yakınlarında bulunan *Medâin-i Sâlih* adlı bölgede hâlâ ayaktadır. Burada dikkat çeken, Hicr kelimesinin 'hacer' (taş) kökeni ile irtibatlı olmasına rağmen Kur'ân'daki kullanımının, sadece taş/kaya anlamına gelen Petra veya Şilo kullanımlarından daha gelişmiş bir anlam düzeyine sahip olmasıdır. Nitekim Tâcu'l-Arûs bunu teyit etmektedir: "Hicr, Medine ile Şam arasındaki Vâdi'l-Kurâ'da Semudlulara ait meskenlerin adıdır. Bunlar kayalara mağara gibi oyuklar açmak suretiyle yapılan evlerdir. Aynı şekilde Hicr kelimesi, kayaların oyulması suretiyle, dağın genişliğine göre az veya çok sayıda ev yapılabilen birbirinden ayrı yükseltiler anlamına gelmektedir (ez-Zebîdî, *Tâcu'l-Arûs*, X, 535-536). Petra ve kaya mezarlar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. <http://en.wikipedia.org/wiki/Petra> (16.07.07). Hicr ve Medâin-i Sâlih hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. http://en.wikipedia.org/wiki/Meda%27in_Saleh (16.07.07). Medâin-i Sâlih'in tarihî harita üzerindeki konumu için bkz. Ebû Halîl, *Atlasu'l-Kur'ân*, s. 34.

²⁸⁶ Nedvî, *age*, s. 59-61.

katkı sağlayacaktır. Uzun bir maziye sahip olan araştırma gezilerinin sonunda, Arap yarımadasında tarih öncesine ait pek çok kalıntı, kale, kuyu ve su kemeri, taş ve tunç eserler, mühürler, terazi ağırlıkları, sikkeler ve sayısız tablet ortaya çıkarılmıştır.²⁸⁷

Arapların İslâm'dan önceki tarihlerine dair kaynaklar arasında zaman açısından en geç, diğer kaynakların doğruluğunu test edici özelliğiyle en önemlisi, hiç kuşkusuz yukarıda değinilen keşif araştırmalarıdır. Bununla birlikte, Arap tarihinin bütün safhalarının, Mezopotamya ve Mısır medeniyetleri kadar aydınlatılmış olduğu da söylenemez. Nitekim bazı bilginler, her şeye rağmen, bugüne kadar elde edilen bulguların, konuyla ilgili kesin konuşmak için yeterli olmadığını düşünmektedir. Meseleyi güçleştiren olgulardan biri, şüphesiz, yarımadanın özellikle kırsal/çöl bölgelerinde yaşayanların yazı kültürü yerine sözlü kültüre sahip olmaları, bütün birikimlerini nesilden nesile sözel olarak nakletmeleridir. Bazı bilginlerce yazının söze

²⁸⁷ 1760'larda başlayan Arabistan araştırmalarını ayrıntılı bir şekilde ele alan Nedvî konuyla ilgili önemli bilgiler vermektedir. Bkz. Nedvî, *age*, s. 13-52. Arap yarımadasında yürütülen keşif araştırmaları için bkz. Darkot, Besim, "Arabistan", *IA*, cilt no, 479-481; Thomas, Bertram, Wyllie, B.K.N., "A Camel Journey Across the Rub' Al Khali", *The Geographical Journal*, Vol. 78, No. 3 (Sept., 1931), pp. 209-238; Leachman, G. E. Leachman, "A Journey in North-Eastern Arabia", *The Geographical Journal*, Vol. 37, No. 3. (Mar., 1911), pp. 265-274; Bowersock, G. W., "A Report on Arabia Provincia", *The Journal of Roman Studies*, Vol. 61. (1971), pp. 219-242; Philby, H. St. J. B., "Across Arabia: From the Persian Gulf to the Red Sea", *The Geographical Journal*, Vol. 56, No. 6. (Dec., 1920), pp. 446-463; al-Nasif, Abdallah, "Al-'Ula (Saudi Arabia): A Report on a Historical and Archaeological Survey", *Bulletin (British Society for Middle Eastern Studies)*, Vol. 8, No. 1. (1981), pp. 30-32; Thomas, Bertram, "Among Some Unknown Tribes of South Arabia", *The Journal of the Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland*, Vol. 59. (Jan. - Jun., 1929), pp. 97-111; Cornwall, P. B., "Ancient Arabia: Explorations in Hasa, 1940-41", *The Geographical Journal*, Vol. 107, No. 1/2. (Jan. - Feb., 1946), pp. 28-50; Thomas, Bertram, "Anthropological Observations in South Arabia", *The Journal of the Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland*, Vol. 62. (Jan. - Jun., 1932), pp. 83-103; Hamilton, R. A. B., "Archaeological Sites in the Western Aden Protectorate", *The Geographical Journal*, Vol. 101, No. 3. (Mar., 1943), pp. 110-117; Hommel, Fritz, "On the Historical Results of Eduard Glaser's Explorations in South Arabia", *Hebraica*, Vol. 6, No. 1 (Oct. 1888), pp. 49-54; Peucker, Karl, "Musil's Explorations in Northern Arabia, 1908-9", *The Geographical Journal*, Vol. 35, No. 5. (May, 1910), pp. 579-581; Wright, John Kirtland, Northern Arabia: The Explorations of Alois Musil, *Geographical Review*, Vol. 17, No. 2. (Apr., 1927), pp. 177-206; Ingrams, W. H., "The Exploration of the Aden Protectorate", *Geographical Review*, Vol. 28, No. 4. (Oct., 1938), pp. 638-651; Helfritz, Hans, The First Crossing of Southwestern Arabia, *Geographical Review*, Vol. 25, No. 3. (Jul., 1935), pp. 395-407; Trautz, M., G.A. Wallin and "The Penetration of Arabia", *The Geographical Journal*, Vol. 76, No. 3 (Sept.1930), pp. 248-252; Philby, H. St. J. B., "Two Notes from Central Arabia", *The Geographical Journal*, Vol. 113. (Jan. - Jun., 1949), pp. 86-93; Doughty, Charles M., "Travels in North-Western Arabia and Nejd", *Proceedings of the Royal Geographical Society and Monthly Record of Geography*, New Monthly Series, Vol. 6, No. 7. (Jul., 1884), pp. 382-399; Burckhardt, John Lewis, *Travels in Arabia I-II* (ed. William Ouseley), H. Colburn, London, 1829; Masry, Abdallah H., "Traditions of Archeological Research in the near East", *World Archaeology*, Vol. 13, No. 2, Regional Traditions of Archaeological Research I. (Oct., 1981), pp. 222-239; Sâlim, *age*, s. 45-48.

üstünlüğü peşinen kabul edildiği için, klasik Arapça temelinde konuşacak olursak, fasih dilin ortaya çıkış sürecinde sözlü geleneğin en önemli temsilcilerinden Cahiliye şiirinin güvenilirliği tartışma konusu yapılabilmektedir.

VII. ARAPLARIN TAKSİMİ

Konumuzla doğrudan ilgili olmamakla beraber, Cahiliye şiirinin sonradan uydurulduğunu savunanlar arasında en çok öne çıkan Taha Hüseyin'in, iddiasını desteklemek üzere ortaya koyduğu bazı kanıtları ele alalım. Taha Hüseyin'in iddialarının merkezini, Arap dilinin ve Arapların eski çağlardaki durumu oluşturmaktadır. Bilindiği gibi, nesep âlimleri Arapları Kahtânî ve Adnânî olarak iki guruba ayırmaktadır. Buna göre, Güney Arabistan'da yerleşen Kahtaniler halis Araptır, Hicaz'da yerleşen ve nesep olarak Hz. İsmail'e dayanan Adnaniler ise sonradan Araplaşmışlar, kendi ana dilleri olan İbranice veya Keldanice'yi unutup Arapça konuşmaya başlamışlardır. Nesep bilginlerine göre Adnaniler Arapçayı Kahtanilerden yani güneylilerden öğrenmişlerdir. Oysa modern araştırmalar sonucu Kahtani diller grubuna dâhil olan Himyer, Sebe, Maîn dilleri ve bunların gramer özellikleri ve diğer sâmi diller ile olan ilişkileri ortaya çıkarılınca, bunlardan Himyeri diliyle fasih Arapçanın farklı olduğu, Himyeri dilinin daha çok eski Habeşçeye yakın olduğu belirlenmiştir.²⁸⁸

Taha Hüseyin buradan yola çıkarak, Güney Araplarına ait olduğu söylenen cahiliye dönemini şiirlerinin, nasıl Kuzey Araplarına ait fasih Arapçayla söylendiği sorusunu gündeme getirmektedir. Ona göre, Güney Araplarının kuzeyin fasih Arapçasını kullandıklarını söylemek bir faraziyeden ibarettir, tarihî açıdan ispat da edilemez. Ayrıca güneylilerin farklı diller konuştuğu bilimsel çalışmalarca ortaya konmuştur. Şayet güneyliler Adnaniler'in dilini yani fasih Arapçayı edebi eserlerinde kullanmamışlarsa, o zaman Güneyin fasih şiirleri, secili sözleri, fasih hutbeleri nasıl gelmiştir? Hz. Peygamber döneminde konuşulan Kureyş lehçesi sadece Hicaz ve Necid kabileleri değil, Hicaz'ın kuzeyinde yerleşmiş Yahudi kabilelerince de anlaşılıyordu. Fasih dili Kureyş lehçesi temsil ettiğine göre, bu dilin aslı neydi? Hz. Peygamberin

²⁸⁸ Osman, *fi 'ş-Şi 'ri 'l-Câhilî ve 'l-Lugati 'l-Arabîyye*, s. 12-16.

çağına kadar hangi aşamaları katetti? Taha Hüseyin'e göre bu soruların cevabını bulmak neredeyse imkânsızdır. Taha Hüseyin, Himyeri dilini konuşan güneylilerin sadece edebî ürünler ortaya koyarken Kuzey Arapçasından istifade ettikleri iddiasını da doğru bulmamaktadır. Zira ona göre, İslam'dan sonra Kureyş lehçesinin resmî dil seviyesine yükselmesi ile birlikte güneylilerin Kuzey Arapçasını benimsedikleri bir gerçektir. Ancak aynı şey İslam öncesi için söylenemez.²⁸⁹

Onun ileri sürdüğü bir delil de medeniyetin dil üzerindeki etkisidir. Adnânîlere nispetle daha ileri düzeyde bir medeniyete sahip olan Kahtânîlerin ve dolayısıyla Güney Arapçasının nasıl kuzeye etki etmeyip, aksine bir etkiye maruz kaldığını anlamak güçtür. Ona göre Adnânî kabilelerin konuştukları dilde bir ittifak söz konusu değildir. Bu durumda, cahiliye şiirinin önce Adnânî sonra Kahtânî kabileler arasında nakledilmesi nasıl mümkün olmuştur? Bilindiği gibi, Kur'ân'ın nüzûlünden sonra ortada böyle bir problem kalmamıştır, zira nüzul sonrasında çeşitli lehçeler arasındaki farklılıklar ortadan kalkmış ve bu lehçeler birbirine yaklaşmıştır. Cahiliye döneminin muallaka şairi diye anılan İmrûulkays, Zuheyr, Antere, Lebid, Tarafe, Amr b. Kulsûm, Hâris gibileri Kahtani kabilelere mensuptular. Bunların kasidelerindeki aruz, kafiye vs. özellikleri ve kullanılan lafızlar İslami dönem şairlerinde görülen şeylerdir.²⁹⁰

Ona göre bütün bunlardan sonra, ya Kahtânî ve Adnânî kabilelerin dil, lehçe ve üslup özellikleri bakımından farklı olmadığını kabul edeceğiz ya da cahiliye adına nakledilenlerin İslami dönemde uydurulduğunu söyleyeceğiz. Kendisi bunlardan ikincisine meyletmiş, ilmî araştırmaların Adnânî-Kahtânî farkını ortaya koyduğunu belirtmiştir. İslam sonrası kabileler arasındaki farklılıkların özellikle edebî ürünler ortaya koyma hususunda ortadan kalktığını söyleyen Taha Hüseyin'e göre, Kureyş lehçesi Hicaz sınırlarını aşmayan bir etkiye sahipken, İslamiyet ile birlikte bu sınırlar dinî ve siyasî gücün de etkisiyle, bütün Arap yarımadasını etkisi altına almıştır. Tüm bu delillerin ışığında ona göre, cahiliye dönemine dair nakledilen edebî ürünler sonradan üretilmiştir.²⁹¹

²⁸⁹ Osman, *age*, s. 17.

²⁹⁰ *Ae*, s. 17-18.

²⁹¹ *Ae*, s. 18-20.

Kahtânî-Adnâni veya güneyli-kuzeyli ayırımının dil üzerindeki yansımalarına ilerde değinileceği için, burada söz konusu ayırımın nesep ilmi açısından sıhhati üzerinde durulacaktır. Hemen ifade etmek gerekir ki, konuyla alakalı bilgi veren eski-yeni eserlerin neredeyse tamamında, bu iki kabile hakkında benzer soy bilgilerine yer verilmektedir.²⁹² Büyük oranda sözlü aktarıma dayanan nesep bilgisinin cahiliyedeki önemi, kabileler şeklinde teşkilatlanmış olan Araplar için son derece açıktır. Her türlü etnik ve bölgesel ayrımcılığı şiddetle reddeden İslamiyetin açık hükümleri ortadayken, bu dönemde de nesep ilminin varlığını sürdürmesi, Hz. Peygamber'in ve ashabının soyuna ait bilgilerin nesiller boyu nakledilmesini temin etmek gibi bir amaca matuftu. Ayrıca Hz. Peygamber'in soyundan gelenlere sadaka vs. yardımların verilmesinin dinen uygun görülmemesi de, nesep ilminin Müslümanlar arasında revaçta olmasını sağlayan etkenlerdendir. İbn Hazm, nesep bilgisinin önemine dair birtakım tarihî hadiselerle değinmiştir ki, bunlar, cahiliyede ağırlıkla övünme ve hiciv amacıyla kullanılan nesep bilgisinin, siyasî ve dinî konularda yönetimin işini nasıl kolaylaştırdığına dair dikkat çekici örneklerdir.²⁹³

Adnâni-Kahtânî ayırımının tarihsel gerçekliğiyle alakalı tartışmalara geçmeden önce, bu ayırımın da dâhil olduğu başka bir tasnife değinmek gerekir. Klasik bilginler Arapları önce el-Arabu'l-Bâide ve el-Arabu'l-Bâkiye olarak ikiye ayırmışlardır. el-Arabu'l-Bâide'den kasıt; Ad, Semud, Amalika, Tasm, Cedîs, Cürhüm gibi tarih sahnesinden silinmiş kabilelerdir. el-Arabu'l-Bâkiye ise, katışıksız Araplar olan el-Arabu'l-Âribe ile sonradan Araplaşmış olan el-Arabu'l-Musta'ribe (veya Mute'arribe)'dir. Söz konusu tasnifin ilk olarak ne zaman yapıldığı kesin değilse de, bazı bilginler, cahiliye döneminde böyle bir ayırımın bilinmediğini, İslamiyet'in doğuşundan en az iki asır sonrasına ait eserlerde bu tasnife yer verildiğini kaydetmektedirler. Bu fikre sahip bilginlere göre, Müslüman nesepçiler, yeni dinin kardeşlik ilkesine uygun olarak, nesep listelerinde bazı değişikliklere ve düzenlemelere başvurmuşlardır. Dolayısıyla cahiliye dönemi ile nesep listelerinin düzenlendiği asır arasında kalan döneme dair rivayetler konusunda ihtiyatlı olmak gerekir. Bununla

²⁹² Örnek olarak bkz. İbn Kuteybe, *el-Meârif*, s. 63-111; el-Muberrid, Ebu'l-Abbâs Muhammed b. Yezid, *Nesebu Adnân ve Kahtân*, Lecnetu't-Te'lif ve't-Terceme, Kahire, 1936, 1-24;

²⁹³ İbn Hazm, *Cemheratu Ensâbi'l-Arab*, thk. Abdusselâm Muhammed Harun, Dâru'l-Meârif, Kahire, 1962, s. 3-6.

birlikte, nesep esasına dayanan tasnifler, Arapların dünya kültür ve siyasî tarihindeki yerini anlamak noktasında her zaman işe yarayacaktır.²⁹⁴

1. ARAB-I BÂİDE

Bazı müsteşrikler yukarıda anılan eski Arap kabilelerinin varlığından şüphe etse de, son araştırmalar bunun aksini ispatlamaktadır. Tarihten silinmiş kabilelerden olan Semud'lara ait bulgular, kuzey Arapçasıyla konuşan bu kavmin bir zamanlar Arabistan'da hüküm sürdüğünü şüpheye mahal bırakmayacak bir şekilde ortaya koymuştur. Keza Irak'ta ve Mısır'da bir süre yönetimi elde tutan Amalika kavmiyle alakalı tarihsel bilgiler bugüne kadar ulaşabilmiştir.

Tarihten silinen eski Arap kabileleri²⁹⁵ ile ilgili olarak kısa bilgiler verelim.

a. Ad Kavmi

Bunlardan en eskisi, Hz. Hud'un peygamber olarak gönderildiği Ad²⁹⁶ kavmidir. Bu kavim de iki kısma ayrılmaktadır: Birinci Ad'lar, İkinci Ad'lar. Nedvî'nin kaydettiğine göre, tarihçilerin Ad'ı Nuh oğlu Sam oğlu Âram oğlu Uz'a nispet ettikleri dikkate alınır, söz konusu kavmin M.Ö. 3000'den önce yaşamış olması muhtemeldir. Nitekim Kuran-ı Kerim'de de Ad kavmi Hz. Nuh'un halefi olarak ifade edilmiştir: “Düşünün ki, O sizi, Nuh kavminden sonra onların yerine getirdi ve sizi

²⁹⁴ Berrû, *Târihu'l-Arabi'l-Kadîm*, s. 54-55.

²⁹⁵ Hâlid Alî Nebhân, Arab-ı Bâide'den kastın tarihten tamamen silinmiş Arap kabileleri olmadığını, buradaki yok oluşun, kültür ve medeniyet bakımından etkinliğini kaybetme manasına geldiğini kaydetmektedir. Bkz. Nebhân, Hâlid Alî, *Kavmu Âd ve İremu Zâti'l-İmâd*, Mektebetu'n-Nâfîze, Kahire, 2006, s. 16. Arab-ı Bâide hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Cevâd Alî, *el-Mufasssal*, I, 297-353; Hammûde, *Târihu'l-Arab Kable'l-İslâm*, s. 35-38; Zeydân, *el-Arabu Kable'l-İslâm*, s. 53-135;

²⁹⁶ Ad kelimesi İbranice'de “yüce” ve “ünlü” anlamlarına gelmektedir. Âram ve Şem (Sam) sözcükleri de aynı anlamda kullanılmaktadır. Arapça'da da Âram kelimesi tepe ve işaret taşı manalarına tekabül etmektedir. Eski Ahit'te âd kelimesi erkekler, âdeh kelimesi ise kadınlar için kullanılmaktaydı. Bütün bunlara dayanarak, âd isminin eski devirlerde kullanıldığını rahatça söyleyebiliriz (Nedvî, *age*, s. 104). Nebhân ise kelimenin İbranice'de ebediyet-kalıcılık anlamlarına geldiğini, benzer bir şekilde Arapçada kıdem-eskilik manasında kullanıldığını kaydetmektedir. Ona göre, Araplar bir şeyin eski olduğunu belirtmek için bu kelimeyi kullanırlardı. Bugün antika eşyaların satıldığı yere (محل العاديات) denmesi de bu tezi doğrulamaktadır. Bkz. Nebhân, *age*, s. 37. Cevâd Alî eski coğrafya ve tarih kitaplarında Ad kavmine dair bazı bilgilerin bulunduğunu belirterek, Müslüman müelliflerin konuyla ilgili tartışmalarını ayrıntılı olarak incelemiştir. Daha fazla bilgi için bkz. Cevâd Alî, *el-Mufasssal*, I, 299-321. Ad kavmi hakkında ayrıntılı bilgi için ayrıca bkz. Sâlim, *Târihu'l-Arab*, s. 71-75; Nedvî, *age*, s. 101-146; Nebhân, *age*, s. 33-231; Kırca, Celal, “Âd” *DİA*, İstanbul, 1988, I, 333-334; Mehrân, *age*, s. 239-262.

yaratılıştta üstün kıldı.” (Araf-69). Ayrıca Necm-50’de geçen (عادًا الأولى) “ilk Âd kavmi” ifadesi, Nedvî’ye göre Âd kavminin yaşadığı tarih dilimini göstermekle kalmamakta, Sâmîlerin ilk halkası ile Birinci Ad’ların aynı kavim olduğunu ortaya koymaktadır.²⁹⁷

Nedvî’nin tespitlerine göre, Sâmîlerin gerçek ilerlemesinin, Mısır ve Babil’i işgal ettikleri dönem olan M.Ö. 2200’lerde başladığı genellikle kabul edilmektedir. Bu durumda Âd-ı Âram devrini bu tarihlerden itibaren başlatmak mümkündür. M.Ö. 1500’lerden önce yaşadığı kabul edilen Hz. Musa’dan sonra Yemen’de güçlü bir yönetimin kurulduğu dikkate alınırca, söz konusu tarihlerde Birinci Âd kavminin tarih sahnesinden tamamen çekildiği söylenebilir. Kısacası, I. Âd kavminin tarihi M.Ö. 2200’lerde başlayıp M.Ö. 1500’lerde sona ermiştir. Nitekim K.Kerim Âd kavminin Hz. Musa’dan önce tarih sahnesinden silindiğini bildirmektedir: “Ey kavmin! Doğrusu ben hakkınızda, Nuh kavminin, Âd, Semûd ve onlardan sonra gelenlerin durumu gibi, (peygamberleri yalanlayan) toplulukların başına gelen bir akıbetten korkuyorum.” (Mü’min:30-31). Âd’lar Arabistan’ın en verimli kısmı olan Yemen ve Hadramut ile Basra Körfezi kıyılarından Mezopotamya sınırlarına kadar uzanan bölgede yaşamışlardı.²⁹⁸

İkinci Ad’lar konusunda bilginler arasında bir ittifak söz konusu değildir. Cevâd Alî, Âd kavminin bu şekilde ikili bir tasnife tabi tutulmasında Necm-50’de geçen (الأولى) ifadesinin etkili olduğunu düşünmektedir. Hz. Hud’un gönderildiği kavim I.Ad olduğuna göre, ikinci Âd kavminin tespit edilmesi lüzumuna kanaat getiren bilginler bu konuda çok çeşitli görüşler ileri sürmüşlerdir. Bu görüşlerden en çok öne çıkanı, II. Ad kavmi ile yine K.Kerim’de geçen (إرَمَ ذَاتِ الْعِمَادِ) ifadesinden yola çıkarak İrem şehri veya kavmi arasında bağ olduğunu iddia eden görüştür. Cevâd Alî’nin kaydettiğine göre, bazı bilginler İrem’i, soyu Hz. Nuh’a çıkan bir şahıs olarak, bazı bilginlerse sütunlu yapıların

²⁹⁷ Nedvî, *age*, s. 104-105. Fahreddin Razi, Necm-50’deki (الأولى) ifadesinin iki türlü anlaşılabilirliğini kaydetmektedir. Buna göre söz konusu ifade, Mekke’de yaşayan ikinci Âd’lardan ayırmak için ilk Adlar anlamında kullanılmıştır. Diğer yaklaşıma göre, burada bir temyizden bahsedilemez, kastedilen Ad kavminin önce geldiğidir. Razi, ayrıca ayette geçen Ad kelimesinin okunuşu ile ilgili farklı kıraatlere de yer vermiştir. Bkz. Râzi, Fahrudin, *Mefâtihu’l-Gayb*, Dâru’l-Fikr, Beyrut, 1981, I. Basım, XXIX, 24.

²⁹⁸ Nedvî, *age*, s. 105. Kur’ân’da Ad kavminin Ahkâf’da yerleştiği ifade edilmektedir (Ahkâf-21). Kelime manası “yüksek ve meyilli kum tepesi” olan Ahkâf’ın konumu tartışmalıdır. Genel kabul, Ahkâf’ın Yemen’de, Şihr adıyla anılan mıntıkada bulunduğu yönündedir. Bununla birlikte, Oman ile Mehre arasındaki bir vadi veya Oman ile Hadramut arasında kalan geniş bir kum çölü olduğunu söyleyenler de vardır. Ahkâf’ın konumu hakkındaki diğer görüşler için bkz. Nebhân, *age*, s. 32-35.

göze çarptığı Dimeşk, İskenderiye gibi şehirlerin ismi olarak değerlendirmişlerdir.²⁹⁹ Bazıları da İrem ile Ârâm arasında bir bağ kurmaya çalışmıştır. Cevâd Alî, Batlamyus'un kitabına aldığı *Oaditae* ve *Aramaua* ile Ad ve İrem isimleri arasında bir bağ olabileceğini, söz konusu tarihçinin gösterdiği yer ile Ad kavminin yaşadığı bölgenin birbirine denk düştüğünü ifade etmektedir. Nitekim batılı arkeologların kazıları sonucu Kudüs'te ortaya çıkarılan bir Nabatça kitabede bölgenin isminin İrem olduğu tespit edilmiştir. Bugün Rem olarak bilinen yerin çok eskiden İrem olarak adlandırıldığı, Ürdün'de, Akabe Körfezi'nin doğusunda Cebel-i Rem denen bölgede yapılan kazılarla da teyit edilmiştir.³⁰⁰

Yunanlı tarihçilerin ve coğrafyacıların İkinci Âd kavmini *Oadite* şeklinde adlandırdıklarını kaydeden Nedvî, söz konusu kavmin yaşadığı bölgenin, kaynaklarda Medyen'in kuzey doğusu olarak gösterildiğini ifade etmektedir. Nedvî'ye göre Batlamyus'un Güney Arabistanlı kabileler arasında saydığı *Adremate* ve *Adite* adlı kabileler aslında Âd-i Ârâm ve Âd kavimleridir. Güney Arabistan'da ortaya çıkarılan çok sayıdaki kitabenin bu konuda önemli bir delil teşkil ettiğini kaydeden Nedvî, Aden yakınlarındaki Hisn-i Gurâb'da bulunan kitabenin, Arap topraklarında keşfedilmiş ilk Arapça kitabe olma özelliğinden başka, İkinci Ad'lara dair en eski işaret olduğunu belirtmiştir. Ona göre, söz konusu kitabenin dili Güney Arapçasına yakın olduğu için önceleri Himyerî menşeli sanılmış, fakat John Forster'ın çalışmaları sonucunda Ad kavmine ait olduğu kabul edilmiştir. Nedvî'ye göre, bu kitabenin ortaya koyduğu en önemli hakikat, Hz. Hud'un (Eber-Abir) mitolojik bir şahsiyet değil, gerçekten yaşamış biri olduğudur. Kitabeden anlaşılan bir başka husus, Ad kavminden geriye sadece Hz. Hud'un dinine bağlı olanların kaldığıdır. Söz konusu kitabeden ayrıca, Ad'ların mimarlıkta ileri gittikleri, büyük bahçelere, nehirlere ve dinamik bir nüfusa sahip oldukları anlaşılmıştır. Nedvî, Maîn bölgesinde bulunan çok sayıdaki kitabenin

²⁹⁹ Nebhân'ın "Sütunlu İrem şehri" hakkında kitabına aldığı bir değerlendirme oldukça tartışmalıdır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Nebhân, *age*, s. 120-121. İrem şehrinin diğer isimleri ve tarihçesi hakkında bkz. http://en.wikipedia.org/wiki/Iram_of_the_Pillars (25.07.07). Eski dünyanın önemli ticaret yollarının kesişme noktasında bulunan İrem'in antik kayıtlarda geçen isimlerinden Ubar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. http://observe.arc.nasa.gov/nasa/exhibits/ubar/ubar_1-5.html (25.07.07).

³⁰⁰ Cevâd Alî, *el-Mufasssal*, I, 305-306. Cevâd Alî, ayrıca Ad kavmi ile ilgili cahiliye şiirinden ve Arap hikâyelerinden örnekler vermektedir. Bkz. s. 306-310.

Minalılar tarafından yazıldığı, bu halkın yaşadığı yerin II. Ad'lara ait olduğu düşünüldüğünde, Minalıların II. Ad kavminin torunları olabileceğini kaydetmektedir.³⁰¹

b. Semud Kavmi

Kuzeybatı Arabistan'da Vâdi'l-Kurâ olarak bilinen bölgede hâkim olan Semudlular, üstün mimari bilgileri sayesinde kayalara oydukları evler, saraylar, mezarlar vb. binalarla ünlüydüler. Nitekim merkezleri olan Hicr (Medâin-i Sâlih)'de onlardan kalan eserler hâlâ ayaktadır. K.Kerim'de Hz. Salih'in kavmi olarak belirtilen Semudların ne zaman yaşadıkları tam olarak bilinemesi de, Ad kavminden sonra geldikleri kabul edilmektedir. Nedvî'ye göre Semud kavmi Hz. Musa döneminden önce tarihten silinmiştir. Zira Eski Ahit'te Kuzey Arabistan'ın meşhur kabileleri siyâsî üstünlüklerine göre sıralandıkları halde, Semud'dan bahsedilmemektedir. Ayrıca, Semudluların yaşadığı topraklarda Musa (a.s.) döneminde Medyenliler ikamet etmiştir. Nedvî, tıpkı Ad'larda olduğu gibi, Semudluların da ikinci bir nesillerinin olduğunu, Salih Peygamberin kavminin düçar olduğu helaktan kurtulanların oluşturduğu bu II. Semud kavminden tarihî kaynaklarda daha sık bahsedildiğini kaydetmektedir. Yunanlı tarihçilerin *Semudani* veya *Semudatie* şeklinde söz ettiği II. Semud kavmi bölgede Nabatîler ve Medyenlilerle yan yana yaşamışlardır. Tarihî kayıtlara göre, Jüstinyen döneminde Roma ordusuna yardımcı kuvvet olarak katılan Semudlulardan Roma tarihlerinde bahsedilmesinin sebebi, ülkelerini işgal eden Nabatîlere karşı Roma ordusunun saflarında yer almalarıdır.³⁰²

Âsur kralı II. Sargon'un bozguna uğrattığı kavimlerden bahsettiği eski bir Âsurî metinde Thamudi-Tamudi ismi geçmektedir. Ayrıca Yunan ve Roma klasiklerinde bu kavimden değişik isimlendirmeler altında bahsedilmektedir. Batlamyus'un eserinde Semud kavmi ile Ad kavminin birbirine yakın bölgelerde ikamet ettiklerinin belirtilmesi, bu konudaki Arap rivayetlerini doğrular niteliktedir. Hicaz'ın kuzeyinde, Necid, Tebük, Teymâ, Medâin-i Salih, Taif, Tur-i Sina, Safâ, Mısır ve Yemen'de pek çok Semûdî kitabe ortaya çıkarılmıştır. Genellikle kısa olan kitabelerin muhtevası bazen

³⁰¹ Nedvî, *age*, s. 144-146. Hısn-ı Gurâb'da bulunan kitabe Forster tarafından İngilizce'ye çevrilmiştir. Kitabenin bir kısmının çevirisi için bkz. *Ae*, s. 145.

³⁰² *Ae*, s. 147-155.

dinî, bazen şahsî bazen de idârî olabilmektedir. Teyma'da bulunan bazı Semûdî kitabeler, bu şehir ile Semud arasında münasebet olduğunu göstermektedir. Semûdî kitabelerin önemli bir kısmı milattan sonrasına ait, tarihî açıdan büyük bir değere sahip olmayan belgeler olsa da, eski Arap lehçeleri ve Sâmi dilleri açısından büyük önem taşımaktadır. Söz konusu kitabelerin ortaya koyduğu bir husus da, Semudluların bedevîlikten çok şehirliliğe yakın oldukları, tarım ve mimaride ileri gittikleri, ticaretle de meşgul oldukları gerçeğidir.³⁰³

Burada Corci Zeydan'ın bir çelişmesine işaret etmek gerekir. Semudluların yaşadığı bölgeyi, diğer kaynakların ittifakla naklettiği gibi, Kuzeybatı Arabistan'da bulunan Hicr (Medâin-i Sâlih) olarak gösterdiği halde, Semudî kitabelerin dilinin Güney Arapçasıyla yazılmış olması gerektiğini, çünkü Semudluların Güney Araplarına dâhil olduklarını kaydetmektedir.³⁰⁴ Oysa Cevâd Alî'nin de altını çizdiği gibi,³⁰⁵ Semud kitabeleri birisi eski, diğeri yeni olmak üzere iki farklı Semudî yazı ile yazılmıştır. Yeni Semud yazısı bölgedeki diğer yazılardan özellikle de Mûsned yazısından etkilenmiştir. Semud yazısının ayrıca Sina yazısı ile de ilişkisi vardır. Dolayısıyla Güney Araplarının geliştirdiği Mûsned yazısını kullandıkları için Semudluları Güneyli saymak isabetli değildir.

Güney Arabistan kabilelerini Arab-ı Âribe yani saf Arap görme eğilimi, bazı bilginleri, pek çok delille yarımada'nın kuzeyinde yaşadıkları sabit olan Semudluları aslen güneyli saymaya sevk etmiştir. Nitekim Semud kavminin Ad'ların bakiyesi olduğu, dolayısıyla Himyerîlerin onları kuzeye sürdükleri tarihe kadar Yemen'de ikamet ettiklerine dair rivayetler tarihsel gerçeklerle örtüşmemektedir. Zira Hz. İbrahim'den önce yaşadıkları bilinen Semudların tarih sahnesinde oldukları dönem ile M.Ö. birkaç yüzyıl önce Yemen'de hâkim olan Himyerîlerin yaşadığı dönem arasında ciddi fark söz konusudur. Mehrân, Semudluların bir zamanlar güneyde yaşadıkları halde diğer kabileler gibi kuzeye göç ettiklerine dair tezi isabetli bulmamaktadır. Ona göre, bu tür

³⁰³ Cevâd Alî, *el-Mufasssal*, I, 324-330. Sâlim'in kaydettiğine göre, bazı müsteşrikler Semudlularla mağaralarda yaşayan Hûrrîler arasında bir münasebetin olabileceğini düşünmektedir. Krş. Sâlim, *age*, s. 77. Semud kavmi ve Semudlular hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. er-Revsân, Mahmud Muhammed, *el-Kabâilu's-Semûdiyye ve's-Safeviyye-Dirâse Mukârine*, Câmiatu Meliki Suûd, Riyad, 1992; Zeydân, *el-Arabu Kable'l-İslâm*, s. 86-89; Sâlim, *age*, s. 75-77; Mehrân, *age*, s. 265-288;

³⁰⁴ Zeydân, *age*, s. 88.

³⁰⁵ Cevâd Alî, *el-Mufasssal*, I, 330.

nüfus hareketlerindeki temel saik, kurak ve verimsiz topraklardan sulak ve verimli toprakların bulunduğu bölgelere göç etmektir. Oysa bu örnekte Yemen gibi bereketli bir ülke terk edilip kuzey Arabistan'ın çorak topraklarına göç etme söz konusudur ki, tarihî gerçeklere ters düşmektedir. Ayrıca güneyden çıkan göçler çok geç bir tarihte, özellikle Ma'rib seddinin yıkılmasından sonra vuku bulmuştur. Bununla birlikte, güney Arabistanlı kabilelerin M.Ö. II. Milenyumdan itibaren kuzey Afrika'ya göç ettikleri bilinmektedir. Hatta bazı bilginler buradan hareketle, Habeşlilerin esasında Yemen'in batısından gelenler olduğunu düşünmektedir.³⁰⁶

c. Tasm ve Cedis Kabileleri

Arap kaynaklarında Ad ve Semud kabileleri gibi bu iki kabilenin isimleri de yan yana zikredilmektedir. Tasm ve Cedis kabilelerinin vatani, Basra Körfezi kıyısındaki Yemâme, Bahreyn ve Oman'ı içine alan bölge idi. İlk zamanlar iktidarı elinde tutan Tasm kabilesinin baskıcı ve zalimane yönetimi nedeniyle Cedislilerin Yemenlilerden yardım istediği, Yemen kralının da bunu fırsat bilerek bu ülkeleri kendi topraklarına kattığı belirtilmektedir. Nedvî'ye göre, Arap tarihçilerinin söz konusu işgalci Yemen kralının Tubba' Hisân olduğuna dair görüşleri hatalıdır. Zira bu iki kabilenin M.Ö. 4000-3000 tarihleri arasında en şaşaalı dönemlerini yaşadığını söyledikten sonra, M.Ö. I. Yüzyılda yaşamış olan Yemen kralını onların muasırı göstermek tarihî bir hatadır. Tasm kabilesinin tarihten silinişi Arapların hafızasında öyle yer etmiştir ki, Tasm kelimesi zamanla “yok oluş” manasını ifade etmeye başlamıştır.³⁰⁷

Cevâd Alî bazı müsteşriklerin, Yunan kaynaklarında Arabistan'ın doğusunda yaşadıkları belirtilen *Jodisitae* veya *Jolisitae* adlı kabile ile Cedis arasında bir münasebet kurduklarını kaydetmektedir.³⁰⁸

³⁰⁶ Mehrân, *age*, s. 267-268.

³⁰⁷ Nedvî, *age*, s. 158-159.

³⁰⁸ Cevâd Alî, *el-Mufasssal*, I, 339. Tasm ve Cedis kabileleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Sekkâl, Deyzîre, *el-Arab fi'l-Asri'l-Câhili*, Dâru's-Sadâkati'l-Arabiyye, Beyrut, 1995, I. Basım, s. 32-35; Sâlim, *age*, s. 77-79; Nedvî, *age*, s. 158-160; Zeydân, *age*, s. 89-90; Önkâl, Ahmet, “Cedis”, *DİA*, VII, 213-214.

d. Cürhüm Kabilesi

Şeceresi bilginler arasında tartışmalıdır. Bazıları onları Sâmîlerin en eski halkası olarak görürken, bazı bilginler ise Kahtânî (güneyli) saymaktadır. Bu iki görüş arasını uzlaştırmaya yönelik üçüncü tez ise, tıpkı Ad'lar ve Semudlularda olduğu gibi, I. ve II. Cürhümler³⁰⁹ şeklinde bir ayırım yapılmasını savunmaktadır. Buna göre, Ad kavminin çağdaşı olan I. Cürhüm, Sâmîlerin ilk halkasından gelmekteyken, Hz. İsmail'in komşusu ve akrabası olan II. Cürhüm, Kahtan'ın oğluydu. Kahtan'ın diğer oğlu olan kardeşi Ya'rub Yemen'i ele geçirdiğinde o da Hicaz'ın efendisi olmuştu.³¹⁰

Hz. İbrahim oğlu İsmail'i ve eşi Hacer'i Hicaz'a getirdiğinde orada Cürhümler ikamet etmekteydi. Arap kaynaklarına göre, Hz. İsmail Cürhümlü bir hanımla evlenmişken, Eski Ahit'e göre onun eşi bir Mısırlı idi. Nedvî bu farklılığın gerçekte sathî olduğunu, zira Sâmîlerin ilk halkasından olan Cürhümlerin o tarihte Mısır'ı elinde tuttuğu göz önüne alındığında, Hz. İsmail'in bir Cürhümlü veya Mısırlı ile evlenmesi eşdeğer olmaktadır.³¹¹

Rivayetlere göre Kâbe'nin inşasında İsmailoğullarına yardım eden Cürhümler, Hz. İsmail'den bir nesil sonra Kâbe'nin yönetimini ele geçirdiler. Önceleri Hz. İsmail'in tebliğ ettiği tevhit inancını benimserken, daha sonra yoldan çıkan Cürhümler Kâbe'ye getirilen hediyeleri çaldılar, hac için gelenlere eziyet ettiler ve her türlü saygısızlıkta bulundular. İslam kaynakları, Cürhümlerin bu azgınlıkları nedeniyle, burun kanaması (ruaf) illeti ile cezalandırıldıklarını ve bir kısmının bu şekilde helak olduğunu kaydetmektedir. Güneydeki Seylu'l-Arim felaketi nedeniyle Hicaz'a göç eden Huzâa ve

³⁰⁹ Nedvî'nin kaydettiğine göre, Cürhüm veya onu andıran bir isim Tevrat'ta geçmediği için, bazı Avrupalı bilim adamları Yoktan'ın oğullarından Yerah ile Cürhüm arasında ilişki kurmaya çalışmışlardır. Ona göre buradaki karışıklık, Arapça ve İbranicedeki "y" harfi ile Latince ve Yunancadaki "j" harfinin birbirine dönüşebilir olmasından ve Kitab-ı Mukaddes'in Yunanca ve Latince'den tercüme edildiği tüm Avrupa dillerinde *Yarih* kelimesinin bu nedenle *Jerah* veya *Jarih* şeklinde yazılmasından kaynaklanmaktadır. Bu yazılışıyla Jerah ve Jurham birbirine çok yakın görünmektedir. Oysa bunların aynı kelime olduğunu söylemek ciddi bir hatadır. Çünkü K.Mukaddes'teki kişi ve yer adları Arapçaya Yunanca ve Latince'den değil, İbraniceden geçmiş olup, "cim" ile "y" harflerinin birbirine dönüştüğüne dair bir bilgi mevcut değildir. Ayrıca, Yerah Cürhüm olarak kabul edilirse, Ya'rub'un menşei hakkında ne söylenecektir? Aynı dilde ve aynı ülkede, bir ismin (Yerah) eşit derecede yaygın iki telaffuzunun (Ya'rub ve Cürhüm) olması düşünülemez (Nedvî, *age*, s. 176, 30 no'lu dipnot).

³¹⁰ Nedvî, *age*, s. 156.

³¹¹ *Ae*, s. 157.

Kinâne kabileleri tarafından yenilgiye uğratılan Cürhümler, rivayetlere göre, Haceru'l-Esved'i söküp bir yere gömdükten ve Zemzem Kuyusu'nu kapatıp yerini belirsiz hale getirdikten sonra, tekrar ilk yurtları olan Yemen'e gitmişlerdir. Burada bir sel musibeti ile helak oldukları söylenen Cürhümlerin ismine daha sonraki dönemlerde rastlanmamaktadır.³¹²

e. Amâlika

Tarihçilerin kadim Araplar olarak tanımladıkları Amâlika isminin aslı kesin olarak bilinemese de, Hicaz'ın kuzeyinde ve Sina yarımadasında yaşayan halklar için verilen isim olduğu bilinmektedir. Zeydân'a göre kelimenin aslı, Akabe yakınlarında ikamet eden bir Arap kabilenin isminden bozulmak suretiyle -Tevrat'ın nakline göre- Babillilerin ifadesiyle Mâlîk veya Mâlûk'tur. Yahudiler bu isme halk veya millet anlamına gelen (عم) kelimesini ilave etmişler ve söz konusu kavim bundan sonra (عماليق) olarak isimlendirilir olmuştur. Daha sonra bu ifade pek çok eski Arap kabilesi için de kullanılmıştır. Amâlika biri Irak'ta diğeri Mısır'da olmak üzere iki devlet kurmuşlardır. Irak'ta kurdukları devlete dair en eski kayıt, M.Ö. IV. Yüzyılda yaşamış olan Keldânî asıllı tarihçi Perossus'un kitabında verdiği listede geçmektedir. Özellikle başlangıç kısmı abartılı bulunan listede 9 Arap kralının toplam 245 sene hüküm sürdüğünden bahsedilmektedir. Zeydân, Keldânî devletinden sonra ve Âsur devletinden önce zikredilen bu dönemin, tarihçilerin I. Babil sülalesi olarak adlandırdıkları Hammurabi imparatorluğu (M.Ö.2460-2081) dönemi olduğunu düşünmektedir.³¹³

Amâlika'nın Mısır'da kurmuş olduğu devlete dair kayıtlar bizzat Mısır belgelerinde yer almaktadır. Daha önce işaret ettiğimiz gibi, Mısır tarihinde iki asra yakın hüküm süren Hiksos sülalesi Sâmi asıllıdır. Hiksos, "çoban krallar" anlamında Yunanca bir kelimedir, Mısırlılar ise ülkelerini işgal eden Amâlika'ya "Şaso" yani bedevî ismini vermişlerdi. Son araştırmalar, Mısır'da demir çağının Sâmi'lerin gelişi ile

³¹² Önkal, Ahmet, "Cürhüm" *DİA*, İstanbul, 1993, VIII, 138. Nedvî, İslamiyetten sonra bazı Cürhümlerin isimlerinden bahsedildiğini kaydetmektedir. Bunlardan Ubeyd b. Şârih adlı bir Cürhümlü, rivayetlere göre Yemen'den gelip Hz. Peygamber'in huzurunda Müslüman olmuştur. Muaviye dönemini görmüş olan Ubeyd'in eski kavimlerin tarihi konusunda bilgili olması nedeniyle, Muaviye onun sözlü nakillerini kayıt altına aldırıştır (Nedvî, *age*, s. 157).

³¹³ Zeydân, *age*, s. 54-56. Zeydân, Hammurabi devletinin Arap karakterli olduğu iddiasını maddeler halinde ispatlamaya çalışmıştır. Ayrıntılar için bkz. s. 68-72.

başladığını ortaya koymuştur. Yani Mısır'da demirin işlenerek çeşitli aletlerin ve silahların yapılması Sâmililerin getirdiği bir yeniliktir. Bu durumda Mısır'daki Sâmi etkisi, sadece belli bir dönem yönetimi ellerinde tutan Hiksos sülalesi ile sınırlı değildir. Bu dönemden çok öncesine giden ilişkiler söz konusudur. Nitekim Zeydan'ın da işaret ettiği gibi, eski Mısırlılar ülkelerine göç eden Sâmililerin tek bir millet olmadıklarının farkındaydılar. Bunun için bedevî kabilelere “Şaso” ismini vermişler, diğer kabilelere ise “halk, millet” anlamına gelen “Amu” adını vermişlerdir. Mısır'a gelen bedevî kabileler, bugün olduğu gibi, Mısır'ın doğusunda Nil ile Kızıldeniz arasında kalan çöl bölgesinde sürekli hareket etmekteydiler. Hatta Sina yarımadası ve Irak'taki bedevî kabilelerle irtibat halindeydiler.³¹⁴

Cevâd Alî, İslam kaynaklarında Amâlîka'ya dair rivayetlerde Yahudi damgasının açık bir şekilde görüldüğünü kaydetmekte ve bunun sebebinin, Yahudilerin Mısır'dan çıkıp Filistin'e doğru giderken sürekli Amâlîka ile savaşmak zorunda kalmalarına bağlamaktadır. Nitekim İsrailoğullarının bu kavme karşı duydukları kin, İbranilerin ilk kralı olan Saul'ün şu sözlerinden açıkça anlaşılmaktadır: “Her şeye egemen Rab diyor ki: İsraililere yaptıkları kötülükten ötürü Amalekliler'i cezalandıracağım. Çünkü Mısır'dan çıkan İsraililere karşı koydular. Şimdi git, Amalekliler'e saldır. Onlara ait her şeyi tümüyle yok et, hiçbir şeyi esirgeme. Kadın, erkek, çoluk çocuk, öküz, koyun, deve, eşek hepsini öldür.” (I. Samuel 5: 2-3). Cevâd Alî'ye göre işte bu kin, Amâlîka'nın Sâmililerin soy listesinden çıkarılmalarına yol açmıştır. Ayrıca Amâlîka'nın İsrailoğullarınca Arap kabileleri arasında zikredilmemeleri de onların Arap olmadıklarını göstermez. Nitekim İsrailoğulları Arap niteliğini sadece (أعراب), yani bedeviler için kullanmaktaydılar. Amâlîka onların gözünde Kahtânilerden ve İsmailoğullarından daha eski bir kabile idi.³¹⁵

İslam tarihçileri Amâlîka'nın başlangıçta Babil çevresinde otururken, Babil kulesinin yıkılmasıyla birlikte Hicaz'a göç ettiklerini, oradan da Necid, Teymâ, Umân, Bahreyn, Irak, Suriye Filistin, Mısır ve İfrikiyye (Tunus) bölgelerine yayıldıklarını

³¹⁴ Zeydân, *age*, s. 74-75. Mısır tarihinde Hiksoslar dönemi için bkz. Edîb, Semîr, *Târîhu ve Hadâratu Misra'l-Kadîme*, Mektebetu'l-İskenderiyye, İskenderiye, 1997, s. 141-149;

³¹⁵ Cevâd Alî, *el-Mufasssal*, I, 346-347. Nitekim Sayılar 24: 20'de Amaleklilerin (Amâlîka) dünyanın en eski kavmi olduğu belirtilmektedir.

kabul etmektedirler. Rivayetlere göre, Babil kulesinin yıkılmasından sonra insanların konuştuğu diller karıştırılınca, tanrı tarafından Amâlika'ya Arapça öğretilmiş, böylece tekrar konuşmaya başlayan ilk millet Amâlika olmuştur. Arap tarihçileri Tevrat'ta geçen dillerin karıştırılması hikâyesine bu eklemeyi yapmak suretiyle K.Mukaddes'in ilk millet dediği ve kendilerinin de saf Arap kabul ettikleri Amâlika'ya diğer milletler arasında öncelik vermişler ve buna bağlı olarak da Filistliler, Kenanlılar ve Mısırlılar gibi eski kavimlerin Arap asıllı olduklarını iddia etmişlerdir. Tarih kitaplarındaki rivayetlere göre, Hz. İsmail Amâlika'ya peygamberlik yapmış ve Tevrat'ta Mısırlı olduğu bildirilen ilk karısını da bu kavimden almıştır. Hz. Yusuf ise Amâlika'ya mensup bir firavun zamanında Mısır'a götürülmüştür. İslam tarihçileri ayrıca, Amâlika'yı Kudüs'ün kurucuları ve Hicaz'ın ilk sakinleri olarak kabul etmişlerdir.³¹⁶

Yukarıda, Akkad çivi yazılarında geçen Meluhha'nın konumunun tartışmalı olduğu kaydedilmişti. Erdem'in bildirdiğine göre, XX. Yüzyılın başlarında bir grup bilim adamı, aralarındaki şekil benzerliğinden hareketle Meluhha ile Amalek'i aynı ismin değişik telaffuzları olarak kabul etmişler, ancak delil yetersizliğinden dolayı kesin bir sonuca varamamışlardı. Meluhha'nın konumuyla alakalı başka tezler de ortaya atılınca bu görüş şüpheyle karşılanır olmuştu. Fakat Erdem'e göre "tipik bir Sâmi kelime olan Meluhha Akkad dili açısından incelendiğinde, kökünün milh "tuz" (Ar. *milh*, İbr. *melah*) ve sözlük anlamının da "tuz ülkesi" olduğu görülmektedir. Bu durum ise delilsizliğinden dolayı şüpheyle karşılanan eski tezi desteklemektedir. Çünkü Eski Ahid, Amalek kavminin anayurdu olan Edom ülkesinde adı *Ge Amelah* (Ge-ha-Melah, "tuz vadisi") olan önemli bir vadiden bahsetmekte (II. Samuel 8: 13, I. Tarihler 18: 2 vd.) ve bugün de yine aynı bölgede yerli Arapların Vadi'l-Milh (tuz vadisi) dedikleri bir vadi bulunmaktadır. Edom'un kuzeyinde yer alan Lut gölünün (Ölü Deniz) yine Eski Ahid'de kullanılan en eski adı ise *Yam Amelah* (Yam-ha-Melah) "tuz denizi"dir (Tekvin 14: 3, Sayılar 34: 3 vd.). Dünyanın en tuzlu suyuna (%25) sahip olan bu denizin çevresi de, Hz. Lut'un arkasına bakan karısının tuzdan direk haline gelmesi gibi efsanelerin (Tekvin 19: 26) doğmasına sebep olan, çeşitli şekillerde billurlaşmış tuz kümeleriyle kaplıdır. Dilbilimi açısından aynı kelime oldukları şüphe götürmeyen *meluhha* ile

³¹⁶ Erdem, Sargon, "Amâlika", *DİA*, III, 557-558.

amalek, *amelah* ile birleşmekte ve Kızıldeniz çevresi gibi tuzlu yerlerde aranması ileri sürülen Meluhha'nın Edom dolaylarında olabileceğini ortaya koymaktadır.³¹⁷ Bu durum ise Arap tarihi açısından büyük önem taşımaktadır. Çünkü III. Binyıl çivi yazılı tabletlerinde “kara başlı adamlar” şeklinde tanımlanan Meluhhalılar'ın çöl güneşiyle yanmış bedevî Amalekliler olduklarının ortaya konulması, Araplar'ı dünyanın en eski milletlerinden biri durumuna getirecek ve bugün kendilerine üzerinde yaşama hakkı tanınmayan Filistini'in de anavatanları olduğunu gösterecektir.”³¹⁸

2. el-ARABU'L-ÂRİBE

Bazı nesep bilginleri Arab-ı Ârîbe'yi yukarıda ele aldığımız Arab-ı Bâide'nin devamı olarak görmektedirler. Bu konuda eski kaynaklarda verilen bilgilere itimat edilmesini zorlaştıran en önemli faktör, hiç kuşkusuz nesep bilginlerinin birbirini tutmayan ifadeleridir. Yukarıda Arab-ı Bâide'den sayılan Cürhüm'ü bazı nesep bilginleri Arab-ı Ârîbe olarak kabul etmekte ve bütün güney Araplarını bu kabilenin soyundan çıkarmaktadır. Ayrıca Amâlika'yı en eski Arap kabilesi kabul ettikten sonra Kahtân veya oğlu olduğu söylenen Ya'rub'un ilk defa Arapça konuşan kişi olduğu söylenmektedir. Buna benzer birçok çelişkili ifadeye rastlanılan nesep kitaplarında en fazla dikkat çeken bir olgu da, Arap kabilelerinin nesepleri ile ilgili verilen bilgilerin Tevrat'ta verilen soy listeleriyle neredeyse tamamen örtüşmesidir. Bu hususa dikkat çeken Cevâd Alî, bazı nesepçilerin Tevrat'taki isimlere Arapça isimler ilave ederek, araya Hud, İsmail gibi peygamber isimlerini sıkıştırarak Adnânîlerle rekabete girdiklerini düşünmektedir. Hz. Peygamber'in Adnânî olarak kabul edilmesi ve soyunun

³¹⁷ Nitekim de Goeje da aynı fikri paylaşmaktadır. Hubert Grimm'e nisbet edilen görüşün özeti şudur: “Meluh adı Tevrat'taki Amalek (Amlûk adının mükesser cem'i) adına bağlıdır. Arapçada çok görüldüğü gibi, kelimenin başına bir ayn ile sertleştirilmiş bir sedalı (sesli) getirilmiş, kaf da emsali görüldüğü gibi, Sümer dilinin gayn'ına benzer bir nefes sesi ile temsil olunmuştur. İşte bu suretle, Tevrat'ın ‘kavimlerin ilki’ diye saydığı Amalek kavminin mevcudiyeti, M.Ö. 3000-2500 yılları arasındaki Arabistan'a ait olmayan kitabeler ile teyit edilmiş bulunuyor.” Bkz. de Goeje, “Arabistan (Tarih)” *İA*, I, 486. Müsteşrikler tarafından hazırlanan İslam Ansiklopedisi'nin Arabistan maddesini yazan Hollandalı ünlü doğubilimci De Goeje'nin hayatı ve çalışmaları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Bedevî, Abdurrahman, *Mevsûatu'l-Musteşrikîn*, Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, Beyrut, 1993, III. Baskı, s. 230-237; http://en.wikipedia.org/wiki/De_Goeje (21.08.07).

³¹⁸ Erdem, *agmd*, s. 558.

Hz. İsmail'e kadar çıkması, Yemen'li nesepçileri güney Arabistan'lı peygamber bulmaya sevketmişti.³¹⁹

Nesep bilginlerinin Adnânî-Kahtânî çekişmesinde oynadıkları rol hususunda Cevâd Alî ile paralel düşünen Berrû, Kahtân ismi üzerindeki belirsizliğe dikkat çekmektedir. Bu bir kabilenin adı mıdır, yoksa önceden bir yer ismi olduğu halde zamanla orada oturanlara verilmiş bir isim midir?³²⁰ Ona göre, deliller yeterli olmadığı için bu soruya kesin bir cevap verilemez. Ayrıca, cahiliyede birilerinin kendisini Kahtân'a nispet ettiği de kesin değildir. Keza K.Kerim'de buna dair bir işaret bulunmamaktadır. İslamî döneme yakın cahiliye şiirinde övünme babında bazı şiirler varit olmuşsa da, alanın uzmanlarının işaret ettiği gibi, övünme ve hiciv muhtevalı şiirler diğerlerine göre daha fazla şüpheli olduğu için bunlarla istidlal edilmesi isabetli değildir. Ayrıca Kahtânîlerin aslî vatanı da tartışmalıdır. Bazıları onların kuzeyden (Dicle ve Fırat boylarından) geldiğini söylerken, bazı bilginler ise onları yarımadanın güneyinde yaşayan orijinal Araplar kabul ederek, diğer Sâmî göçlerin de buradan çıktığını düşünmektedir.³²¹

3. el-ARABU'L-MUSTA'RİBE

Genel kabule göre, Adnân'a nispet edildikleri için Adnânîler veya onun oğlu Maad'e nispeten Maaddîler olarak bilenen kuzey Arapları sonradan Araplaşmışlardır. Adnânîlerin aslen Arap olarak kabul edilmemelerinin sebebi, nesepçilerin ittifakıyla soyun ulaştığı en büyük ata olan Hz. İsmail'in babası Hz. İbrahim'in Keldânî asıllı olmasıdır. Burada Müslüman âlimlerin Tevrat'tan etkilendikleri açıkça görülmektedir. Zira Tevrat'ın Keldanilerin Ur şehrinde doğduğunu söylediği Hz. İbrahim'in kimliği, Araplar söz konusu olduğunda yabancı bir karaktere bürünürken, İbraniler söz konusu olduğunda soyun en büyük atası olarak önem kazanabilmektedir. Müslüman bilginlerin Hz. İsmail'in Hicaz'da yerleşerek orada çok önceden beri bulunan Cürhümlüler ile ilişkisi noktasında söyledikleriyle, Tevrat'ta Hicaz (veya Mekke) adından asla

³¹⁹ Cevâd Alî, *el-Mufasssal*, I, 355-356.

³²⁰ Cevâd Alî, nesepçilerin Tevrat'ta geçen Yoktan (Kahtan) isminin anlamı üzerinde değişiklik yaparak Kahtânîlere güç kazandırma amacını güttüklerini düşünmektedir. Buna göre, kelimenin orijinal anlamı "küçük" olduğu halde, nesepçiler anlamı tersine çevirerek "cebbâr (zorba, heybetli)" haline getirmişlerdir (Cevâd Alî, *age*, s. 356).

³²¹ Berrû, *Târihu'l-Arabi'l-Kadîm*, s. 56-57.

bahsedilmeyerek, Hz. İbrahim'in İsmail ve Hacer ile göçü hakkında söylenenler arasında ciddî bir fark söz konusu değildir. Bilginler Cürhüm'ün aslen Yemen'li olduğunu söyleyerek kuzeylilerin saf Arap olmadıkları yönündeki tezlerini pekiştirmişlerdir.

Adnânîlerin nesep listeleri de Kahtânîlerde olduğu gibi, tartışmalıdır. Hz. Peygamber'in soyu Adnân'a dayandırıldığı için nesepçilerin titiz davrandıkları görülmekle beraber, yukarıda değinilen güneyli-kuzeyli çekişmesi sebebiyle, listelere bazı yabancı isimler girmiş, eski ataların yaşamları hakkında abartılı ifadelere başvurulmuş ve pek çok şüpheli isim listeye alınmıştır. Dolayısıyla, muhakkik bilginler Adnânîlere dair soy listelerinde itimat edilecek sınırı Adnân veya oğlu Maad olarak belirlemişler, bunlardan yukarıda zikredilen atalar hususunda dikkatli olmak gerektiğini ifade etmişlerdir. Ayrıca, Hz. Peygamberin Adnân ve Maad'dan yukarısını saymaktan ashabını men ettiği ve nesepçilerin çoğunlukla yalancı olduklarını söylediği rivayet edilmiştir.³²²

4. ADNÂNÎ-KAHTÂNÎ ÇEKİŞMESİNİN ARKA PLANI

Yukarıda, nesepçilerin Kahtânîlerin soy listelerine Adnânîlere nazire olmak üzere bazı peygamber isimlerini ilave ettiklerinden bahsedilmişti. Burada, güneyli nesepçilerin kapıldıkları rekabet hissinden başka nedenler de söz konusudur. Ahmed Emin'e göre güneyli-kuzeyli çekişmesi, aslında medenî-bedevî rekabetine dayanmaktadır. İki grup arasında zamanla gelişen bazı olaylar da düşmanlığı artırmıştır. Nesepçilere göre Medine'deki Evs ve Hazrec Kahtânî, Mekke halkı ise Adnânî idi. Hz. Peygamber Adnânîlerden olduğu için güneyliler kendilerini üstün göstermek veya en azından rakiplerine karşı dengeyi sağlamak için, İslam'dan önceki tarihlerini abartılı bir biçimde sunma ihtiyacı hissetmişlerdir. Bazen soylarını Adnân'a hatta Hz. İsmail'e dayandırmak için pek çok nesep listesi ihdas etmişler, bazen de Adnânîleri Arapların tasnifinde en son sıraya yerleştirme çabasına girişmişlerdir.³²³

³²² el-Kalkaşendî, Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Alî, *Kalâidu'l-Cumân fi't-Ta'rîf bi Kabâili Arabi'z-Zemân*, thk. İbrahim el-Ebyârî, Dâru'l-Kitâbi'l-Mısırî, Kahire, 1982, II. Basım, s. 108.

³²³ Emin, *Fecru'l-İslâm*, s. 6.

Mekke-Medine mücadelesinin Hz. Peygamber'den sonra Ensar-Muhacir mücadelesi olarak devam ettiğini kaydeden Cevâd Alî, Ensar adının zamanla, neredeyse bir soy anlamında algılanmaya başladığına dikkat çekmektedir. Ona göre Ensar nitelemesi ile tedvîn asrı arasında uzun bir zaman dilimi olsaydı, belki de bu kelime bir nesep terimi olarak dile yerleşecekti. Medine'nin Yemen menşeli kabilelerini bu derecede soylarıyla övünmeye iten en önemli faktörlerden biri, hiç kuşkusuz Hassân b. Sâbit gibi Yemen asıllı şairlerdir. Cevâd Alî, Mekke-Medine veya Kureyş-Yemen mücadelesinin sonraki asırlarda da devam ettiğine dair bazı örnekler vermektedir.³²⁴

Adnânî-Kahtânî çekişmesini medenî-bedevî mücadelesine bağlayan görüşle ilgili olarak, Cevâd Alî'nin ortaya koyduğu eleştiri yerindedir. Nitekim ona göre, bu konuda kesin bir şey söylemeden önce, Adnânî ve Kahtânî kabilelerin sosyal yaşantılarını, değişik zaman dilimlerinde yaşadıkları yerleri vb. bilgileri ihtiva eden listelere ihtiyaç vardır. Ancak bu tür bir çalışma yapıldığında söz konusu ayırımın isabetli olup olmadığı anlaşılabilir. Ayrıca, cahiliye ve İslâmî dönem kaynaklarında bu mücadelenin izleri takip edilmelidir. Cevâd Alî'ye göre, söz konusu çekişme ile ilgili cahiliye kaynaklarında herhangi bir işarete rastlanamamıştır. İslâmî dönemde ise ilk defa Hassân b. Sâbit'e izafe edilen bazı şiirlerde görülmektedir. Mekke'ye karşı Medîne'nin yılmaz bir savunucusu olan Hassân'ın şiirleri Kahtânîler tarafından Adnânîlere karşı övünme vesilesi olarak kullanılmıştır. Cevâd Alî, bununla birlikte Hassân'a nisbet edilen pek çok şiirin ona ait olamayacağı kanaatindedir.³²⁵

Nesep bilginlerinin aktardıkları bilgiler pek çok açıdan eleştirilmiştir. Eleştirilerin odak noktasını, söz konusu rivayetlerin iç tutarsızlığının oluşturduğu görülmektedir. Mesela, Sebe'nin güney Araplarının atası Kahtân'ın torunu olduğunu belirten bilginler, aynı zamanda Sebelilerin önceleri yarımadanın kuzeyinde yaşadığını söyleyebilmektedirler. Adnânî-Kahtânî ayırımının sıhhatini etkileyen bir husus da, söz konusu ayırıma dair K.Kerim'de herhangi bir işarete rastlanmaması, aksine bütün Arapları Hz. İbrahim ve oğlu Hz. İsmail'e nisbet eden ifadelerin bulunmasıdır. Ayrıca,

³²⁴ Cevâd Alî, *el-Mufasssal*, I, 483-485.

³²⁵ *Ae*, I, 486-487. Hassân'a nisbet edilen şiirlerden konuyla alakalı olanlarını tek tek ele alıp inceleyen Cevâd Alî, üslup ve muhteva açısından değerlendirdiği şiirlerin Hassân'a ait olup olamayacağını tartışmıştır. Bkz. s. 487-492.

ne Hz. Ali ile Hz. Muaviye arasındaki mücadeleden ne de Hz. Ömer'in devlet yardımlarını dağıtırken dikkate aldığı kabile cetvellerinde bu türden bir ayırıma rastlanmaktadır. Yemen ve Yemen'li ifadelerinin Emeviler döneminde anlam dairesini genişlettiği düşünülürse, cahiliye döneminden öncesine giden bir ayırımın varlığından söz etmek güç olacaktır.³²⁶

Adnân ve Kahtân isimleri bir yana, Adnân'ın torunu Nizâr hakkında bile şüphe söz konusudur. Babası Maad'ın ismine cahiliye şiirinde ve Yunan klasiklerinde rastlanırken, Nizâr ismi bu kaynaklarda geçmemektedir. Hz. İsmail'den Maad'a kadar zikredilen isimlerin Arapça olmaması, bunların Yahudilerden alındığı fikrini desteklemektedir. Maad'dan sonrakilerin Arapça isimlere sahip olmaları da nesep listesinin Maad'dan sonraki kısmına itimat edilebileceği yönünde değerlendirilmiştir. Bazı bilginler, özellikle hicrî ikinci asrın sonlarına doğru tedvin edilmeye başlanan nesep listeleri üzerinde, o tarihlerde Müslümanlar arasında yayılmakta olan israiliyat nevinden rivayetlerin etkili olduğunu düşünmektedir. Bilhassa Yemen'li nesepçiler bu israiliyattan da istifadeyle, Mekke ile aralarında İslam öncesine uzanan mücadelede kendilerini üstün göstermek gayretine sarılarak kuzeylileri sonradan Araplaşmış olmakla itham etmişlerdir.³²⁷

Adnânî-Kahtânî çekişmesi üzerinde fikir yürütebilmek için, meselenin İslâmî dönemde ele alınış biçiminin incelenmesini gerekli gören Cevâd Alî, nesep kayıtlarını tutan, bunları derleyen ve bir kitapta derc edenlerin, asabiyet sahibi olmalarından başka, içinde buldukları dönemin siyasî ve sosyal havasından etkilendiklerini kaydetmektedir. Dolayısıyla bu konudaki rivayetleri değerlendirirken; nesepçileri etkileyen sosyo-psişik ve siyasal şartları çok iyi tahlil etmek gerekir. Cevâd Alî'nin verdiği bir örnek meseleyi bütün açıklığıyla ortaya koymaktadır: “Kelb kabilesi Muaviye'nin Kelb'li bir kadınla evlenmesi nedeniyle, oğlu Yezid ve Mervân b. el-Hakem zamanında saygın bir konuma yükselmişti. Sadece Kelb değil, ona destek veren diğer kabileler de Kureyşli olan halifelerin yakınlığını elde etmişlerdi. Kureyş kabilesi de daha üstte Kays'a bağlı olduğu için, bu durum öteden beri Kelb'e düşmanlığı bilinen

³²⁶ Berrû, *age*, s. 55-56.

³²⁷ *Ae*, s. 59-60.

Kays'ın öfkelerini celbetmişti. İşte bu dönemde Kays kelimesi; Maad, Nizâr ve Mudar ile, Kelb kelimesi ise Yemen'le eşanlamlı hale gelmişti.”³²⁸

Adnânî-Kahtânî çekişmesi hakkında son olarak bazı müsteşriklerin ortaya attıkları iddiaları ele alalım. Bir kısım müsteşrikler, nesep listelerinin Yemen-Mudar mücadelesinin iyice gün yüzüne çıktığı Emeviler döneminde oluşturulduğunu söyleyerek, bunlara itimat edilemeyeceğini savunmuşlardır. Bazı müsteşrikler ise, söz konusu nesep listelerinin sabit ilmi gerçeklere uygun olmadığını, çünkü Arap soybiliminin ataerkil sisteme dayandığını, oysa bu sistemin Arap yarımadasında ancak, anneyi temel alan totem inancının sona ermesinden sonra görüldüğünü iddia etmişlerdir. Bu durum sadece Araplara mahsus değildir, diğer antik toplumlar da aynı aşamalardan geçmişlerdir. Araplarda görülen kısa süreli evlilikler ve bir kadının birden fazla erkekle evlenebilmesi gibi adetler, nesep listelerinin baba esasına göre düzenlenmesini zorlaştıracak hususlardır. Müsteşriklerin Arapların totem inançları ve evlilik sistemleri ile ilgili söylediklerini isabetli bulmayan Berrû, iddia edilen hususların tarih öncesinde kaldığını, nesep ayrışmalarının ise çok sonradan meydana geldiğini kaydetmektedir. Bununla birlikte, Berrû Arapların totemle ilgili inançlarının kabile sisteminde etkili olmasa da, kabile isimlerinin seçilmesinde etkili olduğunu düşünmektedir. Özellikle Kelb, Esed, Nemir, Fehd, Leys gibi hayvan totemleri aynı zamanda birer kabile ismidir. Ayrıca Sebe, Gassân, Oman, Hadramut gibi kabile isimleri kabilenin kurucu atasının ismi olabileceği gibi, bir kent veya belde hatta put ismi bile olabilir. Aradan uzun zaman geçtiği için, nesepçiler bu isimleri gerçek şahıslar gibi telakki edip, bunlara çeşitli nesiller, soy ve batınlar izafe etmişlerdir.³²⁹

VIII. İSLAM'DAN ÖNCE ARABİSTAN (SİYASİ TARİH)

1. GÜNEY ARABİSTAN'DA KURULAN DEVLETLER

Araplarla ilgili değişik taksimlere değindikten sonra, Arabistan'da kurulmuş olan devletlere kısaca değinmek faydalı olacaktır. Arabistan tarihi ile ilgili temel kaynakların başında, hiç kuşkusuz yarımadanın farklı bölgelerinde ortaya çıkarılan

³²⁸ Cevâd Alf, *el-Mufasssal*, I, 494-495.

³²⁹ Berrû, *age*, s. 61-62. Arap kabilelerinin geçmişte ve bugünkü bölümlenişi ve yerleşimi hakkında özet bir çalışma için bkz. de Goeje, M. J., “Arabistan (Etnoğrafya)” *IA*, I, 481-486.

kitabeler gelmektedir. Ayrıca Arabistan'la bir şekilde tarihsel bağa sahip çeşitli milletlerin (Babil, Mısır, Âsur, İran, İbrani, Yunan, Roma vs.) edebî ve kültürel miraslarından bugüne ulaşanların da büyük önemi vardır. Güney ve Kuzey Arabistan kitabelerine Sâmi diller bölümünde değinileceği için burada ayrıntıya girilmeyecektir. Ayrıca, Adnânî-Kahtânî çekişmesi şeklinde kendisini gösteren güney-kuzey mücadelesinin dille ilgili de yönleri bu bölümde ele alınacaktır.

Arabistan yarımadasındaki en eski devletler güneyde kurulan Maîn, Sebe, Kataban, Hadramut, Evsan, Ma'rib krallıklarıdır. Kuzeyde ise Nabat, Tedmür, Gassan, Hire ve Kinde devlet ve emirlikleri tarih sahnesindeki yerlerini almışlardır.

a. Maîn Krallığı

Bilim adamlarının tespitine göre M.Ö. 1300'lerde ortaya çıkan Maîn Devleti, Negrân ile Hadramut arasındaki verimli ve düz bir oavadan ibaret olan Cof (Cevf) bölgesinde kurulmuştur. Maîn³³⁰ devletinin harabeleri bugün Cof'un güney kısmında yer almaktadır. Bölgede, özellikle Halevy ve Glaser'ın gayretleri sonucu ortaya çıkarılan pek çok sayıdaki kitabelerden hareketle bazı Maîn krallarının isimleri tespit edilebilmişse de, kronolojik bir sıralama yapmayı mümkün kılacak bilgilere ulaşamamıştır. Kitabelerde tespit edilen bazı kralların isimlerinin sonuna eklenen "el" takısı, Arabistan'ın en eski tanrılarında El'in burada bulunduğunu göstermektedir. Ayrıca Maînlilerin millî tanrıları olan Vedd'e tapındıkları da araştırmalar sonunda ortaya çıkmıştır.³³¹

Maînlilerle ilgili en eski bilgilere Diodorus, Sicilus, Strabon, Plinius, Eratosthenes ve Batlamyus gibi klasik tarihçi-coğrafyacıların eserlerinde rastlanmaktadır. Tevrat'ta geçen Meunlular'ın (I. Tarihler 4: 41) kuzey bölgelerinde yaşayan Maînliler olduğu iddia edilmiştir. Maînlilerin en önemli gelir kaynakları

³³⁰ Daha önce de ifade edildiği gibi, Sümer metinlerinde geçen Magan şehri ile Maîn (Maan, Minea) arasında ilişki bulunduğu söylenmiştir. Sümer metinlerinin tarihinin M.Ö. 2000'lerden öncesine gittiği düşünülürse, bu tarihten yaklaşık bin yıl sonra ortaya çıktığı söylenen Maîn devletinin Magan şehri ile irtibatlandırılması doğru olmayacaktır. Ayrıca, Sümer metinlerinde Magan'la birlikte zikredilen Meluhha'nın kuzey-batı Arabistan'da bulunduğu dair bazı kanıtlar mevcuttur. Ayrıntılı bilgi için bkz. Sâlim, *age*, s. 119. Hitti de Sümer-Babil kaynaklarında geçen Magan ile Petra yakınlarındaki ticaret merkezi Maan 'ın aynı olmadığı görüşündedir (Kırş. Hitti, *History of the Arabs*, s. 52).

³³¹ Susa, *age*, s. 158.

parfümeri, baharat ve buhurdu. Yemen’le Bereketli Hilal ve Akdeniz ülkeleri arasındaki ticaret yollarını kontrol altına alan Maînliler, bu konuda çağdaşları olan Sebelilerle büyük bir rekabet içerisindeydiler.³³²

Maîn devletinin M.Ö. VII. Yüzyılda (yaklaşık olarak 630’lar) sona erdiği genellikle kabul edilir. Bununla birlikte, güney Arabistan’ın diğer bir güçlü krallığı olan Sebe Devleti ile çağdaş olup olmadığı tartışmalıdır. Zaza’ya göre, Sebe Devleti Maîn döneminden daha öncedir. Nitekim Âsurî belgelerde ve Tevrat’ta Sebelilerden siyasî, askerî ve iktisadî bakımdan düzenli bir toplum olarak bahsedilmekteyken, Maînliler hakkında böyle bir kayıt mevcut değildir. Başka bir kanıt, Yemen’deki değişik krallıklara dair müsned yazısı ile yazılmış belgelerin en eskilerinin Sebe dili ile kayıt altına alınmış olması gerçeğidir.³³³

Son araştırmaların Maînliler ile Sebelilerin aynı zaman diliminde yaşadığına dair tezi desteklediğini düşünenlerden Moscati, Sebelilerin Maîn devletini M.Ö. I. yüzyılda tamamen absorbe ettiği kanaatindedir.³³⁴ Nedvî’nin kaydettiğine göre, Yemen’deki Sebe idaresinin M.Ö. VIII veya IX. Yüzyılda başlayıp, yüzyıllar boyunca Himyerî adı altında varlığını sürdürdüğü düşünülürse, Maîn devrinin tamamının veya en azından en şaşıla döneminin M.Ö. IX veya VIII. Yüzyılda bitmiş olması gerekir. Nedvî, bazı bilginlerin Maînlilerle Sebelileri çağdaş olarak düşündüklerini, ancak Yemen gibi küçük bir ülkede iki güçlü devletin asırlar boyunca bir arada yaşamasının neredeyse imkânsız oluşu nedeniyle, Maîn devrinin en azından en parlak döneminin Sebelilerden önce sona erdiğini kaydetmektedir.³³⁵

b. Sebe/Saba Devleti

M.Ö. VIII. Yüzyılda Yemen’in güneybatısında kurulan krallığın bölgenin ve yarımadanın tarihinde önemli bir yeri vardır. Âsur metinlerinde adlarından bahsedilen

³³² Susa, *age*, s. 159-160.

³³³ Zaza, *age*, s. 109-110.

³³⁴ Moscati, *Ancient Semitic Civilizations*, s. 184.

³³⁵ Nedvî, *age*, s. 164-165. Maîn krallığı ve Maînliler hakkında geniş bilgi için bkz. Hammûde, *age*, s. 48-53; Zeydân, *el-Arabu Kable'l-İslâm*, s. 150-157; Berrû, *age*, s. 65-69; Çağatay, *age*, s. 10-13; de Goeje, “Arabistan (Tarih)”, s. 486-487; Yıldız, Hakkı Dursun, “Arabistan (Tarih)” *DİA*, III, 253; Nedvî, *age*, s. 161-171; Hitti, *History of the Arabs*, s. 52-54; Cevâd Alî, *el-Mufasssal*, II, 73-128; <http://en.wikipedia.org/wiki/Ma%27in> (04.08.07).

Sebeliler, Tevrat'ta bazen Ham'a, bazen oğlu Kuş'a, bazen de Sam oğullarına nisbet edilmektedir. Eski Yunan ve Roma kaynaklarından başka K.Kerim'de de Sebe kavminden ve onların başına gelen Arim selinden bahsedilmektedir.³³⁶ Güney Arabistan'da inşa ettikleri barajlar ve sulama kanalları ile eski dünyanın önde gelen medeniyet merkezlerinden birini oluşturan Sebeliler, aynı zamanda ticaretle de ön plandaydılar. Yemen'den çıkan ticaret kervanları kuzey Arabistan'ı geçip Akdeniz kıyılarına ve bilhassa o günlerin önemli ticaret merkezlerinden Gazze'ye ulaşıyordu. Ayrıca, Ma'rib'den kuzeyde Mekke, Medine ve Suriye'ye, doğuda Arap Denizi kıyılarındaki Zifar'a doğru ilerleyen ve böylece Hindistan ve Çin'e bağlanan deniz yolları ile birleşen baharat yolunu kontrol ediyorlardı.

Neml suresinde anlatılan Sebe melikesi Belkis³³⁷ ve Hz. Süleyman kıssasının bir benzeri Tevrat'ta yer almaktadır. I. Krallar 10'da anlatılan kıssada K.Kerim'deki anlatımdan tamamen farklı olarak ve kraliçenin ismi anılmaksızın, Hz. Süleyman'ın bilgeliğinin ölçülmesinden bahsedilmektedir. Hz. Süleyman'ın yaşadığı dönem (M.Ö. 900'ler) ile Sebe Devleti'nin tarih sahnesinde olduğu dönem arasındaki ciddi farktan dolayı, Tevrat kıssası eleştirilere maruz kalmıştır. Çağatay'ın kaydettiğine göre, Yemen'de Belkis adlı bir kraliçeye Himyerliler devrinde (miladî 330-345 tarihlerinde) rastlanmaktadır. Ona göre Tevrat'ta bahsedilen kraliçe, Âsur yazıtlarında geçen ve kuzey Arabistan'da yaşamış olmaları muhtemel bulunan Arrubu kraliçelerinden biridir.³³⁸

Margoliouth da söz konusu kıssanın tarihsel gerçeklerle örtüşmediği kanaatindedir. Nitekim kıssada Sebe kraliçesinin Hz. Süleyman'a getirdiği eşsiz armağanlardan bahsedilmesi, ancak yüzyıllar sonra bir Sebe hükümdarının güç yitirebileceği bir zenginlik düzeyine işaret eder ki, Süleyman Peygamberin yaşadığı tarihte Sebelilerin böyle bir imkânı söz konusu değildir. Aynı gerekçeyle olsa gerek,

³³⁶ K.Kerim'de başlı başına bir sure adı olan Sebe, ayrıca iki ayette geçmektedir: Neml 22 ve Sebe 15.

³³⁷ Zaza, Belkis'in bir isim değil, sıfat olduğu görüşündedir. Ona göre, İbranice ve Âsurcada (بأجش) ve (فلجش) şeklinde telaffuz edilen kelimenin 'âşık, sevgili, meşru olmayan kadın' anlamlarına geldiği göz önüne alınırsa, kendi krallarının yabancı milletlerin kadınlarıyla yakın ilişki kurmasından hoşnut olmayan Yahudilerin bir yakıştırması olarak görülebilir (Krş. Zaza, *age*, s. 111).

³³⁸ Çağatay, *age*, s. 15.

ünlü Yahudi tarihçi Josephus da adı geçen melikeyi Sebe'nin değil, Mısır ve Habeşistan'ın hükümdarı yapar.³³⁹

Yemen'de ortaya çıkarılan kitabeler sayesinde birçok Sebe kralının ismi tespit edilebilmiştir. Bunların incelenmesi sonucu, Sebelilerin önceleri bir beylik veya dinî bir başkanlık oluşturarak daha sonra bu çekirdekten büyük bir hükümet kurdukları anlaşılmıştır. Sebelilerin yayılması, eski saldırgan milletler gibi baskın ve işgal yoluyla değil, ticarî ilişkilerle olmuştur. Kitabelerden anlaşıldığı kadarıyla Sebe hükümdarları önceleri kendilerini mekrib/mukarrib adıyla anarlarken, daha sonra Sebe kralı ünvanını kullanmışlardır. Çağatay'ın kaydettiğine göre, şimdiye kadar 27 hükümdarın ismi tespit edilebilmiştir. Sebe krallığı M.Ö. Himyerilerin saldırısıyla tarih sahnesinden silinmiştir.³⁴⁰

c. Kataban Devleti

Maîn Devleti ile çağdaş olan Kataban krallığı M.Ö. X-II. Yüzyıllar arasında Arabistan'ın batısında, Maîn Devleti'nin güneybatı sınırından Babu'l-Mendeb'e kadar uzanan topraklarda hüküm sürmüştür. Devletin başkenti bugün Kehlân adıyla bilinen Temna şehri ve oldukça bereketli bir bölge olan Bîcân Vadisi'nde yer almaktaydı. Kataban yazıtlarından anlaşıldığı kadarıyla, ülkenin ana tanrısı Amm adında bir puttu. Son dönemlerde yapılan kazılarda Temna şehrine ait pek çok tapınak izine rastlanmıştır. Katabanlılar, stratejik konumları itibariyle ve özellikle en kaliteli buhuru üreten Hadramut'a komşu olmaları nedeniyle, önemli ölçüde maddî imkânlarla sahiptiler ve birikimleri sayesinde zaman zaman Maîn Devletini zor durumda bırakmakta idiler. Hatta belgelere göre, M.Ö. 820'lerde Katabanlılar Maîn Devletini hâkimiyetleri altına almışlardı. Kataban kitabelerinden, ülkeyi yöneten kralların önceleri 'mekrib'³⁴¹ ünvanını taşıdıkları anlaşılmıştır.³⁴²

³³⁹ Margoliouth, *age*, s. 76.

³⁴⁰ Çağatay, *age*, s. 15-16. Sebe Devleti ve Sebeliler hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. de Goeje, "Arabistan (Tarih)", s. 488-489; Zeydân, *age*, s. 158-164; Cevâd Alî, *el-Mufasssal*, II, 258-352; Yıldız, "Arabistan (Tarih)" *İA*, s. 253; Sâlim, *age*, s. 133-139; Hammûde, *age*, s. 66-73; Berrû, *age*, s. 72-79; <http://en.wikipedia.org/wiki/Sheba> ve http://en.wikipedia.org/wiki/Sabaeen_Kingdom (04.08.07).

³⁴¹ Söz konusu *mekrib/mukarrib* kelimesinin özel bir anlamının bulunup bulunmadığı bilim adamları tarafından tartışılmıştır. Berrû, söz konusu kelimenin Arapçasının (مقرب) yani ilahlara yaklaştıran

d. Evsan Krallığı

Kataban kitabelerinden bu ad altında bir halkın yaşadığı, küçük çaplı bir devlet kurdukları, bir zamanlar beraber yaşadıkları Katabanlara isyan ederek bağımsızlıklarını kazandıkları anlaşılmıştır. Yine aynı kitaberde bazı Evsan krallarının isimleri tespit edilmiştir. Evsanlılar da tıpkı diğer güney Arabistanlı halklar gibi, o sıralarda krallara ve hoşnutluklarını kazanmak için tanrılara sunulan en değerli madde olan buhuru ihraç ediyorlardı. Susa'nın verdiği bilgiye göre, arkeolojik kazılarda bu küçük ülkenin krallarına ait, her birinin kaidesi üzerinde hangi krala ait olduğunu gösteren yazılar bulunan mermer heykeller ortaya çıkarılmıştır. Arap krallarına dair ilk belgeler olma özelliğini taşıyan bu heykellerin, aynı zamanda Evsanlıların kılık-kıyafetine yönelik bazı ipuçları taşıdığı görülmektedir.³⁴³

e. Hadramut Krallığı

M.Ö. I. yüzyılda Yemen'in doğusunda, Arap Denizi'nin kıyısında kurulan küçük bir devlettir. Günümüze kadar varlığını korumuş olan Hadramut/Hadramevt³⁴⁴ ismine Tevrat, antik Roma ve Yunan eserleri dâhil, çok eski kaynaklarda ve çeşitli kitabelerde rastlanmaktadır. Nesep kitaplarına göre, Arab-ı Bâide'den sayılan Hadramutlular, kendileri gibi eski kavimlerden olan Ad'luların güneyinde yaşamışlardır. Diğer güneyli kabileler gibi Sin (ay) tanrısına tapınan Hadramut'un krallarının ismine eklenen (el)

manasına geldiğini, ülkeyi yöneten kişinin aynı zamanda kâhin ve tanrı adına insanlara şefaet eden kişi olduğunu kaydetmektedir (Krş. Berrû, *age*, s. 70). Sâlim, Sebe Devleti'nin kurucusu olan bir mekrîb'e ait kitabeden yola çıkarak, bu kelimenin *Almaka* adlı tanrıya buhur sunan kişi anlamına geldiğini kaydetmektedir (Krş. Sâlim, *age*, s. 136). Zaza ise, Fransız bilginlere dayandırdığı bir görüşe yer vermektedir. Buna göre, (مكرم) kelimesi fasih Arapça'daki (مكرم) den başkası değildir. Emir, yönetici manasındadır (Krş. Zaza, *age*, s. 111).

³⁴² Susa, *age*, s. 159. Kataban Devleti hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Sâlim, *age*, s. 125-128; Berrû, *age*, s. 69-71; Zeydân, *age*, s. 181; Cevâd Ali, *el-Mufassal*, II, 171-240; Hammûde, *age*, s. 56-63; <http://en.wikipedia.org/wiki/Qataban> (04.08.07).

³⁴³ Susa, *age*, s. 160. Ayrıca bkz. http://en.wikipedia.org/wiki/Kingdom_of_Awsan (02.08.07); Hammûde, *age*, s. 63-66.

³⁴⁴ Hadramut isminin etimolojisi tartışmalıdır. Genel kabul, Arapça ve İbranice'de "ölüm vadisi" anlamına geldiği yönünde olsa da, Kahtân'ın oğlunun adından mülhem olduğu da iddia edilmiştir. Ayrıntılar için bkz. Hammûde, *age*, s. 54; <http://en.wikipedia.org/wiki/Hadramut> (02.08.07).

takısı, Arabistan'ın birçok yerinde en yüce tanrı olarak kabul edilen El'in burada da bilindiğini göstermektedir.³⁴⁵

f. Himyerî Devleti

Sebeliler Hindistan, Habeşistan, Mısır, Suriye ve Irak arasındaki ticarî taşımacılık işini Maînîlilerden devralmışlardı. Hindistan ve Habeşistan'dan Arabistan sahillerine getirilen malları ve güneyde üretilen baharatları kervanlar vasıtasıyla Suriye, Mısır ve Irak'a taşıyorlardı. Ülkeleri bu ticarî faaliyet sayesinde gelişmiş ve zenginleşmiş, sınırları yarımadanın kuzey ve doğusuna doğru genişlemişti. Ayrıca yaptıkları barajlar ve sulama kanalları sayesinde tarım alanında da büyük ilerlemeler kaydetmişlerdi. Ancak kara taşımacılığının yerini deniz taşımacılığına bırakması, ticaret mallarının Hint Okyanusu üzerinden Kızıldeniz'e, oradan da Mısır limanlarına ve Akabe'ye indirilmesi nedeniyle, Sebelilerin kontrol ettiği kervan yolları önemini kaybetmeye başlamıştı. Bu durum, Yemen şehirlerinin ekonomisinin bozulmasına, buna mukabil Kızıldeniz sahilindeki şehirlerin güçlenmesine yol açtı. Ekonomik açıdan güçlenen şehirler, bir süre sonra gerileyen Sebelileri alt edip, kendi bağımsız devletlerini kurdular. Aslen Sebelilerin bir kolu olan ve Reydân'ı kendilerine başkent olarak seçen bu halka sonradan Himyerler adı verilmiştir. Bir nevi Sebe döneminin devamı gibi algılandığı için, Himyer kralları başlangıçta kendilerini "Sebe meliki ve Reydân'ın sahibi" şeklinde lanse etmişlerdir.³⁴⁶

Himyerlerin hâkimiyet altına aldıkları alan genişledikçe söz konusu ünvanın, Sebe, Zû Reydân, Hadramut ve Yemenât kralı şeklinde uzatıldığı görülmektedir. Çok geçmeden, dağlık bölgelerde ve Tihâme'de oturan Arapları da içine alacak şekilde genişletilmiştir. Miladî IV. Yüzyıl ortalarında, kısa süren bir Habeş istilasından sonra,

³⁴⁵ Susa, *age*, s. 160-161. Hadramut Devleti ve Hadramut şehrini birbirinden ayırmak gerekir. Hadramut krallığının ne zaman kurulduğu tartışmalı olsa da, milattan birkaç yüz yıl önce kurulduğu genellikle kabul edilmektedir. Oysa Hadramut şehrinin tarihi çok daha öncelere dayanmaktadır. Nitekim bazı kaynaklar Hadramut'ta ilk yerleşenlerin Ad kavmi olduğunu kaydetmektedir (Krş. <http://new.hadhramaut.info/index.php/plain/content/view/full/10723> / 02.08.07) . Hadramut Devleti ve Hadramut'un tarihi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Sâlim, *age*, s. 129-132; Cevâd Alî, *el-Mufasssal*, II, 129-170; Hammûde, *age*, s. 53-56; Berrû, *age*, s. 71; Algül, Hüseyin, "Hadramut" *DİA*, İstanbul, 1997, XV, 65-68.

³⁴⁶ Susa, *age*, s. 164-165.

bu uzun ünvanlı krallar 375-525 yılları arasında aralıksız olarak saltanat etmişlerdir. 525 tarihinde Habeşli Aksumlar tarafından saltanatlarına son verilmiştir.³⁴⁷

Susa'nın verdiği bilgiye göre, İslam tarihçileri Himyerler'in fetihlerini hayli abartmışlardır: "Onlara kalırsa, Es'ad Ebû Kerûb (m.380-420) adlı bir Himyer kralı Azerbaycan ve Konstantinopolis'e saldırmış, Türklerle savaşarak onları mağlup etmiştir. Aynı tarihçiler, daha birçok askerî seferi ve büyük işleri de (mesela Medine'nin zaptı) aynı krala atfederler. Fakat kesin bir şey varsa, o da Himyerler'in M.Ö. I. yüzyılda Habeşistan topraklarını ele geçirdikleridir.

Himyerler döneminde Yemen'de Hıristiyanlık yayılmaya başlamış ve Habeşler Yemen Hıristiyanlarından destek alarak m. 340'da ülkeyi ele geçirmişlerse de, Yemenliler bir süre sonra toparlanarak Habeşler'i 378'de ülkeden kovmayı başarmışlardır. Aslında bu hareket, Zû Nuvâs'ın tahta geçmesinden sonra Yemenli Himyerler'in Hıristiyanlara karşı gösterdikleri bir tepkiydi. Çünkü Zû Nuvâs Hıristiyanlıktan nefret ediyor ve Hıristiyanları dinlerini terk etmeye zorluyordu. Fakat Hıristiyanlar bu talebi reddedince Zû Nuvâs onları ateşe atmaya başladı ve İncil'i yaktı. Rivayetlere göre Zû Nuvâs Musevîliği kabul etmiş ve Yosef veya Fanhas adını almıştı.³⁴⁸ Ne var ki, Zû Nuvâs'ın Hıristiyanlara baskı uygulaması ve halkı Musevîliğe geçmeye zorlaması Bizans'ı öfkelenirdi. İmparator, Habeşler'e Hıristiyanlara yardım etmeleri için Yemen'e saldırmalarını bildirdi. Habeşler büyük bir orduyla Himyerler'e saldırarak, devleti yıkmaya muvaffak oldular. Halkı kılıçtan geçirip, kaleleri yıktılar. Zû Nuvâs ise kendini denize attı. Ona göre denizde ölmek, esir düşmekten daha iyiydi. Fakat aradan kısa süre geçtikten sonra Yemenliler Bizanslıların düşmanı Pers Sasânîler'den yardım istediler. Anuşirvan, Yemenlilere yardım için bir ordu sevketti ve böylece Habeşler Yemen'den çıkarıldılar."³⁴⁹

³⁴⁷ Çağatay, *age*, s. 17.

³⁴⁸ Zû Nuvâs'ın Hıristiyanları ateşe attırması olayından K.Kerim'de Burûc 4-7'de Ashâbu'l-Uhdûd olarak bahsedilmektedir. Tarihî bilgilere göre, sert bir mizaca sahip olan Himyerî kralı Zû Nuvâs, yerli Hıristiyanların Habeşistan'daki dindaşları ile siyasî bütünleşme arzusu taşıdığına inanıyor ve hepsini vatan haini sayıyordu. Bu nedenle, Necran'lı Hıristiyanlardan bir rivayete göre 4000, başka bir rivayete göre 20.000 kişiyi ateş çukurlarına attırmıştır (Algül, Hüseyin, "Himyerîler", *DİA*, İstanbul, 1998, XVIII, 62). Uhdûd hadisesi ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Râzî, *Meḫâṭihu'l-Gayb*, XXXI, 117-120; Mehrân, *age*, s. 355-387; Eroğlu, Muhammed, "Ashâbu'l-Uhdûd" *DİA*, İstanbul, 1991, 471;

³⁴⁹ Susa, *age*, s. 165-166. Himyerî Devleti ve Himyerîler hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Zeydân, *age*, s. 164-177; Cevâd Alî, *el-Mufasssal*, II, 510-529; Sâlim, *age*, s. 140-153; Berrû, *age*, s. 79-87;

Güney Arabistan'da kurulan devletler hakkında özet bilgiler verdikten sonra yarımada'nın kuzeyinde Araplarca kurulan devletlere kısaca değinelim.

2. KUZEY ARABİSTAN'DA KURULAN DEVLETLER

a. Nabatlılar Devleti

Arap yarımadasından çıkan geç Sâmi göç dalgalarından olan Nabatlar, yarımada'nın kuzeyinde yaşayan bedevî Arap kabilelerindendir. M.Ö. VI. Yüzyılda bugünkü Doğu Ürdün ovasına yayılmışlar, Kenanlıların ve Ârâmîlerin egemenliği altında bulunan bölgeleri ve daha sonra da Edomluların Sina yarımadası ve güney Filistin'deki topraklarını işgal etmişlerdir. Nabatlar, çok geçmeden Şam ülkesine sınır olan bölgede Fırat'tan başlayarak Kızıldeniz'e kadar uzanan geniş bir alanda Nabat Devleti'ni kurmuşlardır. Böylece Dimeşk, Bekaa Vadisi, Filistin'in doğu ve güney kesimleri, Havran, Edom, Medyen ve Kızıldeniz sahilleri Nabat Devleti'nin sınırları içinde kalmıştır. Göçebe karakterli oldukları halde, kısa süre içinde yerleşik düzene geçerek, çiftçilikle uğraştıkları, şehir ve köyler kurdukları görülmektedir. Başkentleri Ürdün'ün doğusundaki Musa Vadisi'nin güneybatısında yer alan Petra kentiydi. Petra en parlak dönemini M.Ö. IV. Yüzyılda yaşamıştır. Nabatlar Hindistan, İran ve Doğu Arabistan'dan gelen malları Arap körfezi üzerinden Petra'ya naklediyor, oradan da Şam, Mısır ve Akdeniz limanlarına sevk ediyorlardı. Ayrıca Edom'da bakır ve demir maden ocakları işletiyor, ürettikleri madenî eşyayı Yunanistan, Suriye ve Yemen'e satıyorlardı.³⁵⁰

Nabatî krallığı Büyük İskender'in halefleri arasında meydana gelen mücadeleler sırasında önemli roller oynamıştır. Roma İmparatorluğu ile ilk teması, M.Ö. 65'te kral Pompeus'un Petra'yı ziyareti ile gerçekleşmiş, zamanla Roma İmparatorluğu ile vahşi çöl arasında bir tampon bölge vazifesi görmüştür. Dostane ilişkiler imparator Augustus zamanında da devam etmiş, M.Ö. 25 yılında Hindistan ticaret yolunu kontrol altına almak üzere Yemen'e doğru ilerleyen Roma ordusunun geçişine yardımcı olmuştur. Ancak, miladî I. asrın ikinci yarısından sonra ekonomik ve siyasî nedenlerden dolayı

Hammûde, *age*, s. 79-90; Çağatay, *age*, s. 17-24; <http://en.wikipedia.org/wiki/Himyar> (04.08.07); Hitti, *History of Arabs*, s. 55-65.

³⁵⁰ Susa, *age*, s. 120.

baş gösteren anlaşmazlıklar sonucu, miladî 106'da imparator Trajan tarafından Nabat Devleti'ne son verilmiştir.³⁵¹

Petra'yı işgal edip, imparatorluklarına Arabistan topraklarından bir eyalet kazandıran Romalılar bununla birlikte Aila'dan aşağı inemediler ve böylece bütün güney Nabat şehirleri, Medyen ve Hicaz'ın kuzeyi özgür kaldı. Bu sayede küçük bir Nabat devleti kalıntısı bir müddet daha devam etti. Nabatlı tüccarlar Yesrib'de yerleştiler, Hz. Peygamber zamanında bile orada bir Nabat pazarı (Sûku'n-Nabat) mevcuttu. Hatta eski İslamî kaynaklarda, Nabatlı yağ tüccarlarının Medine'deki Müslümanlara Suriye halkı ve o zaman orada hâkim olan Bizanslılar hakkında bilgi verdikleri kaydedilmektedir.³⁵²

b. Tedmür Krallığı

Nabat Devleti'nin yıkılıp, Petra'nın önemini kaybetmesinden sonra, kervan yolu yarımada'nın batısından Irak'a kaymış ve başkenti Tedmür (Palmir veya Palmira) olan yeni bir Arap devleti kurulmuştur. Tedmür, Şam'ın kuzeydoğusunda ve Fırat nehrinin güneybatısında, güneyde eski *Philadelphia* (bugünkü Amman)'dan başlayıp, Rusâfe'nin kuzeyinde Fırat nehrine ulaşan ve *Diyoklesyan yolu* diye anılan eski meşhur ticaret yolunun üzerinde yer alan önemli bir şehirdir. Tedmür isminin mazisi çok eskiye dayanmaktadır. M.Ö. II. Binin başlarına ait yazıtlarda izine rastlanmıştır. Çağatay'ın verdiği bilgiye göre, Âsurlular devrine ait ticarî bir mukavele'nin yazılı bulunduğu, eski Kapadokya'daki Kültepe'de ele geçirilen bir tablette isimleri yazılı olan şahitler arasında *Puzur-Iştar* adında bir Tedmürlünün bulunduğu tespit edilmiştir. Bu şahsın Kapadokya metinlerinde sıkça isimlerine tesadüf edilen Amurrululardan olduğu sanılmaktadır.³⁵³

Büyük İskender Tedmür'e Palmyra, yani 'hurma şehri' adını vermiş ve bundan sonra şehir Yunanlılar ve Romalılar tarafından bu isimle anılmaya başlamıştır. Âsur

³⁵¹ Yıldız, "Arabistan (Tarih)", *DİA*, III, 253-254.

³⁵² Çağatay, *age*, s. 45. Nabat Devleti ve Nabatlılar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Zeydân, *age*, s. 91-111; Cevâd Alî, *el-Mufasssal*, III, 5-75; Sâlim, *age*, s. 183-199; Hammûde, *age*, s. 99-110; Berrû, *age*, s. 99-110; Çağatay, *age*, s. 40-47; <http://en.wikipedia.org/wiki/Nabateans> (04.08.07); Hitti, *History of Arabs*, s. 67-70.

³⁵³ Çağatay, *age*, s. 47-48.

belgelerinden başka, klasik dönem yazarlarından Plinius'un eserlerinde de yer alan Tedmür şehri, Tevrat'ta Hz. Süleyman'ın kurduğu kentler arasında zikredilmektedir. Ahmet Susa, I. Krallar 9: 18 ve II. Tarihler 8: 4'te geçen Tamar şehri ile Tedmür'ün bir ilişkisinin olmadığını kaydetmektedir: "Bu şehir ise Tevrat'ın tarifine göre, Yahuda (Yuda) topraklarının güneydoğusu ile Ölüdeniz'in güneybatısına düşmektedir ki, bunun Büyük İskender'in Palmyra dediği meşhur Tedmür veya daha sonra Ezine ve Zeyneb'in (Zenobya'nın) başkentiyle bir ilgisi yoktur. Bu hatanın iki sebebi olabilir. Ya Tarihler kitabının yazarları veya onlardan önceki yazarlar Tamar şehrinin neredede bulunduğunu gerçekten bilmiyorlardı -ki uzak bir ihtimaldir- ve o zaman yıldızı parlamaya başlayan Tedmür'ü Tamar zannetmişlerdir ya da kasıtlı olarak böyle yazmışlardır. Bu değiştirmenin M.Ö. yaklaşık 300 veya 200 yılında, yani Hezeikel'den sonra yapıldığı düşüncesinden hareket edecek olursak, ikinci görüş daha doğrudur. Çünkü o sırada Tamar'ın Tedmür, Tedmür'ün de Tamar olamayacağı son derece açıktı."³⁵⁴

Tedmür Devleti'nin miladî III. Asırda Sâsânîlerle boy ölçüşebilecek hale geldikleri anlaşılmaktadır. Roma İmparatoru Valerianus'u yenen Sasani hükümdarı Şapur'a karşı koyamayacağını anlayan Ezine (Uzeyna-Odenatus), barış teklifinde bulundu ise de Şapur elçilerini kabul etmedi. Bunun üzerine Uzeyna, Valerianus'un dağılmış olan kuvvetlerini de toplayarak, Sasanilerin başkenti Medâin üzerine yürüdü, Şapur'u yenerek karısını ve çocuklarını esir aldı. Ancak, kısa bir süre sonra muhteris karısı Zenobya (Zeyneb) tarafından öldürülmekten kurtulamadı. Zenobya hayallerini gerçekleştirmek üzere Mısır'ı zaptettiği gibi, Anadolu'ya da bir sefer düzenlediyse de Roma kuvvetlerine mağlup oldu. Tıpkı Nabat Devleti gibi, Tedmür krallığı da Romalılar tarafından miladî 273'te tarih sahnesinden silindi.³⁵⁵

c. Gassânî Devleti

Arap tarihçiler, Arabistan'da vuku bulan geç dönem göç hareketlerini Me'rib seddinin yıkılmasına bağlamaktadır. Oysa tarihî verilere göre seddin tamamen yıkılması

³⁵⁴ Susa, *age*, s. 123-124.

³⁵⁵ Yıldız, *agmd*, s. 254. Tedmür Devleti ve Tedmürlüleri hakkında geniş bilgi için bkz. Zeydân, *age*, s. 112-129; Cevâd Alî, *el-Mufasssal*, III, 76-141; Hammûde, *age*, s. 111-124; Sâlim, *age*, s. 200-220; Berrû, *age*, s. 111, 122; Çağatay, *age*, s. 47-61; <http://en.wikipedia.org/wiki/Palmyra> (04.08.07); Hitti, *History of Arabs*, s. 72-76.

M.Ö. VI. Yüzyıldan önce değildir. Bu durumda, bahsedilen göçlerde seddin yıkılması değilse de, bölgedeki siyasî kargaşa ve kaos ortamının yanı sıra sedde meydana gelen büyük çatlakların etkili olduğu söylenebilir. Rivayetlere göre, Gassânîlerin soyu Ezd oğullarına dayanmaktadır. İsimlerini Yemen'den gelip yerleştikleri Tihâme'de 'Gassân gözesi' denilen yerden aldıkları kaydedilmektedir. Gassânîlerin burada bir süre kaldıktan sonra, Şam civarına gelerek orada yaşayan Kudâalı Dacâime kabilesini hâkimiyet altına almak suretiyle, Bizans gözetimi altında bir emirlik kurdukları bilinmektedir. Zamanla yerleşik düzene geçen Gassânîler çok geçmeden Hıristiyanlığı benimsediler. Başkentleri Eski Şam olarak bilinen, adı meşhur rahip Buhayra ile tanınan Busra şehri idi. Gassânîlerin Suriye'de Bizans hâkimiyetinde buldukları sırada, Münzirîler de Irak'ta Perslilerin hâkimiyeti altındaydılar. O günlerde Bizans ile Persler arasında çetin savaşlar olduğu için, Gassânîlerle Münzirîler de birbirleriyle kavgalıydılar. Ayrıca iki taraf da Bizanslılarla Persler arasındaki savaşta müttefiklerinin yanında yerlerini almışlardı. Gassânîler ana dilleri olan Arapçayı kullanmakla beraber Ârâmîce konuşuyorlardı.³⁵⁶

Sâsânîler 613'te Suriye ve Filistin'i Bizanslıların elinden geri aldıkları sırada Gassânî emirliğine de son verdiler. İslam tarihçileri, Suriye akınları sırasında Cefne hükümdar soyundan Eyhem oğlu Cebele adlı bir emirden söz etmektedirler. Halid b. Velid ile çarpışan ve sonunda Müslüman olan Cebele, o sırada Dûmetu'l-Cendel'de hüküm sürüyordu. Cebele daha sonra Mekke'de hac sırasında bir olaya kızarak kaçıp Hıristiyan olmuştu.³⁵⁷

d. Münzirî Emirliği

Lahmiler ve Hireliler Devleti olarak da bilinir. Nesep âlimleri Lahm ve Tenûh oğullarına menâzire (münzirîler) adını vermişlerdir. Bu soydan gelen Lahmîler kurdukları devlete başkent olarak Hire'yi seçtikleri için onlara Hireliler denmiştir. Hire kelimesi, Ârâmîcede çadırlı ordugâh anlamındadır. Hire, sahraya yakın ovalık bir

³⁵⁶ Susa, *age*, s. 126-127.

³⁵⁷ Çağatay, *age*, s. 65. Gassânî Devleti ve Gassânîler hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Zeydân, *age*, s. 246-262; Cevâd Alî, *el-Mufasssal*, III, 387-448; Berrû, *age*, s. 141-146; Sâlim, *age*, s. 223-241; Hammûde, *age*, s. 125-133; Çağatay, *age*, s. 61-65; <http://en.wikipedia.org/wiki/Ghassan> (04.08.07); Hitti, *History of Arabs*, s. 78-80; Ağırakça, Ahmet, "Gassânîler", *DİA*, İstanbul, 1996, XIII, 397-398.

bölgede, Kûfe'nin güneyinde yer alan bir şehirdi. Irak'ın dört bir yanına açılan yolların kavşak noktasında yer alan Hire, coğrafi konumu sayesinde Arap yarımadasında ikamet eden pek çok kabile ile irtibat halindeydi. Ticaret kervanlarının geçiş noktasında bulunduğu için tarihte her zaman önemli bir yere sahip olmuştur. Ayrıca İslâmî fetihlere üs vazifesi görmüştür. Hire sakinlerinin çoğu bedevî Araptı. Bununla birlikte, şehirde Acemler ve Nabatlar da yaşıyordu. Ayrıca bir de Yahudi mahallesi bulunmaktaydı. Bunların Babil esaretinden sonra buraya yerleştikleri ve Babil Talmudu'nu yazdıkları ileri sürülmüştür.³⁵⁸

Hirelilerin Arap dili açısından önemi ise, kuzey Arapçasıyla yazılan en eski kitabe olarak kabul edilen İmruulkays'a ait miladî 328 tarihli mezar taşının³⁵⁹ bu emirlik zamanına ait olmasıdır. Yazıtın Hire'ye çok uzak olan Nemâra'da (Havran) ortaya çıkarılması, ayrıca Hirelilerin hâkimiyetinin buralara kadar genişlediğini göstermektedir. En önemli hükümdarları II. İmruulkays, III. Münzir ve Nu'man b. Münzir olan Hire krallığı, 613'te Sâsânîlerin kontrolü altına girmiş ve nihayet Hz. Ebubekir'in hilafeti sırasında Halid b. Velid tarafından ortadan kaldırılmıştır.³⁶⁰

e. Kinde Emirliği

Nesep bilginlerinin Kahtânî asıllı olduğunu söyledikleri Kinde kabilesi önceleri, Bahreyn ve Yemâme bölgelerinde el-Muşakkar denilen yerde oturuyorlardı. Bir müddet sonra buradan çıkarak önce Hadramut'un doğusundaki Kinde'ye yerleşmişler, ardından Mehre taraflarında yer tutmuşlardı. Himyer hükümdarları, Kindelilerin doğruluklarını ve cesaretlerini beğendiklerinden, onları ordu hizmetlerinde ve diğer önemli işlerde

³⁵⁸ Susa, *age*, s. 127-128.

³⁵⁹ Miladî 250 yılına tarihlenen I. Ummu'l-Cimâl yazıtı ile birlikte Arap yazısının bir önceki safhası olan Nabat alfabesiyle yazılmış olan İmruulkays (Nemâre) kitabesi Arapça açısından son derece önemli bir yere sahiptir. Nitekim bazı müsteşrikler, bu sonuncu kitabede geçen 'bütün Arapların kralı' ifadesinden yola çıkarak, Arap teriminin ilk defa bu asırda kullanıldığını ileri sürmüşlerdir. Kubeysî bu görüşü eleştirmiş ve başka metinlerden yola çıkarak söz konusu terimin bu tarihten çok önce kullanıldığını ispatlamaya çalışmıştır. Ayrıntılar ve Nemâre kitabesi hakkında etraflıca bilgi için bkz. Kubeysî, *age*, s. 64 vd; Moritz, B., "Arabistan (Yazı)", *İA*, I, 499; Bergsträsser, Gotthelf, *Sâmi Dilleri Tarihi*, çev. Hulusi Kılıç-Eyyüp Tanrıverdi, Anka Yay., İstanbul, 2006, s. 103-104; Çağatay, *age*, s. 67; Zeydân, *age*, s. 269-271; Sâlim, *age*, s. 257;

³⁶⁰ Çağatay, *age*, s. 67-71. Hire Devleti ve Hireliler/Lahmiler hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Zeydân, *age*, s. 263-285; Cevâd Alî, *el-Mufassal*, III, 155-314; Berrû, *age*, s. 123-141; Sâlim, *age*, s. 242-311; Hammûde, *age*, s. 135-148; <http://en.wikipedia.org/wiki/Lakhmids> ve <http://en.wikipedia.org/wiki/Al-Hirah> (04.08.07); Hitti, *History of Arabs*, s. 181-183.

kullanıyorlardı. Himyerlerin kralı ile ünlü şair İmruulkays'ın büyük dedesi Hucr akraba olduğu için, kral onu Maad kabileleri üzerine emir tayin etmişti. Hucr bu fırsattan istifadeyle V. Yüzyılın ortalarında Necid bölgesinde Kinde devletini kurdu. İmruulkays'ın babası kabileler arasında vuku bulan bir çatışmada öldürülünce, şair babasının intikamını almak üzere Bizans'tan yardım istedi. Düşman kabilenin girişimleriyle Bizans kralının olumlu yaklaşımı etkilenince, dönüş yolunda zehirlenerek öldürüldü. Ondan sonra gelen birkaç hükümdardan sonra Kinde krallığı tarihe karışmıştır.³⁶¹

³⁶¹ Çağatay, *age*, s. 76-80. Kinde Devleti ve İmruulkay'sın mücadelesi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Zeydân, *age*, s. 286-291; Cevâd Alî, *el-Mufassal*, III, 315-386; Hammûde, *age*, s. 148-158; Susa, *age*, s. 128-130; Sâlim, *age*, s. 313-335; Berrû, *age*, s. 152-163; <http://en.wikipedia.org/wiki/Kindah> ve <http://en.wikipedia.org/wiki/Kindites> (04.08.07).

İKİNCİ BÖLÜM

SÂMÎ DİLLERİ VE ARAP DİLİNDE TA ‘RÎB OLGUSU AÇISINDAN GARÎBU’L-KUR’ÂN

I. SÂMÎ DİLLERİ VE ARAPÇA

Sâmîler, Sâmîlerin anayurdu, Sâmî göçleri gibi konuları ele aldıktan sonra, Sâmîlerin konuştuğu diller, Sâmî dillerinin genel özellikleri, ortak unsurları ve bu arada yaşayan Sâmî dillerin en önemlilerinden biri olan Arapça'nın diğer Sâmî kardeşleri arasındaki yeri hakkında kısaca bilgi vermek hiç kuşkusuz faydalı olacaktır.

A.SÂMÎ DİLLERİ TARİHİ

Bergsträsser'a göre dâhilî ve haricî olmak üzere iki türlü dil tarihi vardır. Dâhilî dil tarihi, bir dilin ses ve terkiplerinin değişimlerini; haricî dil tarihi ise bir dilin ne zaman, nerede ve hangi millet tarafından kullanıldığını ve söz konusu dilin hangi tarihî belgelerle sabit olduğunu ele alır.³⁶²

Batılı bilim adamları tarafından Sâmî dilleri üzerinde yapılan çalışmaların din, tarih, dil, sosyoloji ve diğer ilim dallarında önemli meselelerin çözümünde yardımcı olduğunu kaydeden Galanti, Avrupa üniversitelerinde Sâmî dilleri dersine edebiyat, tarih ve ekonomi dersleri kadar önem verilmesinin sebeplerini şu şekilde sıralamaktadır: "1. Müslümanların ve Yahudilerin mukaddes kitapları ile bu iki milletin dışındaki diğer Sâmî milletlerinin dinî kitapları Sâmî dillerinde yazılmış ve günümüzde Avrupa'da ilahiyat eğitimi ilmî bir şekilde yapılmakta olduğunda, dinler ve dinler tarihi ile ciddî bir şekilde uğraşanlar kutsal kitapları mutlaka orijinal metinlerden incelemek mecburiyetindedirler.

³⁶²Bergsträsser, *age*, s. 15. Yazar, burada ayrıca Sâmî dilleri alanında çalışan bilginler ve eserleri hakkında bilgi vermiştir. Sâmî dilleri üzerine yapılan çalışmalar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Muss-Arnolt, W., *Theological and Semitic Literature for the Year 1900*, *The American Journal of Semitic Languages and Literature*, Vol XVII, No: 3, April 1901, pp. 1-108; Muss-Arnolt, W., *Theological and Semitic Literatures for the Year 1901*, *The American Journal of Semitic Languages and Literatures*, Vol XVIII, No: 3, April 1902, pp. 1-112.

2. Sâmi dilleri, bunların birbirleriyle olan ilişkilerini, karşılıklı etkileşimlerini ve özellikle kelime türetme yönlerini gösteren bir dil grubu olduğundan dilbilim açısından çok büyük bir önem taşımaktadır. 3. Sâmi kitabelerini çözmek ve okumak için Sâmi dillerini bilmek gerektiğinden ve karşılaştırmalı Sâmi dilleri bunların çözülmesi ve okunmasını kolaylaştırdığından dolayı Sâmi dillerinin bilinmesi Arkeoloji açısından da şarttır. 4. Sâmi milletlerinin, tarih, sosyoloji ve bilim ile sanatın diğer dalları hakkında şu ana kadar elde edilen belgeler ile ileride bulunacak belgelerden elde edilecek bilgiler, adı geçen milletlerin tarih, sosyoloji ve bilim ile sanatının aydınlatılmasına hizmet ettiğinden ve edeceğinden, bu açıdan da Sâmi dilleri çok değerli bir vasıtaadır.”³⁶³

Birinci bölümde Sâmi nitelemesi ve Sâmi ırkla ilgili tartışmalara değinilmişti, dolayısıyla burada sadece Sâmi dilleri ile ilgili çalışmalar hakkında özet bilgilere yer verilecektir. Bilindiği gibi Sâmi nitelemesi, ilk olarak Alman tarihçi August Ludwig von Schlözer tarafından 1781 yılında ortaya atılmış ve daha sonra Alman Protestan teolog Eichhorn’un çabalarıyla bilim dünyasında yaygınlık kazanmaya başlamıştır. Schlözer Akdeniz’den Fırat’a, Mezopotamya’dan Arap yarımadasına kadar uzanan bölgede yaşayan insanların konuştuğu dilin aynı kökten çıktığı düşüncesinden hareketle, Sâmi dilleri tezini ortaya atmıştır, ancak daha sonraları Tevrat’taki soy listelerinden yola çıkılmak suretiyle terime ırksal içerik kazandırılmış ve Sâmi halklar çatısı altına İbraniler, Ârâmîler, Araplar vs. dâhil edilmiştir.

Schlözer’den önce Leibniz; İbranice, Kartaca dili, Keldanice, Etiyopyaca gibi akraba sayılan dilleri ‘Arapça’ başlığı altında toplamayı önermişti. Ancak, bir üyesinin ismiyle anılacak dil ailesinin çeşitli açılardan karışıklığa neden olacağı açıktı. Bu yüzden Leibniz’in önerisi bilim çevrelerinde kabul görmemiştir. XIX. yüzyılda çivi yazısının çözümlenmesiyle birlikte, Sâmi dilleri üzerindeki çalışmalar yepyeni bir boyut kazandı. Bu dili konuşan halkların tarihi, inançları ve sosyo-kültürel durumları hakkında önemli bilgilere ulaşıldı. 1835’te Rawlinson’un keşfettiği ve çözmeyi başardığı *Behistun yazıtları*³⁶⁴ ile çivi yazısı, Champollion’un çözümlendiği *Rosetta taşı*³⁶⁵ ile de

³⁶³ Galanti, Avram, “Türkiye ve Sâmi Dilleri”, Sad. Nurettin Ceviz-Musa Yıldız, *Nüsha*, Sayı: 15 (Güz-2004), Ankara, 2004, s. 104-105.

³⁶⁴ İran’ın Kirmanşah bölgesinde bulunan Behistun yazıtları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. http://en.wikipedia.org/wiki/Behistun_Inscription (08.08.07). Söz konusu yazıtların İngilizce çevirisi için bkz. http://mcadams.posc.mu.edu/txt/ah/Persia/Behistun_txt.html (08.08.07).

hiyeroglif yazısı artık sır olmaktan çıkmıştı. Bu iki bilgiden günümüze kadar, gerek çivi yazısı ile yazılmış metinlerde gerekse hiyeroglif okumalarında büyük ilerlemeler kaydedilmiştir.

Başlangıçta bilim çevrelerinde Semitik-Hamitik diller ayrımı söz konusu iken, bugün gelinen noktada genellikle, Habeşçe ve eski Mısır dilinin Sâmi karakterli olduğundan hareketle, ‘Sâmi-Hami dilleri’ ifadesi tercih edilmektedir. Bu meyanda, coğrafi bütünlüğe sahip Arabistan, Suriye-Filistin ve Mezopotamya üçgeninin, Sâmi halkların hatta insanoğlunun en önemli medeniyet aktivitelerinin sahnelendiği bir tiyatro konumunda olduğunu söyleyen Moscati, Sâmîlerin bu sınırların ötesinde de kalıcı yurtlar edindiklerini, özellikle Yemen’in karşısındaki Afrika sahillerinin milattan çok önceleri, kuzeyden gelen Arap kabileleri tarafından mesken tutulduğunu kaydetmiştir. Bölge, doğal zenginlikleri ve deniz ticaretine açık yapısı nedeniyle sürekli göç almaya devam etmiş, neticede Kızıldeniz sahilleri boyunca pek çok liman kurulmuş ve yeni gelenlerin nüfuzu yavaş yavaş iç bölgelere doğru kaymaya başlamıştır. Aksum Krallığı böyle bir tarihî gelişmenin ürünüdür.³⁶⁶

Sâmîler arasındaki benzerliğin en önemli göstergelerinden olan dilsel yakınlığın, Sâmi olarak nitelendirilen milletleri tek çatı altında toplayan genel kabulü doğrulayıcı bir özelliğe sahip olduğunu kaydeden Hitti, sosyal müesseseler, dini inançlar, psikolojik ve fizyolojik özellikler alanında yapılacak bir karşılaştırmanın söz konusu benzerlik noktalarını ortaya koyacağını ifade etmiştir. Hitti buradan hareketle şu sonucun kaçınılmaz olduğunu düşünüyor: “En azından, -Babilce, Âsurice, Amorice, Kenanca, İbranice, Ârâmîce, Arapça ve Habeşçe konuşan- bu insanların ataları, farklılaşıp ayrışmadan önce aynı yerde yaşayan ve aynı dili konuşan bir toplumu oluşturmak durumundadırlar.”³⁶⁷

Sâmi ve Sâmi dili terimlerini Arap ve Arapça ile değiştirme vaktinin geldiğini düşünenlerden Cevâd Alî’ye göre, bu adlandırma, Tevrat’ta geçen soy görüşüne ve

³⁶⁵ Mısır’ın liman şehri Reşit’te 1799’da bulunan ve Demotik, Hiyeroglif ve klasik Yunanca olmak üzere üç dil ile yazılmış anlaşma metni hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. http://en.wikipedia.org/wiki/Rosetta_Stone (08.08.07).

³⁶⁶ Moscati, Sabatino, *Ancient Semitic Civilizations*, 1st ed. (New York: G. P. Putnam's Sons, 1957) s. 24, *Questia*, 20 Apr. 2007 <http://www.questia.com/PM.qst?a=o&d=55643453>.

³⁶⁷ Hitti, *History of Syria*, s. 62.

lehçeler arasındaki yakınlık esasına dayalı uydurma bir adlandırmadır ve bilimsel bir temele dayanmamaktadır. Sadece duygusal nedenlerle, İsraililerin tanıdıkları halklara karşı besledikleri sempati ve antipatiden kaynaklanmıştır. Hâlbuki Sâmi'ye tekabül eden Arap terimi bilime daha yakındır. Sâmililer arasında değişik lehçeler ve diller olduğu gibi, Araplar arasında da farklı diller ve lehçeler söz konusudur. Arabistan'da doğduğu için Sâmi dillerini Arapça olarak adlandırmak bilim ve mantığa da ters değildir. Nitekim pek çok bilim adamı, Arap yarımadasını Sâmililerin beşiği olarak görmektedir. Sâmi dilleri ister Yemen'de ister yarımada'nın başka bir yerinde ve isterse Irak'ta ortaya çıkmış olsun, buraların tamamı Arap yarımadasının bir parçasıdır. Çünkü bozkır da, Bereketli Hilal de bugün Arap ülkelerinden sayılmaktadır. Buralarda yaşayan halkın kültürü Arap kültürü, kullandığı dil, Arap dilidir ve Arapça yeryüzünde canlılığını koruyan en geniş Sâmi dildir. Dolayısıyla sadece XX. yy'da değil, eskiden beri Semitik diller grubunun en büyük temsilcisidir. Sâmi nitelemesi, ancak bu şekliyle kabul edildiği zaman konuya bilimsel yaklaşmış ve Sâmililerin Sam adında bir kişinin soyundan türediği şeklindeki efsaneden uzaklaştırılmış olunur.³⁶⁸

Kenanca, Ârâmîce gibi önde gelen Sâmi dillerinin Arapça ile eşdeğer görülmesi gerektiğini savunan Kubeysî, batılı bilim adamlarının tarafsızlıktan uzak olduklarını düşünmektedir. Bazı Arap bilginlerin de iyi niyetle müsteşriklerin görüşlerini tekrarladıklarını ifade eden Kubeysî, Kenanlıların ve Ârâmîlerin Arap asıllı olmadıklarına dair ileri sürülen delilleri sıralamış ve her biri hakkında kendi görüşünü ortaya koymuştur. Arapça ile diğer Sâmi diller arasındaki ilişkiler hakkında önemli bilgiler sunduğu için söz konusu delilleri ve karşı görüşleri maddeler halinde ele almak yararlı olacaktır:

1. Araplar ve Araplık hakkında en eski kayıt, miladî 328 gibi geç bir döneme ait olan İmruulkays yazıtında geçmektedir. Arap Cezm yazısının ilk defa görüldüğü söz konusu yazıdan önce Araplara dair bir kayıt mevcut değildir. 2. Adnânî Arapça olarak adlandırdığımız Hicaz-Kureyş lehçesinin yazı sistemi Kenanca ve Ârâmîceninkinden farklıdır. 3. Adnâniler bedevî karakterliydi, Arap ismi de bedevîlik ve çöl anlamlarına gelmektedir. Oysa Kenanlılar ve Ârâmîler medenî/şehirli idiler, şayet Arap olsalardı

³⁶⁸ Cevâd Alî, *age*, II, s. 287-288.

kendilerini bu şekilde isimlendirirlerdi. 4. Araplar, Yemen’de Kahtânîler ve kuzeyde Adnânîlerden ibarettir. Dolayısıyla Mezopotamya, Şam ve Kuzey Afrika’da yaşayan halkların Araplarla bir ilgisi yoktur. Arap dilini benimsemeleri de İslamî fetihlerden sonradır. 5. Kenanlılar, Fenikeliler ve Pönler üç ayrı kavimdir. Kenanlılar güney Akdeniz sahillerinde bugünkü Filistin’de, Fenikeliler onların kuzeyinde, Pönler ise Kuzey Afrika’da yerleşmişler ve kendi adlarıyla anılan medeniyetler kurmuşlardır. 6. Böylesine güçlü medeniyetler kuran Akkadlılar, Kenanlılar ve Ârâmîlerin kurak ve çöl arazilere sahip Arabistan menşeli oldukları iddiasını kabul etmek mümkün değildir. 7. Adnânîlerle Kenanlılar arasında bir akrabalık bağı farz edilse bile, bu çok uzak bir ilişkiye dayanabilir. 8. Akkadca, Ebla dili, Kenanca ve Ârâmîce her ne kadar Sâmi dil grubuna dâhil olsa da, her biri farklı bir dil olarak kabul edilmek durumundadır. 9. İbranice, bu diller arasında en eski olanıdır. Dolayısıyla eski İbranice ve eski İbrani yazısı ifadelerini diğer Sâmi dilleri kapsayacak şekilde kullanmak gerekir. 10. Antropolojik araştırmalar Arapların esmer, Ârâmîlerin beyaz tenli olduğunu ortaya koymuştur.³⁶⁹

Kubeysî yukarıdaki iddialara sırasıyla cevap vermektedir: 1. Müsteşriklerin söz konusu İmruulkays yazıtlarında kullanılan Cezm yazı sistemi ile muallaka şiirlerinin ve K.Kerim’in tedvininde kullanılan yazı sistemi arasında benzerlik kurmaya çalışmalarının bir anlamı yoktur. Zira burada kullanılan yazı sisteminden çok yazma usûlü yani sentaks (söz dizimi) daha önemlidir ve yazıtlarda Adnânî Arapçası değil, Tedmür Ârâmîcesinin söz dizimi esas alınmıştır. Bunun en açık delili, yazıtlarda geçen “bütün Arapların kralı” ifadesinin diziliş biçimidir: (ملك العرب كلهم), oysa Adnânî Arapçada bu ifade (ملك كل العرب) şeklinde dizilmesi gerekir. Bazı müsteşriklerin ve onlara destek veren bazı Arap bilginlerin bu yazıtlarda kullanılan yazı sisteminin Adnânî cezmi yazısının ilk örneği olduğu, yukarıda değinilen “bütün Arapların kralı” ifadesinin de Adnânîleri kastettiği yolundaki görüşleri hatalıdır. Çünkü burada Ârâmîce söz dizimi kuralları uygulanmıştır, ayrıca metinde görülen bazı işaret isimleri bugün hâlâ Ma’lula Ârâmîcesi’nde kullanılmaktadır. İmruulkays yazıtlarında kullanılan yazı sistemi Ârâmî murabba yazısına çok yakındır, bazılarının iddia ettiği gibi Adnânî yazıya

³⁶⁹ Kubeysî, *age*, s. 63-65.

benzerliği daha zayıftır. Sonuç olarak, söz konusu kitabeyi yazdıran İmruulkays'ın konuştuğu dil; nahiv (söz dizimi), kullanılan edatlar ve yazı sistemi bakımından Ârâmî lehçesidir. Ama aynı şahıs, kendisinin bütün Arapların kralı olduğunu ifade etmektedir. Bu da Ârâmîlerin aslında Arap asıllı olduklarını gösterir. Ayrıca, Araplara dair bu tarihten çok öncesine giden kayıtlar mevcuttur.³⁷⁰

2. Adnânî olarak adlandırılan Hicaz-Kureyş yazı sisteminin Ârâmî-Kenânî yazı sisteminden farklı olduğuna dair ileri sürülen delil de geçersizdir. Zira öncelikle, dil-yazı ilişkisi zorunlu değildir. Yani bir dilde başka dillerin yazı sistemleri pekâlâ kullanılabilir. Nitekim murabba Ârâmî yazısının Hicaz'da bilindiği, Varaka b. Nevfel tarafından kullanıldığı kaydedilmiştir. Öte yandan Hz. Peygamberin Yemen'e müsned yazısıyla yazılmış mektuplar gönderildiği bilinmektedir. Ayrıca Adnânî Arapçanın Süryanî harflerle yazıldığı ve bu yazıya Kureyş'le ilgisinden dolayı Kerşûniyye adı verildiği ifade edilmektedir. Son olarak, Adnânî Arapçanın Cezm, Müsned ve Hiyeroglif karışımı bir yazı sistemi ile yazıldığına dair deliller vardır. Nitekim Ram dağlarında bulunan yazıların bu sonuncuya ait olduğu tespit edilmiştir. İkinci bir husus, yazı sisteminin aynı oluşu, onu kullanan dillerin de aynı kökten geldiğini göstermez. Örneğin Akkadca, Hurî dili, Aylâmîce, Hititçe ve Ermenice çivi yazısını kullanan dillerdendir. Fakat bunların aynı kökten çıkmış diller oldukları söylenemez. Aynı durum bugün de görülmektedir; mesela Türkçe'nin bugünkü yazı sistemi Latince'den alınmıştır. Bu, Türkçe ile Latincenin aynı kökten geldiğini göstermez. Arap alfabesiyle yazılan Farsça, Osmanlıca, Urduca gibi dillerde de aynı durum söz konusudur.³⁷¹

3. Tarihçilerin birçoğu Tevrat'taki ifadelere dayanmak suretiyle, Arap kelimesinin bedevî manasına geldiğini söylemiş, İslam âlimlerinden bir kısmı da bu görüşü düşünmeden benimsemiştir. Örneğin İbn Haldun, ünlü çalışmasında Arap kelimesini neredeyse tamamen bedevî anlamında kullanmıştır. Onun gözünde Arap/bedevî medeniyetten uzak, girdiği yeri tahrip eden, kaba saba kişidir. Oysa kelimelerin anlamlarının zamana, mekâna ve diğer etkenlere bağlı olarak değişebildiği bilinen bir gerçektir. Ayrıca bizzat İbn Haldun'un ifade ettiği gibi diğer Sâmî kavimler

³⁷⁰ Kubeyisî, *age*, s. 65-69. Kubeyisî'nin en son bahsettiği kayıtlar hakkında daha önce malumat verilmişti. Ayrıntılar için bkz. Kubeyisî, *age*, s. 69-73.

³⁷¹ *Ae*, s. 73-78.

de bedevîlikten/göçebelikten medenî hayata geçmişlerdir. Bu kavimlerin neden kendilerini Arap olarak isimlendirmedikleri sorusu, Yunan site devletleri örneğine bakılarak cevaplandırılabilir. Nitekim Yunanlılar Atina, Sparta gibi küçük site devletlerine Yunan adını vermemişlerdi. Bunun gibi Akkadlılar, Babilliler ve diğer Sâmi kavimleri eski dünyanın yaygın devlet sistemi olan site devleti esasına göre kurdukları devletleri şehirlerin adıyla anmışlardır. Kavmiyetçilik/milliyetçilik gibi kavramların ortaya çıkış tarihleri dikkate alınırsa bugünkü manada bir kavmiyetçilikten, kabile ve asabiyet esasına göre teşkilatlanmanın hâkim olduğu antik dönemde bahsedemeyeceğimiz son derece açıktır. Ayrıca, Arap yarımadasının çok eski çağlarda insanların yaşamaları için son derece uygun bir vaziyet arz ettiğine dair rivayetler ve Arap kelimesinin Adnânî Arapçasında ifade ettiği anlamlar göz önüne alınırsa, bedevîlik manasına hasretmenin yanlışlığı ortaya çıkacaktır.³⁷²

4. Arapların Adnânîler ve Kahtânîlerden ibaret olduğu, Bilâdu's-Şâm, Mezopotamya ve Kuzey Afrika'da yaşayan halkların Araplarla bir ilgisinin bulunmadığı yönündeki iddialar bağlamında akla iki soru gelebilir; birincisi, bugün fasih dil olarak adlandırılan Adnânî Arapça neden İran, Pakistan ve Afganistan gibi yerlerde değil de Arapların yaşadığı bölgelerde hayatiyetini sürdürmüştür? Bu soruya, fasih Adnânî lehcenin diğer Sâmi diller gibi bu coğrafyanın yabancısı olmadığı şeklinde cevap verilebilir. İkincisi, bugün Arap dünyasında konuşulan lehçeler fasih Adnânî Arapçasından mı ayrılmıştır yoksa Kenanca ve Arâmîcenin kalıntıları mıdır? Lehçeler konusunda yapılacak küçük bir araştırma, bugün Arap coğrafyasının değişik bölgelerinde konuşulan lehçelerin Ârâmîce, Kenanca, Ugaritçe gibi eski Sâmi dillerin bakiyeleri olduğunu gösterecektir. Bununla birlikte, bu lehçelerden fasih Arapçaya geçmiş olan pek çok kelime ve yapı da söz konusudur. İşin ilginç tarafı, Arapça olduğunda hiçbir kuşku bulunmayan Yemen'in Sebe dili ile fasih Adnânî Arapça arasındaki yakınlık % 65'i geçmezken, Arapça ile Ârâmîce arasındaki yakınlık % 86, Kenanca arasındaki yakınlık % 94 gibi yüksek bir orana tekabül etmektedir. Babil ve

³⁷² Kubeysî, *age*, s. 78-89. Kubeysî, Arap kelimesinin orijinal anlamının su, yağmur, bulut gibi bir anlam bütününe delalet ettiğini, aynı anlamların Akkadca, Kenanca ve Ârâmîcede de bulunduğunu iddia etmektedir. Ayrıntılar ve kelimenin tarihî süreçte geçirdiği anlam değişikliklerini gösteren bir tablo için bkz. s. 84-89.

Âsur medeniyetlerini miras alan Amorluların konuştuğu dilin Kenancaya yakınlığı dikkate alınır, bu dilin de kadim Arapçanın lehçeleri arasında sayılması gerekir.³⁷³

5. Kenanlıları, Fenikelileri ve Pönleri üç ayrı millet kabul edip, Fenikelileri Akdeniz kıyısındaki Sur kentinin kuzeyine, Kenanlıları da güneyine yerleştiren görüş Tevrat ve Yunan kaynaklıdır ve bilimsel gerçeklerden uzaktır. Eski belgeler incelendiğinde Kenanlıların, Fenikelilerin ve Pönlerin kendilerini bu isimlerle adlandırmadıkları görülür. Kenanlılara ait olduğu tespit edilen iki kitabeden birincisinde, onların kendilerini (بني كنعان) “Kenan oğulları”, diğesinde biraz daha kısaltılmış haliyle (بني كنع) şeklinde isimlendirdikleri açıkça görülmektedir. Kelimenin Yunanca karşılığı olan *Phoenicia*, bu terkipten üretilmiş bir isimdir. Ayrıca Mısır kitabelerinde geçen (فنخو) kelimesi de bu tezi güçlendirmektedir. Dolayısıyla Tevrat ve Yunan bilginlerinin iddia ettiği gibi üç ayrı millet söz konusu değildir, tek bir milletin üç ayrı biçimde isimlendirilmesi söz konusudur.³⁷⁴

6. Her biri ileri medeniyete sahip Akkadlılar, Kenanlılar ve Fenikelilerin çöllerle kaplı Arabistan’dan çıkmış olamayacağına dair görüş hakkında daha önce zikredilen delillerden başka şunlar söylenebilir: Öncelikle Sâmîlerin Arabistan’dan çıkarak Mezopotamya, Filistin, Mısır ve Kuzey Afrika’ya yayıldıklarını söyleyen görüş hâlâ bilim çevrelerinde gücünü korumaktadır. Modern araştırmalar sonucu, “çöl gemisi” olarak bilinen devenin M.Ö. III. Binden beri Arap yarımadasında kullanıldığı tespit edilmiştir. Bu tespit, tarih öncesinden beri yarımada da yaşayan kabilelerin, kendileri ve hayvanları için daha elverişli şartların bulunduğu bölgelere doğru sürekli hareket halinde oldukları tezini desteklemektedir. Bu durum aynı zamanda, Benî Şeybân kabilesinin bir seferinde Ugarit’te bir seferinde Mekke’de, Benî Kilâb’ın bir Yemen’de bir Sina’da, Benî Rebîa’nın Şattu’l-Arab’da ve Mardin’de ortaya çıkmasını da açıklamaktadır. Arap kabilelerinin bölgede sürekli hareket halinde olduğuna dair örnekler çoğaltılabilir.³⁷⁵

7. Kenanlılarla Adnânîler arasındaki ilişkinin sınırlı olduğu, kardeşlik derecesine varmadığı, zira coğrafi şartların çetin oluşu nedeniyle Arap yarımadası ile Bilâdu’ş-Şam

³⁷³ Kubeysî, *age*, s. 90-94.

³⁷⁴ *Ae*, s. 94-97.

³⁷⁵ *Ae*, s. 97-99.

arasını birbirine bağlayan yolların iki kavmin iletişimini sağlamak için yetersiz kaldığını söyleyen görüş birkaç sebepten dolayı isabetli değildir. Her şeyden önce, eski dünyanın işlek ticaret yolları ve özellikle Arap yarımadasındaki baharat yollarını gösteren haritalar incelendiğinde doğudan batıya, güneyden kuzeye pek çok bağlantının bulunduğu görülecektir. Batıdan doğuya: a. San'a-Ma'rib-el-Mukella-Salâle-Sur-Maskat b. Cidde-Mekke-Taif-Bîşe-el-Fav-Hicr-el-Cerhâ c. Mekke-Necid-Eyle d. Medine-Necid-Babil e. Medine-Hire-Bâbil f. Teymâ-Dûmetu'l-Cendel-Hire-Babil g. Beyrut-Dimeşk-Tedmür-Babil h. Ugarit-Halep-İmar-Mari. Güneyden kuzeye: a. Menha-San'a-Mekke-Medine-Medâin-i Sâlih-Teymâ-Akabe-Petra-Busra-Dimeşk-Humus-Hama-Halep-Kargamış-Harran b. Hadramut-Bîşe-el-Fav-Leyla-el-Cerhâ c. Sur-Maskat-Sahar-Riba-Cerhâ-Kot-Hire-Tedmür d. el-Fav-Leyla-Necid-Hire-Babil. Bütün bu yollar ve burada sayılmayan diğerleri, antik çağdan beri bölgenin birbiriyle temas halinde olduğunu ortaya koymaktadır.³⁷⁶

8. Akkadca, Ebla dili, Kenanca ve Ârâmîce'nin Sâmi diller grubuna dâhil olsalar da ayrı diller kabul edilmesini savunan görüş birkaç noktadan hatalıdır. Öncelikle, Sâmi ifadesinin Sam adında birinden geldiğine dair görüş bilim adamları tarafından eleştirilmektedir. Sam kelimesine arkeolojik çalışmalarda ve eski tabletlerde rastlanmamıştır. Ayrıca, bu dillerin farklı yazı sistemleri kullanmaları ayrı diller olduklarını göstermez. Farklı oldukları söylenen bu diller üzerinde yapılacak ayrıntılı bir inceleme, bunların ayrı yazı sistemlerine sahip tek bir dil olduğunu ortaya koyacaktır.³⁷⁷

9. Sâmi dillerinin en eskisinin İbranice olduğu ve diğer Sâmi yazı sistemlerinin İbranice yazısından çıktığını savunan görüş, Avrupa'da ortaya atılan ve bugün hâlâ ısrarla savunulan siyonist bir düşüncenin ürünüdür. Aynı maksatla Arap coğrafyası için "Eski Yakın Doğu Tarihi ve Eski Arap Vatanının Ahalisi" gibi ifadeler kullanmışlar, bölgenin İslamiyetten sonra Araplaştığını ima etmeye çalışmışlardır. Bu iddialar bizzat Tevrat'a dayanmak suretiyle çürütülebilir. Şöyle ki; Tesniye 26:5'e göre Hz. İbrahim İbranî değil, gezgin bir Arâmîdir. Dolayısıyla onun konuştuğu dil de Ârâmîce olacaktır. Tevrat'a göre Hz. Yakub'un (İsrail) oğulları Mısır'a geldiklerinde tercümana ihtiyaç

³⁷⁶ *Ae*, s. 99-101.

³⁷⁷ *Ae*, s. 101-102.

duymuşlardı. Bu da onların konuştuğu İbranice ile Mısır dilinin farklı olduğunu gösterir. O tarihten itibaren Hz. Musa öncülüğünde çıkarılana kadar Mısır'da iki asırdan daha fazla kaldıkları hesaba katılırsa, Ârâmîcenin bir lehçesi olan İbranice'nin Mısır dilinden etkilenmediği düşünülemez. Aynı durum, Mısır'dan sonra yerleştikleri Kenan ilinde geçirdikleri dönem için de geçerlidir. Burada da Kenancadan etkilenme söz konusudur. Bugünkü Tevrat dili, miladî X. Yüzyılda Masoretik ekolün daha önce iki defa redakte edilen yazılı ve sözlü gelenekten yararlanmak suretiyle oluşturduğu yeni bir dildir. Bütün bu gerçeklere rağmen, bugünkü İbraniceden farklı bir lehçe ile yazılmış olan Tevrat'ın bazı bölümleri Ârâmîcedir. Modern İbranice ile Tevrat İbranicesi farklıdır, eski dil üzerine eğitim almamış olanlar Tevrat'ı okuyup anlama noktasında büyük sıkıntı çekmektedir. Özetle, İbranice modern lehçesi ile beraber eski Kenanca ve Ârâmîcenin bir karışımı görünümündedir. Eski Sââmî lehçeleri ve bu dillerde yazılmış kitabeler konusunda uzmanlaşmış Müslüman bilgin sayısının az oluşu nedeniyle, Yahudiler bu alanda kendilerini tek otorite olarak görmekte ve tarihlerini diledikleri gibi şekillendirmektedirler.³⁷⁸

10. Arapların esmer, Ârâmîlerin beyaz tenli olduğuna yönelik iddialar da doğru değildir. Nitekim antropologlar bile bu konuda kesin konuşmaktan kaçınmaktadırlar. Ayrıca Tevrat'ın Kenanlıları Ham'a nisbet ederek onların esmer tenli olduğunu söylemesi, Ârâmîlerin özellikle dil bakımından Arap asıllı oldukları gerçeğini değiştirmez. İslamiyette resim ve heykel yasağı olduğu için eski Arapların fizikî özelliklerine dair çok az malumat bulunsa da, Kureyş kabilesine mensup Hz. Peygamber'in şemâiline dair nakledilen rivayetlerde, onun esmer değil kırmızıya yakın beyaz tenli olduğu belirtilmektedir. Bugünkü Araplara bakıp eski ataları üzerinde antropolojik çıkarımlarda bulunmak doğru bir yaklaşım değildir.³⁷⁹

Kubeysî yukarıda sıralanan delillerden başka, daha önce Âsur-Babil metinlerinde geçtiği ifade edilen *Arbâya* kelimesinin Arâmîcede 'Arap' anlamına geldiği ve iki nehir arasında kurulan küçük bir Arap devletini göstermek üzere kullanıldığını söylemektedir. Ayrıca Âsurî metinde geçen *Cündibu* ifadesinin Akkadca olduğuna dikkat çekerek, Akkadlıların M.Ö. III. Binlerde Meluhha ve Magan

³⁷⁸ *Ae*, s. 102-105.

³⁷⁹ *Ae*, s. 106-107.

Araplarından haberdar olduklarını ifade etmektedir. Kubeysî'ye göre, bu konuda ortaya konan şüpheli yaklaşımlar, Adnânî Araplara dair bilgilerin sınırlı olmasından ve eski dünyanın tarihi üzerinde çalışan bilginlerin temel kaynak olarak Tevrat'ı görmelerinden kaynaklanmaktadır. Nitekim Yunan ve İran coğrafyasında yer alan pek çok şehir ve devletin dili tereddüt edilmeden eski Yunan ve İran dilleri şeklinde tasnif edilirken, aynı olgunun hâkim olduğu Sâmi dillerinde bu tarz bir tasnife gidilmemesi düşündürücüdür.³⁸⁰

B.SÂMÎ DİLLERİNİN TAKSİMİ

Yukarıda Sâmi dillerinin taksimine dair çeşitli görüşlerin bulunduğu ifade edilmişti. Genellikle coğrafya esasına göre yapılan taksimler arasında en kapsamlı ve en çok kabul gören tasnif aşağıda verilmiştir:

1. Doğu Sâmi Dilleri

a. Akkadca (Babilce-Âsurca)

Daha önce, M.Ö. 2300'lerden itibaren Sümerlere ait kentleri ele geçiren Akkadların zamanla Sümer-Sâmi karışımı bir medeniyet kurdukları, konuştukları Sâmi dilin de Sümercenin yerini aldığı ifade edilmişti. Sümerceden etkilenmekle birlikte büyük ölçüde Sâmi özellik taşıyan Akkadcaya Âsurca-Babilce isimlerinin verilmesi, isimlendirmede esas alınan hususla ilgilidir. Buna göre, Büyük Sargon'un kurduğu imparatorluğun başkenti olan Akkad esas alındığında Akkadca, Akkad devletinin mirasçısı olan Babil-Âsur dönemi esas alındığında Babilce-Âsurca ifadesi tercih edilmiştir. Coğrafi olarak, Âsur devleti Irak'ın kuzeyinde, Babil devleti ise güneyinde yer almaktaydı. Göçebe Sâmililer Sümer ülkesini ele geçirip hâkim olsalar da, Sümer medeniyetinden istifade etmek zorundaydılar. Tarihte örneğine sık rastlanan bir olgu olmak üzere, galipler mağlup ettiklerinin dilini ve kültürünü benimsemişler ve bundan böyle yöneticiler Sümer-Akkad kralı şeklinde anılır olmuştu. Sümer medeniyetini esas

³⁸⁰ *Ae*, s. 108-109. Kubeysî yukarıda ele alınan delillere ek olarak, Sâmililerin yaşadığı coğrafyadan ve Sâmililer tarafından kurulan devletlerden hareketle Ârâmîlerin ve Kenanlıların Arap asıllı olduklarını ispat etmeye çalışmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz. s. 109-135.

alan göçebe Sâmilîler onlardan çivi yazısını da öğrenmişler ve uzun bir süre kendi metinlerinde bu yazıyı kullanmışlardır. Irak'ta yönetimi tamamen ele geçirdiklerinde bile Sümer kültürünü ve devam ettiren Sâmilîler'e ait en eski kayıtlar I. Sargon dönemine kadar gitmektedir.³⁸¹

Brockelmann, Akkadca'ya Âsurca ve Babilce isimlerinin verilmesini farklı bir şekilde yorumlamaktadır. Ona göre, Âsurca denmesinin sebebi, bu dile ait ilk keşiflerin Âsur devletinin hükümler olduğu bölgelerde yapılmış olmasıdır. Oysa doğru kullanım Babilce olmalıdır, zira bu dilin en eski vatanı Dicle ve Fırat nehirlerinin döküldüğü bölgedir. Buradan tedricî olarak kuzeye doğru, bugüne kadar herhangi bir halkla ilişkilendirilemeyen Sümerlerin ülkesine yayılmaya başlamıştır. Sümerlerin resim yazısı Sâmilîlerin katkısıyla hece esasına dayanan yazıya doğru gelişim göstermiştir. Sâmilîler mağlup ettikleri Sümerlerden medeniyete dair pek çok kelime aldıkları gibi, Sümerce telaffuzlar konusunda da onlardan büyük oranda etkilendiler. Bu etkileşim sonucu, hemze haricindeki boğaz harfleri ve bazı itbak harfleri tamamen terk edildi, bazı harfler başka harflere dönüştü, kelime başındaki (vav) ve (ye) sesleri zamanla ortadan kalktı, seslerin telaffuz şekillerinde ve mahreçlerinde de çeşitli değişiklikler meydana geldi.³⁸²

es-Samerrâî'nin kaydettiğine göre, Âsur-Babil dilinde meydana gelen değişiklikler, bu dil grubunu diğer Sâmilî dillerden ayrı ele almayı zorunlu kılacak ölçüdedir. Sâmilî dillerde ortak olan pek çok sesin bu dilde bulunmaması, fiil kiplerinden mazi kalıbının kullanılmaması gibi durumlar bu görüşü doğrulamaktadır.³⁸³ Bütün bu tespitler ışığında ifade etmek gerekir ki, Sâmilî dilleri üzerinde inceleme yaparken, en eski bulguların bizi bugüne kadar meçhul olan ana Sâmilî dile götürecek kilometre taşları olduğunu söylemek doğru olmayacaktır. Nitekim ileride ayrıntılı bir şekilde ele alınacağı üzere, Arapçanın en eski formları koruduğuna dair tespit de bu düşüncüyü

³⁸¹ Welfenson, *age*, s. 36.

³⁸² Brockelmann, *Târîhu'l-Lugât es-Sâmîyye*, s. 16-17. Eseri Arapçaya çeviren Ramazan Abduettevvâb, Brockelmann'ın Sâmilîlerin boğaz seslerini unuttuklarına dair yargısını makul bulmamaktadır. Ona göre, Akkadlılar Sümer yazısında bazı seslerin karşılığının olmadığını görünce, bunlara en yakın işaretleri kullanmış olmalıydılar. Nitekim aynı durum Avrupa'da Latin harfleri ile karşılaşan Araplar için de geçerlidir. (Krş. s. 16, 2 nolu dipnot). Welfenson da bazı Sâmilî harflerin Babil yazısında bulunmamasını Sümer alfabesinde bunları karşılayan bir işaretin olmayışına bağlamakta, Sümerlerle karışık kaynaştıkları için Sâmilîlerin kelime ve ses bakımından bazı hususiyetlerini kaybettiklerine dair görüşü isabetli bulmamaktadır. (Krş. Welfenson, *age*, s. 42).

³⁸³ es-Samerrâî, *age*, s. 56.

pekiştirmektedir. Arapça diğer Sâmi kardeşleri arasında yazılı belge bakımından en geç dil olsa da, kadim Sâmi dilin formlarını koruma bakımından en eski dil olarak kabul edilmektedir.

Babil-Âsur edebiyatından bugüne ulaşan eserleri maddeler halinde sıralayacak olursak:

1. Masallar (mitoloji)
2. Tanrılara okunan dualar
3. Büyüden korunma duaları
4. Astrolojik bilgiler
5. Tarihî kayıtlar
6. Kanun metinleri
7. Anlaşma metinleri
8. Mektuplar
9. Filolojik eserler.

Eski Babil mitolojilerinden en önemlisi hiç kuşkusuz Gılgamış Destanı'dır. On iki levha şeklinde yazılmış olan destana sonradan tufan, yaratılış, cennet-cehennem gibi başka masallar dâhil edilmiştir. Bir tanrıya vakfedilen eşya üzerinde bulunan ve bu eşyanın kimin tarafından ve hangi mabuda vakfedildiğini gösteren bilgiler kilden yapılmış tabletlere kazınır ve binanın temeline konur idi. Bu yazıların tarihî bilgiler içermeleri nedeniyle alanın uzmanları için kıymeti büyüktür. Ayrıca krallar tarafından önemli olayları ölümsüzleştirmek üzere dikilen abideler de, üzerlerinde bulunan tarihî kayıtlar nedeniyle son derece önemlidir. Kanun metinleri arasında en önemlisi şüphesiz Hammurabi kanunlarıdır.³⁸⁴ Eski dünyanın siyasî ve kültürel durumunu en iyi şekilde gösteren belgelerden biri de eski krallar tarafından teati olunan mektuplardır. Bunlar arasında Tel Amarna mektupları her bakımdan büyük öneme sahiptir. M.Ö. XIV. yy'la ait, eski Mısır'la Kenan ve Amurru bölgelerinde bulunan tâbileri arasındaki diplomatik yazışmaları içeren Amarna Mektupları; tarihî, coğrafi ve kültürel öneminin yanı sıra,

³⁸⁴ Hammurabi kanunları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. yukarıda 169 nolu dipnot.

ağırlıkla o günün diplomasi dili olan Akkadcayla yazılmış olmakla beraber, Kenanca ve İbranice gibi dillerin aydınlatılmasında önemli dilbilimsel katkılar sağlamıştır. Babil-Âsur kaynakları arasında önemli bir yeri tutan filolojik eserler ise, yazılması ve okunması müşkül olan Sümerceyi öğrenmek üzere hazırlanmış Sümerce-Akkadca işaretleri içeren cetveller, bu iki dilde düzenlenmiş olan sözlükler ve Sümerce sarf bilgisine dair cetvellerden oluşmaktadır.³⁸⁵

Babil-Âsur dönemine ait yazıların büyük bir kısmını oluşturan kil tabletlerin muhafaza edildiği yerler, tabletlerin içeriğine göre değişiklik gösteriyordu. Mesela mektuplar ve anlaşma metinleri özel veya devlet arşivinde, özellikle dinî içerikli metinler ise mabetlerin evrak mahzeninde saklanırdı. Bugüne kadar pek çok evrak mahzeni ortaya çıkarılmıştır. Boğazköy, Amarna, Nippur, Lagaş ve Sippar'da bulunan evrak mahzenleri tarihî açıdan son derece önemlidir. Bunlardan başka, genel nitelikli eserlerin korunduğu kütüphaneler de mevcuttu. Musul yakınlarındaki Koyuncuk'ta ortaya çıkarılan ve Âsurbanipal'e ait olduğu sanılan kütüphanede, Âsur-Babil edebiyatının önemli bir kısmı bulunmaktaydı. Bugün *British Museum*'da bulunan kütüphanenin tarihî kıymeti çok büyüktür.³⁸⁶

Sâmî dilleri başlığı altında sayılan dilleri kadim Arapçanın lehçeleri olarak kabul eden Kubeysî Akkadcının (Babil ve Âsur kolları ile birlikte) dilsel özellikleri hakkında şu bilgileri vermektedir: 1. Arapçadaki tenvin yerine geçmek üzere, kelime sonlarına mim eklenmektedir. (أب) yerine (أبوم) gibi. 2. Çivi yazılarından tespit edildiği kadarıyla kelime başındaki hemzeler (ه), (ح), (ع) ve (غ) seslerine dönüşebilmektedir. Bu yüzden Sâmî dilleri üzerinde çalışan bilginlerin ibdal prensibini iyi bilmeleri ve buna göre hareket etmeleri gerekir. 3. Fiil cümlelerinde fiil isimden sonra gelir. Örnek: (عويلوم) (ولدت) cümlesi (ولدت طفلا ذا عويل) anlamındadır. 4. Sümerceden çoğul eki olan *miš* (ميش) eki alınmıştır. Nitekim Gilgamiş, Kargamiş gibi kelimelerin sonunda açıkça görülmektedir. 5. Kelime/söz varlığı bakımından olabildiğince Sümer dilinden

³⁸⁵ Bergsträsser, *age*, s. 37-41.

³⁸⁶ Bergsträsser, *age*, s. 42-43. Akkadca (Âsur-Babil dilleri) hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Brockelmann, *age*, s. 16-17; Welfenson, *age*, s. 27-51; es-Sâmerrâi, *age*, s. 52-57; Moscati, Sabatino, Ullendorf, Edward, Spitaler, Anton, Won Soden, Wolfram, *An Introduction to The Comparative Grammar of The Semitic Languages-Phonology and Morphology*, Otto Harrasowitz, Wiesbaden, 1980; Bergsträsser, *age*, s. 25-43; Zaza, *age*, s. 25-30.

etkilenmiştir. Bu açıdan bakıldığında Akkadcanın Arapçadan uzaklaştığı söylenebilse de, Sümercenin daha önce Sâmi dillerden aldığı kelimeler düşünüldüğünde bir denge durumundan bahsetmek mümkündür. Burada önemli bir hususa işaret etmek gerekir; Sümerceye geçmiş olan Sâmi kelimeler incelendiğinde, bunlardan büyük bir kısmının ziraat ve sanayi terimleri olduğu görülmektedir. Bu da Sâimleri medeniyetten uzak, bedevî gören yaklaşımların hatalı olduğunu ortaya koymaktadır. 6. Sümerceden çivi yazı sistemini almıştır. 7. Kelime sonlarında irab gösterilmektedir. 8. Arapça ve diğer dillerdeki (ذ), (ذو), (ذي) gibi işaret isimlerinin yerine Sümerceden (شا), (شو) ve (شي) zamirlerini almıştır. 9. Orta Akkadca döneminde (M.Ö. 1530-1000) kelime sonlarındaki mim'ler vav'a dönüşmüştür. Örnek (ظلام) anlamındaki Akkadca kelime (صلوم), bir süre sonra (صلمو) olarak telaffuz edilmeye başlanmıştır. Benzer bir durum Süryânicede görülmektedir. Aynı özellik Süryâniceden Kürtçeye geçmiştir. 10. Arapçadakine benzer fiil çekimleri mevcuttur. 11. Tesniye ve cemi sigaları da benzerlik arz etmektedir. 12. Ay isimleri, sayılar, akrabalık manasına gelen isimler ve şahıs zamirlerinde Arapça ile olan benzerlik hemen göze çarpmaktadır.³⁸⁷

b. Ebla Dili

Yakın zamanlara kadar bilinmeyen Ebla dili hakkında ilk bilgilere, Halep'in güneybatısında yer alan antik Ebla kentinin kalıntıları arasında bulunan çok sayıdaki çivi yazılı tablet vasıtasıyla ulaşılmıştır. Bugün *Tel Mardikh* olarak bilinen arkeolojik sitede 1964'de başta Paolo Matthiae ve Giovanni Pettinato gibi İtalyan arkeolog ve dil uzmanları olmak üzere çeşitli bilim adamları tarafından yapılan çalışmalar sonucu ortaya çıkarılan 15 binden fazla kil tablet üzerinde sürdürülen incelemeler, doğu Sâmi dilleri grubuna yani Akkadcaya yakın yeni bir Sâmi dilin tespit edilmesini sağlamıştır. Her ne kadar söz konusu tabletlerin büyük bir kısmı Sümer diliyle yazılmış olsa da, geriye kalanların Ebla dili ile kazınmış olması ve Sümerlerle Mezopotamyada yaşayan Sâmiiler arasındaki ilişkileri ortaya koyması bakımından bu tabletlerin kıymeti büyüktür.³⁸⁸

Ahmed Susa, 1964 yılında ortaya çıkarılan ve yaklaşık on yıl içerisinde tamamen çözümlenen Ebla tabletleri ve bu tabletler sayesinde keşfedilen Ebla dili

³⁸⁷ Kubeysî, *age*, s. 325-334.

³⁸⁸ <http://en.wikipedia.org/wiki/Ebla> ve http://en.wikipedia.org/wiki/Eblaite_language (18.08.07).

hakkında önemli tespitlerde bulunmaktadır. Tevrat bilginlerinin yeni bulunan bu dili kendilerine mal etmek için vakit kaybetmeden harekete geçtiğini kaydeden Susa, Kenancanın en eski formu olarak gördüğü Ebla dili ve bu dil hakkındaki araştırmalar hakkında şu ifadelere yer vermektedir: “Araştırmacıların Tevrat İbranicesi (Biblical Hebrew) görüşüne sarılarak bu dilin bilinen en eski Sâmi dili olduğu nazariyesini benimsemelerinin temelinde, Kenan dilinin İbraniceden birkaç asır önce mevcut bulunduğunu bilmemeleri gerçeği yatmaktadır. Çünkü en son olarak Haleb’in güneyindeki Sâmi Arapların yaşadığı Ebla’da bilinen en eski Sâmi dili bulunmuştur.

İtalyan dil uzmanı Glovani Pettinato, eski Ebla dilinin kadim Kenanca olduğunu belirterek, Dringer’in daha önceki buluşunu teyit etmektedir. Bu bulgulardan sonra artık İbranicenin en eski zamanlardan önce mevcut bulunduğu ve en eski Sâmi dil olduğu yolundaki siyonist iddiaları benimsemenin bir anlamı kalmamıştır. Ama siyonistler yine de Ebla’da ele geçirilen tabletlerin Tevrat dilinin kaynağı olduğunu iddia ederek, fırsattan faydalanmayı denemektedirler. Ancak, Suriye Arkeoloji Enstitüsü başkanı Dr. Afif el-Behnesî bu iddiaları çürütürken şöyle demektedir: ‘Ortaya çıkarılan bu dil (Ebla dili) Tevrat’ta sözü edilen herhangi bir dil veya lehçeden en az iki bin yıl öncesine aittir. Daha sonra gelen diller, önceki dilleri taklit etmişlerdir. Ebla diliyle Tevrat’ın ortaya çıkış tarihi arasında birkaç asırlık bir zaman dilimi vardır.’³⁸⁹

Kubeysî Ebla dilinin özelliklerini şu şekilde sıralamaktadır: “1. Bu dile ait kelimelerin birçoğu köken itibarıyla Adnânî Arapça’da mevcuttur. 2. İki kelimedede Arapçaya mahsus seslerden olan (ض) harfine rastlanmaktadır. Bunlar (ضوء) anlamındaki (ضأوم) kelimesi ile (حامض) anlamındaki (حامضوم) kelimesidir. 3. Kelime sonlarına Arapçadaki tenvinin yerine mim harfinin eklenmesi konusunda Akkadca ile ortak özellikler taşır. 4. Bu dilde irab, yani kelime sonlarındaki hareketler gösterilmektedir. 5. Daha çok Tevrat’ın diline yakın olduğuna dair görüş tamamen dilsel

³⁸⁹ Susa, *age*, s. 332-333. Ebla dilinin yakın zamana kadar bilinmediğinin bir kanıtını da alanın önemli uzmanlarından Hitti’nin Suriye tarihine dair kaleme almış olduğu hacimli eseri *History of Syria-Including Lebanon and Palestine*’de bu dile herhangi bir atıfta bulunmuş olmamasıdır. Yukarıda verilen kaynaklar haricinde Ebla dili ve Ebla medeniyeti hakkında geniş bilgi için bkz. Ebû Halîl, Şevki, *Atlasu’t-Tarih el-Arabî el-İslâmî*, Dâru’l-Fikr, Dimeşk, 2005, s. 9-11; "Ebla," *The Columbia Encyclopedia*, 6th ed., Questia, 17 May 2007 <http://www.questia.com/PM.qst?a=o&d=101242062>; Wayne T. Pitard, "Chapter One Syria-Palestine in the Bronze Age," *The Oxford History of the Biblical World*, ed. Michael D. Coogan (New York: Oxford University Press, 2001) 31-33, Questia, 18 Aug. 2007 <http://www.questia.com/PM.qst?a=o&d=104292130>.

gerçeklere aykırıdır. Nitekim araştırmalar sonucu Ebla dilinin Tevrat diline yakınlığı % 5, Adnânî Arapçaya yakınlığı ise % 80 olarak tespit edilmiştir.³⁹⁰

2. Batı Sâmi Dilleri

Sâmi dillerinin ekseriyeti bu gruba dâhildir. Kuzeybatı alt grubunda iki ana dal olan Kenanca ve Ârâmîce dillerinden çıkan pek çok Sâmi dil yer almaktadır.

a. Kuzeybatı Sâmi Dilleri

(1) Kenan Dilleri

Kenancanın ilk izlerine Amarna mektuplarında rastlanmıştır. Bilindiği gibi, Filistin kralları ile Mısır arasındaki karşılıklı yazışmaları içeren ve Akkadca olarak yazılan Amarna mektuplarında yer yer Akkadca kelimelerin Kenanca karşılıkları gösterilmişti. Bu ifadelerden yola çıkılarak Kenanlıların M.Ö. 1400'lerden önce Filistin topraklarında buldukları sonucuna varılmıştır. Amarna mektuplarında bulunan Kenanca izleri çivi yazısı ile yazılmıştır ki, bu yazı Akkadcaya nispeten Kenancanın ifadesine daha az müsaittir.

Kenancanın tespitinde en az Amarna mektupları kadar önemli bir başka buluş ise Ugarit (Ra's Şamra) yazıtlarıdır. Suriye'nin Lazkiye kentinin kuzeyindeki Ra's Şamra bölgesinde ortaya çıkarılan arkeolojik site, M.Ö. 1500'lerde kozmopolit bir şehir olan Ugarit'i bilim dünyasına tanıtmıştır. Bir tesadüf eseri bulunan şehrin kalıntıları, 1928 yılında Fransız arkeologlar tarafından titiz bir çalışma sonucu gün yüzüne çıkartılmış, takip eden yıllarda başka bilim adamlarınca yürütülen kazılar sonucu bölgeden çok sayıda tarihî belge elde edilmiştir. Akkadca, eski Mısırca, Hititçe ve Hurrice yazılmış kitabelerin en önemli yönü, o tarihe kadar bilinmeyen bir çivi yazısı tekniğiyle yazılmış olmasıydı. Çok geçmeden H.Bauer, E.Dhorme ve Ch. Vroilleaud gibi bilginler söz konusu çivi yazısının, daha önce bulunan Babil-Âsur kitabelerinde olduğu gibi binlerce hece alametinden oluşmadığını, bilakis otuz kadar alametin metnin tamamında tekrarlandığını tespit ettiler. Buradan yola çıkarak bu alametlerin esasında bir alfabe

³⁹⁰ Kubeysî, *age*, s. 344.

oluşturduğu sonucuna varan bilginleri, Chaeffer'ın 1950'de yaptığı yeni kazılar sonunda bulunduğu Kenanca çivi alfabetiyle yazılmış bir eğitim materyali doğrulamaktadır.³⁹¹

Ugarit yazıtlarının efsaneler, kahramanlık şiirleri, marşlar ve dinî içerikli şiirlerden oluşması hasebiyle, dönemin sosyo-kültürel ve dinî yapısı hakkında önemli bilgiler sunmasına ek olarak, yazının gelişim sürecinde önemli bir aşamayı da temsil ettiği görülmektedir. Pişmiş çamurdan imal edilen levhalar üzerine daha önce hece esasına göre yazılırken, burada alfabe sistemine geçildiği anlaşılmaktadır. Ra's Şamra yazılarının ortaya koyduğu bir başka önemli gerçek ise, Güney Filistin'de bir süre *Nakib* (Negev) çölünde yaşamış olan Kenanlıların bölgede İsrailoğullarından önce yerleştikleri ve burada Beersheba ve Ashdod şehirlerini kurduklarıdır.³⁹²

Kenanca ile Babilcenin birbirine çok benzediğini ifade eden Welfenson, bununla birlikte iki Sâmi kültür ve medeniyet arasında derin farklar olduğunu söylemektedir. Şöyle ki, Babilliler yıldızlar ve gezegenlere ilahlık atfetmekte, aşkın ve ruhânî güçlere inanmaktaydılar, oysa Kenanlıların tanrıları yeryüzünde, dağların ve ağaçların tepelerinde, kuyuların en derin yerlerinde yaşarlardı. Kenan tanrıları çiftçilik, meyve-sebze yetiştiriciliği gibi tarımsal faaliyetleri murakabe ve muhafaza ederdi. İki medeniyetin inanç noktasındaki ayrılığı diğer bütün alanlara sirayet etmiştir. Nitekim Babilliler astronomide ileri gitmiş, zigguratlar ve yıldız gözlemevleri kurmuşlardır. Kenanlılar ise gemi yapımı, cam işçiliği, hesap sistemi, alfabe, tarım ve ticaret gibi alanlarda öne çıkmışlardır. Hatta İsrailoğulları tarım ve ticaret alanında gösterdikleri başarıyı, kültürel mirasını devraldıkları Kenanlılara borçluydular. Kenanlılar birçok alanda başarılı olmalarına rağmen kendilerinden bahsetme veya tarihe not düşme noktasında diğer Sâmi kardeşlerinden geri kalmışlardı. Belki de Yahudiler, Yunanlılar ve Romalılar Kenanlıların ileri medeniyetinden söz etmeselerdi, bu millet hakkında çok az şey bilinecekti. Bununla birlikte son zamanlarda yapılan kazı çalışmaları Kenanlılara ait kayıtların gün yüzüne çıkarılmasını sağlamıştır.³⁹³

Hitti'ye göre Kenanlılar ile Amorlular aynı göç dalgasına mensup olmalarına rağmen farklı istikametlere yöneldikleri için iki ayrı millet gibi değerlendirilmişlerdir.

³⁹¹ Zaza, *age*, s. 47-49.

³⁹² Ae, s. 50-51.

³⁹³ Welfenson, *age*, s. 53-54.

Oysa ikisi arasındaki etnik farklılıklar neredeyse hiç mesabesindedir. Bununla birlikte Amorlular, Sümerler ve Hurriler ile, Kenanlılar ise başka milletlerle kaynaşmışlardır. Aralarındaki kültür farkı, yaşadıkları coğrafya ve ilişkiye girdikleri medeniyetle irtibatlıdır. Amorlular kendilerine vatan olarak seçtikleri Suriye'nin kuzeyindeki Sümer-Babil kültüründen, Kenanlılar ise Akdeniz sahilinde Mısır'ın kontrol ettiği bölgede yerleştikleri için Akdeniz-Mısır sahil kültüründen etkilenmişlerdir. Batı Sâmi diller grubuna dâhil olan Kenan dili ile Amor dili arasındaki ayrılık, lehçe farklılığı boyutundadır.³⁹⁴

Kubeysî Kenan dilleri arasında gördüğü Amor dilinin genel özellikleri hakkında şu bilgileri vermektedir: 1. Amor-Kenan lehçesi Adnânî Arapçaya en yakın dildir 2. Bu lehçede irab gösterilmektedir 3. Yer isimlerinin büyük bir kısmının sonuna vav ve nun eklenmiştir. Örnek: (قاسيون), (ميسلون), (حرمون), (كفرون), (عجلون), (قلمون), (حلبون) gibi. Bu ek Adnânî Arapçada tasgîr için kullanılır 4. (ض) sesinin kullanıldığı görülmektedir. Örnek (بيض ملك) 5. Dimeşk kelimesinde görüldüğü üzere, (د-د-د) gibi kelime başına gelen bazı ekler kullanılmaktadır 6. (ال) ve (ها) olmak üzere iki tane tarif edatına sahiptir.³⁹⁵

(a) Ra's Şamra Dili (Ugaritçe)

Yukarıda, Kenancanın tespitinde antik Ugarit kentinin ve Ugarit medeniyetinin ortaya çıkarılmasının oynadığı role değinilmişti. Özellikle Sâmi dilleri açısından büyük önem arz eden bu keşfin sonuçları hâlâ tartışılmaktadır. Genel kanaat Ugaritçenin Kenan dilleri grubuna dâhil edilmesi gerektiği yönünde olsa da, bazı kaynaklar onun Kenancanın da dâhil olduğu bir grup batı Sâmi dilini önceleyen büyük bir Sâmi dilden çıktığı görüşündedir. Kenan dilleri grubuna dâhil edilmemesinin bir nedeni de, Kenancada ve daha sonraki devirlerde batı Ârâmîcesinde görülen kadim (ā) imâlesinin (ō) ve (ū) imalesine dönüşümü prensibinin Ugaritçede bulunmamasıdır.

Ugaritçenin keşfi bilim dünyasında Mısır hiyeroglifleri ve Mezopotamya çivi yazısından sonra en önemli buluş olarak kabul edilmektedir. Ugaritçenin bilim camiasında önemini bir kat daha artıran bir başka buluş ise Ugarit alfabesidir. Alfabenin

³⁹⁴ Hitti, *History of Syria*, s. 79.

³⁹⁵ Kubeysî, *age*, s. 343. Amor dili hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. http://en.wikipedia.org/wiki/Amorite_language (20.08.2007).

mucidi olarak Fenikeliler kabul edilmekle beraber, onların geliştirdiği sistemin esasında çok daha öncelere giden Sâmi alfabe sistemlerine dayandığı ifade edilmiştir. Son zamanlara kadar, Orta Bronz Çağı'na (M.Ö. 2000-1500) giden *Proto-Sinaitic* olarak adlandırılan yazıtların aynı zamanda en eski alfabeği temsil ettiği kabul edilmekteydi. Sina yarımadasında, Serâbitu'l-Hadem adlı bölgede Hathor tapınağında bulunan yazıtlar, esasında hiyeroglif yazısı ile alfabe arasında bir geçiş halkası konumundaydılar. Fakat 1999'da Mısır'da ortaya çıkarılan *Wadi el-Hol* yazıtları ile alfabe sisteminin Sina yazıtlarından öncesine uzandığına dair bazı ipuçları belirmeye başladı. Bilim adamlarının M.Ö. 1800'lere ait olduğunu söylediği söz konusu yazıtların hiyeroglif yazı sisteminden alfabeğe geçişin ilk halkası olduğu kabul edilmektedir.³⁹⁶

Sina'da bir Mısır tapınağında ve başka yerlerde bulunan ve eski Kenan diliyle yazılmış olan kitabelerden yola çıkan bilgiler, alfabe sisteminin geliştirilmesinde Mezopotamya ile Mısır uygarlığının işbirliği içerisinde olduklarını tespit etmişlerdir. Bu tür faaliyetlerin bir ürünü olan Ugarit alfabesi, 1949'da Ra's Şamra'da ele geçirilmiştir. Seramik bir levha üzerine yazılan alfabe, M.Ö. XV veya XIV. Yüzyıla aittir. Irak usulüyle ateşte pişirilmiş kil tabletler üzerine yazılmış başka birçok levhalar da bulunmuştur. Bunlar Irak çivi yazısından farklı bir çivi yazısı ile yazılmışlardı. Söz konusu kitabelerden anlaşıldığı kadarıyla, Ugarit alfabesi 32 harften oluşuyor ve diğer alfabelerin aksine soldan sağa doğru yazılıyordu. Bununla birlikte, Filistin'de sağdan sola doğru yazılan Ugarit alfabeli kitabeler de bulunmuştur. Ancak, bu kitabelerin tamamı eski Kenan lehçesiyle yazılmıştır.³⁹⁷

Kubeysî, Kenan dillerine dâhil ettiği Ugaritçenin temel özelliklerini şu şekilde sıralamaktadır: 1. Bu lehçe saf Arap-Amor-Kenan dili olma özelliğini taşımaktadır. 2. Kelime başlarına tenbih edatı olarak hemze getirilir. 3. Kelime sonlarına çoğul yapmak üzere (یت) ilave edilir. Örnek: (عمره-عمریت), (جریه-جریت), (مشقه-مشقیت) gibi. 4. Bugün bazı avam lehçelerinde olduğu gibi, muzari fiilin başına (ب) getirilir. Örnek: (إم یصدق بیرشینی -) gibi. Böylece (بیجی), (بروح), (بیصدق) gibi örneklerde görülen dilsel olgunun kökeni ve hakikati hakkında önemli bir ipucu elde edilmiştir. 5. Bu lehçenin

³⁹⁶ Ayrıntılar için bkz. http://en.wikipedia.org/wiki/Middle_Bronze_Age_alphabets (21.08.07).

³⁹⁷ Susa, *age*, s. 182. Ugarit alfabesinde yer alan harfler ve bu alfabenin başka özellikleri için bkz. http://en.wikipedia.org/wiki/Ugaritic_alphabet (21.08.07).

söz dağarcığı % 94 gibi yüksek bir oranla Adnânî ve avâmî Arapçada yer almaktadır. Örnekler: (إي), K.Kerim'deki ve avam dilindeki (إي والله) kullanımının aynısı; (طريق) yol anlamındaki (دركة); (لا تأخذ سنة و لا نوم) ayetindeki (سنة) kelimesini (يشن = يسن) olarak görüyoruz. Örnekler kolaylıkla çoğaltılabilir.³⁹⁸

(b) Fenikece

Kubeysî daha önce işaret ettiğimiz gibi, Fenike ile Kenan lafızlarının ve bunların delalet ettiği olguların aynı olduğunu düşündüğü için, hacimli eserinde Fenike diline ayrıca değinmemiştir. Fenike'nin Yunanlılar tarafından Kenanlılara ve onların ülkelerine verilmiş bir isim olduğu tezini kabul eden bilginler arasında yer alan Hitti, Yunanlılarla Fenikelilerin ticarî münasebetlerinin bir sonucu olan söz konusu isimlendirmenin takriben M.Ö. 1200'lerden sonra yerleştiğini ve Kenanlı nitelemesi ile eşanlamlı hale geldiğini ifade etmektedir. Ona göre diğer antik halkların aksine, kabilesel ve yerel aidiyetlerin ağır bastığı Sâmi kavimler, adeta başkaları tarafından isimlendirilmeyi bekler gibidir. Hitti Fenike ismini, Kenan'ın etimolojisinde öne sürdüğü 'koyu kırmızı boya' anlamına gelen, Yunanca *phoenix-phoinix* kelimeleriyle ilişkilendirmektedir. Bunlardan birincisi, özellikle doğu toplumlarında meşhur olan Anka kuşu anlamındadır ve ölümsüzlüğün, küllerinden dirilmenin sembolüdür.³⁹⁹

Fenike isminin kökeni veya ne zamandan itibaren Kenan ülkesi için kullanıldığı tartışmalı olsa da, Fenikecenin Kenan dillerine dâhil olduğu ittifakla kabul edilmektedir. Şayet bir ayırım yapmak gerekirse, Kenanca terimini M.Ö. 1200'lerden önceki dönem, Fenikece tabirini bu tarihten sonraki dönem için, Pön (Punic) ifadesini ise, Fenikelilerin kolonisi olan Kartaca'da konuşulan Kenanî lehçeyi kastetmek üzere kullanabiliriz. Fenikecenin konuşulduğu coğrafya, bugün Suriye-Lübnan kıyıları ve İsrail'in kuzeyini içine alan bölgedir.

³⁹⁸ Kubeysî, *age*, s. 349. Kubeysî eserinin 503-590 sayfaları arasında, ünlü doğubilimci Cyrus H. Gordon'un Ugaritic Text Book adıyla 1960'da Roma'da yayımladığı Ugaritçe sözlüğü esas alarak, bu sözlükteki maddelerin Adnânî Arapçasında ve halk dilindeki karşılıklarını, müteakibiyetlerini incelemiştir. Yakın Doğu kültürleri ve antik diller konusunda uzman olan Gordon'un hayatı ve eserleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. http://en.wikipedia.org/wiki/Cyrus_Gordon (21.08.07).

³⁹⁹ Hitti, *History of Syria*, s. 81. Eski İran kültüründe *Simurg* olarak bilinen Anka miti, başta doğu edebiyatları olmak üzere, pek çok kültürde yer almaktadır. Türkçedeki *Zümrüdüanka* tabiri de muhtemelen Farsça *Simurg* u Anka'dan gelmektedir. Farsçada "otuz kuş" demek olan *Simurg*, tasavvuf edebiyatında da önemli bir yere sahiptir.

Daha önce de ifade edildiği gibi, alfabenin mucidi olarak bilinen Fenikelilerin bu alanda sağladıkları ilerleme, önceki alfabe sistemlerini bir adım öteye taşımak ve bugün bilinen alfabe sistemine çok yakın bir düzeye getirmektir. Ayrıca alfabenin Fenikeliler eliyle Yunanlılara ve oradan da diğer Avrupa milletlerine geçmesi, onların bu alana yaptıkları katkıyı pekiştirmiş ve isimlerinin alfabe ile birlikte anılmasını haklı kılmıştır. Bu konu, Sâmi Yazı Sistemleri başlığı altında ayrıntılı bir şekilde tekrar ele alınacaktır.

Fenike diline ait en eski kayıtlar, bazıları M.Ö. X. ve IX. Yüzyıllara gitmekle beraber ağırlıklı M.Ö. V. Yüzyıla ait kitabelerde bulunmaktadır. Brockelmann'a göre, bu kitabelerden anlaşıldığı kadarıyla Fenike dilindeki sessiz harflerle İbranicedeki sessiz harfler bire bir örtüşmektedir. Ancak aynı uyum sesli harfler, irab ve cümle sistemi için söz konusu değildir. İbranice konuşma düzeninde önce mazi ile başlayıp, sonra meczum muzariyi maziye atfetme şeklinde uygulanan gramer kuralı Fenikecede bulunmamaktadır. Buna mukabil, Arapçada da bulunan mazinin mazisi denebilecek bir yapıyı göstermek üzere (کن) yardımcı fiilinin kullanılması, Fenike dilinin İbraniceden ayrıldığı önemli bir konudur. Fenikelilerin dil ve medeniyetlerini kontrol altında tuttukları kolonilerinde yaydıkları görülmektedir. Özellikle Kartaca'da Pön diliyle yazılmış kısa metinli kitabeler, bu dile ait önemli tarihî belgelerdir, ancak bunların okunuşunda birtakım güçlükler yaşanmıştır. Bununla birlikte, Romalı drama yazarı Plautus'un *Poenulus* adlı eseri sayesinde Pön diliyle yazılmış metinlerin okunmasındaki zorluk atlatılmıştır. Fakat bu eserde geçen şiirlerin yazımında bazı hataların ve tahriflerin olduğu anlaşılmaktadır. Pön dilinde görülen bir başka olgu ise, sesli harflerde görülen daralmadır. Örnek: İbranicede 'kadı' anlamına gelen "şōfet" kelimesi, bu dilde ses daralmasıyla "sufet" şeklinde telaffuz edilmektedir. Ayrıca modern Ârâmîcede olduğu gibi bu dilde de hemze ve (ه) haricindeki boğaz harfleri terk edilmiştir. İbranice kendi anavatanında fazla yaşayamadan Ârâmîce içinde erimişken, Pön dili Kuzey Afrika dilleri ve Latincenin etki alanında uzun süre ayakta kalmayı başarmıştır.⁴⁰⁰

⁴⁰⁰Brockelmann, *age*, s. 20-22. Fenikece ve Pön dili hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. http://en.wikipedia.org/wiki/Phoenician_language ve http://en.wikipedia.org/wiki/Punic_language (21.08.07).

(c) İbranice

Kenan dilleri arasında yaşayan tek lehçe hiç kuşkusuz İbranicedir. İbranilerin aslı ve ilk vatanları ile ilgili tartışmalar birinci bölümde değinildiği için burada tekrar ele alınmayacaktır. Ancak şu kadarını söylemek gerekir ki, bu konuda henüz kesin bir sonuca varılamamıştır. Bizzat Yahudi bilginler soylarının aslı ve anayurtları hakkında birbirinden farklı görüşler ileri sürmektedirler. Mesela Grintz, K.Mukaddes'teki Nuh'un gemisi anlatısından ve bazı antropolojik araştırmalardan yola çıkarak Yahudilerin de içinde olduğu Sâmîlerin Kafkasya bölgesinden geldiklerini iddia etmişti. Babası Yahudilikten Anglikan mezhebine geçen Margoliouth, İsrailoğullarının Arabistan (özellikle de güney Arabistan) kökenli olduklarını, "kesin değilse de elimizdeki gerçeklere bakarak geliştirebileceğimiz en uygun hipotezden de öte bir ihtimal" olarak görmektedir. Arabistan kitabelerinden yola çıkarak, tarihte Arap-İsrailoğulları ilişkisini ele alan Margoliouth, Yahudilerin Arabistan kökenli olduklarına dair hipotezi asıl tezi için kullanmak için ortaya atmış gibi görünmektedir. Nitekim ona göre, nasıl Hıristiyanlık Yahudilikle Helenizm'in bir bileşimi ise, aynı şekilde İslamiyet de Yahudilikten büyük oranda etkilenmiştir. Bu tespitimizi haklı çıkaran başka bir iddiası da, İslamiyeti Harran Sabiiliği ile ilişkilendiren görüşlere de mesafeli olmamasıdır: "Eğer İslamiyet'in Harran Sabiiliğine dayandığını söyleyeceksek, o da İbrahimî bir din görünümündedir; dolayısıyla da Yahudilikten pek uzak sayılmaz. Hakkında çok az bilgi sahibi olduğumuz Güney Arabistan tektanrıcılığı bile İsrailoğullarının diniyle o kadar ilgisiz olmayabilir. Şu durumda İsrailoğullarının Arabistan'dan götürdükleriyle en az iki bin yıl sonra geri getirdikleri karşılaştırmakta yarar vardır."⁴⁰¹

İbranicenin en eski vesikası olarak Hâkimler kitabında yer alan Debora'nın Ezgisi adlı bölümü gösteren Brockelmann, otoritelerin aksine söz konusu bölümün M.Ö. II. Binyıla ait olduğunu iddia etmektedir. Oysa K.Mukaddes'in en eski pasajları olarak kabul edilen bölümün M.Ö. VIII. Yüzyıldan geriye gitmediği otoritelerin ortak görüşüdür. Brockelmann, Filistin topraklarına galip olarak giren İsrailoğullarının ülkenin yerlisi olan Kenanlılarla dil birliğini nasıl sağladıklarını sormakta, ancak bu birliğin iki dil arasındaki yakınlıktan kaynaklanıp kaynaklanmadığı konusunda kesin bir

⁴⁰¹ Margoliouth, *age*, s. 117-118.

şey söylememektedir. Bizzat Tevrat'tan elde edilen iç delillerle İbranicenin farklı lehçeleri konusunda sağlıklı sonuçlara ulaşılamayacağını kaydeden Brockelmann, Hâkimler 12:5-6'da anlatılan Efraim kabilesinin (ش) harfini (س) olarak telaffuz ettiklerine dair bilginin,⁴⁰² İsrailî kabileler arasında lehçe farklılıkları bulunduğunu söylemek için yeterli olmadığını düşünmektedir. Bununla birlikte, kuzey kabilelerinin özellikle de Hoşea peygamberin konuştuğu lehçenin birtakım farklılıklar içerdiğini ifade etmiştir.⁴⁰³

İbraniceyi Kenan dillerinin bir dalı olarak kabul etmeyen Welfenson ise meseleye farklı bir açıdan yaklaşmaktadır. Ona göre, İsrailoğulları Filistin'e göç etmeden önce Margoliouth'un iddia ettiği gibi güney Arabistan'da değil, Filistin civarındaki bölgelerde yaşıyorlardı. Dolayısıyla konuştukları dili Kenan ülkesine geldikten sonra öğrenmiş değillerdi. Bu durumda İbraniceyi Kenancanın bir kolu veya lehçesi olarak görme imkânı yoktur. Öyleyse, İbranice ile Kenancanın aslında aynı dil olduğunu söylememiz gerekir. Zaten bu iki millet Filistin ve Tur-u Sina'da yan yana yaşamaktayken, tarihî süreç içerisinde ayrılmışlar ve dilleri de zamanla farklılaşmıştır. Buna rağmen iki dil arasındaki farklılık lehçe boyutundan öteye geçmemektedir. Welfenson bir yandan İbranilerin tarihte sürekli olarak Filistin civarındaki bölgelerde yaşadıklarını söylerken, bir yandan da Arabistan çöllerinden getirdikleri özelliklerden bahsetmektedir. İbranilerin Filistin'e yerleştiklikleri dönemdeki adet ve geleneklerini cahiliye Araplarının adetlerine benzeten Welfenson, bir takım kabile isimlerini ve özel isimleri örnek göstermek suretiyle Araplarla İbraniler arasında ilişki kurmaya çalışmaktadır. Bununla birlikte, Welfenson Araplarla İbraniler arasındaki ilişkinin boyutlarını ileri noktalara götürüp, putperest kültüre sahip Mekke'nin diğer Arap

⁴⁰² İlgili pasajın Türkçe çevirisi şu şekildedir: “Şeria ırmağının Efrayim'e yol veren geçitlerini tutan Gilatlılar, geçmek isteyen Efrayimli kaçaklara, 'Efrayimli misin?' diye sorarlardı. Adamlar, 'hayır' derlerse, o zaman onlara, 'Şibbolet deyin bakalım' derlerdi. Adamlar 'Şibbolet' derlerdi. Çünkü 'Şibbolet' sözcüğünü doğru söyleyemezlerdi. Bunun üzerine onları yakalayıp Şeria ırmağının geçitlerinde öldürürlerdi. O gün Efrayimlilerden kırk iki bin kişi öldürüldü.” Burada anlatılan katil olayının garabeti ve bir kelimenin telaffuzu için gösterilen tepkinin İsrailî kabileler arasındaki nefreti göstermesi bir yana, kısaca Arapça ile İbranice arasında bazı ses değişimlerinin temeline dair ipuçları vermesi nedeniyle önemlidir.

⁴⁰³ Brockelmann, *age*, s. 18-19.

kabileleri arasında öne çıkmasını, İsrailî Şimon kabilesinin etkisine bağlayan Dozy gibi müsteşrikleri eleştirmektedir.⁴⁰⁴

İbranilerin ve İbranicenin tarihinde önemli bir aşamayı temsil eden Babil sürgününün dil ve kültür üzerindeki etkisini değerlendiren Brockelmann'a göre, sürgün Yahudilerin dillerine ve kültürlerine daha sıkı sarılmalarını sağlamıştır. Bu dönemde İbrani edebiyatının şaheserleri kabul edilen ürünler ortaya konmuştur. Esaret dönemi sona erip Filistin'e döndüklerinde halkın konuştuğu İbranicenin eski dilden farklı olmadığını söyleyen Brockelmann, aynı durumun Helenistik dönem için söz konusu olmadığını, zira bu dönemde Mısır'a ve batıya doğru yayılan Yahudi nüfusun yabancı kültürler içinde kendi dillerini koruyamadığını ifade etmektedir. Benzer bir şekilde, Filistin'de kalanların da kendi dillerine büyük oranda benzeyen Ârâmîcenin etkisinden kurtulamadıklarını kaydeden Brockelmann, İbranicenin bu dönem içerisinde dinî ve eğitimsel faaliyetlerde yaşatılmaya devam ettiğini, pek çok İbranice kitabın yazıldığını belirtmektedir. Ona göre bu eserlerden M.Ö. 200'lerde İbn Sîre veya Ben Sira (Sirach)⁴⁰⁵ olarak bilinen müellif tarafından kaleme alınan kitap, Ârâmîce etkisinden uzak, saf İbranice ile yazıldığı ve günümüze kadar bozulmadan ulaştığı için son derece önemlidir.⁴⁰⁶

Kubeysî, İbranicenin genel özellikleri ve Tevrat İbranicesi hakkında şu tespitlerde bulunmaktadır: 1. Tevrat İbranicesi aslî bir lehçe değil, Kenanca ve Ârâmîcenin birleşimidir. 2. Tevrat İbranicesi Kenancadan aldığı lafızları koruyamamıştır. Örneğin Kenanca'nın Amor ve Ugarit lehçelerinde bulunan hikmet kelimesi Adnânî Arapçadakine benzer bir şekilde yani (حاکام) olarak korunmuşken İbranicede önemli bir şekil değişikliğine uğrayarak haham (חאחאם)'a dönüşmüştür. 3. Modern İbranice ise Tevrat İbranicesi ile Almanya, Polonya, Rusya lehçelerinin birleşimi olan Yiddiş lehçesinin bir karışımıdır. Modern İbranice konuşanlar eğitim almadan Tevrat İbranicesini anlayamamaktadır. 4. Miladî X. yüzyılda masoretik metin yazarları⁴⁰⁷ harekesiz metni harekelemek suretiyle doğru okunuş biçiminden

⁴⁰⁴ Welfenson, *age*, s. 75-77.

⁴⁰⁵ Ayrıntılı bilgi için bkz. <http://en.wikipedia.org/wiki/Sirach> (23.08.07).

⁴⁰⁶ Brockelmann, *age*, s. 18-19.

⁴⁰⁷ M.Ö. VII-X. yüzyıllar arasında, günümüzde de uygulanan "Tiberian metodu" sayesinde Arapçadaki hareke sisteminde olduğu gibi, sessiz harflerin altına veya üstüne belli işaretler konularak yeni bir

uzaklaştırmışlar ve böylece Tevrat'ın millî din anlayışını pekiştirmişlerdir. 5. İbranice (بجد كفت) kelimesinde yer alan harflerde Süryânicedeki ibdal prensibini benimsemiştir. Yani İbranice harflerin % 20'si bu yöntemle ibdale tabi tutulmuştur. 6. Samuel Rolles Driver, ünlü Alman oryantalist ve Tevrat yorumcusu W. Gesenius'un İbranice-İngilizce sözlüğü üzerinde 'bir nevi arkeolojik hırsızlık' yapmak suretiyle pek çok Arapça kelimeyi sözlükten çıkarmış, öte yandan son arkeolojik kazılarda tespit edilen pek çok Akkadca, Kenanca ve Ârâmîce sözcüğü de zekice bir yaklaşımla sözlüğe ilave etmiştir. 7. Tevrat İbrancesi ile meşgul olan bilgilerin büyük bir kısmının -Yahudi asıllılar da dâhil olmak üzere- ana dili İngilizce, Fransızca, Almanca, Rusca veya İtalyancadır. Bu onların yaptığı çalışmaların kıymetini olumsuz yönde etkilemektedir. 8. Tevrat'ın M.Ö. III. Yüzyılda yapılan ve "yetmişler" olarak bilinen Yunanca çevirisi bugün elimizde mevcut değildir. 9. Tevrat M.S. III. Yüzyılda yukarıda belirtilen harfler (بجد كفت) değiştirilmek suretiyle Yunancadan tekrar İbraniceye çevrilmiştir. Yani elimizde asılları bulunmayan iki çeviri mevcuttur. 10. Tevrat'ın en eski nüshası Haleb'de bulunmaktaydı, ancak 1997 yılında çalınmıştır.⁴⁰⁸

İbrancenin tarihi üç ana safhada incelenebilir: Tevrat İbrancesinin de dâhil olduğu Klasik İbranice, Orta Devir İbrancesi ve Modern İbranice.

1. Klasik İbranice olarak adlandırılan dönem M.Ö. X - M.S. IV. Yüzyılları arasına, yani monarşinin kurulmasından Babil sürgününe kadarki zamana tekabül etmektedir. Bu dönem içerisinde, arkaik Tevrat İbrancesi Musa'nın Ezgisi ve Debora'nın Ezgisi pasajları ile temsil edilmiş ve yazıda Kenanca alfabe kullanılmıştır. Bu dönemdeki İbraniceye eski İbranice veya Paleo-Hebrew adı verilmektedir. Gramatik olarak Tevrat dilinin özelliklerini taşıyan diğer metinler arasında Gezer Takvimi (m.ö. X. yy), Sâmirî çanağı (m.ö. IX. yy), Siloam yazıtı (m.ö. VIII. yy), Lakiş mektubu (m.ö.

okuma sistemi geliştirilmiştir. Masoretik metin'in oluşturulmasında önemli bir yeri olan Tiberian metodu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. http://en.wikipedia.org/wiki/Tiberian_vocalization (23.08.07). Kelime anlamı 'zincir' olan Masora, bu metotla harekelenen ve yeniden düzenlenen Tevrat metninin genel ismidir. Masoretik gelenek hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. <http://en.wikipedia.org/wiki/Masoretic>; <http://www.jewishencyclopedia.com/view.jsp?artid=246&lette> [r=M](http://www.jewishencyclopedia.com/view.jsp?artid=246&lette) (23.08.07).

⁴⁰⁸ Kubeysî, *age*, s. 350-351. Kubeysî, yukarıda anılan Gesenius'un sözlüğü ile ilgili Driver tarafından yapılan değişiklikler hakkında ayrıntılı bilgiler vermektedir. Driver'ın özellikle Arapça sözcükleri çıkarması ve yerine yeni keşfedilen Akkadca, Kenanca ve Ârâmîce kelimeleri ilave etmesini zekice bulan Kubeysî, sözlüğün orijinal baskısı ile Driver tarafından yapılan neşri arasındaki farkları ve nâşirin eser üzerindeki tasarruflarını örneklerle açıklamıştır. (Krş. s. 37-53).

VI. yy) ve milattan önce IX-VI. yüzyıllar arasına ait çeşitli mühür, sikke ve kap parçaları üzerinde görülen kısa metinler sayılabilir. Büyük bir kısmı Kudüs ve çevresindeki İsrail yerleşim alanlarında bulunan bu eski metinlerde seslendirme işaretleri kullanılmamıştır. Fakat bu dönemin son örneklerini teşkil eden Öludeniz (Kumran) yazmalarında (m.ö. II-m.s. I. yüzyıllar) yarı sessizlerin seslendirme işareti olarak kullanıldığı görülmektedir. Eski Ahit'in ilk yazılı nüshası bu dönemde meydana getirilmekle beraber, bu nüshanın mahiyeti henüz bilinmemektedir.⁴⁰⁹

Tevrat İbranicesi⁴¹⁰ M.Ö. VI. yüzyılla Babil sürgünü arasında kalan dönemi kapsamaktadır. Bu dönemde kullanılan dile Klasik Tevrat İbranicesi de denmektedir. Tevrat metinlerinin büyük bir kısmı bu döneme aittir. Yazıda ise İmparatorluk Ârâmîcei kullanılmıştır. Geç Tevrat İbranicesi ise Pers dönemine tekabül eder ve Ezra, Nehemhya gibi bölümlerin oluşturulduğu dönem olarak kabul edilir. Öludeniz yazmalarının bulunmasıyla İbranice tarihinde M.Ö. III-M.S. I yüzyıllar arasını kapsayan yeni bir safha açılmış oldu. Bu dönemdeki dil Helenistik ve Roma dönemi İbranicesi olarak da adlandırılmıştır. Devrin İbranicesi önceleri İmparatorluk Ârâmîcesi ile yazılırken, I. yüzyıla doğru köşeli İbrani yazısıyla yazılır olmuştur.⁴¹¹

Bazı bilginler İbraniceyi, Tevrat İbranicesi, Mişna İbranicesi ve Modern İbranice olarak üçe ayırmaktadır. Aslında bu tasnif tamamen Tevrat merkezli olduğu ve dilin doğal seyrine uymadığı için tenkide açıktır. Bu sebeple baştaki tasnifi esas alıp, Mişna İbranicesini Klasik İbranice içerisinde değerlendirmek daha isabetli olacaktır. Mişna İbranicesi, Yahudiliğin ikinci kitabı Talmud'u teşkil eden Mişna (haham/rabbilerin yorumları) ile onun açıklamalarının (Gemara) yazıldığı İbranicedir. M.S. I. yüzyıla ait belgeler, bu dilin Filistin'de Yahudiler tarafından konuşulduğunu göstermektedir. Eski Farsça, Grekçe, Latince, Ârâmîce gibi dillerden etkilenen Mişna İbranicesi, K.Mukaddes İbranicesinden farklı bir gelişim göstermiş, Orta, Yeni ve Yakın Çağ

⁴⁰⁹ Hasan, Ca'fer Hâdî, "İbranice", *DİA*, İstanbul, 2000, XXI, 366. Kurman yazılarında kullanılan İbranice hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Weitzman, Steve, "Why Did The Qumran Community Write in Hebrew?" *The Journal of the American Oriental Society*, Vol. 119, 1999, s. 35.

⁴¹⁰ Tevrat İbranicesi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Pratico, Gary D., Pelt Miles V. Van, *Basics of Biblical Hebrew*, Zondervan, Grand Rapids, Michigan, 2001; Joüan, Paul S.J., *A Grammar of Biblical Hebrew*, Editrice Pontificio Istituto Biblico, Roma, 2003;

⁴¹¹ <http://en.wikipedia.org/wiki/Hebrew> (24.08.07).

boyunca devam ederek zamanla Arapçadan ve daha sonra da İspanyolca, Almanca gibi dillerden etkilenmiştir.⁴¹²

2. Orta Devir İbranicesi, özellikle Tiberian metodu ile Tevrat metninin harekelenmesi sonucu milattan sonra 7-10. Yüzyıllar arasında Tevrat İbranicesi olarak adlandırılan lehçeyi ve diğer bölgesel lehçeleri kapsamaktadır. Masoretik bilginler, önlerinde tek bir harfinin bile alternatifini olmayan kutsal bir metin bulmuşlardı. Bu durumda harflerin altına veya üstüne işaret koymaktan başka yapacakları bir değişiklik olamazdı. Öte yandan Arap yazısının habercisi olan Süryânice yazı stili de sesli harfleri göstermek için masoretik sisteme benzeyen yeni bir usûl geliştirmişti. Masoretik usûlle işaretlenmiş en eski Tevrat yazması olarak milattan sonra X. yüzyılda yazıldığı sanılan Halep'teki el yazma nüsha⁴¹³ kabul edilmektedir.

İbranice altın çağını, Endülüs'teki Müslüman yönetimin idaresi altında yaşamıştır. Bu dönemin başlangıç ve bitiş tarihleri tartışmalı olmakla beraber, miladî 912-976 tarihleri genellikle kabul edilmektedir. Bu dönemde Yahudi toplumu ile Müslümanlar arasında hâkim olan hoşgörü ve uzlaşma kültürünün etkisiyle önemli çalışmalar yapılmış, özellikle İbranice dinî şiir zirve noktasına ulaşmıştır. Nitekim Goitein Yahudi-Arap birlikteliği adını verdiği bu uyumun en mükemmel ifadesini, Yahudilerin oluşturduğu Arapça eserlerde değil, İslam ülkelerinde özellikle de İspanya'da şekillenen İbranî şiirinde bulur. Ona göre, "Ortaçağ İbranî şiirinin yükselmesini sağlayan en önemli etken, Arapçanın İbranice üzerindeki etkisidir. İslam öncesi dönemde ortaya çıkan Yahudi dinî şiiri Piyyut'un dili zengin ve yaratıcı ama disiplinsiz ve düzensiz hatta bazen de biçimsiz ve tuhaftı. Yahudilerin saf klasik bir dil fikrini benimsemeleri Arapça'dan kaynaklanıyordu. Bütün İslam ülkelerinde K.Mukaddes metni kelime, gramer, heceleme ve telaffuzu Yahudiler tarafından şevkle incelenen 'model metin' olarak hizmet etmiştir. Ancak İbranî şairler kendilerini sadece kutsal kitap İbranicesiyle sınırlamadılar. Günümüzde Leopold Zunz, yaptığı kapsamlı modern araştırmada, Yahudi şairlerin K.Mukaddes'te mevcut olmayan pek çok kelime

⁴¹² Hasan, Ca'fer Hâdî, *agmd*, s. 367.

⁴¹³ Kubeyî'nin de işaret ettiği gibi, 1947'de bu nüshanın çalınması ve akabinde gelişen olaylar, bugün basılan Tevrat nüshalarını da yakından ilgilendirdiği için önemlidir. Halep el yazması ve bu nüsha etrafında gelişen olaylar hakkında geniş bilgi için bkz. http://en.wikipedia.org/wiki/Aleppo_Codex (24.08.07).

ve şekilleri kullandığını ortaya koymaktadır. Ancak K.Mukaddes metni -Kur'ân metni ve Arapça için hizmet eden klasik Arap şiiri gibi- iyi bir şeklin kriteri olarak 'delil' ve 'ispat' olarak sunuldu. Her safiyet (arılık) gibi, bu tür klasik titizliğin de kendine özgü mahzurları vardı. Ancak bir bütün olarak bakıldığında, İbranî dilinin canlanışına büyük katkısı oldu ve onu rahat ve doğru bir şekilde kullanılabilen bir çalışma aracı haline dönüştürdü."⁴¹⁴

3. Modern İbranice, günümüz İsrail'inin resmî dili olup, XIX. yüzyılda meydana getirilmiştir. Modern dilin oluşturulması esnasında her ne kadar K.Mukaddes İbrancesinden istifade edildiyse de, çağın ihtiyaçlarına cevap vermek üzere, dilde pek çok yenilik yapılmış, bu arada Orta ve Doğu Avrupa kökenli Yahudilerin (Aşkenazi) konuştukları Yiddiş (İbranice-Almanca karışımı bir dil) ile, çoğunluğu Fransa, Yunanistan, Türkiye ve Ortadoğu'dan göç eden ataları İspanya kökenli Yahudilerin (Seferad) konuştuğu Ladino (İbranice karışık İspanyolca)'dan büyük oranda faydalanılmıştır. Ayrıca, kurulan yeni devletin vatandaşları çoğunlukla başka ülkelerden gelen ve Almanca, Fransızca, İngilizce ve Rusça gibi dilleri konuşan göçmenler oldukları için bunların modern İbranice üzerinde özellikle vokabüler açısından önemli etkileri olmuştur.⁴¹⁵

Tarihte bazen olumlu, bazen olumsuz hatıralara sahip iki halkın (Yahudiler-Araplar) modern dünyada kendilerini yeniden ifade etmede aynı kaderi paylaştıklarını düşünen Goitein, edebiyat alanındaki canlanmaya benzer bir şekilde bilim ve felsefe alanında görülen kıvılcığın arkasındaki Batı etkisine dikkat çekmektedir. Ona göre, modern İbrani ve Arap edebiyatının motif, şekil, yaklaşım biçimi ve dil gibi her alanında Batının etkisini görmek mümkündür. Bu etkinin lengüistik yönü çok belirgin olmasa da, Avrupa ve Ortadoğu'nun ortak manevî mirası, bu alanda güçlü bir iz bırakmıştır. Yunan ilmi ve felsefesi Arapçayı, 'Doğulu' K.Mukaddes tarzının Avrupa dilleri üzerindeki etkisinden daha fazla olmak üzere, bir kısmı günlük konuşma diline de giren sayısız soyut terim ve deyimlerle zenginleştirmiştir. Arap ülkelerinde yaşayan ortaçağ Yahudi yazarları felsefe ve bilimsel konularda eser verirken genellikle Arapçayı kullanıyorlardı. Ancak eserleri İbraniceden başka hiçbir edebî dil bilmeyen Avrupalı

⁴¹⁴ Goitein, *age*, s. 196.

⁴¹⁵ Hasan, Ca'fer Hâdî, *agmd*, s. 367.

Yahudiler tarafından çokça rağbet gördüğü için, kaleme alınmalarından hemen sonra bu dillere tercüme edilmişlerdi. Bu amaca matuf, yeni bir İbrani tarz geliştirildi ve Arapçadan sonra model olarak benimsendi. Böylece, Yunanca terimlerin ve ifade şekillerinin hiçbir soyut muhakeme olmaksızın nakledilmesi hususunda Latincenin gösterdiği başarıyı Arapça sayesinde İbranice de göstermişti. Ancak bütün bu sürecin genel sonucu, bir yandan İbranice ve Arapçanın diğer yandan da bu iki Sâmi dil üzerindeki modern Batı edebiyatının tesirinin Arapçayı yapı itibarıyla Avrupalı yapmasından da önce, Avrupa dillerinin ortak bir birikime sahip olmasını temin etmeyi.⁴¹⁶

İbranice'nin yeniden hayatiyet kazanmasının ilk adımları, XIX. yüzyılın ortalarına doğru gelişen *Haskalah* (aydınlanma) hareketiyle atılmıştır. Özellikle Doğu Avrupa'da yayımlanan İngilizce-İbranice gazete ve dergiler, ayrıca önde gelen bazı şair ve yazarların yayımları bu hareketi pekiştiren unsurlardı. Ancak bu konuda Eliezer Ben-Yahuda'nın (1858-1922) gayretleri bütün diğer faktörlerin önüne geçmiştir. İbranice modern dünyadaki varlığını adeta onun ısrarlı çabalarına borçludur. Ulusal Yahudi Hareketi'ne üye olup, 1881'de Filistin'e göç eden Ben-Yahuda, diasporadaki küçük kent yaşantısını reddeden yenilenmecî düşüncelerden etkilenmiş ve İbranice'nin modern dönemde, sadece edebî ürünlerde ve ayinlerde yaşayan bir dil olmaktan çıkıp hayatın her alanında kullanılan bir dil olmasını sağlamak amacıyla bazı metotlar geliştirmiştir. Onun geliştirdiği Modern İbranice, Mişna ve Sefarad metinlerinin okunuşuna uygundu. Bununla birlikte, Modern İbraniceyi ilk defa konuşanlar daha önce Yidiş lehçesini kullandıkları için, bu lehçeden bazı deyimsel ifadeleri İbraniceye dâhil etmişlerdir. Ayrıca, bugün konuşulan İbranice, standart (Avrupa etkisindeki) İbranice ve (Arapça etkisindeki, Yemenli) Doğu İbranicesi şeklinde iki gruba ayrılmaktadır. Bu iki grup arasında telaffuz konusundan başka önemli bir fark bulunmamakla birlikte, ait oldukları kültür açısından farklı iki toplumu temsil etmektedirler. Arapça etkisindeki İbranice

⁴¹⁶ Goitein, *age*, s. 268-269. Goitein, eserinin sonunda Yahudi ve Arap tarihinin kronolojik özetini gösteren bir tabloya yer vermiştir. Bkz. s. 299-304.

antik dönemin izlerini daha fazla taşıdığı için, diğer gruptan ayrı olarak ele alınıp incelenmelidir.⁴¹⁷

(2) Ârâmîce

Birinci bölümde Ârâmîlerin aslı ve Mezopotamya'ya göçleri ile ilgili kısa bilgiler verilmişti. Burada İbranice ve Arapça gibi yaşayan Sâmi dilleri üzerinde büyük etkiler bırakmış olan Ârâmîce ve lehçeleri hakkında özet bilgiler sunulacaktır. Hatırlanacağı üzere Susa, Ârâmîlerin bir şekilde İslam öncesi Arap tarihine yerleştirilmesinin gerektiğini, Arapların atası kabul edilen Hz. İsmail'in babası Hz. İbrahim'in bir Ârâmî kabile reisi olduğunu ifade etmektedir. Benzer bir kanaati, aralarında F. Hommel ve Krohmann'ın da bulunduğu bazı batılı bilim adamlarının da paylaştığını kaydeden Susa, sonuç olarak Kenanlılar, Amorlular ve Ârâmîlerin tek bir soydan, yani Sâmi Arap kökenden geldiğini iddia etmektedir. Çünkü ona göre Sâmi kültür ve dil her üçünde de ortaktır. Bu üç kavmin konuştuğu diller, Arap yarımadasındaki bedevîlerin temsil ettiği ana Sâmi dilden ayrılmakla beraber, özle olan bağlarını korumuşlardır.⁴¹⁸

Çivi yazılarına göre, M.Ö. XIV. yüzyılda Ârâmî asıllı *Sutu* kabilesinin Dimeşk bölgesine, Ahlâmi kabilesinin ise İran körfezinin yakınlarında Fırat nehrinin güneyine yerleştiklerini söyleyen Welfenson, Babil ve Âsur krallarının Ârâmî istilasını engellemek için çaba sarfettiklerini, ancak M.Ö. XII. yüzyılda Hititlerin Anadolu'daki yurtlarından çıkıp Suriye ve Irak bölgelerine saldırmaya başlamalarından ötürü başarılı olamadıklarını kaydetmektedir. Bölgedeki siyasî ve askerî boşluklardan istifade ederek yerlerini iyice sağlamlaştıran Ârâmîler, Kenanlılar gibi güçlü ve birleşik bir krallık kurma eğiliminde olmadıkları için, Ârâmî kabileler arasında sürüp giden bir mücadele söz konusuydu. Kabileler arasındaki rekabetin tek olumlu yanı, siyasî anlamda önemli bir güç oluşturmamaları nedeniyle, bölgedeki güçlü krallıkların sınırları içinde rahat hareket edebilmeleriydi. Bunun sonucu olarak, Suriye'deki Âram devletinin çökmesine

⁴¹⁷ Ortaçağ'dan itibaren Arapça ile İbranice arasında görülen yakınlaşmadan sonra, modern dönemde İbranicenin İhyâsı çalışmalarında Arapçanın oynadığı rol hakkında bkz. Galanti, Avram, "İbranicenin Gelişmesine Arapça'nın Katkısı", Sad. Nurettin Ceviz, Musa Yıldız, *Nüsha*, Sayı: 16 (Kış-2005), Ankara, 2005, s. 91-99. İbranice hakkında genel bilgi için bkz. <http://en.wikipedia.org/wiki/Hebrew> (26.08.07). Eliezer Ben-Yahuda'nın hayatı ve İbranice üzerindeki gayretleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. http://en.wikipedia.org/wiki/Eliezer_Ben-Yehuda (26.08.07).

⁴¹⁸ Susa, *age*, s. 78-85.

rağmen, Ârâmî kültürünün ve Ârâmîcenin Sâmi kavimler arasında yayılmaya devam ettiği görülmektedir. Ârâmî yayılması o kadar hızlı ilerlemiştir ki, Akdeniz'den İran sınırlarına kadar bütün bölgede Ârâmîce hâkimiyetini sağlamlaştırarak bölgenin en önemli dili haline gelmiştir.⁴¹⁹

Ârâmî dilinin bu kadar geniş bir alana yayılmasının en önemli sebebi, kullanılan yazının basitliği kadar ortak veya benzer gramer özellikleri sayesinde diğer Sâmi milletler tarafından kolayca anlaşılabilmesidir. Bölgedeki varlıklarını dilleri vasıtasıyla pekiştiren Ârâmîlerin bir avantajı da yayıldıkları ülkelerin gerek idarî gerekse ticarî faaliyetlerinde önemli görevler üstlenmeleriydi. Başlangıçta Fenike alfabesini kullanan Ârâmîler, bu alfabe üzerinde küçük değişiklikler yaparak kendilerine has bir biçime sokmuşlardır. Tarihî kayıtlara göre, Ârâmîler Fenike alfabesinden başka çivi yazısını ve Mısır hiyeroglif yazısından türeme demotik yazı sistemini de kullanmışlardır. Ârâmîce kitabelerin büyük çoğunluğu Güneydoğu Anadolu ve Suriye'de bulunmuş olmakla beraber, özellikle Pers hâkimiyeti döneminde (m.ö. 538-330) bu dilin bir uluslararası ticaret dili haline aldığı ve Ârâmîce yazılmış belgelerin Yunanistan, Mısır, Anadolu, Suriye, Kuzey Mezopotamya, İran, Afganistan ve hatta Pakistan'a kadar uzanan bir bölgede yayıldığı görülmektedir.⁴²⁰

Ârâmî dillerinin taksiminde değişik görüşler ileri sürülmüştür. Welfenson'un kaydettiğine göre, müsteşrikler Ârâmîceyi, Irak'ın kuzeyinde ve güneyinde konuşulan Doğu Ârâmîcesi ve Suriye, Filistin ve Tur-u Sina'da konuşulan Batı Ârâmîcesi olarak iki kısma ayırmışlardır. Bu ayırmada telaffuz farklılıkları, dile giren yabancı kelimeler, sosyal ve tabii şartlara bağlı olarak iki grubun karakteristik özellikleri etkili olmuştur. Doğu Ârâmîcesinden kalan eski eserler, bazı heykeller ve kayalara kazınmış yazılardan ibarettir. Anadolu, Filistin, Mısır ve diğer Arap ülkelerinde görülen kaya yazılarının nicelik bakımından çok olması, Ârâmîcenin ve bu dili konuşan insanların bölgedeki hareketliliklerini gösterse de, söz konusu metinlerin kısa ve düzensiz olması kadim Ârâmîce hakkında ciddi bilimsel çalışmaların yapılmasını zorlaştırmaktadır.⁴²¹

⁴¹⁹ Welfenson, *age*, s. 106-107.

⁴²⁰ Dinçol, Ali M., "Ârâmîce", *DİA*, İstanbul, 1993, III, 267.

⁴²¹ Welfenson, *age*, s. 107-108.

Ârâmîceyi tarihî süreç içerisinde geçirdiği aşamalara bağlı olarak dört kısımda inceleyenler de olmuştur. Buna göre, *Eski Ârâmîce* M.Ö. IX. yüzyıldan öncesine tarihlenen Suriye'nin kuzeyinde bulunmuş yazıtlarda kullanılan Ârâmîcedir. Bu lehçede Kenan ve Âsur etkisi açıkça görülmektedir. *Resmî Ârâmîce*, Âsur devrinden başlayarak (m.ö. 1100-605) Yeni Babil dönemi ve sonrasında kurulan krallıklar döneminde de devam eden ve milata kadar uzanan dönemde konuşulan Ârâmîcedir.

Filistin Ârâmîcesi olarak da bilinen Batı Ârâmîcesi ise, tarihî bakımdan kıymeti büyük olan Kumran (Ölüdeniz) yazıtlarının dilidir. Ayrıca Eski Ahid'in bazı bölümleri de bu lehçe ile yazılmıştır. Daha sonraları, Babil esaretini takip eden dönemlerde İbranilerin kendi dillerini Ârâmîcenin yaygınlığı ve gücü karşısında terk etmeleri ve artı bu dili anlamamaları sebebiyle, yapılması zorunlu hale gelen Tevrat tercümelerinde (Targum) ve buna bağlı olarak diğer din kitaplarında (Talmud, Gemara, Halaha, Haggada, Midraş vs.) Filistin Yahudi Ârâmîcesi kullanılmıştır.

Doğu Ârâmîcesi'nin en önemli kolunu resmî Ârâmîce meydana getirmektedir. Ancak, bu lehçe yalnız Dicle-Fırat bölgesi yani 'doğu' ile sınırlı kalmadığı için başlı başına bir lehçe olarak ele alınmıştır. Bunun dışında adı geçen bölgede yazılı belgeleri az olan Harran Ârâmîcesi, Süryânî diline yakın Mani Ârâmîcesi, Babil Talmudu Ârâmîcesi, merkezi Babil dolaylarında olan ve Hıristiyanlık, Yahudilik ve İran'ın putperestlik inançlarının bir karması niteliğini taşıyan Manda tarikatının kutsal kitabı Ginza'nın yazıldığı lehçe olan Manda Ârâmîcesi de Doğu grubuna giren lehçelerdir. Bu grubun en önemli lehçesi hiç kuşkusuz Süryânicedir. Bu lehçe de dinî ve siyasî görüş ayrılıkları nedeniyle Yakubî ve Nasturî lehçeleri olmak üzere ikiye bölünmüştür.⁴²²

Bu taksimlerden başka, Ârâmîceyi üç ana döneme ayırıp inceleyenler de vardır. Buna göre, *Eski Ârâmîce* (m.ö. 1200-200 arası) Tevrat ve İncil Ârâmîcesi olarak, *Orta Ârâmîce* (m.ö. 200-ms. 1200) edebî Süryânice, Targum, Talmud ve Midraş Ârâmîcesi, *Modern Ârâmîce*, m.s. 1200'den günümüze kadar değişik lehçelerle konuşulan yeni Ârâmîce olmak üzere üç bölümde ele alınıp incelenmiştir.⁴²³ Aşağıda yapılan taksim

⁴²² Dinçol, *agmd*, s. 267-268.

⁴²³ Ârâmîcenin genel bir tarihçesi ve Ârâmî lehçeleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. <http://en.wikipedia.org/wiki/Aramaic> (27.08.07); Fitzmyer, Joseph A., "The Aramaic Language and the Study of the New Testament", *Journal of Biblical Literature*, Vol. 99, No. 1. (Mar., 1980), pp. 5-

dönem esasına göre olmamakla birlikte kronolojik sıraya uygun hazırlanmıştır. Taksimde Ârâmîce'nin alt kolu olan lehçelerin konuşuldukları yer, kullanıldıkları alan veya dönem esas alınmıştır. Aşağıda söz konusu lehçeler hakkında kısa bilgilere yer verilmiştir:

(a) Zincirli Ârâmîcesi

En eski Ârâmîce yazılar bugün Türkiye sınırlarında bulunan Zincirli yazıtlarıdır. Zincirli Gaziantep'in İslahiye ilçesinin sınırları içinde kalan eski bir yerleşim merkezidir. Hititler döneminde Sam'al (شمال) olarak adlandırılan Zincirli, Hititlerden sonra Âsurluların hâkimiyetine geçmiş, m.ö. X. yüzyıldan VI. yüzyıla kadar Sam'al krallığının başkentliğini yapmıştır. 1888-1902 yılları arasında Alman Doğu Topluluğu'nun Zincirli'de yaptığı kazılarda pek çok tarihî eserin yanı sıra, Ârâmîce, Fenikece, Akkadca ve Luvi dili ile yazılmış kitabeler bulunmuştur. Ayrıca Chicago Üniversitesine bağlı Doğu Enstitüsü (Oriental Institute) 2006'da Zincirli bölgesinde yeni bir kazı projesi başlatmıştır.⁴²⁴

Zincirli yazılarından yola çıkarak, Ârâmîlerin Kenanlılardan sadece alfabeyi almadıklarını, aynı zamanda bazı yazı usûllerini de öğrendiklerini kaydeden Brockelmann'ın kaydettiğine göre, Ârâmîler ıslıklı ünsüz sesleri gösterirken Kenanlıları taklit etmişlerdir. Proto-semitik dildeki (ذ ث ظ) sesleri zamanla Kenanlılardaki (ز ش ص) sesleri ile uyumlu hale geldi ve ikinciler gibi yazılır oldu. Aynı durum Ârâmîce için de geçerlidir, tek fark yukarıdaki seslerin bu dilde (د ت ط) seslerine dönüşmesidir. Zincirli yazıları kadar eski olmasa da Ârâmîce açısından önemli olan bir başka kayıt ise Halep yakınlarındaki Neyreb kasabasında bulunan yazılardır. II. Buhtunnasr (Nebuchadnezzar II) döneminden (m.ö. 604-562) I. Daryus dönemine (m.ö. 522-486) kadarki zaman dilimine tekabül eden söz konusu yazılar, bu bölgede bulunan Âsurca tabletlerde yer alan kimi ifadelerin açıklaması şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Ama bu kadarı bile, Ârâmîcenin o devirlerde bölgenin kadim imparatorlukları tarafından bilindiğini göstermeye yetmiştir. Neyreb yazıları, Ârâmîcenin Kenan dilinden yazı stili haricinde

21. Ârâmîce üzerine yapılan çalışmalar hakkında bkz. Stinespring, W. F., "History and Present Status of Aramaic Studies", *Journal of Bible and Religion*, Vol. 26, No. 4. (Oct., 1958), pp. 298-303; Ginsberg, H. L., "Aramaic Studies Today", *Journal of the American Oriental Society*, Vol. 62, No. 4. (Dec., 1942), pp. 229-238

⁴²⁴ Ayrıntılar için bkz. <http://en.wikipedia.org/wiki/Zincirli> (27.08.07).

gramer bakımından da etkilendiğini ortaya koymuştur. Nitekim ism-i mevsul kullanımları Kuzey Kenancada hatta Âsur-Babil dilindekilerle örtüşmektedir. Bu sebeple, Ârâmîlerin gramer konusunda komşuları olan Kenanlılardan mı yoksa kendilerine hükmeden Âsurlulardan mı etkilendiği belli değildir.⁴²⁵

(b) İmparatorluk Ârâmîcesi

I. Daryus döneminden itibaren Farsçanın etkisine giren Ârâmî lehçesidir. Her ne kadar Pers hâkimiyeti altında kraliyet yazıları eski Pers dilinde ve kendilerine has bir çivi yazısı sistemiyle kayaların üzerine abidevî boyutlarda yazılmışsa da, resmî yazışmalarda Ârâmî dilinin tercih edildiği anlaşılmaktadır. Bu lehçenin ne kadar geniş bir alana yayıldığını aşağıdaki arkeolojik bulgular açıkça ortaya koymaktadır: Mezopotamya'da resmî Ârâmî lehçesiyle yazılmış deniz kabukları ve mühürler, Mısır'da mezar ve ithaf yazıları ile ticaret yolları üzerinde kayalara kazınmış bazı kelimeler, Filistin'de taş yazıtlar ile kap kulpları üzerindeki damgalar, Kuzey Arabistan'da taş yazıtlar, Anadolu'da Kilikya (Çukurova), Likya (Güneybatı Anadolu) ve Lidya'da (İç batı Anadolu) taş yazıtlar ve Ârâmî adlar ihtiva eden madenî eşya, Afganistan ve Pakistan'da çeşitli yazıtlar, Yunanistan'da bazı tunç kaplar ve Latince çeviri yazıları yapılmış kısa metinler bulunmuştur.⁴²⁶

Ârâmîcenin o dönemlerde Kenancayı yavaş yavaş etkisiz hale getirip bölgenin merkezî dili haline geldiğini kaydeden Brockelmann, çok az miktarda Sâminin yaşadığı Anadolu'da Pers valilerinin madenî paralarını Ârâmîce bastırdıklarını, ayrıca Kapadokya'daki Arabsun kentinde Sâmi-İran karışımı dinî bir ibadetten bahseden Ârâmîce yazıtların bulunduğunu ifade etmektedir. Bu da Ârâmîcenin o dönemde bölgenin sadece resmî dili olmadığını, aynı zamanda dinî prosedürlerde de kullanıldığını göstermektedir. Ârâmîce benzer bir etkinliği, Mısır'da da sergilemiştir. Ârâmîce, uzun bir müddet Mısır'da belgelerin yazım işinde kullanılmaya devam etmiştir.⁴²⁷

⁴²⁵ Brockelmann, *age*, s. 22.

⁴²⁶ Dinçol, *agmd*, s. 267.

⁴²⁷ Brockelmann, *age*, s. 23.

(c) Fiyele Ârâmîcesi (Elephantine)

Nil nehrinin üzerinde kuzeyden güneye uzanan Fiyele adası, geçmişte olduğu gibi bugün de modern Mısır'ın Asvan kentinin önemli bir parçasını oluşturmaktadır. Eski Mısırlılar tarafından sınır, hudut anlamına gelen (بيلاك) veya (بيلاخ) ismiyle anılan ada, tarihte şehir savunması ve nehir taşımacılığı açısından önemli bir rol oynamıştır. Alman Arkeoloji Enstitüsü'nün yaptığı kazılar sonucu adada çeşitli tarihî eserler bulunmuştur. Bunlar arasında en önemlileri, III. Thutmose'un tahta çıkışını gösteren bir takvim, Nil'in su seviyesini ölçen çeşitli yapılar (nilometers) ve granitten yapılmış bir piramit ortaya çıkarılmıştır. Su seviyesini ölçen yapıların dil açısından önemi, üzerlerinde değişik dönemlere ait Arap-Hint, Romen ve hieroglif rakamlarının yazılmış olmasıdır. Adada bulunan Ârâmîce papirüsler, Mısır'daki Pers idaresi yıllarında orada bulunan bir grup Yahudi askeri hakkında bazı bilgiler içermektedir. Söz konusu belgelerden, M.Ö. 650'lerde Yahuda kralı Manasseh'nin Firavun I. Psammatik'e yardım etmek amacıyla gönderdiği sanılan askerlerin, bölgenin yerel tanrısının yanı sıra kendi dinî inançlarını yaşatmaya çalıştıkları anlaşılmaktadır. Belgelerin yazılış tarihi m.ö. 495 - m.ö. 399 olarak tahmin edilmektedir.⁴²⁸

Adada bulunan yazıların bir kısmının çeşitli alım-satım, kiralama ve evlilik mukaveleleri olduğunu söyleyen Zaza, bunlardan başka Mısır'da bulunan Persli memurların yazışmalarının da önemli bir yer tuttuğunu kaydetmektedir. Ayrıca bu yazılarda Pers hükümdarının Mısır yönetimine duyduğu güvenin de ifade edildiğini belirten Zaza, Yahudi askerlerle ilgili yukarıdaki bilgiyi doğrulamaktadır. Zaza'nın verdiği bilgiye göre, bunların dışında (أحيقار) Ahikar adlı eski Ârâmîce hikâyenin bazı parçaları bulunmuştur.⁴²⁹ Bergsträsser, Elephantine yazılarının üslup bakımından Ezra kitabının diline benzediği, buradan hareketle Ezra kitabının güvenilirliğinin bir kat arttığı kanaatindedir.⁴³⁰

⁴²⁸ Fiyele (Elephantine) adası ve tarihteki önemi için bkz. <http://en.wikipedia.org/wiki/Elephantine> ve <http://ar.wikipedia.org/wiki/%D9%81%D9%8A%D9%84%D8%A9> (28.08.07).

⁴²⁹ Zaza, *age*, s. 94.

⁴³⁰ Bergsträsser, *age*, s. 71-72.

(d) Yahudi Ârâmîcesi

Yukarıda Ârâmîcenin dönemlere göre tasnifinde Batı Ârâmîcesi grubuna dâhil edilen Filistin Yahudi Ârâmîcesi, Kumran (Ölüdeniz) yazıtlarının ve Eski Ahid'in Ezra, Daniel gibi bölümlerinin dilidir. Daha sonraları, Babil esaretini takip eden dönemlerde İbranilerin kendi dillerini Ârâmîcenin yaygınlığı ve gücü karşısında terk etmeleri ve artı bu dili anlamamaları sebebiyle, yapılması zorunlu hale gelen Tevrat tercümelerinde (Targum) ve buna bağlı olarak diğer din kitaplarında (Talmud, Gemara, Halaha, Haggada, Midraş vs.) Filistin Yahudi Ârâmîcesi kullanılmıştır.⁴³¹

İhtiyaca binaen yapılan Ârâmîce Tevrat tercümeleleri, sadece Musa'nın kitaplarını kapsayan Onkelos, Eski Ahit'in tamamının tercümesi olan Jonathan tercümesi ve Kudüs Targumu olmak üzere üç tanedir. Bu sonuncusunda harfî tercümeden çok tevil ağırlıklıdır ve araştırmacıların daha fazla ilgisine ihtiyacı vardır. Tevrat'ın Ârâmîce tercümelerinden başka, Eski Ahit'in tefsirini oluşturan Midraş geleneği de Ârâmîce kaleme alınmıştır. İbranice sözlü şeriat geleneği Mişna'nın Ârâmîce açıklaması olan Gemara, Irak'ta ve Filistin'de nesiller boyu Yahudi ravilerin aktardıkları tefsirlerin bütünüdür ve dili İbraniceden büyük oranda etkilenmiştir.⁴³²

(e) İncil Ârâmîcesi

Taberiye ve Nasıra dolaylarında konuşulan ve Galile Ârâmîcesi olarak adlandırılan lehçenin Hz. İsa'nın ana dili olduğu kabul edilmektedir. Hıristiyanların kutsal kitabı İncil'in çeşitli versiyonlarının Yunanca yazılmasına rağmen Matta İncili'nin aslının Ârâmî diliyle yazıldığı bilinmektedir. Brockelmann'ın kaydettiğine göre, Hz. İsa'nın zamanında Filistin'de batı Ârâmîcesinin konuşulduğu sabit olmakla beraber, Yunanca metinde tespit edilen 15 civarında Ârâmîce kelime dışında bu dilin yapısı ve özellikleri hakkında ayrıntılı bilgi bulunmamaktadır. Ancak, Markos İncili'nin Yunanca elbisesi içinde Ârâmîcenin cümle yapısını ve ifade biçimini koruduğu söylenebilir.⁴³³

⁴³¹ Dinçol, *agmd*, s. 267-268.

⁴³² Zaza, *age*, s. 95. Filistin Yahudi Ârâmîcesinin gramerine dair bir çalışma için bkz. Emerton, J. A., Stevenson, Wm. B. D., *Grammar of Palestinian Jewish Aramaic*, University of Oxford, 1962.

⁴³³ Brockelmann, *age*, s. 23-24.

(f) Filistin Hristiyan Ârâmîcesi

Suriye-Filistin Ârâmîcesi (Syropalestinian Aramaic) ve Melkit Ârâmîcesi (Melkite Aramaic) olarak da adlandırılmıştır. Coğrafi tasnife göre Batı, dönem esaslı tasnife göre Orta Ârâmîce'nin koludur. Filistin'deki Hristiyan cemaatin Süryanî kilisesinden ayrıldıktan sonra K.Mukaddes'i tercüme ettikleri lehçe olan Filistin Hristiyan Ârâmîcesi, Yahudi Ârâmîcesi ve Sâmîriye Ârâmîcesine göre İbranice etkisinden dilbilim ve vokabüleri bakımından daha bağımsızdır. Bununla birlikte İbraniceden gelen yabancı kelimeler diğer Batı Ârâmîce lehçelerinde olduğu gibi, her iki dilin aynı zaman diliminde bir arada yaşaması sonucu dile girmiştir. Bu lehçenin belki tek kusuru, en sağlam kaynakları olan yazıtlarda ifadesini bulan kendi edebî zenginliği içinde değil Grekçe elbisesi içinde temsil edilmesidir. Filistin Hristiyan Ârâmîcesi ile yazılmış el yazma nüshalar üç döneme ayrılır; erken dönem (m.s. V-VII. yüzyıllar), orta dönem (VIII-IX. yüzyıllar) ve geç dönem (X-XIII. Yüzyıllar) nüshaları.⁴³⁴

Brockelmann'ın kaydettiğine göre, diğer Ârâmî din kardeşleri gibi m. ö. III. Yüzyıldan beri Edesa'daki (Urfa) ruhânî merkeze boyun eğen ve Edesa'da yapılan İncil tercümesini uzun süre kullanan Filistinli Melkit Hristiyanları, Hz. İsa'nın doğası ile ilgili tartışmadan sonra Chalcedeon konseyinin kararlarına uyarak Yakubîler ve Nastûrîlerden ayrılmış ve miladî altıncı yüzyıldan itibaren kendilerine has dinî bir literatür oluşturmuşlardır. Filistin Targumu'nun Eski Ahit coğrafyasında yapılmasına rağmen Edesa'daki eski çeviriye göre Yunanca metne daha bağlı kaldığını söyleyen Brockelmann, bu özelliğinden dolayı İncil'in ilk Ârâmîce çevirisinin ruhunu yansıtmaya elverişli olmadığını düşünmektedir. Onun verdiği bilgiye göre, Eski Ahit'in Yetmişler Çevirisi başta olmak üzere, Yunan kilise edebiyatının önemli eserlerinden olan Hymnen ve Legenden gibi kitaplar bu lehçeye çevirilmiştir. Filistin Hristiyan Ârâmîcesi, Arap yayılmasından önce Edesa Süryâncesine göre daha hızlı bir şekilde tarih sahnesinden silinmiştir. Yakın zamanlara kadar Vatikan'da bulunan eski bir İncil nüshasından başka tarihî belgeye sahip olmayan lehçeye dair Sina, Dimeşk ve Mısır'da yeni belgeler tespit edilmiştir. Uzmanlara göre, Nil şarkılarından (Nilliturgie) anlaşıldığı kadarıyla, günlük

⁴³⁴ Christa Muller-Kessler; "Christian Palestinian Aramaic and Its Significance to the Western Aramaic Dialect Group", *The Journal of the American Oriental Society*, Vol. 119, 1999, p. 631.

hayatta uzun süre önce terk edilen Hıristiyan Ârâmîcesi, Mısır Hıristiyanları arasında kilise ayinlerinde kullanılmaya devam etmiştir.⁴³⁵

(g) Nabat Ârâmîcesi

Nabatların kuzey Araplarına dâhil oldukları hemen hemen tartışmasız olarak kabul edilmektedir. Bununla birlikte, Nabatların Ârâmî asıllı olduklarını ileri sürenler de vardır. Welfenson Nabatları Arap olarak görenlerin delillerini iki madde halinde ele almaktadır: 1. Nabatlar Arapların yaşadığı bölgelere yayılmışlardır. Öyle ki, Sina yarımadasındaki yurtları Kayalık Arabistan (Arabia Petra) olarak anılmıştır. 2. Nabatça kitabeler, Nabat dilinin çok sayıda Arapça kelime ihtiva ettiğini ortaya koymuştur. Özellikle putperest kültür öğelerinde ve özel isimlerde Arapçaya benzerliği had safhadadır. Söz konusu benzerlik komşuluk ilişkisi sonucu meydana gelen bir etkileşimle izah edilemez, bilakis Araplarla ırksal karışımın mevcut olduğunu göstermektedir. Welfenson, Nabat krallığını kuran kabilelerin Ârâmî asıllı olduğunu, Sina yarımadasında yaşayan Araplarla karıştıktan sonra Nabatlıların Ârâmî ve Arap olmak üzere iki ırka ayrıldıklarını, zamanla Arap ırkının üstün gelerek Ârâmî ırkı asimile ettiğini ileri sürmektedir. Ona göre, Arap ırkı Ârâmî ırka zamanla galip gelse de zamanın kültür ve medeniyet dili olan Ârâmîce etkisini sürdürmeye devam etmiştir.⁴³⁶

Nabatlılar Ârâmîlerden aldıkları Fenike alfabesini yeniden düzenleyerek, ayrı yazılan harf sisteminden bitişik yazı sistemine geçmişlerdir. Bu sayede yazı işi ile meşgul olanları her harfi tek tek yazma, harfler için belirli işaretler veya her kelimenin bitiminde noktalar koyma gibi bazı yazım zorluklarından kurtaran Nabat yazısı, bugünkü Arap yazısının esasını teşkil etmektedir.⁴³⁷

Welfenson Arap bilginlerin Nabatça'yı, içinde yabancı unsurların bolca bulunduğu bir Arabî lehçe olarak görme eğiliminde olduklarını kaydetmektedir. Öyle ki, bazıları Nabatlıların Arapçayı bozmak kastıyla dile yabancı kelimeler dâhil ettiklerini düşünmekteydi. Araplar Nabatlıları Nabat, Nabît ve Enbât şeklinde tanımlıyorlardı. Welfenson'a göre Araplarla sürekli ilişki içerisinde olan Nabatların

⁴³⁵ Brockelmann, *age*, s. 23-25.

⁴³⁶ Welfenson, *age*, s. 121-122.

⁴³⁷ Zaza, *age*, s. 96.

Ârâmîce konuşması ve yazı dilinde Ârâmîceyi tercih etmelerinin Cahiliye Arap kültürü ve Kuzey Arapçası üzerinde önemli tesirleri olmuştur.⁴³⁸

Eski Doğu'da ortak olarak kullanılan resmî dil ile halkların konuştuğu dil arasını ayıran Zeydan, önceleri Babilcenin gördüğü işlevi uzun bir süre Ârâmîcenin üstlendiğini, bölgede kurulan pek çok devletin resmi yazışmalarında bu dili kullandıklarını ifade etmektedir. Nabatların Ârâmîce yazışmalarını da bu çerçevede ele alan Zeydan'a göre Nabatlar aslen Arap oldukları için Arapça konuşuyorlardı. Fakat dönemin uluslararası dili konumundaki Ârâmîceyi resmi yazışmalarda, ticaret metinlerinde, dinî ve siyasî sahalarda kullanmakta bir beis görmüyorlardı. Ârâmîcenin yazı sistemini esas alan Nabatlılar ve Tedmürlüler kendilerine has yeni yazılar geliştirmelerine rağmen, günlük hayatta Arapça konuşuyorlardı. Nabat ve Tedmür Ârâmîcesinde diğer bazı Sâmi dillerinde görülmeyen i'rab alametleri mevcuttu. Bununla birlikte, kitabelerde kullanılan Ârâmîce ile bugünkü Ârâmîce aynı değildir. Aynı şekilde Nabatların konuştuğu Arapça ile Sadru'l-İslam dönemindeki Arapça bir değildir. Belki İmriulkays yazıtında kullanılan Arapçaya daha yakın olduğu söylenebilir. Dildeki gelişim ve değişim olgusu gereği, bedevî Ârâmîlerin dili Babilce, Ârâmîce, Sebecce, Himyerîce, Hicaz Arapçası gibi pek çok alt dile bölünmüştür.⁴³⁹

(h) Palmira Ârâmîcesi

Tıpkı Büyük İskender'in verdiği Palmira ismi gibi, 'hurma şehri' anlamına gelen Tedmür kelimesi Arapça (تتمر)'ün Ârâmîce telaffuzudur. Tedmür devleti Nabatlılardan sonra kurulmuş bir Arap krallığı olarak, dönemin resmi dili Ârâmîceyi devlet işlerinde ve ticarî faaliyetlerde kullanmıştır. Bununla birlikte konuşma dili kuzey Arapçasına dâhil olan Tedmür lehçesiydi. Ârâmîce yazı sistemini kullanan Tedmürlüler, bu yazıdan daha sonra Urfa'daki Süryânilere geçecek olan yeni bir yazı sistemi geliştirmişlerdir.⁴⁴⁰

Tedmür Ârâmîcesi batı Ârâmîce grubuna giren dillerle büyük oranda benzerlik arz etse de, doğu Ârâmîce lehçelerine yakın bir telaffuz sistemine sahiptir. Bilginlerin tespitlerine göre, Tedmür Ârâmîcesinde pek çok Yunanca ve Rumca kelime mevcutken,

⁴³⁸ Welfenson, *age*, s. 122-123.

⁴³⁹ Zeydân, *el-Arabu Kable'l-İslâm*, s. 106-110.

⁴⁴⁰ Zaza, *age*, s. 97.

sınırlı sayıda Arapça kelimeye rastlanmaktadır. Bu da Nabatların aksine Tedmürlülerin Arap etkisine uzak kaldıklarını gösterir. Tedmür yazı stili köşeli İbrani yazı sistemine benzemektedir. En eski Tedmür kitabesi milattan önce I. yüzyıla aittir. Tedmür devletine Romalılar tarafından milattan sonra 263'te son verilene kadar bölgeye yayılan Tedmür kitabeleri ağırlıklı olarak mezar taşlarında tespit edilmiştir.⁴⁴¹

(1) Edesa (Urfa) Ârâmîcesi: Süryânice

Doğu Ârâmî dilleri grubuna giren Süryânice'nin merkezi, Süryâni dilinde (أورهي), Yunancada *Edesa* olarak bilinen milattan sonra onbeşinci yüzyıldan beri aynı isimle anılan Urfa'dır. Urfa veya Urha isminin etimolojisi ile değişik görüşler ileri sürülmüştür. Ayrıca Edesa ismini İbranicedeki benzer bir kelime ile ilişkilendirmek suretiyle bu kelimeyi de Sâmi kabul eden bilginler olmuştur. Ancak Welfenson, Süryânilerin söz konusu kelimeyi tıpkı Yunanlıların telaffuz ettiği gibi söylemelerinden hareketle, bu kelimenin Yunanca kökenli olduğunu ifade etmektedir. Ona göre bizzat Süryâni ismi de Yunanlılarla yan yana yaşamış olmalarının bir sonucu olarak, Tevrat'taki putperest çağrışımlı Ârâmî isminden uzak durmak amacıyla, Hıristiyanlığı benimsemiş Suriyeli Ârâmîlerce tercih edilmiştir.⁴⁴²

Süryâni isminin Hıristiyanlığı benimsemiş Ârâmîlere verilen isim olduğuna dair görüşü dile getirenlerden Renan'ın, Selukilerle ilişkilendirdiği söz konusu isimlendirme hakkında ciddi tarih hatası yaptığını kaydeden Abduh, Selukilerin milattan önce yıkıldıklarını, dolayısıyla yukarıdaki iddianın geçersiz olduğunu ifade etmektedir. Abduh'un verdiği bilgiye göre, bazı bilginler Süryâni isminin Âsurlularla ilişkilendirilmesinin arkasında birtakım siyasî emellerin yattığını düşünmektedir. Şöyle ki, İngilizler 1919'da Süryânilerden bir ordu oluşturmak kastıyla onları Âsurlular şeklinde adlandırmışlardı. Eski ve Yeni Ahit'te Suriye olarak geçen kelimenin Arapçada (سورية - سوريا) şeklinde telaffuz edilmesine dikkat çeken Abduh, Yunancadaki Assyria veya Âsur telaffuzlarını öne süren Renan ve onun gibi düşünen diğer müsteşriklerin bu konuda hataya düştüklerini kaydetmektedir. Ona göre, bazı bilginler de Ârâmî ile Süryânî terimlerini aynı olgunun iki farklı şekilde isimlendirilmesi olarak

⁴⁴¹ Welfenson, *age*, s. 116.

⁴⁴² Welfenson, *age*, s. 130.

değerlendirmektedir. Buna göre, Ârâmî nitelemesi Maveraünnehir bölgesinde, Süryâni nitelemesi ise Suriye bölgesinde yaygın olarak kullanıldığı için iki terim arasında fark olduğu zannedilmiştir.⁴⁴³

Abduh'un kaydettiğine göre bazı bilginler de Süryâni terimini galat olarak görmekte, doğru nitelemenin Keldanî-Âsuri olduğunu düşünmektedir. Bu görüşü savunanlar, Süryânilerin asıl vatanlarının Kaldû ve Âsur kentleri olduğunu, bu kent sakinlerinin ise Keldanice konuştuklarını ileri sürmektedirler. Bunlara göre, Süryâni ismi önce Mısırlılar sonra Yunanlılar tarafından Suriye'de yaşayanlara verilmiş bir isimdir, buradan batı Ârâmîlerine, onlardan da Âsurlu Keldanîlere geçmiştir. Bunlar Hıristiyanlığı Suriye'lilerden öğrendikleri için putperest Âsurlu Keldanilerden kendilerini ayırt etmek için Süryâni ismini kullanmışlardır. Ancak o dönemde söz konusu niteleme herhangi bir millet anlamından çok dinî bir içeriği yansıtmaktaydı. Bazı bilginler ise çok eski dönemlerden beri kendilerini Süryâni olarak niteleyen bir milletin, başkaları tarafından verilmiş yabancı kökenli bir kelimeyi kabul etmeyeceği düşüncesinden hareketle yukarıdaki görüşü hatalı bulmaktadır. Özellikle İbranice ile meşgul olan batılı bilim adamlarının İbraniceyi Sâmi dillerinin merkezine oturtan yaklaşımları, onları Süryâni ismini Tevrat'ta geçmediği için yabancı kökenli saymaya itmişti. Bu yaklaşım bilimsel olmaktan çok uzaktır.⁴⁴⁴

Süryâni edebiyatı üç dönemde ele alınabilir. Birincisi Hıristiyanlığın yayılmasından, bilhassa miladi üçüncü asırdan İslamiyetin doğuşuna kadar olan dönemde Süryâni edebiyatı en parlak devrini yaşamıştır. Bu dönemde K.Mukaddes'in *Peşitta* (basit çeviri - بسطة) adı verilen Süryânice çevirisi yapılmış, dinî edebiyatın birçok türüne dair önemli eserler yazılmıştır. Bu dönemin en önemli müellifi 373'te ölen Diyakoz Efram'dır. Efram,⁴⁴⁵ Süryâni kilisesinin merkezi olan Urfâ'da Acem mektebi adıyla bir ilahiyat okulu tesis etmiş ve kendisi de bu okulda hocalık yapmıştır. İkincisi, Miladi beşinci yüzyılda mezhep ihtilaflarından dolayı Süryâni kilisesi, biri

⁴⁴³ Abduh, Semîr, *es-Suryâniyye-el-Arabiyye-el-Cuzûr ve'l-İmtidâd*, Dâru Alâuddîn, Dimeşk, 2002, II. Baskı, s. 17-18.

⁴⁴⁴ Abduh, *age*, s. 18-19.

⁴⁴⁵ Özellikle Suriye'li Süryânilerce aziz olarak kabul edilen ve bugünkü Nusaybin (Nisibis)'de dünyaya gelen Efram hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. http://en.wikipedia.org/wiki/Ephrem_the_Syrian (06.09.2007).

Bizans güdümlü Yakubî, diğeri İran güdümlü Nasturî olmak üzere ikiye bölünmüş, neticede batı (Yakubî) ve doğu (Nasturî) Süryânice adında iki lehçe ortaya çıkmıştır. Bu dönemde Süryâni dili ve edebiyatı üzerinde Yunan etkisi görülmektedir. Üçüncü dönemde Süryânice, Yunan ilim ve sanatlarını Arapçaya nakletme vazifesini görmüş ve bu sayede Arapçayı önemli oranda etkilemiştir. Bununla birlikte İslam fetihlerinin geniş alana yayılması ve Arapçanın gücünü her geçen gün pekiştirmesi sonucu, Süryânice yavaş yavaş unutulmaya başlamış, miladi XIII-XIV. asırlardaki canlanması sayılmazsa eski gücünü tamamen yitirmiştir. Bu dönemin en önemli müellifi Ebu'l-Ferec olarak bilinen Gregorius Barhabraeus'tur.⁴⁴⁶

Yakubîlerden ayrıldıktan sonra Nasturîler Nusaybin'de kendi kiliselerini kurdular. Bu tarihten itibaren Nasturîler en eski Süryâni yazısı olan Estrangelo'yu geliştirmek ve değiştirmek suretiyle Doğu Süryanî yazısı veya Nasturî yazı olarak bilinen yeni bir sistem icat ettiler. Yakubîler de aynı yazıdan Batı Süryanî yazısı ve Yakubî yazısını geliştirmişlerdir. Süryânice tarih sahnesinden silinip dinî ayinlerle sınırlı kalınca, bu dili konuşan insanlar günlük hayatta Arapçayı kullanmaya başlamışlardır. Bununla birlikte, Arapça olmasına rağmen Müslümanların anlamayacağı bir şekilde Süryâni alfabesi ile yazdıkları ve Kerşûnî adını verdikleri yazı sistemleri geliştirmişlerdir. İranlılara yakın olan Nusaybin ekolü burada dinî ve fikrî bir merkez oluşturmuştu. Öyle ki, dönemin Mecusi bilginleri Yunan düşüncesini bu merkez vasıtasıyla öğreniyor ve öğretiyorlardı. Özellikle Cündişapur'daki kadim okullarda Farsçayla birlikte Nasturî Süryânicosi öğrenilmesi zorunlu olan diller arasındaydı. Merkezin faaliyetleri sonucu bazı Moğol idareciler Hıristiyanlığı benimsemişlerdi. O dönemde Süryânicenin etkinlik derecesini gösteren en açık delil ise Çin'de bulunan Süryânice-Çince yazıttır.⁴⁴⁷

Süryanî edebiyatına dair eserler arasında K.Mukaddes'in çevirisi olan Peşitta'dan başka, kilise ve dinî merasimle ilgili eserler, K.Mukaddes'in tefsirleri, akaid, ahlak, felsefe, hukuk, kilise tarihi, halk edebiyatına dair eserler, dualar ve diğer

⁴⁴⁶ Bergsträsser, *age*, s. 85. 1226'da Malatya'da Ebu'l-Ferec b. Harun el-Malatî adıyla dünyaya gelen Bar-Hebraeus; felsefe, şiir, dilbilim, tarih ve teoloji alanında Süryâni Ortodoks Kilisesi'nin en önemli isimlerindedir. Yukarıda sayılan alanlarda son derece önemli eserler bırakan Bar-Hebraeus hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. <http://en.wikipedia.org/wiki/Barhebraeus> (06.09.2007).

⁴⁴⁷ Zaza, *age*, s. 101-102.

manzumeler, IV. asırda başlayıp IX. asırda zirvesine ulaşan çeviri faaliyetleri sonucu Yunancadan başta tıp, felsefe ve ilahiyat sahaları olmak üzere pek çok ilim şubesine ait çeviriler, matematik, geometri ve tıbbâ dair telif eserler, Yunanca ve Arapça sarftan esinlenmek suretiyle oluşturulmuş Süryânice gramer kitapları ve sözlükler vb. sayılabilir.⁴⁴⁸

Kubeysî, Süryânicenin Adnânî Arapçadan ve Ârâmîce, Kenanca gibi Sâmi kardeşlerinden ayrıldığı noktaları şu şekilde sıralamaktadır: 1. (بجد كفت) terkinde özetlenen altı harf, (فجد خبت) terkindeki harflerle yer değiştirmiştir. 2. Süryâni dilinin tam manasıyla teşekkülü miladî ikinci veya üçüncü asırda gerçekteşmiştir. 3. Süryânice Hıristiyanlık değerlerini ihtiva ettiği için pek çok Yunanca terimler dile dâhil olmuştur. 4. Tur Abidin ve Ma'lula gibi lehçeleri birbirinden çok uzaktır. Belli bir eğitim alınmadan iki grup birbirini anlayamamaktadır. 5. Ârâmîceyi, özellikle de milattan önce I. milenyumdaki halini % 68 oranında taşımaktadır. 6. Süryânicedeki kelime sonlarında elif olarak yazılıp vav olarak okunan harf, muhtemelen Orta Akkadcadan kalmadır. Zira (لشانوم أكاديثوم) örneğinde olduğu gibi, Arapçadaki tenvin yerine geçen mim harfi zamanla yazıdan düşmüş, onun işlevini vav harfi görmeye başlamıştır. Süryânicede ise bu işlevi elif olarak yazılıp vav olarak okunan harf temsil etmektedir. 7. Süryânicede izafet terkinde yer alan ekseriyetle sakin olan, bazen de harekeli bulunan dal harfi, Arapçadaki izafet yoluyla marife yapma ilkesine benzer bir işleve sahiptir. Örnek: (كثوبو) [Zaito Dzaiti].⁴⁴⁹ (زيت الزيتون) - (زيتو ذ زيتي), (كتاب الولد) (ذ يلدو) yani

(i) Babil Talmudu Ârâmîcesi

Doğu Ârâmîce grubuna giren Babil Ârâmîcesi, Eski Irak'ın güneyindeki Babil ve çevresinde konuşulan dildir. Bu dille yazılmış eserlerin en önemlisi, hiç kuşkusuz İbrânicede olarak kaleme alınmış Mişna'nın tefsiri konumundaki Babil Talmudu'dur.

⁴⁴⁸ Bergsträsser, *age*, s. 85-87. Emevîler döneminde başlayan ve Abbasilerde zirve noktasına ulaşan tercüme hareketleri ve Süryânî bilginlerin bu faaliyetlerdeki yeri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Zaęlül, eş-Şahhât es-Seyyid, *es-Suryân ve 'l-Hadâratu 'l-İslâmiyye*, el-Hey'etu'l-Mısıriyye el-Âmme li'l-Kitâb, İskenderiye, 1975, s. 133-152.

⁴⁴⁹ Kubeysî, *age*, s. 347-348. Süryânicede ve Süryâni edebiyatı hakkında şu eserlere müracaat edilebilir: Kâmil, Murâd, el-Bekrî, Muhammed Hamdi, *Târihu 'l-Edebi 's-Suryânî*, Dâru's-Sekâfe, Kahire, t.y.

Zamanının öne çıkan ilim, edebiyat ve din konularını işleyen Babil Talmudu, Yahudi düşüncesini her dönemde etkileyen önemli bir eserdir.⁴⁵⁰

Milattan önce 586'daki Babil sürgününden beri Babil'de belli sayıda bir Yahudi azınlık yaşamaktaydı. Bu tarihten Talmudik peryota kadar Babil'deki Yahudi nüfusu göçlerin de etkisiyle sürekli artıyordu. Öyle ki, Babil çevresinde Nehardea, Nisibis, Mahoza, Pumbeditha ve Sura gibi önemli Yahudi merkezleri ortaya çıkmaya başladı. Artık bilginler birincil kaynaklara ulaşmak için Filistin'e seyahat etmek zorunda değillerdi. Mişna'nın tefsiri kadar, 300 yılı aşkın bir süre Babil Yahudi akademilerinde hakkında ayrıntılı çalışmalar yapılan Gemara da önemli bir kaynak haline gelmişti. Söz konusu çalışmaları yapan bilginler Rabbi ünvanını taşıyorlardı.⁴⁵¹

Babil Talmudu'nda başka Geonik literatüre dair eserlerde de kullanılan Babil Ârâmîcesi, daha çok doğu grubuna giren Mendai ve Süryâni lehçelerine yakındır. Orijinal telaffuz biçimi tam olarak bilinmemekle birlikte, bu iki akraba lehçeden ve Yemenli Yahudilerin okuyuş biçimlerinden yararlanılmak suretiyle yeniden düzenlenmiştir. Talmud Ârâmîcesi yerel bir ağız veya lehçeden çok, spesifik ve hukûkî bir dildir. Bu özelliği sayesinde Arapça'nın günlük hayatın dili olmasından çok zaman sonra bile söz konusu amaçla kullanılmaya devam etmiştir. Bugünkü Yahudi hukukunda cari olan pek çok kavram Talmud Ârâmîcesinden alınmıştır.⁴⁵²

(j) Mendâî Ârâmîcesi

Sâbie Ârâmîcesi olarak da bilinen Mendai Ârâmîcesi, özellikle Basra ve Vâsît'ta kullanılmıştır. Sabiîler Yahya peygambere tabi olmuşlar, Hz. İsa'nın risaletini kabul etmemişlerdir. Mesih'in kendi şeriatlerini gasp ettiğini, inançlarını bozduğunu iddia eden Sabiiler, Yahudilikle Hıristiyanlık arasında gidip gelen yeni bir dinî mezhep oluşturdular. İçerisinde Hz. İsa'ya hakaret ettikleri dua ve ilahilerin bulunduğu Mendai Ârâmîcesi ile yazılmış bir kitapları mevcuttur. Gerçek Mendaiiler ise, Sabiilere karışmadan önce Yahudi-Hıristiyan geleneğe ilave olarak, İran'ın Mani öğretilerini esas alan dini bir mezhebe sahiptiler. Yeni Babil döneminden (Keldânilerden) kalma dinî

⁴⁵⁰ Welfenson, *age*, s. 129.

⁴⁵¹ <http://en.wikipedia.org/wiki/Talmud> (07.09.07).

⁴⁵² http://en.wikipedia.org/wiki/Jewish_Babylonian_Aramaic (07.09.07).

inançlardan olan ve etkileri eski İran inanç sistemlerinden Zerdüştlük, Manilik ve Mazdekilikte görülen yıldızlara önem atfetme olayı, Mendâîlerde de öne çıkmaktadır. Bu inanç ögesi nedeniyle halk arasında yıldızlara tapınanlar olarak nitelenen Mendâîlerin Ehl-i Kitap oldukları, yani Allah inancına sahip buldukları göz ardı edilmemelidir. Onların inancı, ilahî bilgiye ulaşmak için riyazet ve derin düşünce temeline dayanan gnostik inanç içerisinde değerlendirilmektedir.⁴⁵³

Klasik Mendâî Ârâmîcesi, dini ayinlerle sınırlı olsa da, bu lehçeden yeni bir konuşma dili geliştirilmiştir. İran'ın Ahvaz ve Huzistan şehirleri dolaylarında küçük bir Mendâî azınlık tarafından konuşulan Yeni Mendâî Ârâmîcesi, gramer bakımından, özellikle sonekler hususunda diğer yeni doğu Ârâmîce lehçeleri arasında en muhafazakâr lehçeyi temsil etmektedir. Bununla birlikte fonolojik bakımdan pek çok yenilikler görülmektedir. Bilhassa boğaz seslerinin bulunmayışı en dikkat çekici özellikleri arasındadır. Yeni Mendâî Ârâmîcesi, İran'ın Şüster, Şahveli ve Dezful kentlerinde ortaya çıkan üç alt lehçeye ayrılmakla beraber, 1880'lerden 1990'lara kadar uzanan dönemde yaşanan birtakım olumsuz hadiseler nedeniyle bugün sadece Ahvaz lehçesi ile temsil edilmektedir.⁴⁵⁴

(k) Modern Ârâmîce

Bugün, birbirinden uzakta yaşayan, kendi kültür ve geleneklerini korumaya gayret eden Yahudi, Hıristiyan, Müslüman ve Mendâî dört yüz binden fazla kişinin konuştuğu modern lehçedir. Son iki yüzyılda Orta Doğu'da yaşanan olaylar, dünyanın değişik bölgelerinde bir Ârâmîce diasporası oluşturmuştur. Özellikle I. Dünya savaşı esnasında ve İsrail devletinin kurulmasından sonra yaşanan hadiseler ve bunların akabinde meydana gelen bir takım nüfus hareketleri, İsrail ölçeğinde ele alırsak, göçmenlerin çocukları arasında İbranice sayesinde yeni Ârâmîce lehçesinin yerleşmesi sonucunu doğurmuştur. Nitekim pek çok İbranice lehçe ve ağzın yok olmaya yüz tutması da bunu teyit etmektedir.⁴⁵⁵

⁴⁵³ Zaza, *age*, s. 98-99.

⁴⁵⁴ Ayrıntılar için bkz. http://en.wikipedia.org/wiki/Mandaic_language (07.09.07).

⁴⁵⁵ <http://en.wikipedia.org/wiki/Aramaic> (07.08.07). Burada, yeni Ârâmîce lehçelerinin oluşum sürecinde 1915 yılında yaşanan olayların "soykırım" (genocide) olarak nitelenmesi, bilimsellikten uzak kuru bir iddiadan olmaktan öteye geçmemektedir.

Modern Ârâmîceyi de kendi içinde batı ve doğu lehçeleri olarak ele almak mümkündür. Hristiyan Modern Doğu Ârâmî Lehçeleri:

1. Turoyo ܐܘܪܘܝܬܐ: Yakubi Süryânilerce konuşulan Modern Batı Süryâni lehçesidir. Midyat (Tur-Abdin) bölgesi ve İstanbul'da Suriye, [Lübnan] ve göçlerle bazı Avrupa Ülkelerinde, Amerika kıtasında ve Avustralya'da 70.000 kişi tarafından konuşulmaktadır.

2. Mlahsö ܡܠܚܣܐ: Bu dili konuşan Trabzon da bir aile (6 kişi) tespit edilmiştir. Daha çok sade kelimeler vardır. Kelime yapısı bakımından Klasik Süryânice'ye Turoyo'dan daha yakındır.

3. Surit ܣܘܪܝܬܐ (Aturaya ܐܘܪܘܝܬܐ): Âsuri Hristiyanlarınca konuşulan Modern Doğu Süryâni lehçesidir. İran, Irak, Suriye, Türkiye, Kıbrıs, Ermenistan, Gürcistan, Azerbaycan, Lübnan, Avrupa Ülkeleri, Amerika ve Kanada'da 210.000 kişi tarafından konuşulur.

4. Yeni Doğu Keldanicesi (ܟܠܕܝܬܐ Kaldaya): Keldaniler tarafından kullanılan Modern Doğu Süryâni Lehçesidir. İran, Irak, Türkiye, Suriye, Lübnan, Avrupa Ülkeleri, Amerika ve Kanada'da 206.000 kişi tarafından konuşulur. Bu dili konuşanlar ile Surit lehçesini konuşanlar rahatlıkla anlaşabilirler.

5. Hertvin ܚܝܪܬܝܢ: 1960'lı yıllara dek Siirt civarında yaşayan 1.000 kadar kişi tarafından konuşulan, Surit'e yakın bir lehçedir.

Yahudi Modern Doğu Ârâmî Lehçeleri:

1. Lişana Deni (ܠܝܫܢܐ ܕܢܝ): Çoğu İsrail'de olmak üzere, Irak ve Türkiye'de 8.000 kişi tarafından konuşulur, İbrani Alfabesiyle yazılır.

2. Lişan Didan (ܠܝܫܢ ܕܝܕܢ): Çoğu İsrail'de olmak üzere, İran Türkiye, Azerbaycan, Gürcistan'da 4.000 kişi tarafından konuşulur, İbrani Alfabesiyle yazılır.

3. Lishanid Noşan (ܠܝܫܢܝܕ ܢܘܫܢ): Çoğu İsrail'de olmak üzere, Irak'ta 2.000 kişi tarafından konuşulur, İbrani Alfabesiyle yazılır.

4. Hulaula: Bugün çoğu İsrail’de yaşayan, İran kökenli 10.000 kişi tarafından konuşulur, İbrani Alfabesiyle yazılır.⁴⁵⁶

Modern Batı Ârâmî Lehçeleri: Bugün Suriye’nin batısında Lübnan dağlarının karşısında yer alan Ma’lula (معلولا), Bakh’a (بخعة) ve Jubb’adin (جبعدين) adlı üç köyde konuşulan lehçedir. Büyük Arapça denizinde bu küçücük Ârâmîce adasının varlığını sürdürebilmesi, söz konusu topluluğun nispeten uzlet hayatı ve birbirine sıkıca bağlı olması ile izah edilebilir. Bu üç ağızdan en muhafazakâr olanı, diğer lehçelere göre Arapçadan daha az etkilenen Bakh’a lehçesidir. En çok değişime uğrayanı ise Jubb’adin lehçesidir. Önemli ölçüde Arapçadan etkilenen lehçe, aynı zamanda fonetik açıdan en gelişmiş lehçedir. Ma’lula lehçesi ise ikisinin arasında değerlendirilebilir, ancak Jubb’adin lehçesine daha yakındır. Ârâmîce ile Arapça arasındaki karşılıklı dilbilimsel etkileşimler aynen bu lehçelerde de geçerlidir. Miladî yedinci yüzyılda Suriye’nin İslamlaşmasına kadar bölgedeki bütün köyler tamamen Hıristiyan idi. Ancak bugün sadece Ma’lula köyünde Hıristiyan nüfus vardır. Diğer iki köy halkının büyük çoğunluğu Müslümandır. Modern Batı Ârâmîce lehçelerindeki fonolojik gelişim diğer Ârâmî dillerden tamamen farklı bir seyir izlemektedir. Eski Batı Ârâmîcesinde yer alan p-f, b-v dudak ünsüzleri Bakh’a ve Ma’lula lehçelerinde olduğu gibi korunmuştur. Buna mukabil, Arapçanın etkisinde kalan Jubb’adin lehçesinde dudak ünsüzleri b, f harfleri ile sınırlı kalmıştır.⁴⁵⁷

b. Güneybatı Sâmi Dilleri

1. Arapça

Yaşayan Sâmi dillerinin birçok açıdan en önemlisi hiç kuşkusuz Arapçadır. Nitekim bugün 22 Arap ülkesinde 200 milyonu aşkın insanın konuştuğu, ayrıca, K.Kerim’in dili olması hasebiyle, Arap olmayan 24 Müslüman ülkede 1 milyara yakın Müslümanı bir şekilde ilgilendiren dil olma özelliğini taşımaktadır. Bu dilin dünyadaki önemi ve rolünün büyüklüğü nedeniyle, Birleşmiş Milletler Örgütü 1974’de Arapçayı altıncı resmi dil olarak kabul etmiştir. Arapça büyük medeniyet, kültür ve

⁴⁵⁶ Ayrıntılar için bkz. <http://en.wikipedia.org/wiki/Aramaic>; http://en.wikipedia.org/wiki/Neo-Aramaic_languages; <http://tr.wikipedia.org/wiki/Ârâmîce>.

⁴⁵⁷ Diğer ayrıntılar için bkz. http://en.wikipedia.org/wiki/Western_Neo-Aramaic (07.09.07).

imparatorluklar doğuran dillerin başında gelir. Arapça'nın kullanımı 7. yüzyıla kadar Arap Yarımadası içine sınırlı kalmış, İslamiyetin gelişiyle birlikte Arap yarımadasının dışında büyük bir hızla yayılarak, Irak, Suriye, Mısır ve Kuzey Afrikayı kuşatmış, oradaki dillerin yerini almış ve bir kültür ve medeniyet dili olmuştur. Sonraki asırlarda İslam fetihlerinin sürmesiyle, Arapça doğuda Afganistan ve en batıda İspanya'ya kadar uzanan bölgede konuşulan bir dil haline gelmiştir. Osmanlı Türkçesi ve Farsça üzerinde önemli tesirler bırakmıştır.

Hâmî-Sâmî (Hamito-Semitic) diller tasnifinde Habeşçe ile birlikte güneybatı Sâmî dilleri grubunu teşkil eden Arapça, güney ve kuzey Arapçası şeklinde iki kısımda ele alınmaktadır. Bunların ayrıntılarına girmeksizin, Arap dili denildiği zaman, genellikle klasik Arapça ve geniş anlamda ise klasik Arapça ile birlikte onun bağlı olduğu veya ona bağlı olan lehçeler manzumesinin kastedildiğini belirtmek gerekir. Arapçanın tarihi, gelişme ve yayılma safhaları özetle beş dönem halinde incelenebilir:

1. Eski Arapça: Bu döneme ait bilgilerimiz eski kitabelere ve Araplarla bir şekilde ilişkiye geçmiş olan milletlerin bıraktığı eserlere dayanmaktadır. Daha önce de ifade edildiği gibi, en eski Arapça vesika olarak m.ö. dokuzuncu yüzyıl Âsur metinlerinde geçen özel isimler kabul edilmektedir. Bununla birlikte, Arap isminin milattan önce 2000'lere giden Akkad metinlerinde yer aldığını savunan bilginler vardır. Araplara ait en eski kitabeler, tahminen m.ö. altıncı yüzyılın ortalarına kadar uzanan ve güney Arabistan'ın müsned yazısından geliştirilmiş bir yazı sistemi ile yazılmış, çok sayıda fakat dilin yapısı ve özelliklerini yansıtabilecek uzunlukta olmayan metinlerdir. Özellikle Medain-i Salih, el-Ula, Sina yarımadası, Ürdün, Güney Filistin, Şam ve es-Safat bölgelerinde bulunan binlerce kitabe eski Arapçanın en önemli belgeleri olma özelliğini taşırlar. Daha sonraki dönemlerde Ârâmîcenin etkisinden sıyrılıp Nabatçanın yazı sistemini benimseyen Arapçanın klasik dile en yakın belgesini, miladi 328 tarihli Nemâra yazıtları temsil etmektedir. Miladî 250 tarihli Ummu'l-Cemel yazıtlarından sonra en eski Arapça vesika olma özelliğini taşıyan Nemâra kitabesi, Nabatî yazıdan Arap yazısının gelişimine doğru giden süreçte önemli bir aşamayı oluşturmaktadır. Artık Nabatî yazıdan bağımsız hale gelen Arapça yazı stiline İslamiyet öncesi en

önemli örnekleri, 512 tarihli Zebed, 528 tarihli Useys ve 568 tarihli Harran kitabeleridir.⁴⁵⁸

2. *Klasik Arapça*: İslam öncesinde en eski edebî metinlerde yer alan, K.Kerim ve hadislerde gördüğümüz, daha sonraları ise Arapçanın yayıldığı yerlerde din, şiir, edebiyat ve ilim dili olarak ana çatısı bozulmadan devam eden, lehçeler üstü Arapçadır. Eski dilcilerin el-Arabiyye adını verdikleri standart dili temsil eden klasik Arapçanın lehçelerle birlikte yaşadığı, kabileler arası ortak edebî dili teşkil ettiği genellikle kabul edilmekle beraber, fushanın ortaya çıkışı tartışmalıdır. Çetin, miladî VI. yüzyılın ortalarında gramer (bilhassa morfoloji) ve lügat bakımından farklılık gösteren lehçeler ve bunlardan ayrı, kabileler arası ortak bir edebî lehçenin (koine) mevcut olduğunu söylemektedir. Ona göre, kelime hazinesi olarak kendi kabilelerinin lehçesinden faydalanmakla beraber, şairler eserlerinde bu ortak lehçeyi (el-Arabiyye) kullanıyorlardı. Bu ortak edebî lehçe, onu yaşatan ve devam ettiren şairler ve onların şiirlerini ezberleyip yayan raviler tarafından kuzeyde Gassaniler'in ve Lahmîlerin saraylarına kadar bütün Arap yarımadasına yayılmıştı.⁴⁵⁹

Çetin'in İslam öncesi Arap kabileleri arasında bilhassa şairler tarafından kullanılan ortak edebî lehçeden söz etmesi, fusha ya da standart dilin ortaya çıkışı hakkında bir fikir vermekle beraber, yeterli derecede açıklayıcı değildir. Çünkü söz konusu edebî dilin Kureyş lehçesi olup olmadığı, eğer böyleyse Kureyş lehçesinin nasıl ortak edebî dili temsil eder hale geldiği, K.Kerim'in nüzûlü ile birlikte standart dilde ne gibi değişimler olduğu gibi sorular tam olarak cevaplanamamaktadır. Bu sorular çoğaltılabilir: Fasih dil sadece şiirde kullanılan dil ile sınırlı mıydı? Kabileler arasında günlük iletişim dili farklı mıydı? Hz. Peygamber'in K.Kerim'i okuyuş biçimi Hicaz lehçesine göre miydi, yoksa ortak edebî dilin yani cahiliye şiir dilinin ses özelliklerine göre miydi?

Hicazi, klasik ulemanın cahiliye dönemindeki edebî dilin ve K.Kerim'in dilinin fushayı oluşturduğu, bu dilin de sadece edebî metinlerle sınırlı olmayıp günlük hayatta ve kabileler arası ilişkilerde kullanıldığı görüşünde olduklarını kaydetmektedir. Bununla

⁴⁵⁸ Çetin, M. Nihad, "Arap-Dil" *DİA*, İstanbul, 1991, III, 282.

⁴⁵⁹ Çetin, *agmd*, s. 282.

birlikte, Vollers gibi müsteşrikler söz konusu ortak dilin günlük muaamelelerde kullanıldığı konusuna şüpheyle yaklaşmış ve bu dili fusha olarak nitelemekten kaçınmışlardır. Vollers'a göre bu dil olsa olsa en eski yazılı dil olabilir. Bu yaklaşımı onu, nahiv kitaplarında fushaya dair serd edilen örneklerin gramerciler tarafından uydurulduğunu düşünmeye sevk etmiştir. Ona göre, fasih Arapçaya nispet edilen pek çok özellik, cahiliye şiirinin yazıldığı dönemde ve Sadru'l-İslam'da günlük konuşma dilinde bulunmamaktaydı. Mesela daha önce i'rab meselesi bilinmezken sonradan gramerciler tarafından dile dâhil edilmiştir. Vollers, K.Kerim'in yaygın nüshasıyla tam olarak örtüşmeyen başka nüshalarından yola çıkarak, bazı kıraatlerin İslam'ın ilk yıllarında Hicaz halkının mahallî kıraatlerine uygun bir biçimde okunduğunu, fushâya uygun okunuşunun ise sonraki dönemlerde gerçekleştiğini ileri sürmüştür.⁴⁶⁰

Hicrî ikinci asırda yazılan gramer ve tabakat yazarlarının sadece cahiliye şiirine ve K.Kerim'e dayanmayıp, dilleri fasih olarak kabul edilen bedevîlerden de istifade ettiklerini belirten Hicâzî, şayet kabileler arası günlük konuşma dilinde i'rab vb. özellikler yer almasaydı, bunların fasih dilin ölçütü olarak kabul edilmesinin doğru olmayacağını kaydetmektedir. Ona göre, bunlar sonradan uydurulmuş olsa, i'rab olgusunun şiirde ve Kur'ân metninde yer almaması gerekirdi. Sonra, bu iki metinde görülen i'rab olgusu, nahivcilerin tasarrufundan uzak bir şekilde dilin kendi akışının bir tezahürü konumundadır. Öyle anlaşılıyor ki, fasih dil özellikle edebî faaliyetlerde, kabileler arası yazışmalarda ve üst düzey münasebetlerde kullanılmakta ve kabileden kabileye değişmemektedir. Farklılık olsa bile, şairlerin kullandıkları kelime ve terkip boyutunu geçmemektedir. K.Kerim'in işte bu üst dili kullanmış olması son derece tabiidir. Kendi dilini 'apaçık Arapça' olarak niteleyen bir kitabın birbirinden çok farklı mahallî renkleri bünyesinde barındırması mantıklı değildir. Dolayısıyla o dönemde K.Kerim'in okunuş biçimi ile K.Kerim'in dili kullanma biçimi arasında bir fark olduğu söylenemez.⁴⁶¹

K.Kerim'in dili ile okunuş biçimi arasında olmasa da, Kur'ân'ın nazil olduğu dil ile günlük konuşma dili arasında fark olduğunu söyleyen Mirrîh, bununla birlikte cahiliye Arapları arasında konuşulan lehçelerin fasih dilden çok uzak olmadığını, yine

⁴⁶⁰ Hicâzî, Mahmud Fehmî, *İlmü'l-Lugati'l-Arabiyye*, t.y., b.y. s. 224-225.

⁴⁶¹ Hicâzî, *age*, s. 225-226.

de estetik açıdan onunla kıyaslanamayacağını kaydetmektedir. Ona göre, fasih dilin Kureyş lehçesi veya şair ve ediplerin kullandığı edebî dil olduğuna dair tartışma bir yana, K.Kerim Arapların bildiği lafızların en güzellerini ve en fasihlerini kullanmıştır. Tartışmanın sonucu ne olursa olsun, asırlar boyu değişmeden nesilden nesile Kur'ân vasıtasıyla nakledilen dil, nihayetinde çok eski Arapların konuştuğu Arapçanın bir uzantısı konumundadır. Burada cevabı aranması gereken soru şudur: Araplara ait kendi yaşadıkları bölgelerde fasih dilden ayrı başka dil veya lehçeler var mıydı? Bu soruya eski bilginlerin kendi zamanlarındaki bilgi birikimine göre değişik cevaplar verdiğini kaydeden Mirrîh, mesela İbn Sellâm'ın Himyerî dilini fushaya benzememekle birlikte Arapça olarak addetmesini, dillerin gelişimi ve tarihî süreçleri hakkında yeterli bilginin olmadığı bir çağda yapılmış tespit olarak önemli bulmaktadır.⁴⁶²

Benzer bir soruyu Cevâd Alî gündeme getirmektedir: Arapların İslam'dan önce Maîn, Sebe, Himyer, Safa, Semud, Lihyan gibi farklı lehçeleri olduğunu biliyoruz. Söz konusu dillere ait herhangi bir tarihî metni okuduğumuzda anlamaktan aciz kalıyoruz ve bu metinlerin yabancı dillere ait olduğu düşüncesine kapılıyoruz. Bu metinleri Arapça olarak kabul edebilir miyiz? Cevâd Alî bu soruya olumlu cevap veriyor: “Bu metinlerin ve bunları oluşturanların dili bizim şu anda kullandığımız dilden farklı olsa da, Arap ülkelerinde doğmuş, orada gelişmiş, oraya dışarıdan bir yabancı unsur olarak girmemiş bu insanlar Araptır ve onların kullandığı diller de Arapçadır. Kur'ân'ın nazil olduğu dil de bunlardan biridir, ama onu diğerlerinden ayıran bir takım özelliklere sahiptir. İslamiyet sayesinde diğer Arap dilleri arasında ön sırada yer almış ve şerefli bir konuma yükselmiştir. Yine Kur'ân sayesinde bu dil fasih Arapça haline gelmiştir.”⁴⁶³

Görüldüğü gibi Cevâd Alî'nin yaklaşımında kan bağı öne çıkmaktadır. Yani Arap ülkelerinde doğan aslen Arap olan her kabilenin konuştuğu dil, Arapçadır. Mirrîh, Cevâd Alî'nin coğrafya ve ırk temelli yaklaşımına dilbilim kriterini de ilave etmektedir. Ona göre, söz konusu dillerin temel yapısal özellikleri, fasih Arapça ile olan ilişkileri, benzerlik ve farklılık noktaları gibi hususlar incelenmelidir. Bu inceleme sayesinde, dilin eski formları ile yeni formları arasında gösterdiği gelişim aşamaları, söz varlığı, yapı ve üslup özelliklerinin gelişim süreci gibi konularda ulaşılan bilimsel tespitlere

⁴⁶² Mirrîh, *age*, s. 29-30.

⁴⁶³ Cevâd Alî, *el-Mufasssal*, I, 33.

dayanmak suretiyle, fushânın Arap ülkelerinin değişik yerlerinde ortaya çıkarılan yazıtlarda ve başka tarihî belgelerde görülen eski Arapçanın bir devamı olduğu söylenebilir. Mesela Ad kavminin konuştuğu Arapça ile Sebelilerin konuştuğu Arapça arasında doğal olarak fark vardır. Zira Ad kavmi en eski Arap kavim olarak bilinmektedir. Ancak özde bir farklılığın olmaması gerekir. Çünkü Ad kavminin konuştuğu dili en eski Arapça sayarsak, bu dilden çıktığını düşünebileceğimiz Sebe dilinin, her ne kadar iki dili birbirine bağlayacak kanıtlar henüz tespit edilememiş olsa da, bir şekilde aslî dille ilişkisini kabul etmemiz gerekir. Benzer bir çaba, proto-semitik denilen ana Sâmi dil hakkında yürütülen çalışmalarda görülmektedir. Nitekim bu alanda çalışan bilginler, yukarıda anılan dilbilimsel kriterlere bağlı olarak Sâmi dillerinin en eski formuna ulaşmayı amaçlamaktadır. Başka bir ifadeyle Arapça, İbranice, Ârâmîce, Babilce, Kenanca gibi dilleri inceleyen bilginler, bu diller arasında görülen benzerliklerden yola çıkarak, hepsinin bağlı olduğunu düşündükleri ana Sâmi dili tespit etmeye çalışmışlardır. Bazı bilginlerin Arapçayı Sâmi dilleri arasında en geç ve en yeni dil kabul etmeleri isabetli değildir, zira bu yaklaşım Arapçanın çok eski çağlardan beri bölgede yaşayan kavimlerin dili olduğu gerçeğini dikkate almamaktadır.⁴⁶⁴

Hatırlanacağı gibi, bazı bilginler Sâmi dilleri ifadesinin yanlış ve yanlış olduğunu, Yahudilerin kendi tarihlerini yüceltme davalarının bir parçası olarak bu tasnife sarıldıklarını düşünüyorlardı. Böyle düşünenlerden Enver el-Cundî, Arapların yaşadığı bölgelerde ortaya çıkan diller olarak adlandırdığı Sâmi dillerin, çok eski çağlarda tek bir dilden ayrılan kardeş diller olduklarını kaydetmektedir. Hz. İbrahim'in eski dünyanın önemli merkezlerini içine alan seyahatlerini bu açıdan ele alan Cündî'ye göre, onun herhangi bir dil problemi ile karşılaşmaması yukarıdaki tezi doğrulamaktadır. Arap coğrafyasında İslam'dan önceki dönemlere ait bulgular, Arapçanın bu diller arasında en gelişmiş ve ana dile en yakın dil olduğunu ortaya koymuştur. Nitekim Âsurca, Fenikece, İbranice gibi diller incelendiğinde Arapçanın zenginliği ve derinliği açıkça görülmektedir. Bunun en bariz nedeni, Arapçanın diğerlerine göre daha eski olması hasebiyle, uzun bir gelişim süreci sonunda ulaştığı kemal derecesinin öteki dilleri geride bırakmasıdır. Arapçanın diğer Sâmi kardeşleri

⁴⁶⁴ Murrîh, *age*, s. 31-32.

arasındaki yeri ve mertebesi ne ise, K.Kerim'in nazil olduğu Kureyş lehçesinin de diğer Arap lehçeleri arasındaki yeri aynıdır. Bu da Mekke'nin ve Araplarca kutsal sayılan Kâbe'nin konumuyla alakalıdır. Nitekim hac mevsiminde Mekke'ye gelen Arap kabileleri hem Kureyş lehçesine zenginlik katmış hem de bu zenginlikten istifade etmek suretiyle kendi lehçelerini geliştirmişlerdir.⁴⁶⁵

Kureyş lehçesinin merkezî konumuna ve K.Kerim'in dili olmasına ilişkin ilk dönemlere ait pek çok rivayet zikredilmiştir. Tefsirlerde ve Tefsir usûlüne dair eserlerde Kureyş lehçesinin özelliklerinden ve diğer Arap lehçeleri arasındaki yerinden bahsedilmiş, K.Kerim'de Kureyş lehçesi dışındaki Arap lehçelerinden alınmış kelimelere ayrıca değinilmiştir. Kureyş lehçesinin fesahat yönü üzerinde özellikle durulduğu görülmektedir. Arap dilbilimciler fesahat ölçütleri arasında Kur'ân diline yani Kureyş lehçesine yakınlık ilkesini zikretmişler ve onu açık bir şekilde fusha olarak nitelmişlerdir. Tedvin asrında Arapçanın söz varlığının derlenmesi esnasında dilcilerin çokça ziyaret ettiği Hicaz kabilelerinin başında gelen Huzeyl kabilesi, önemine binâen kendi ismiyle anıldığı için, 'Hicazlıların diline göre' gibi ifadelerde Kureyş lehçesi kastedilmiştir. Bununla birlikte, Kinâne'nin bazı kolları, Huzâa ve Ensar gibi Hicaz'da bulunan ve dil bakımından Kureyş'ten çok uzak olmayan kabilelerin dili de Kureyş lehçesi olarak kabul edilmiştir.⁴⁶⁶

Ferid Vecdi, lugât tabir edilen ve Arap kabilelerinin Kureyş lehçesinden özellikle ses değişimleri bakımından ayrıldığı noktaları temsil eden örneklerden bahsettikten sonra, Kureyş lehçesinin K.Kerim'in dili olmasıyla en üst seviyesine ulaşmasına kadar Arapçanın gelişim evrelerini üç madde halinde sıralamıştır: 1. Hz. İsmail dönemi. Hz. İsmail Mekke'de yaşayan Cürhümlülerle kaynaşana kadar İbranice konuşuyordu. O dönemde İbranice Arapçaya göre daha geniş bir alana yayılmıştı. Ama Hz. İsmail ve ailesinin yeni yurtlarında Arapçayı benimsemeleri Arapça adına önemli bir gelişim safhasını başlatmıştı. 2. Hz. İsmail'in soyundan gelen Adnânî kabilelerin maişet için geniş bir alana yayılmaları, farklı kültür ve diller ile ilişkiye geçmelerini sağlamış, bu da Arapça üzerinde değişik tesirler bırakmıştır. 3. Kâbe'nin ve onu ziyarete gelen hacıların hizmeti ile meşgul olan Kureyş'in ev sahibi kimliği, misafir olarak

⁴⁶⁵ el-Cundî, *el-Fushâ Lugatu'l-Kur'ân*, s. 22-23.

⁴⁶⁶ el-Gavs, Muhtâr, *Lugatu Kureyş*, Dâru'l-Mi'râc ed-Devliyye, Riyad, 1997, I. Baskı, s. 23.

gittiği Şam, Yemen, İran ve Habeşistan'dan elde ettiği değerlerle birleşince Kureyş lehçesi diğerleri arasında ön plana çıkmış ve Kur'ân dilinin taşıyıcısı olmuştur. Bu arada Ukaz'da ve başka yerlerde kurulan panayırlar da dilin gelişmesi sürecinde çok önemli rol oynamıştır.⁴⁶⁷

Fushânın Kureyş veya Mekke lehçesi olarak adlandırılmasının sonraki dönemlere ait hatalı bir ifade olduğunu söyleyen Enîs Ferîha, nahivcilerin ve sözlük yazarlarının dil çalışmaları için ziyaret ettikleri kabilelerin şehirlerde değil, çöl bölgelerinde bulunduğunu, dolayısıyla Kureyş'in bu konuda ikincil bir konuma sahip olduğunu kaydetmektedir. Ona göre bu isimlendirme, nüzul sonrası dönem için isabetlidir ve meselenin dinî ve siyâsî yönleri göz önüne alınmalıdır. Bununla birlikte, isimlendirme ne olursa olsun -Kureyş, Mudar, Adnânî, Hicazî, Necdî vs.- fushadan kastedilenin avamcanın zıddı standart dil olduğunu söylemesi, en azından dikkatsiz bir ifade olarak değerlendirilebilir. Nitekim fushanın ortaya çıkışı ve Kureyş lehçesi veya başka bir lehçe tarafından temsil edilip edilmediği konuları meselenin esasını teşkil etmektedir. Onun bugünkü Arap yazısının ilk örneği kabul edilen İmrûulkays yazıtlarında kullanılan Arapça başta olmak üzere, yarımadanın değişik yerlerinde bulunan Semud, Lihyan ve Safa kitabeleri hakkındaki değerlendirmeleri de Arapçanın gelişim sürecini dikkate almadığını göstermektedir.⁴⁶⁸

Kureyş lehçesinin K.Kerim'in dili olması hasebiyle tartışılmaz bir otorite haline geldiğini kaydeden Brockelmann, bu yapısı nedeniyle üzerinde değişiklik yapılma tehlikesini de ortadan kaldırdığını ifade etmektedir. Sonraki asırlarda farklı okuma ihtimallerini önlemek üzere yapılan harekeleme çalışmalarında fasih dilin esas alındığını söyleyen Brockelmann, Kur'ân sayesinde çok geniş bir alana yayılan

⁴⁶⁷ Ferid Vecdî, *Dâiratu'l-Meârif*, VI, 281-282.

⁴⁶⁸ Bkz. Ferîha, Enîs, *el-Lehecât ve Uslûbu Dirâsetihâ*, Dâru'l-Cîl, Beyrut, 1989, s. 15-17. Şevki Dayf, yukarıda değinilen kuzey ve güney kitabelerinden yola çıkarak fushânın gelişim aşamalarını izah etmeye çalışmaktadır. Ona göre, kitabeler yetersiz bilgi sunduğu için bu konuda şimdilik kesin bir şey söylenez. Bununla birlikte İslam'dan önce güney Araplarının 'Araplaştığına' dair bazı işaretlerin bulunduğu görülmektedir. Dolayısıyla kuzey Arapçasından farklı olan güney Arapçasının tedricî bir şekilde fushâya doğru yaklaştığı söylenebilir. (Krş. Dayf, Şevki, *Târihu'l-Edebi'l-Arabî-el-Asru'l-Câhilî*, Dâru'l-Meârif, Kahire, 1960, XXIV. Baskı, s. 117-121.

Arapçanın Müslümanların konuştuğu diğer dilleri ikinci plana ittiğini ve zamanla ortak edebî dil haline geldiğini kaydetmektedir.⁴⁶⁹

Arapça nüzul sayesinde kazandığı güçle, hiç kuşkusuz en fazla bölgedeki diğer Sâmi diller üzerinde etkili olmuştur. Nüzul çağında Mısır'da Kıptî dili, Kuzey Afrika'da Fenikece, Irak'ta Nabatça ve Şam'da Latince hâkimdi. Arapça bütün bu dilleri çok kısa bir süre içinde yerinden etmiş ve bunlardan bir kısmını tamamen tarihten silmiştir. Bu açıdan bakıldığında Arapçanın diğer Sâmi dilleri en azından etkisiz hale getirdiği söylenebilir. Ancak Cundî'nin naklettiği bir yaklaşıma göre, Arapça Hz. Peygamber'in ve K.Kerim'in bir mucizesi olarak, çok eski zamanda ayrışan Sâmi dilleri aslında kendi çatısı altında tekrar birleştirmiştir. Sâmi dilleri uzmanlarının itiraf ettiği bir gerçek olmak üzere, Arapça diğerlerine göre tarih sahnesine geç çıkmışsa da, ilk Sâmi dilin formlarını nispeten daha fazla koruyabildiği için öbür Sâmi dillerinin anlaşılması ve incelenmesi çalışmalarında kilit rol oynamaktadır. Sâmi göçlerinin Arabistan'dan çıktığına dair genel kabule uygun olarak, Mezopotamya, Mısır, Filistin ve Afrika bölgelerine yayılan ve farklı dillerle ilişkiye giren Sâmi kavimlerin dillerinde çeşitli değişimlerin meydana geldiği, yarımadanın çöl alanlarında kalan bedevî Arapların dillerinin ise asırlar boyu değişmeden süregeldiği, bu yüzden Arapçanın göçler başlamadan önceki ilk Sâmiçeye en yakın dil olduğu söylenebilir.⁴⁷⁰

Klasik Arapça konusunu tamamlamadan önce, son olarak bu alanda yapılması gereken çalışmalara değinmek faydalı olacaktır. Yukarıda kısaca ele alındığı gibi, fusha veya standart Arapça olarak nitelendirilen dilin nasıl oluştuğu, hangi aşamalardan geçip önce cahiliye dönemi ortak edebî dili, sonra da K.Kerim'in dili haline geldiği sorusunun cevabı, arkeolojik, tarihsel ve dilbilimsel çalışmalar yapmak suretiyle bulunmak durumundadır. Ayrıca Enîs Ferîha ve başkalarının çok önemli bir sorun olarak gördükleri iki dillilik (bilingualism) meselesi, kadim lehçeler de dâhil olmak üzere, karşılaştırmalı Sâmi dilleri perspektifinden yeniden ele alınıp incelenmelidir. Nitekim

⁴⁶⁹ Brockelmann, *age*, s. 30.

⁴⁷⁰ el-Cundî, *age*, s. 23-26.

Kubeysî vb. bilginlerin yaptığı yeni çalışmalar, avam diline ait olduğu söylenen birçok kelime ve yapının diğer Sâmi dilleri ile ilgisinin bulunduğunu ortaya koymuştur.⁴⁷¹

Öte yandan Taha Hüseyin'in cahiliye şiirinin güvenilirliğinden kuşku duyması, Enîs Ferîha'nın İslam öncesi bazı Arabistan yazıtlarını Arapça saymaması akla şu soruyu getirmektedir: K.Kerim'in, son ilahî mesajın taşıyıcısı olarak seçilen Arapça, öncesinde hiçbir şekilde edebî zenginlikle dolu bir maziye sahip değilken, nüzûl sonrasında nasıl diğer bütün Sâmi dilleri etkisizleştirip, dönemindeki ve sonraki asırlardaki muhataplarını aciz bırakacak bir güce kavuştu? Arapçanın tarihini ilk Sâmi dile kadar götürmeyip, onu diğerleri arasında tarih sahnesine en son çıkan dil olarak gören, Arapları medeniyetten uzak, bedevî, kan dökücü ve soyguncu eşkıyalar şeklinde niteleyen 'Sâmi dilleri uzmanları'nın bu soruya açık bir cevap vermeleri gerekir.

3. *Orta Arapça*: K.Kerim'le birlikte çok güçlü medeniyetlerin dili olma yolunda ilk adımlarını atan Arapçanın yeni bir aşamasını oluşturur. Bu dönemde, Arapçanın kadim vatanında eskisinden farklı bir düşünüş ve yaşayış tarzı, eski bedevî hayatından maddî ve manevî yönleriyle çok ayrılan bir şehir hayatı, bir toplum yapısı doğmaya ve gelişmeye başladı. Toplum hayatındaki değişimin dil üzerinde etkili olmaması düşünülemez. Diğer yandan Arapçanın fetihlerle ve diğer faktörler sayesinde hızla geniş bir alana yayılması, buralarda oluşturulan İslam medeniyetinin taşıyıcı rolünü üstlenmesi ona yepyeni bir hüviyet kazandırmıştır. Arap yarımadasının kuzeyinden başlamak üzere, önce bütün bölgeye, ardından Kuzey Afrika ve İspanya'ya kadar uzanan geniş bir alana yayılan Arapça, bu dönemde Kıpti dili, Yunanca, Latince, Farsça, Berberîce, Türkçe, Hintçe gibi dünyanın önde gelen dilleri ile yakın münasebetlere sahip olmuş, bu dilleri etkilediği gibi bunlardan etkilendiği de olmuştur. Bu geniş yayılma sahasının çeşitli bölgelerinde günlük konuşma dili gittikçe farklılaşan lehçeler şeklinde devam ederken, klasik Arapça ortak ilim ve sanat dili olarak kaldı. Aynı zamanda çok uzak bölgelerdeki lehçelerin birbirlerinden tamamen kopmalarını da önledi. Bu arada, yeni yerleşim bölgelerinde Arap unsuru ile yerli unsur arasındaki temaslar ve farklı şartların tesiriyle Arapçanın birçok lehçe ve şivesi ortaya çıktı. Büyük bir kısmı halen konuşulan bu lehçeler doğu ve batı şeklinde iki grupta incelenebilir.

⁴⁷¹ Kubeysî, *age*, s. 301. Süryânice sözlükten rastgele seçilen ve halk lehçelerinde veya standart Arapçada kullanılan kelimeler için bkz. *Ae*, s. 640-651.

Doğu grubunda, Arabistan lehçeleri (Hicaz, Necid, Suriye, Yemen, Aden, Somali, Hadramut, Uman, Zengibar, Komor vb.), Irak, Suriye-Lübnan, Filistin ve Mısır lehçeleri (Kahire, Yukarı Mısır, Sudan, Çad, Bornu, Vaday); batı grubunda ise Libya, Trablus, Tunus, Cezayir, Fas, Endülüs, Sicilya ve Malta lehçeleri yer almaktadır.⁴⁷²

4. *Modern Arapça*: Genellikle Napolyon'un Mısır seferi (1798) ile başlatılan modern dönemde⁴⁷³ Avrupa ile yakın ilişkilerin kurulduğu görülür. Napolyon'un beraberinde getirdiği bilginler, Mısır'da Arapça eserler basmak üzere kurdurduğu matbaa, çeşitli laboratuvarlar, tiyatro, kütüpheler, rasathaneler ve gazete basımevleri yerel yöneticilerin desteğiyle Avrupa etkisinin yerleşmesini sağladı. Yeni kurulan okullarda Fransızca dersler okutulması ve Avrupaya öğrenci gönderilmesi modernleşme faaliyetlerini hızlandırdı. Diğer Arap ülkelerine de yayılan modernleşme dalgası, birçok alanda yabancı kavram ve terimlerin Arapça karşılıklarının bulunması ihtiyacını doğurdu. İlk dönemlerdeki modernist yazarların eserlerinde hem yabancı kelimeleri hem de bunlara kendi dillerinden ürettikleri karşılıkları birlikte kullandıkları görülür. Uzmanlar kendi alanlarındaki terim sorunlarını kendi çabalarıyla aşmaya çalıştılar, ancak bu durum dilde tam manasıyla bir kaosa ve keşmekeşe yol açtı. Bu karışıklığı gidermek için Arapçanın geçirdiği gelişim evreleri izlenerek, yapılacak yeni çalışmalarda dil birliğinin sağlanması için birtakım metotlar geliştirildi. Kısa süre içinde kurulan dil enstitüleri sayesinde bir yandan eski edebiyata dair neşir çalışmaları, bir yandan da özellikle bilim, sanat ve teknik alanlardaki yabancı terimlere Arapça karşılıklar bulma çabaları sürdürüldü. Bu çalışmaların sonucu olarak bütün Arap dünyası için dilde bütünlüğün büyük oranda sağlandığı görülmekle beraber, tartışmaların zaman zaman devam ettiği, bazı terimlerin tercihi konusunda çeşitli yazarlar arasında ihtilaf olduğu bilinmektedir. Bununla birlikte, Arapça bugün eskiden

⁴⁷² Çetin, *agmd*, s. 283-284. İslamiyetle birlikte Arapçanın gelişimi ve İslam dünyasına yayılmasını ele alan önemli bir çalışma için bkz. Fück, Johann, *el-Arabiyye-Dirâsât fi'l-Luğa ve'l-Lehecât ve'l-Esâlib*, trc. Ramazan Abduttevvâb, Mektebetu'l-Hâncî, Kahire, 1980.

⁴⁷³ Mısır üzerinde Fransız ve İngilizlerin öteden beri devam eden egemenlik yarışı, 1882'de İngilizlerin lehine sonuçlanmıştı. 1922'deki bağımsızlık ilanına kadar Mısır'da kalan İngilizlerin daha çok stratejik hesaplarla işgal ettiği Mısır'ın İngiliz işgali döneminde Arap dilinin konumu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Ayyıldız, Erol, "Mısır'da İngiliz işgalinin Arap Dili Üzerindeki Tesirleri", *U.Ü.İ.F. Dergisi*, c. 1, sayı:1, Bursa, 1986.

olduğu gibi ilim, sanat ve medeniyetin her dalında çağın ihtiyaçlarını karşılayacak gücü kazanma yolunda hızla ilerlemektedir.⁴⁷⁴

5. *Yerel Lehçeler*: Lehçelerin ortaya çıkışını belirleyen şartlar, Sâmi dilleri örneğinde daha iyi anlaşılabilir. Nitekim konuyla ilgilenen bilim adamlarının büyük bir kısmı Arapça, İbranice, Ârâmîce, Kenanca, Âsurca gibi Sâmi dillerinin tek bir dilden ayrılan lehçeler olduğunu düşünmektedir. Göçler, savaşlar ve başka etkenlerle birbirinden ayrılan kardeş toplumların konuştuğu diller zamanla kendi şahsiyetlerini kazanmakta ve diğerlerinden daha da uzaklaşmaktadır. Araya giren zaman sebebiyle akraba dillerde meydana gelen değişiklikler aranın iyice açılması sonucu doğurmakta, netice itibariyle onları sanki birbirleriyle hiç ilgisi olmayan diller haline getirmektedir.

Tıpkı Sâmi dillerinin ayrışması gibi, Arabistan'da konuşulan farklı lehçelerin ayrışması da böyle olmuştur. Burada kastedilen ayrışma bir kopuş değil, tam tersine ayrı bir hüviyet kazanma çabasıdır. Ayrışma sebeplerini daha yakından ele almak gerekirse, bunları sosyal ve coğrafi faktörler şeklinde iki başlıkta ele almak mümkündür. Sosyal faktörlerin başında Arap kabilelerinin hiç bitmeyen kavga ve çatışmaları gelmektedir. Kabileler arasında sürüp giden savaşların olumsuz sonuçları yanında, iki tarafın birbirinden dil bakımından etkilenmesi söz konusuydu. Ayrıca barış zamanlarında kurulan panayırlar sayesinde kabilelerin birbiriyle kaynaşması da dil malzemesinin karşılıklı alış-verişini sağlıyordu. Arap yarımadasının büyük oranda aynı iklime sahip olması ve çeşitli bölgeleri birbirinden çok belirgin bir şekilde ayıran fizikî sınırların bulunmaması, Arabistan'ın değişik yerlerinde yaşayan kabilelerin başka bölgelere rahatça göç etmesini kolaylaştıran coğrafi faktörlerdi. Dolayısıyla, pek çok kabilenin önceden yaşadığı yurtları terk edip başka bölgelere yerleştiği hesaba katıldığında, güney-kuzey ayrımı çok anlamlı olmamaktadır. İslamiyetle birlikte ibadetlerde tek bir dilin esas kabul edilmesi sonucu, başka lehçelerin kendi şahsiyetini oluşturup bağımsız bir güç kazanmasının önü kesildi. Altı çizilmesi gereken önemli bir husus da, K.Kerim'in nazil olduğu dilin sadece Kureyş lehçesinden unsurlar içermemesi, pek çok lehçenin karışımı bir yapıya sahip olmasıdır.⁴⁷⁵

⁴⁷⁴ Çetin, *agmd*, s. 285.

⁴⁷⁵ Sellûm, Davud, *Dirâsetu'l-Lehecât el-Kadîme*, el-Mektebetu'l-İlmiyye, Lahor, 1976, s. 1-3.

Fetih hareketleri esnasında kendi kabuğuna çekilmiş olan kabilelerin gittikleri yerlere lehçelerini de götürdüklerini kaydeden Sellûm, fethedilen yerdeki dille kaynaşmasından sonra yepyeni bir vaziyet alan lehçelerle ilgili önemli bilgiler vermektedir. Mesela Ehvâz bölgesine Rebfa kabilesi ve Benî Esed'in bir kısmı, Basra'ya Mudar kabilesinden Temim ve Yemenli Ezd kabilesi, Dicle ve Fırat arasındaki bölgeye Mudar, Bekr ve Kudâa kabileleri yerleşmişti. O tarihlerde Şam tam bir kabile federasyonu görünümündeydi. Tedvin asrında bilginler, kendilerine gramer konularında ve Kur'ân lafızlarında yardımcı olacak malzemeyi toplamak üzere lehçeleri araştırmaya başladılar. Kur'ân dilinin güçlü tesiriyle yok olmaya yüz tutan lehçelerin dil özelliklerinin belirlenmesi ve kitaplara alınıp sonraki nesillere bırakılması gerçekten çok önemli bir hizmetti. Fetihlerin ardından lehçeler yeni vatanlarında oranın eski sahibi ve fusha ile birlikte karma bir dil oluşmasına yol açtı. Karışık yapısı nedeniyle müstakil bir dil veya güçlü bir lehçe haline gelemeyen bu karma lehçe (halk dili), sadece günlük ihtiyaçlar için kullanıldı. Bu yüzden Irak, Suriye ve Mısır'da konuşulan avam lehçeleri küçük farklılıklar dışında birbirine çok benzemektedir.⁴⁷⁶

Çok eski dönemlerden beri standart dille birlikte yaşamaya devam eden ve birbirinden uzak yerlerde farklı şartlara sahip lehçeler az da olsa Arap edebiyatı üzerinde etkili olmuştur. Özellikle modern edebiyatta halka yakın olmayı gerektiren tiyatro, roman ve hikâye gibi türlerde ağırlığını hissettiren lehçeler konusunda zaman zaman şiddetli tartışmalar yaşanmış, yazı dilinin yerine mahallî lehçelerin ikame edilmesi bile teklif edilmiştir. Meselenin siyasî ve kültürel açıdan taşıdığı önem son derece açıktır. Bugün standart dil konusunda Arap ülkeleri arasında büyük oranda sağlanan birlik, yerel dil-kültür öğelerini ön plana çıkarmak isteyenlerce tehlikeye atılmak istense de, sağduyu ve sorumluluk bilinci taşıyan güçlü kalemlerin etkisiyle bu tür çabalar sonuçsuz kalmaktadır. Bununla birlikte, sokakta konuşulan dil ile bilim, kültür ve basın sahasında kullanılan dil arasındaki farklılık, kısaca iki dillilik olgusu (sünâiyye-bilingualism) devam etmektedir.⁴⁷⁷

Arapçayı kronolojik anlamda dönemlere ayıran yukarıdaki tasniften başka, İbrahim es-Samerrâî'nin Irak örneğinde coğrafi ve sosyal esasa dayanan tasnifine yer

⁴⁷⁶ Sellûm, *age*, s. 3-5.

⁴⁷⁷ Ayrıntılı bilgi için bkz. Çetin, *agmd*, s. 285-286.

verelim: 1. Şehir Arapçası: Büyük kentlerde konuşulan dildir. Köylerde ve badiyede konuşulan dile göre daha fazla medenî unsur içerir. Bununla birlikte, söz konusu tasnif şehirlerde tam manasıyla dil birliğinin sağlandığı anlamına gelmemektedir. Mesela Irak'ın kuzeyindeki büyük bir kentte konuşulan Arapçanın, orta bölümde veya güneyde konuşulan dille aynı olduğunu söylemek güçtür. Bu sebeple coğrafi tasnif esasına göre hareket etmek doğru olacaktır. Zira coğrafi şartların dil, kültür ve adetler üzerinde önemli etkileri söz konusudur. 2. Köy Arapçası: Köylerde ve çiftliklerde konuşulan dildir. Burada da coğrafi şartlar göz önüne alınmak durumundadır. Köyler ve çiftlikler tabiatları itibariyle çeşitli ziraî faaliyetlerin daha fazla yapıldığı bölgelerdir. Dolayısıyla başta tarım olmak üzere pek çok ziraî terim şehir diline göre daha fazla kullanılmaktadır. Netice itibariyle kentlerde konuşulan dil ile köy ve çiftliklerde konuşulan dilin aynı olmadığı açıktır. 3. Çöl Arapçası: Çöl şartlarının değişik Arap ülkelerinde hemen hemen aynı olması, bu konuda coğrafi tasnifi önemsiz kılmıştır. Sürüleri için su ve otlak aramak üzere sürekli hareket halinde olan bedevîler kendi içlerinde çeşitli derecelere ayrılmaktadır. Bunlardan bazıları senenin her mevsiminde sürekli bedevî hayatı devam ettirmekte, bazıları ise yerleşik hayat sürmekle beraber kısa müddet için bâdiyeye çıkmaktadır. Ayrıca bazı Arap kabilelerinin bir kısmı yerleşik hayatı tercih etmekten, bir kısmı da çölde yaşamaktadır. Bedevîlerin köylerde ve şehirlerde yaşayanlardan çok farklı özellikleri vardır. Bu farklılığın dil anlayışlarına yansımaması düşünülemez. Bedevîlerin kendi şairleri vardır, onların dilini incelemek isteyenlerin mutlaka çölde bir müddet kalması ve telaffuzları yerinde duyması gerekir. Bedevîlerin günlük işlerde kullandıkları dil ile edebî amaçlar için kullandıkları dilin aynı olmadığı, bu edebî dilin diğer bedevîler arasında ortak olduğu da ifade edilmelidir.⁴⁷⁸

(a) Güney Arapçası

Güney-Kuzey lehçelerinin özelliklerine geçmeden önce, bu tasnifi yanlış bulan bilginlerin görüşlerine yer vermek isabetli olacaktır. Arabistan lehçelerini güney ve kuzey olmak üzere iki kısma ayıran bilginlerin bu tasnife neden başvurduklarına dair bir açıklamada bulunmadıklarını ifade eden Welfenson, bazı yazarların bu tasnifi hiç

⁴⁷⁸ es-Sâmerrâî, *age*, s. 86-92.

tartışmadan ve üzerinde fikir yürütmeden kitaplarına almasından yakınmaktadır. Ona göre bu taksim ne tarihî açıdan ne de coğrafi açıdan doğrudur. Zira yarımada'nın güneyi ile kuzeyi arasını ayıran, kuzey Arapçasının ve güney Arapçasının yarımada'da yayıldıkları alanı belirleyen bir sınır bulunmamaktadır. Güney-kuzey lehçeleri meselesinin yol açtığı en önemli problem, bu lehçelerin nasıl ortaya çıktığı sorusunda kendisini göstermektedir. Arap yarımadasında bulunan eserlerin sayıca ve nitelikce yetersiz olduğunu kaydeden Welfenson, müsteşrikleri bu konuda eleştirmese de sonuçları itibarıyla bu taksim Arapçanın doğuşu ve gelişimi probleminde ne gibi katkı sağladığını düşünememelerini hayretle karşılamaktadır. Ona göre doğru taksim, el-Arabiyyetu'l-Bâide ve el-Arabiyyetu'l-Bâkiye şeklinde olmalıdır.⁴⁷⁹

Güney Araplarını saf ve katışıksız Arap olarak görmekle birlikte konuştukları lehçenin Arapçadan uzak olduğunu söyleyen bilginlerin çelişkiye düştüğünü kaydeden Mirrîh, aslında Müslüman bilginlerin de tekrarladığı bir hataya dikkat çekmektedir.⁴⁸⁰ Nitekim Arab-ı arîbe ve müsta'ribe gibi ayrımları yapan Müslüman bilim adamları, aynı zamanda müsta'ribe yani sonradan Araplaşmış kuzey kabilelerinden Kureyş'in dilini en fasih lehçe olarak kabul edebilmektedir. Sonraki dönemlerde bu çelişkiyi, güney kabilelerinin Ma'rib seddinin yıkılmasından sonra kuzeye göç ettikleri ve kuzeyin dilini önemli ölçüde etkiledikleri görüşüyle bertaraf etmeye çalışanlar olmuşsa da, verilen bilgilerin tarihî gerçeklere uygun olmaması sebebiyle ciddiye alınmaları söz konusu değildir. Nitekim Ma'rib seddinin milattan sonra 500'lerde yıkıldığı düşünülürse, K.Kerim'le zirve noktasına ulaşan fasih dilin oluşumunda güneyden gelen kabilelerin bir etkisinin olduğunu söylemek mümkün görünmemektedir. Mekke'nin Hz. İsmail zamanındaki sakinleri olan Cürhümlülerin, çok eskiden Hicaz'a göç etmiş Yemen asıllı bir kabile olduğu iddiası ise tarihen ispatlanması neredeyse imkânsız olan bir bilgiye dayandığı için sadece bir iddia olarak kalmak durumundadır.

Güney Arapçasının özelliklerine geçmeden önce bir hususa dikkat çekmekte fayda vardır. Sâmi dilleri ve bilhassa Arapça üzerine çalışan müsteşriklerin hatırı sayılır bir kısmı Güney Arapçasına ve yarımada'nın güneyinde kurulan medeniyete büyük önem vermişlerdir. Daha önce başka vesilelerle işaret edildiği gibi, bu ilginin arka

⁴⁷⁹ Welfenson, *age*, s. 145.

⁴⁸⁰ Mirrîh, *age*, s. 33.

planında kanaatimizce ideolojik ve siyasî kaygılar yatmaktadır. Örneğin Margoliouth, özellikle Güney Arabistan'da ele geçirilen kitabelerden yola çıkarak, İbranice'nin çok eski izlerinin güneyli Arapların dilinde mevcut olduğunu öne sürmektedir: "Kitab-ı Mukaddes zamanlarında bir İbranî Güney Arabistan'a gelecek olsa kendi kavmi içinde aşına olduğu isimler veya isim kategorilerinin kullanıldığını, ancak kendilerinde bunların anlamlarının ya bilinmemekle ya da yanlış yorumlanmakla birlikte Güney Arabistan halkının günlük dilinin bir parçası olduğunu fark edeceğimizi düşünebiliriz."⁴⁸¹

Antropolojik açıdan Yahudi tipi ile Ermeni tipi arasında büyük benzerlikler bulunduğunu savunan Grintz de, Güney Arapçasının Kuzey Arapçasından çok İbraniceye yakın olduğunu ileri sürmüştür: "Güney Arapçasıyla İbranice arasındaki benzerlik morfoloji, gramer ve özel isimler alanlarında belirgindir. Antik İbraniler-İsraililer ile Minalılar-Sebelilerin terminolojileri arasında hem bileşik isimler hem de genel yapı bakımından şaşırtıcı derecede benzerlikler söz konusudur. Bu iki Sâmi grup arasındaki benzerlik o kadar çarpıcıdır ki, belli bir müddet önde gelen bilim adamları Babil, Mezopotamya ve Filistinli "Batı Sâmil"lerin özel isimleri arasında -ki bunlar hiç şüphesiz buralara kuzeyden ve batıdan göç eden, "İbranice" veya ön-İbranice konuşan insanların kullandığı özel isimlerdir- güney Arabistan'a ait isimler bulmak eğilimindeydiler."⁴⁸²

Mırrîh, eski dilcilerin Himyer dilinin diğer Arapça lehçelere benzemediğini fark ettiklerini, ancak o tarihlerde dil çalışmalarının yetersiz oluşu nedeniyle Himyer, Hadramut, Sebe, Maîn gibi güney Arabistan lehçelerini Arapçanın farklı gelişim evreleri olarak değerlendiremediklerini ifade etmektedir. Güneyde konuşulan lehçelerin coğrafi şartlar nedeniyle kuzey lehçelerinden bazı yönlerden farklılıklar taşıdığını söyleyen Mırrîh'e göre, bölgenin nispeten merkezden uzak olması hem eski üslup özelliklerini korumasını hem de kuzey lehçelerinden etkilenmemesini temin etmiştir. Ancak İslamiyetle birlikte Kureyş lehçesinin bütün bölgeye yayılması sonucu güney lehçeleri daha fazla direnememiş, diğer pek çok lehçe ve dil gibi kuzey Arapçasının hükümlerine boyun eğmek zorunda kalmıştır. Kuzey lehçesi bir yandan güney dilindeki kadim Arapça izlerini silmişse de, daha kolay ve anlaşılır olduğu için

⁴⁸¹ Margoliouth, *age*, s. 34.

⁴⁸² Grintz, *agm*, s. 204.

güneyliler arasında çabuk benimsenmiştir. Bu etkileşimde göçler ve çeşitli amaçlarla yapılan seyahatler kadar, yeni dinin kurallarının öğretilmesi için yürütülen eğitim-öğretim faaliyetleri de önemli rol oynamıştır. Bununla birlikte güney lehçelerinin tamamı fushaya teslim olmuş değildir. Örneğin Ahkaf bölgesinde konuşulan lehçeler kuzey etkisinden uzak kalmış, kendi dil özelliklerini korumuştur.⁴⁸³

Sellûm kadim Arapça lehçelerini gramer bakımından fusha ile kıyaslarken isim ve fiil yapıları üzerinde durmaktadır. İsimler başlığı altında beş isim, müsennâ, cemi müzekker sâlim, sayılar, zamirler, ism-i mevsuller, ism-i işaretler, isim fiiller, sıfat-ı müşebbeheler, masdarlar; fiiller başlığı altında ise fiilin isnadı, tekidi, meçhul çatı, muzaraat harflerinin harekesi, mazi fiil, nevâsıb ve cevâzim gibi konulardaki örneklere yer vermiştir. Bunlardan bir kısmına değinmek konumuz açısından faydalı olacaktır.

Beş isim: Kahtânî kabilelerden bilhassa Kehlânî lehçesi beş ismin vav, elif ve yâ ile ref, nasb ve cer olması kuralına istisna getirerek, bütün durumlarda elif üzerine i'rab eden tek lehçe olma özelliği taşımaktadır. Bununla birlikte, sınırlı sayıdaki örnekten hareketle bu istisnanın kuzey lehçelerinde de görüldüğü söylenebilir.

Müsennâ: Yine Kehlânî kabilesine mahsus olmak üzere, müsennânın her üç halde de elif ile i'rab edilmesi kuralı yer yer kuzey lehçelerinde de görülmektedir. Nitekim Tâhâ: 63'te geçen (إِنْ هَذَا لَسَاحِرَانِ) ifadesi bunun en güzel örneğidir.

Cemi Müzekker Sâlim: Mesela sene kelimesinin çoğulu ref durumunda (سنون), nasb ve cer durumlarında (سنين) şeklinde olmaktadır. Ancak Mudar kabilesine mensup Temimliler ve Kays Aylân kabilesine mensup Benî Amir boyu her üç durumda da bu kelimeyi (سنين) şeklinde kullanmaktadır.

Sayılar: (اثنتان) sayısını sadece Temim kabilesi (ثنتان) şeklinde telaffuz etmektedir. Ka'b b. Hâris lehçesinde (سادس) ve (سادسة) yerine, (سادى) ve (سادية) sayıları kullanılmaktadır.

Zamirler: Hicazlılar (أنا) zamirinde vakıf halinde elif üzerinde durup, vasl halinde elifi hafzetmektedirler. Temîm kabilesi ise vakf halinde durmakla beraber, vasl halinde de elifi izhar etmektedirler. Yemenliler ise zamirdeki elifi (ها)'ya dönüştürmektedirler.

⁴⁸³ Murrîh, *age*, s. 45-47.

Himyerî dilinde (أنت) zamirindeki te harfi kef'e dönüştürülür: (أنك) gibi. Kudâa ve Himyer lehçesinde mütekellim yâ'sı cim'e dönüştürülmektedir. Örnek, (راعي خرج معي - راعج خرج معج).

İsm-i Mevsûller: (الذى) Rebîa ve Hâris kabilelerinde (الذي) ve (الذي) şeklinde, Himyer dilinde (ذى) olarak kullanılmaktadır.

İsm-i İşaretler: Hicazlılar ve Kayslılar (هذو) ismi işaretini vasl ve vakf halinde olduğu gibi kullanırken, Temimliler vakf halinde (هذو), vasl halinde (هذى) şeklinde söylemektedirler.

İsim Fiiller: (أمين) kelimesi bu şekliyle Kays Aylân'a bağlı Benî Amir kabilesinin telaffuzudur. Hicazlılar ise uzatmadan (أمين) şeklinde okurlar. Hicaz, Ukayl, Kays ve Kays Aylân lehçelerinde (هلم) kelimesi müzekkerlik, müenneslik, müfretlik ve cemilik durumlarında değişmeyen tek bir isimdir. Oysa Temim ve Necd dilinde tıpkı sahih bir fiil gibi amel görmektedir. Dolayısıyla (هلمًا هلموا هلممن هلمن) gibi kullanımları mevcuttur.

Sıfat-ı Müşebbeheler: (فعلان) vezninden gelen sıfat-ı müşebbeheler Hicaz dilinde (فعلى) şeklinde müennes yapılırken, Benî Esed kabilesi bugün Irak halk dilinde olduğu gibi (فعلانة-شبعانة) şeklinde müennes yapmaktadır.

Masdarlar: Hicaz dilinde tef'il babından gelen masdarlar, Yemen lehçesinde (فَعَال) vezninde yapılmaktadır. Örnek: Nebe 28'de geçen (وَكَدَّبُوا بِآيَاتِنَا كِدَابًا) ifadesi.

Fiiller bahsinde ise şu başlıklar örneklendirilebilir:

Fiilin isnadı: Hicaz dilinde fiil zâhir bir müsennâya veya çoğula isnad edildiğinde fiilde adedi gösteren zâhir bir zamire ihtiyaç duyulmaz. (قام الزيدان، قام الزيدون) gibi. Oysa Hâris, Tay ve Ezd Şenûe gibi Yemen kabileleri fiile zahir bir zamir ilave ederler: (قاما الزيدان، قاموا الزيدون) gibi.

Meçhul Fiil: Hicaz lehçesinde (رَدَّ-رُدُّ), (باع-بيع), (اختار-اختير) örneklerinde olduğu gibi uygulanan meçhul yapı, (رَدَّ)'nin meçhulünü (رَدَّ) olarak kullanmakta, Esed kabilesinin bazı boyları ise (بوع), (اختور), (انقود) gibi farklı şekilde meçhul yapmaktadırlar.

Muzaraat harfinin harekesi: Birçok Arap kabilesi muzari fiilin başındaki elif haricindeki harfleri kesreli okumaktadır. Fushada ise bilindiği gibi fethalı okunmaktadır. Behrâ lehçesinde ise muzaraat harflerinden sadece nun kesreli okunmaktadır. (نكتب، نقرأ) gibi. Bu lehçede rubâî muzarinin yâ harfinin de meksur okunduğu bilinmektedir: (يُدحرج).

Mazi fiilin binası: (فَعَلَ) vezninde gelen fiiller Temim lehçesinde (فَعِلْ) vezninde gelmektedir. Örnek: (عَلِمَ-عَلِمَ). Fushadaki menkûs mazi fiil, Tay ve Haris lehçelerinde müenneslik te'sine isnat edildiğinde maksûr şekilde amel görmektedir. Örnekler: (بَقِيَتْ-بَقِيَتْ), (رَضِيَتْ-رَضِيَتْ) ve (فَنِيَتْ-فَنِيَتْ).

Nevâsıb: Nasb edatlarından (أَنْ), Temim, Kays ve Esed lehçelerinde (عَنْ) olarak kullanılmaktadır. Örnek: (يَعِجِبُنِي عَنْ تَفْعَلِ). Kendisinden sonra gelen bir (أَنْ) takdiriyle nasb eden (حَتَّى) ise Huzeyl lehçesinde (عَتَى) şeklinde okunmaktadır.

Cevâzim: Muzarinin başına gelip manasını maziye çeviren edatlardan (لَمَ)'in bazı lehçelerde nasb edatı gibi amel ettiği söylenmiştir. Kıraatler bahsinde (أَلَمْ تَشْرَحْ) örneği verilir. Ayrıca, yine cezm edatlarından (لَمَا) Huzeyl kabilesinde (إِلَا) manasına kullanılmaktadır. Nitekim Tarık suresinde geçen (إِنْ كُلِّ نَفْسٍ لَمَّا عَلَيْهَا حَافِظٌ) ifadesi, (مَا كُلِّ نَفْسٍ إِلَّا عَلَيْهَا حَافِظٌ) şeklinde takdir edilmiştir.⁴⁸⁴

(b) Kuzey Arapçası

Yukarıda, Arap lehçelerinin Güney-Kuzey dilleri şeklinde tasnif edilmesine yapılan itirazları ele almıştık. Aynı biçimde olmasa da, Sarauw ve Vollers adlı müsteşriklerin doğu-batı lehçeleri şeklindeki ayrımı da bazı bilginlerce eleştirilmiştir. Doğru grubu ile kastedilen ağırlıkla Temim, batı grubu ile kastedilen ise Hicaz lehçeleridir. Söz konusu ikili tasnifin doğru ve isabetli olmadığını düşünen el-Cundî şu gerekçeleri sıralıyor: 1. Doğru, batı, Hicaz veya Temim kelimeleri sınırları belli olmayan, çok geniş ve kapsamlı birer isimdir. Lehçelerin bu şekilde incelenmesi ilmî araştırma açısından doğru değildir. 2. Hicaz ve Temim, kendilerinden pek çok dal ve boy çıkmış büyük kabilelerdir. Öyle boylar vardır ki, bunların dili ana kabileden çok

⁴⁸⁴ Sellûm, *age*, s. 15-34. Arap lehçeleri arasındaki farklılıklara dair başka örnekler için bkz. Mirrîh, *age*, s. 35-44. K.Kerim'de geçen bazı ifadelerin çeşitli kabilelerdeki farklı lehçe durumlarının verildiği bir liste için bkz. el-Cundî, Ahmed Alemuddîn, *el-Lehecât fi't-Turâs*, ed-Dâru'l-Arabiyye li'l-Kitâb, Trablus, 1983, I, 208-215.

farklı hale gelmiştir. Keza aynı kabileden ayrılmış boylar birbirinden çok uzak yerlerde ikamet edebilmektedir. Dolayısıyla böylesine geniş boyutları bulunan bir olguyu bu dar kapsamda ele almanın bazı sakıncaları vardır. 3. Bütün ilgi ve dikkatimizi bu iki kabileyeye yöneltecek olursak, Arabistan’da yaşayan diğer pek çok lehçeyi ihmal etmiş olacağız demektir. Bu da yapacağımız çalışmanın bilimselliğine gölge düşürecektir.⁴⁸⁵

el-Cundî eleştirilerini sadece yukarıdaki iki batılı bilim adamıyla sınırlı tutmamış, Sibeveyh, Seyrâfî, İbn Yaîş gibi klasik bilginleri de küçük lehçeleri ihmal ettiklerini söyleyerek eleştirmiştir. Ona göre bu ihmal neticesinde Arapçanın söz varlığının neredeyse yarısı kaybolup gitmiştir. Dil malzemesini toplayanların titiz davranmadıklarını, dilin bütününe yönelik bir bilinçle hareket etmediklerini, bu yüzden yaptıkları çalışmaların verimsiz ve akim kaldığını kaydeden el-Cundî, lehçelerin incelenmesi için yeni bir yöntem geliştirmeyi denemiştir. Buna göre, lehçeler konusunda doğru ve bilimsel bir araştırma şu iki şekilde yapılabilir: Her şeyden önce, kabile sistemini en küçük yapıtaşına kadar ayrıntılı bir şekilde ele almak gerekir. Bu konuda Kalkaşendî’nin yaptığı nesep tabakaları işe yarayabilir. Nitekim o nesep silsilesini şa’b (halk, millet), kabile, imaret, batın, fahz (boy) ve fasîle (familya) olmak üzere altı bölümde değerlendirmişti. Bu sisteme uygun hareket ettiğimiz takdirde en küçük bir lehçe olgusunu bile inceleme dışarıda bırakmamış oluruz. İkincisi, Arap toplumunun farklı sınıflarını göz önünde bulundurmak suretiyle yapılacak bir lehçe çalışması, birçok meselede işimizi kolaylaştıracağı gibi, bazı dilsel olguların daha iyi anlaşılmasında bize yardımcı olacaktır. Bedevîlik, kentlilik, iktisadî ve siyasî vaziyet, hayat şartları vs. hiç kuşkusuz içinde yaşanan toplumun dilini etkileyen faktörlerin başında gelmektedir. Dolayısıyla dille ilgili bir çalışma yapılırken bu gibi sosyal durumların dikkate alınması gerekir.⁴⁸⁶

el-Cundî hacimli çalışmasında, ağırlıklı olarak lehçelerin İslamiyetten sonraki devirleriyle alakalı Müslüman kaynakların verdiği bilgiler çerçevesinde hareket etmektedir. Modern keşifler sayesinde artık dil çalışmalarının önemli bir parçasını oluşturan arkeolojik verilere dayanan Kubeysî’nin kuzey lehçelerinin genel özellikleri ile ilgili verdiği bilgileri ele alacak olursak; kuzey grubuna dâhil olan lehçelerden

⁴⁸⁵ el-Cundî, *age*, I, 55.

⁴⁸⁶ *Ae*, I, s. 58,59, 88,89.

Semud lehçesinin genel özellikleri aşağıdaki gibi sıralanabilir: 1. Diğer Arap lehçeleri gibi sadece sessiz harfler gösterilmiştir. 2. Zamirlerden (أنا), (أنت), (ها), (ك) ve (ي) bilinmektedir. 3. Kullanılan işaret isimleri (ذ - إنه=هذا), (ذت=ذات), (ذنو=ذني). 4. Harfi cerlerden (ال=إلى), (عل=على) ve Ârâmîcede olduğu gibi harflerin yer değişimi ile (عم=مع) harfleri bilinmektedir. 5. Sebe alfabesinin harf sistemi basitleştirilerek kullanılmıştır.⁴⁸⁷

Safevî (Safaitic) Arapçasının temel özellikleri: 1. Yazıda esas olarak Sebe alfabesi kullanılmıştır. 2. Bazı fiil çeşitleri, ismi failer ve ismi mef'uller bilinmektedir. 3. (ه), (ما), (هم), (هن), (أنا) gibi zamirler kullanılmaktadır. 4. Semud Arapçasında kullanılan harfi cerler bu lehçede de yer almaktadır. 5. (ف) ve (و) atıf harfleri mevcuttur. Nida için (ه) harfi kullanılır. 6. Bugünkü Ürdün'ün kuzeyinden Şam'a kadarki bölgede ortaya çıkarılan onbeş bine yakın Safevî kitabesi, o tarihlerde Safa kabilesine mensup bedevilerin ümmi olmadıklarını göstermesi bakımından önemlidir.⁴⁸⁸

Lihyânî Arapçasının özellikleri: 1. Boğaz harflerinden biri ile başlamayan kelimenin önüne harfi tarif olarak (ه) getirilir. Kelimenin ilk harfi (ع) harcindeki boğaz harflerinden ise (هن) getirilir ve ayrı yazılır. 2. Diğer Arap lehçeleri ve Sâmi diller gibi yazıda sadece sessiz harfler gösterilmiştir. 3. Miladi birinci yüzyılda kullanılan Ârâmîce ve Tedmürcede olduğu gibi, ismi işaret muşârun ileyh'ten sonra getirilir.

Nabat Arapçasının özellikleri: 1. Bazen bitişik olmak üzere köşeli Ârâmî alfabesi ile yazılmıştır. 2. Ârâmî asıllı Nabat yazısı Adnânî Arap yazısına en yakın yazı sistemidir. 3. Nabatçada (الذي) yerine (ذي) ve (دي) ismi mevsulleri kullanılmaktadır. 4. Ârâmîcedekine benzer bir çoğul (cemi müzekker salim) yapısı vardır. Örnek: pencere anlamına gelen (كوه) kelimesinin çoğulu (كوايا) şeklindedir. Ayrıca cemi teksir de kullanılır. Örnek: mulûk anlamındaki (ملوكا).

Adnânî Arapçanın temel özellikleri: 1. Bütün Arap lehçeleri ve Sâmi dilleri arasında sünâî ve sülâsî kökleri en fazla muhafaza eden dildir. Dolayısıyla kelime kökleri açısından diğerleri arasında en kadim olanıdır. Saussure'ün ifade ettiği gibi, bir

⁴⁸⁷ Kubeysî, *age*, s. 351-353. Semud kitabelerinin dil özellikleri ve Semud Arapçası hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz. er-Revsân, *age*, s. 63-86. Semud kitabelerinde geçen özel isimler için bkz. s. 128-133.

⁴⁸⁸ Kubeysî, *age*, s. 353-354. Ayrıca bkz. er-Revsân, *age*, s. 237-260; <http://en.wikipedia.org/wiki/Safaitic> (14.09.07).

dilin lehçeleri arasında en eski olanı, kelime köklerini en çok muhafaza edenidir. 2. Bununla birlikte Adnânî Arapçada bulunmayan veya terk edilmiş bulunan, buna mukabil başka lehçelerde yer alan kökler de mevcuttur. 3. Adnânî Arapça diğer bütün lehçelerin ve Sâmi dillerin gelişmiş bir formudur. Delilleri: a) Akkadcada (Babilce-Âsurca) yer alan temvîm (kelime sonlarına mim getirilmesi) olgusu Adnânî Arapçada tenvine (yani nun'a) dönüşmüştür. Kenanca hariç diğer hiçbir lehçe veya Sâmi dilde tenvim kuralı korunmamıştır. b) Edatı tarifî oluşturan harflerden tenbih elifi Ugaritçeden, izafet lam'ı ise Ârâmîceden alınıp birleştirilmiş ve bu şekliyle kullanılmıştır. Nitekim Basra ekolü de tarif edatını oluşturan harfleri bu şekilde izah etmektedir (tenbih elifi+izafet lam'ı). 4. Adnânî Arapça Kenancanın tarif harfi olan (و) 'yi almış, ancak farklı işlevlerde kullanmıştır. Örnek: (أولاء-ها+أولاء=هؤلاء), (ذا-هذا).⁴⁸⁹

2. Habeşçe

Birinci bölümde Sâmiilerin ilk yurtları ile ilgili tezler ele alınırken, Habeş dilinin Sâmi dillere yakınlığından dolayı bazı bilginlerin Afrika varsayımını ortaya attıkları ifade edilmişti. Bu tezi savunan bilginlere göre, Sâmiiler Sina ve Mendeb yolunu kullanmak suretiyle Arabistan'a ve oradan da Mezopotamya'ya göç etmişlerdir. Bu tezin aksi de mümkündür. Yani, dil ve yazı benzerliklerinden yola çıkarak Sâmiilerin Habeşistan yolunu izlemek suretiyle Arap yarımadasına göç ettiklerini söylemek nasıl mümkünse, tersi de aynı şekilde mümkündür. Ayrıca, Sâmiilerin Habeşistan'da resmi dili Ca'ziye olan bir devlet kurdukları bilinmektedir. İki bölge arasında dinî ve kültürel terminoloji alanında görülen benzerlik, hatta bizzat Habeş kelimesinin güney Arapçasında bir karşılığının bulunması, göçlerin kuzeyden güneye doğru gerçekleştiğini göstermektedir. Ayrıca, antropologlara göre Afrikalıların Sâmi halkları kan yoluyla etkilemeleri, onlardan etkilenmelerine oranla daha azdır.⁴⁹⁰

Tarihin akışı içinde Arabistanlı göçmenler hâkimiyetlerini güçlendirmişler ve Eritre platosu ile kuzey Tigre'yi içine alan Aksum krallığını kurmuşlardır. Bir süre sonra Kızıldeniz limanlarına hâkim olmuş, doğudan güneybatı Arabistan'a, batıdan Nûbe ovasına doğru sefer düzenlemeye başlamışlardır. M.S. III. Yüzyılda Habeşlilerin

⁴⁸⁹ Kubeysî, *age*, s. 354-360.

⁴⁹⁰ Cevâd Alî, *el-Mufassal*, I, 236-238.

güney Arabistan üzerinde baskı kurarak deniz ve kara ticaret yollarını emniyet altına almak amacıyla Babulmendeb'i ele geçirdikleri tahmin edilmektedir. Adulis⁴⁹¹ (Eritre sahilinde bugünkü Zula) yazıtlarından, Aksumluların güney Arabistan'a yaptıkları ilk seferin m.s. 277-290 yılları arasında gerçekleştiği anlaşılmaktadır. Habeş akınlarının İslamiyetin doğuşundan kısa bir süre önceye kadar devam ettiği, Habeşli Ebrehe'nin Kâbe'yi yıkmak üzere Mekke'ye saldırdığı tarihen sabittir.⁴⁹²

Coğrafi yakınlık dilsel yakınlığı da beraberinde getirmiştir. Nitekim Sâmi dilleri uzmanlarının büyük bir kısmı, Habeşçeye en yakın dilin Güney Arapçası olduğunu kaydetmektedir. Brockelmann'ın verdiği bilgiye göre, en eskisi miladî 350'lere tarihlenen Habeşçe yazıtlardan anlaşıldığı kadarıyla, bu dilde ana Sâmi'deki ötümlü sesler tıpkı Kuzey Arapçasında olduğu gibi ikiye düşmüş, İbranice ve Âsurcada olduğu gibi dişlerin arasından çıkarılan sesler dişlerin ardından çıkarılan seslere dönüşmüştür. Habeş diliyle yazılmış kitabeler putperest bir krala ithaf edilmişse de, aynı dil bir müddet sonra İncil'in tercümesinde de kullanılmıştır. Hıristiyanlığın Habeşistan'da yayılmasından sonra İncil'in yanı sıra büyük bir kısmı Yunanca'dan olmak üzere, pek çok dinî eser çevrilmiştir. Bu külliyatta kullanılan dil, diğer Sâmi dillerinin aksine sentaks açısından daha özgür bir yapıya sahiptir. Muhtemel bir yabancı dilin tesiriyle, cümle ve kelimelerin düzenlenmesinde gramatik sınırlar dikkate alınmamıştır. Miladi 1270'ten 1855'e kadarki dönemde Ge'ez (جعزي) sülalesi ve dilinin yerini Emherî/Amharic (أمهري) sülalesi ve onların konuştuğu dil almıştır. Ge'ez dilinden büyük oranda farklı olan Emherî dili Habeşçe edebiyatının gerçek temsilcisidir.⁴⁹³

Ge'ez kelimesinin 'hür insanlar' manasına geldiğini kaydeden Welfenson, başlangıçta birkaç Sâmi Habeş kabilesinin konuştuğu Ge'ez dilinin, Afrika'nın yerli Hami kabileleri ile kaynaşmasından sonra daha geniş bir alana yayıldığını, hatta yerel dillerden etkilenmekle beraber uzun bir müddet Sâmi özelliğini kaybetmeden bölgede konuşulan yegâne dil olma özelliğini taşıdığını kaydetmektedir. Ona göre Ge'ez dilinin

⁴⁹¹ Adulis ismi, Cahiliye şairlerinden Tarafe'nin bir şiirinde geçmektedir (عدولية أو من سفين ابن يامن). Gerek kelimenin okunuşu, gerekse ifade ettiği anlam tartışmalıdır. Eski ulema söz konusu kentin Bahreyn'de olduğunu kaydetmektedir. Tartışmalar için bkz. et-Tebrîzî, İbnu'l-Hatîb, *Şerhu'l-Muallakâti'l-Aşri'l-Muzehhebât*, thk. Umer Fâruk et-Tabbâ', Dâru'l-Erkam, Beyrut, t.y., s. 84.

⁴⁹² Öztürk, Levent, "Etiyopya", *DİA*, İstanbul, 1995, XI, 492.

⁴⁹³ Brockelmann, *age*, s. 32-33.

Sâmî kökenli olduğunda hiçbir kuşku yoktur. Nitekim bu dilde kullanılan pek çok kelimenin kökleri Arapça'da ve başka Sâmî dillerinde mevcuttur. Ona karışan Hami unsuru ise son derece sınırlıdır. Zaten yerli kabilelerinin konuştuğu dış tesirlerden uzak saf Hami dilin kelime kadrosu oldukça dardır. Dolayısıyla hayatın pek çok alanına dair zengin ve bol malzemeye sahip bir dilin sınırlı ifade imkânlarına sahip yerli dilinden etkilenmesi düşünülemez. Bununla birlikte, ülkede Hıristiyanlığın yayılmasından önce dile bazı Yunanca, İbranice, Süryânice ve Arapça kelimeler girmiştir. Fakat yeni gelenler dahi dilin kendine has yapısını bozmamış, her dilin yabancı kelimeleri kabul etme sınırını aşmamıştır.⁴⁹⁴

Emherîcenin hızlı yayılması karşısında direnmeye çalışan Ge'ez dili günlük konuşma ve muamele aracı olmaktan çıkarak, edebiyat ve ibadet dili haline gelmiştir. Hami-Sâmî dilleri arasında köprü vazifesi gören Emherîce, bugün Etiyopya'nın resmi dilidir ve Etiyopya'nın dışında Mısır, İsrail ve İsveç gibi ülkelerde yaklaşık 2.5 milyon kişi tarafından konuşulmaktadır. Daha önemlisi, Emherîce yaşayan Sâmî dilleri arasında Arapçadan sonra en çok sayıda insan tarafından konuşulan dildir. Bazı değişikliklerle Ge'ez alfabesi yazı sistemi olarak benimsenmiştir. Ge'ez diline göre Sâmî dillerine daha uzak olan Emherîcenin çeşitli lehçeleri vardır. Bunların içinde en önemlisi ve Ge'ez diline en yakın olanı Müslümanların konuştuğu Hererî lehçesidir.⁴⁹⁵

C. SÂMÎ YAZI SİSTEMLERİ ve SÂMÎ KİTABELERİ

Sâmîler tarih sahnesine çıktıkları milattan önce üç binli yıllardan itibaren çeşitli yazı sistemleri kullanmışlardır. Akkad imparatorluğu ve onun mirasçıları olan Babil ve Âsur döneminde Sümerlerden alınan çivi yazısı kullanılmıştır. Sümerlerin kullandığı çivi yazısı ne Mısır'ın hiyeroglif yazısı ne de Kenanlıların harf sistemine dayanan yazısına benziyordu. Kendi şartları içinde, kendine has usûllerle gelişen çivi yazısında önceden şekiller ile delalet ettiği anlam arasında tam bir mutabakat söz konusu iken,

⁴⁹⁴ Welfenson, *age*, s. 225.

⁴⁹⁵ Ayrıntılar için bkz. http://en.wikipedia.org/wiki/Amharic_language (14.09.07). Habeş dilleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Brockelmann, *age*, s. 32-34; Welfenson, *age*, s. 219-230; Zaza, *age*, s. 163-164.

kendi içinde geçirdiği değişim ve gelişimden sonra resim ile anlam arasındaki bağ zorunlu olmaktan çıktı.⁴⁹⁶

İdeogram (resim yazısı) denilen insanlığın bilinen bu ilk yazı sistemi, Sümerler, Akkadlar, Mısırlılar, Hintliler, Amerikan yerlileri, Çinliler gibi pek çok dünya milletinin doğal yolla keşfettiği bir yazı idi. Resim yazısı doğal/fitrî karakterinden dolayı, anlayış seviyeleri veya yazı kalitesinden çok fazla etkilenmeksizin o günün insanları tarafından kolayca anlaşılmaktaydı. Nüfus artıp ihtiyaçlar çoğalınca daha pratik ve detaylı bir yazı sistemine duyulan ihtiyaç sonucu resimler basitleştirildi, bazı resimler için asla benzeyen veya benzemeyen birtakım işaretler konuldu. Mezopotamya medeniyetleri tarafından geliştirilen birbirine yakın veya birbirine geçmiş şekiller sayesinde bir kelime veya ses parçasının (hece) ifadesi mümkün oldu.⁴⁹⁷

Akkadcaı ifade etmek için Sümer yazısının elverişli olmadığını kaydeden Bergsträsser, Sümercede hemze ve itbak harflerinin (ق،ط،ق) bulunmamasının okumada büyük zorluklara yol açtığını, bununla birlikte Akkadların yazı sisteminde kayda değer bir değişiklik yapmadıklarını ifade etmektedir. Onun verdiği bilgiye göre eskiden, üzerine yazı kazınacak alan bir takım dikey bölümlere ayrılır ve bu bölümler üzerine yukarıdan aşağıya doğru yazılırdı. Sonraları bütün şekil sola doğru çevrilmiştir. Bu aşamalardan geçen eski çivi mih yazısı (cuneiform) altı safhada ele alınabilir: 1. Arkaik resim yazısı 2. Hammurabi zamanına kadar kullanılan eski Babil mih yazısı 3. Takriben Hammurabi döneminden itibaren mektup, mukavele vs. yazımında kullanılagelen basit ve az kalın (cursive) Babil yazısı 4. Babil (cursive) yazısının daha basit hale getirilmiş versiyonu olan yeni Babil yazısı 5. Eski Babil yazısına benzer eski Âsur yazısı 6. Yeni Âsur yazısı. Çivi yazısını Sümerler ve Akkادلardan başka Elamlılar, Persler, Mitanni kavmi, Hititler ve Urartulular kullanmıştır.⁴⁹⁸

Sümer yazısını kullandığı için eski Babil yazısında bazı Sâmi seslerin gösterilemediğini kaydeden Welfenson, çivi yazısının Mezopotamya'da ortaya çıkış sebebini, Mısır'da üretilen papirüs ve mürekkep gibi yazı malzemelerinin bu bölgede

⁴⁹⁶ Welfenson, *age*, s. 37.

⁴⁹⁷ Hüseyin, Mahmud Hâc, *Târîhu'l-Kitâbeti'l-Arabîyye ve Tatavvuruhû ve Usûlu'l-İmlâ el-Arabî*, Vizâratu's-Sekâfe, Dimeşk, 2004, I, 31-40.

⁴⁹⁸ Bergsträsser, *age*, s. 30-35.

bulunmayışına bağlamaktadır. Ona göre, Babilliler astronomi ve hesap ilmiyle meşgul oldukları için sayıları rahat kullanıyorlardı. Güneş takvimine göre bugünküne yakın bir takvim bilgisine sahip olan Babilliler, bugün pek çok Sâmi dilde kullanılan ay isimlerini de ilk defa kullanan millettir. Babilce, Sümercenin etkisinde kalmasına rağmen önemli miktarda Sâmi asıllı kelimeye sahiptir.⁴⁹⁹

Akkad (Babil-Âsur) edebiyatından bugüne ulaşan eserler arasında masallar (mitoloji), tanrılara okunan dualar, büyüden korunma duaları, astrolojik bilgiler, tarihî kayıtlar, kanun metinleri, anlaşma metinleri, mektuplar ve filolojik eserler sayılabilir. Eski Babil mitolojilerinden en önemlisi hiç kuşkusuz Gılgamış Destanı'dır. Bir tanrıya vakfedilen eşya üzerinde bulunan ve bu eşyanın kimin tarafından hangi mabuda vakfedildiğini gösteren bilgiler, kilden yapılmış tabletlere kazınır ve binanın temeline konur idi. Bu yazıların tarihî bilgiler içermeleri nedeniyle alanın uzmanları için kıymeti büyüktür. Ayrıca krallar tarafından önemli olayları ölümsüzleştirmek üzere dikilen abideler de, üzerlerinde bulunan tarihî kayıtlar nedeniyle son derece önemlidir. Kanun metinleri arasında en önemlisi şüphesiz Hammurabi kanunlarıdır. Eski dünyanın siyasî ve kültürel durumunu en iyi şekilde gösteren belgelerden biri de eski krallar tarafından teati olunan mektuplardır. Bunlar arasında Tel Amarna mektupları her bakımdan büyük öneme sahiptir. M.Ö. XIV. yy'la ait, eski Mısır'la Kenan ve Amurru bölgelerinde bulunan tâbileri arasındaki diplomatik yazışmaları içeren Amarna Mektupları; tarihî, coğrafi ve kültürel öneminin yanı sıra, ağırlıklı o günün diplomasi dili olan Akkadcayla yazılmış olmakla beraber, Kenanca ve İbranice gibi dillerin aydınlatılmasında önemli dilbilimsel katkılar sağlamıştır. Babil-Âsur kaynakları arasında önemli bir yeri tutan filolojik eserler ise, yazılması ve okunması müşkül olan Sümerceyi öğrenmek üzere hazırlanmış Sümerce-Akkadca işaretleri içeren cetveller, bu iki dilde düzenlenmiş olan sözlükler ve Sümerce sarf bilgisine dair cetvellerden oluşmaktadır.⁵⁰⁰

Mezopotamya'da bu aşamalar yaşanırken, Mısır'da geliştirilen hiyeroglif yazısının durumu farklılık arz etmekteydi. Nitekim hiyeroglif yazısı Sümerlilerin kullandığı yazıdan tamamen farklıydı. Bununla birlikte hiyeroglif yazısıyla bazı Sâmi dilleri arasında, özellikle belli başlı terkipler hususunda benzerlik söz konusudur. Bu

⁴⁹⁹ Welfenson, *age*, s. 42-44.

⁵⁰⁰ Bergsträsser, *age*, s. 37-41.

yazının doğu ve kuzey Afrika dilleriyle de benzer yönlerinin olması, eski Mısır'ın Arap yarımadası, kuzey ve doğu Afrika'dan göç edenlerin oluşturduğu karma bir nüfus yapısına sahip olduğunu ortaya koymuştur. Mısır dilini Sâmî dillerine yaklaştıran bir husus da, kelimelerin genellikle üç harfli bir kökten türetilmesidir. Son kazılar hieroglif yazısının Sümerlilerin bulduğu çivi yazısından 200 yıl kadar daha eski olduğunu gösterse de, bilim adamları her iki dilin en eski kayıtları ile ilgili olarak kesin konuşmamaktadırlar. Mısır yazısıyla ilgili önemli bir tespit de, bu dilde Arapçadaki (ح،ع،ض) gibi harflerin bulunmasına rağmen, tıpkı modern Mısır avamcasında olduğu gibi, (ث،ذ،ظ) benzeri peltek harflerin mevcut olmamasıdır.⁵⁰¹

M.Ö. XIV. yy.'dan itibaren Mezopotamya, Şam ve Mısır bölgeleri arasında, konuşma dilinde olmasa da yazışma dilinde bir müştereklik söz konusudur. Aynı şekilde Arap yarımadasındaki kabileler de konuşma dilindeki farklılıklara rağmen edebi ürünlerde ortak bir dil kullanmışlardır. Savaşlar, ticaret ve göç gibi milletlerin birbirleriyle temas etmesini sağlayan ilişkiler sonucu dilde meydana gelen etkileşimler hakkında bilgi edindiğimiz eski metinler, aynı zamanda yazıldıkları dönemin coğrafyası, kültürü ve tarihi hakkında da bilgi vermektedir. Özellikle eski Ugaritçe ile yazılmış metinlerin bulunması, eski çağlar üzerindeki karanlık perdenin açılmasına yardımcı olmuştur. Amarna mektupları ve Ugarit yazıtlarının keşfedilmesiyle birlikte Sâmî yazı sistemlerinde kaydedilen önemli bir aşama gün yüzüne çıkarılmış oldu. Ugarit yazıtlarının efsaneler, kahramanlık şiirleri, marşlar ve dinî içerikli şiirlerden oluşması hasebiyle, dönemin sosyo-kültürel ve dinî yapısı hakkında önemli bilgiler sunmasına ilaveten, yazının gelişim sürecinde önemli bir aşamayı da temsil ettiği anlaşıldı. Pişmiş çamurdan imal edilen levhalar üzerine daha önce hece (makta') esasına göre yazılırken, alfabe sistemine geçildi.

Ugarit alfabesinin özelliklerine geçmeden önce, Fenike ve Ugarit'i de önceleyen ilk alfabe sisteminin tespitini ele almak faydalı olacaktır. Her ne kadar başta Mezopotamyalılar olmak üzere pek çok milletin yazı dili Akkad çivi yazısı idiye de, alfabe sisteminin bulunması ve bugünkü şeklini alana dek gelişim göstermesi, Arap yarımadasından gelen ve Sina yarımadasına yerleşen kavimlerin eliyle olmuştur. Sina

⁵⁰¹ Osman, Ahmed, *age*, s. 55-57.

yarımadasında Mısır kralının sultası altında yaşayan kavimlerin aslen Arap yarımadasının kuzeyinden geldikleri modern arkeolojik araştırmalar sonucu ortaya çıkmıştır. Dini kaynaklarda Medyen ismiyle anılan bu kavimler yazıda hiyeroglifi kullandıkları halde, konuşma dili olarak Kenancayı tercih etmişlerdir. Alfabe de işte bu kavimlerin konuştuıkları dili Mısır yazısıyla ifade etme çabalarıyla başlamıştır.⁵⁰²

1905 yılında İngiliz arkeolog Sir William Matthew Flinders Petrie, Hathor tapınağı yakınındaki Serabit el-Hadim'de daha sonra Proto-Sinaitic olarak adlandırılacak olan bazı yazılar ile firuze ve bakır madenleri keşfetti. İngiliz araştırmacının bulduğu yazı eski rumuz ve resimlerden farklı olarak alfabe esasına dayanıyordu. Bu yazılar M.Ö. XV. yy'ın birinci yarısında Hathor mabedini genişleten Mısır kralı III. Thutmes zamanından kalma arkeolojik kalıntıların üzerine nakşedilmişti. Nitekim İngiliz araştırmacı da bu yazıların tarihini, yukarıdaki bulgulardan hareketle daha önce keşfedilen Amarna çivi yazıtlarından yaklaşık yarım asır öncesine götürmektedir. Sina yazıtlarının bulunmasından on sene sonra başka bir İngiliz araştırmacı, dilbilimci Alan Gardiner bu yazıların bazı ses değerlerini tespit etmeyi başardı. Daha sonra bulunan Sâmi alfabelerle bu ilk yazıtların terkip bakımından uyuştuıkları anlaşılmıştır. Sina yazıtlarında hiyeroglif dilinin şekilleri, belirli ses değerleri olan harfler gibi kullanıldığı için, Mısırlıların isimleri yazarken izledikleri yöntem ile Kenan diliyle yazılmış kelimelerin karşılaştırılması yazıtlarda kullanılan rumuzların çözülmesini kolaylaştırmıştır. Malum olduğu üzere, alfabetik sistem harflerin sessiz bir fonem ya da harekeye delaleti esasına dayanmaktadır. Sâmi alfabeler de başlangıçtan itibaren, (ا،و،ي) gibi uzun harekeler sayılmazsa, tamamen sessiz harf esasına istinat etmektedir.⁵⁰³

Son zamanlara kadar, Orta Bronz Çağı'na (M.Ö. 2000-1500) giden *Proto-Sinaitic* olarak adlandırılan yazıtların aynı zamanda en eski alfabeyi temsil ettiği kabul edilmekteydi. Yukarıda işaret edildiği gibi, Hathor tapınağında bulunan yazıtlar esasında hiyeroglif yazısı ile alfabe arasında bir geçiş halkası konumundadır. Fakat 1999'da Mısır'da ortaya çıkarılan *Wadi el-Hol* yazıtları ile alfabe sisteminin Sina yazıtlarından öncesine uzandığına dair bazı ipuçları belirmeye başladı. Bilim

⁵⁰² Osman, *age*, s. 76.

⁵⁰³ Osman, *age*, s. 76-77.

adamlarının M.Ö. 1800'lere ait olduğunu söylediği söz konusu yazıtların hiyeroglif yazı sisteminden alfabeğe geçişin ilk halkası olduğu kabul edilmektedir.⁵⁰⁴

Bilginler, Sina'da bir Mısır tapınağında ve başka yerlerde bulunan ve eski Kenan diliyle yazıldığı anlaşılan kitabelerden hareketle, alfabe sisteminin geliştirilmesinde Mezopotamya ile Mısır uygarlığının işbirliği içerisinde olduklarını tespit etmişlerdir. Yine bu tür faaliyetlerin bir ürünü olan Ugarit alfabesine ait ilk izler, 1949'da Ra's Şamra'da ortaya çıkarılmıştır. Seramik bir levha üzerine yazılan alfabe, M.Ö. XV veya XIV. yüzyıla aittir. Mezopotamya usulüyle ateşte pişirilmiş kil tabletler üzerine yazılmış başka birçok levhalar da bulunmuştur. Bunlar Irak çivi yazısından farklı bir çivi yazısı ile yazılmışlardı. Söz konusu kitabelerden anlaşıldığı kadarıyla, Ugarit alfabesi 32 harften oluşuyor ve diğer alfabelerin aksine soldan sağa doğru yazılıyordu. Bununla birlikte, Filistin'de sağdan sola doğru yazılan Ugarit alfabeli kitabeler de bulunmuştur. Ancak, bu kitabelerin tamamı eski Kenan lehçesiyle yazılmıştır.⁵⁰⁵

Hathor yazıtlarından sonra yine aynı bölgede ortaya çıkarılan yeni yazıtların ortak özelliği, Proto-Sinaitic karaktere sahip, Mısır hiyeroglif yazısının kullanıldığı, insanlığın bildiği ilk alfabe sisteminin uygulandığı yazılar olmalarıdır. Yazılardan da anlaşıldığı gibi, zamanın hâkim kültürü Mısır olmakla beraber, Sâmi karakter kendini belli etmektedir. Mısır tanrularına tapınan Sinalılar bu konuda Mısır kültürünü benimsemiş olsalar da, kullandıkları yazı dili Amarna yazıtlarında kullanılan Akkad çivi yazısıyla ortak özellikler taşımaktadır. Sina'da Saint Katerina manastırına ve Musa Dağı'na birkaç kilometre uzaklıkta ortaya çıkan alfabe, Biblos ve Fenike ülkesinde hızla gelişmiş, oradan Fenikeli gemiciler tarafından Yunan sahillerine kadar götürülmüştür. Başlangıçta Suriye'nin güneyi, Fenike ülkesi, Sina ve Arap yarımadalarının kuzeyinin konuşma dilini ifade eden alfabe, kısa sürede kelime alış-verişleri yoluyla Nil vadisi ve Mezopotamya bölgelerinin, hatta Kuzey Afrika ve Güney Arabistan'ın yazısına hizmet etmiştir.⁵⁰⁶

⁵⁰⁴ Ayrıntılar için bkz. http://en.wikipedia.org/wiki/Middle_Bronze_Age_alphabets (21.08.07).

⁵⁰⁵ Susa, *age*, s. 182. Ugarit alfabesinde yer alan harfler ve bu alfabenin başka özellikleri için bkz. http://en.wikipedia.org/wiki/Ugaritic_alphabet (21.08.07).

⁵⁰⁶ Osman, *age*, s. 79-80.

Alfabe sisteminin kullanıldığı en eski Fenike kitabeleri takriben m.ö. 1000 yıllarına aittir. Fenikelilerin ticaretle uğraşmaları nedeniyle dünyanın pek çok bölgesine dağılan kitabelerin en eskisi, Moabitler'in hükümdarı olan Mişa (Mesha) zamanına tarihlenmiştir. İsrailoğullarına karşı kazanılan zaferin anısına bir mabede vakfedilen mallar hakkında bilgiler içeren kitabenin parçaları Louvre müzesinde bulunmaktadır. Zincirli'de bulunan Kalumu (veya Klmu) kitabesi de aynı tarihe aittir. Fenikece kitabeler arasında Pön (Punic) kitabeleri ayrı bir grup oluşturmaktadır. Fenikelilerin Kartaca'daki kolonilerinde konuşulan dil olan Pön dili ile yazılmış kitabelerin en büyüğü ve içerik bakımından en önemlisi, m.ö. ix-ii. asırlara ait Marsilya şehri kurban ayini ile ilgili olanıdır. Aslı şekillerini kaybeden yeni Pön kitabeleri, ekseriyetle mezarlara vakf edilen mallarla ilgili birtakım isim ve işaretler içermektedir.⁵⁰⁷

Fenike alfabesinden geliştirilen ve Paleo-Hebrew olarak adlandırılan alfabe, İbranilerin en eski yazı sistemini oluşturmaktadır. Milattan önce x. yüzyıldan, Ârâmîce alfabeyi esas alan yeni bir İbranice alfabenin geliştirildiği v. yüzyıla kadar kullanıldığı tahmin edilen Paleo-Hebrew alfabesi ile yazılmış en eski belge, onuncu yüzyılın sonlarına tarihlenen Gezer takvimidir. Buradaki yazılarla, Fenike şehri Biblos'a ait aynı tarihlere rastlayan yazıtlar arasında büyük benzerlikler söz konusudur. Günümüze kadar ulaşan en eski İbranice kitabelerden biri, Kudüs yakınlarında bir su kanalında bulunan m.ö. vii. yüzyıla ait Siloam (veya Silvan) kitabesidir.⁵⁰⁸

Babil sürgününden önce Kenan etkisinin açıkça görüldüğü İbrani alfabesi, bu tarihten sonra bu sefer Ârâmîce alfabeden ilham alınarak hazırlanmıştır. Bugünkü murabba Yahudi (Jewish) alfabesine geçilene kadar bu alfabe kullanılmıştır. Sâmi dil gurubuna bağlı diğer bazı dillerde olduğu gibi İbrani Alfabesi de sağdan sola doğru yazılan 22 temel sessiz harften oluşmaktadır. Harfler bitleştirilmez ve ayrı yazılır. Beş harfin sonda yazılışı farklıdır. Sesli harfler (nikkud, çoğulu: nikkudot) ana harflerin altına konulan işaretler ile gösterilir. Ancak bu noktalamalar çoğu zaman kullanılmaz. Bunlar ancak, dini metinlerde, sözlüklerde ve yabancı kelimelerin doğru okunuşunu

⁵⁰⁷ Bergsträsser, *age*, s. 50-51. Burada bahsedilen veya bahsedilmeyen Fenike kitabeleri ve bunların Arapça çözümleri için bkz. Welfenson, *age*, s. 62-72; Huseyn, *age*, s. 77-89.

⁵⁰⁸ Ayrıntılar için bkz. http://en.wikipedia.org/wiki/Paleo-Hebrew_alphabet; (15.09.07). Yukarıda anılan Siloam kitabesi ve Arapça çözümü için bkz. Welfenson, *age*, s. 78-79. Halen İstanbul Arkeoloji Müzesi'nde bulunan kitabe için bkz. http://en.wikipedia.org/wiki/Siloam_inscription (15.09.2007).

göstermek için kullanılır. İbranî Alfabeti sadece İbranice'nin yazılmasında kullanılmayıp; aynı zamanda Aşkenaz Yahudileri'nin konuştuğu ve Cermen kökenli bir dil olan Yidiş (Yiddish) ile Sefarad Kökenli Yahudiler'in dili olan Musevî İspanyolcası (Judeo Espanyol = Ladino) yazımında da kullanılmaktadır. Tarih boyunca az çok şekil değişiklikleri geçirmiş olan İbranî Alfabeti'nin Antik Dönem İbranî Alfabeti, Kare Yazı, El Yazısı, Raşi ve Solitreo gibi biçimleri de bulunmaktadır.⁵⁰⁹

Ârâmîlerin diğer bazı Sâmî kavimler gibi güçlü krallıklar kurma eğiliminde olmamaları, Ârâmî kabileler arasında bitmek tükenmek bilmeyen bir mücadelenin yaşanmasına yol açmışsa da, kabileler siyasî anlamda önemli bir güç oluşturmadıkları için bölgedeki güçlü krallıkların sınırları içinde rahat hareket edebiliyorlardı. Bunun sonucu olarak, Suriye'deki Âram devletinin çökmesine rağmen, Ârâmî kültürünün ve Ârâmîcenin Sâmî kavimler arasında yayılmaya devam ettiği görülmektedir. Ârâmî yayılması o kadar hızlı ilerlemiştir ki, Ârâmîce Akdeniz'den İran sınırlarına kadar bütün bölgede hâkimiyetini sağlamlaştırarak bölgenin en önemli dili haline gelmiştir.⁵¹⁰

Ârâmî dilinin bu kadar geniş bir alana yayılmasının bir nedeni de, kullanılan yazının basitliği kadar ortak veya benzer gramer özellikleri sayesinde diğer Sâmî milletler tarafından kolayca anlaşılabilmesidir. Bölgedeki varlıklarını dilleri vasıtasıyla pekiştiren Ârâmîlerin başka bir avantajı da, yayıldıkları ülkelerin gerek idarî gerekse ticarî faaliyetlerinde önemli görevler üstlenmeleriydi. Başlangıçta Fenike alfabesini kullanan Ârâmîler, bu alfabeyi üzerinde küçük değişiklikler yaparak kendilerine has bir biçime sokmuşlardır. Tarihî kayıtlara göre, Ârâmîler Fenike alfabesinden başka çivi yazısını ve Mısır hiyeroglif yazısından geliştirilen demotik yazı sistemini de kullanmışlardır. Ârâmîce kitabelerin büyük çoğunluğu Güneydoğu Anadolu ve Suriye'de bulunmuş olmakla beraber, özellikle Pers hâkimiyeti döneminde (m.ö. 538-330) bu dilin bir uluslararası ticaret dili halini aldığı ve Ârâmîce yazılmış belgelerin Yunanistan, Mısır, Anadolu, Suriye, Kuzey Mezopotamya, İran, Afganistan ve hatta Pakistan'a kadar uzanan bir bölgede yayıldığı görülmektedir.⁵¹¹

⁵⁰⁹ Ayrıntılar için bkz. http://en.wikipedia.org/wiki/Hebrew_alphabet (15.09.07).

⁵¹⁰ Welfenson, *age*, s. 106-107.

⁵¹¹ Dinçol, Ali M., "Ârâmîce", *DİA*, İstanbul, 1993, III, 267.

En eski Ârâmîce yazılar bugün Türkiye sınırlarında bulunan Zincirli yazıtlarıdır. Zincirli, Gaziantep'in Islahiye ilçesinin sınırları içinde kalan eski bir yerleşim merkezidir. Hititler döneminde Sam'al (شمال) olarak adlandırılan Zincirli, Hititlerden sonra Âsurluların hâkimiyetine geçmiş, m.ö. X. yüzyıldan VI. yüzyıla kadar Sam'al krallığının başkentliğini yapmıştır. 1888-1902 yılları arasında Alman Doğu Topluluğu'nun Zincirli'de yaptığı kazılarda pek çok tarihî eserin yanı sıra, Ârâmîce, Fenikece, Akkadca ve Luvi dili ile yazılmış kitabeler bulunmuştur. Ayrıca Chicago Üniversitesine bağlı Doğu Enstitüsü (Oriental Institute) 2006'da Zincirli bölgesinde yeni bir kazı projesi başlatmıştır.⁵¹²

Hama hükümdarı Zakir'e ait kitabe ile Babil ve Âsur ülkelerinde bulunmuş olan ve çivi yazılı metinlerin kenarına açıklama kastıyla konulan Ârâmîce ilavelerin en eskilerinin tarihi, m.ö. viii. asra kadar uzanmaktadır. Milattan önce beşinci asra ait Teyma kitabelerinde Arapçanın etkileri görülmektedir.⁵¹³

Zincirli yazıları kadar eski olmasa da Ârâmîce açısından önemli olan bir başka kayıt ise, Halep yakınlarındaki Neyreb kasabasında bulunan yazılardır. II. Buhtunnasr (Nebuchadnezzar II) döneminden (m.ö. 604-562) I. Daryus dönemine (m.ö. 522-486) kadarki zaman dilimine tekabül eden söz konusu yazılar, bu bölgede bulunan Âsurca tabletlerde yer alan kimi ifadelerin açıklaması şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Ama bu kadarı bile, Ârâmîcenin o devirlerde bölgenin kadim imparatorlukları tarafından bilindiğini göstermeye yetmiştir. Neyreb yazıları, Ârâmîcenin Kenan dilinden yazı stili haricinde gramer bakımından da etkilendiğini ortaya koymuştur. Nitekim ism-i mevsul kullanımları Kuzey Kenancada hatta Âsur-Babil dilindekilerle örtüşmektedir. Bu sebeple, Ârâmîlerin gramer konusunda komşuları olan Kenanlılardan mı yoksa kendilerine hükmeden Âsurlulardan mı etkilendiği belli değildir.⁵¹⁴

Nabatlar aslen Arap oldukları için Arapça konuşuyorlardı. Fakat dönemin uluslararası dili konumundaki Ârâmîceyi resmi yazışmalarda, ticaret metinlerinde, dinî ve siyâsî sahalarda kullanmakta bir beis görmüyorlardı. Ârâmîcenin yazı sistemini esas

⁵¹² Ayrıntılar için bkz. <http://en.wikipedia.org/wiki/Zincirli> (27.08.07). Zincirli Ârâmîcesi ile yazılmış kitabeler için bkz. Gibson, John C.L., *Textbook of Syrian Semitic Inscriptions*, Clarendon Press, 1971, II, 60-86; Zincirli yazıları ve Arapça tercümelemleri için bkz. Welfenson, *age*, s. 111-113.

⁵¹³ Bergsträsser, *age*, s. 66.

⁵¹⁴ Brockelmann, *age*, s. 22. Neyreb yazıları ve Arapça tercümelemleri için bkz. Welfenson, *age*, s. 112-113.

alan Nabatlar ve Tedmürlüler kendilerine has yeni yazılar geliştirmelerine rağmen, günlük hayatta Arapça konuşuyorlardı. Nabat ve Tedmür Ârâmîcesinde diğer bazı Sâmî dillerinde görülmeyen i'rab alametleri mevcuttu. Bununla birlikte, kitabelerde kullanılan Ârâmîce ile bugünkü Ârâmîce aynı değildir. Aynı şekilde Nabatların konuştuğu Arapça ile Sadru'l-İslam dönemindeki Arapça bir değildir. Belki İmriulkays yazıtında kullanılan Arapçaya daha yakın olduğu söylenebilir.⁵¹⁵

Nabatlar Ârâmîlerden aldıkları Fenike alfabesini yeniden düzenleyerek, ayrı yazılan harf sisteminden bitişik yazı sistemine geçmişlerdir. Bu sayede yazı işi ile meşgul olanları her harfi tek tek yazma, harfler için belirli işaretler veya her kelimenin bitiminde noktalar koyma gibi bazı yazım zorluklarından kurtaran Nabat yazısı, bugünkü Arap yazısının esasını teşkil etmektedir.⁵¹⁶

Nabatların geliştirdiği yazı sistemi, o zamanlar bölgede hâkim olan müsned yazısından çıkma Semud, Lihyan ve Safa yazılarını ikinci plana itti. Gelişim evresinin sonlarına doğru daha kolay ve basit bir hal alan Nabat yazısı, bitişik harfler sistemini uygulamak suretiyle yazıda yeni bir çığır açmıştır. Bu haliyle bütün Şam bölgesinden, Arabistan yarımadasının kuzeyine, oradan Irak ve Yemen'e kadar yayıldı. Bazı bilginler müsned yazısının zorluğundan dolayı, Yemen'lilerin bir süre Nabat yazısını kullandığını iddia etmişlerse de yeterli delil olmadığı için ispatı mümkün olmamıştır.⁵¹⁷

Nabat kitabeleri genel olarak üç bölgede bulunmuştur: 1. Hicaz bölgesindeki el-Ula'da ele geçirilenler 2. Nabatların başkenti olan Petra'da ve Sina yarımadasında bulunanlar 3. Şam bölgesinde yer alan Busra'da bulunanlar. Bunlardan en eskileri m.ö. 33, en yenisi ise miladî 106 senesine aittir. Söz konusu yazıtlardan anlaşıldığı kadarıyla, Ârâmîcenin etkisi Nabatlıların Ârâmîlere yenilmesinden çok uzun müddet sonra bile devam etmiştir. Busra yazıtları diğer iki Nabatî yazıttan, belirgin bir şekilde görülen Roma etkisiyle ayrılmaktadır.⁵¹⁸

⁵¹⁵ Zeydân, *el-Arabu Kable'l-İslâm*, s. 106-110.

⁵¹⁶ Zaza, *age*, s. 96.

⁵¹⁷ Huseyn, *age*, s. 103.

⁵¹⁸ Welfenson, *age*, s. 123-124. Bazı Nabatî kitabelerin Arapça tercümelemleri için bkz. s. 124-129; Zeydân, *age*, s. 108-109.

Tedmür Ârâmîcesi batı Ârâmîce grubuna giren dillerle büyük oranda benzerlik arz etse de, doğu Ârâmîce lehçelerine yakın bir telaffuz sistemine sahiptir. Bilginlerin tespitlerine göre, Tedmür Ârâmîcesinde pek çok Yunanca ve Rumca kelime mevcutken, sınırlı sayıda Arapça kelimeye rastlanmaktadır. Bu da Nabatların aksine Tedmürlülerin Arap etkisine uzak kaldıklarını gösterir. Tedmür yazı stili köşeli İbrani yazı sistemine benzemektedir. Tedmür devletine Romalılar tarafından milattan sonra 273'te son verilene kadar bölgeye yayılan Tedmür kitabeleri ağırlıkla mezar taşlarında tespit edilmiştir. Bazı Tedmür kitabelerine Afrika, Macaristan, Roma hatta İngiltere'de rastlanmıştır. Buralara kadar uzanmasının sebebi, Roma ordusunda paralı asker olarak görev yapan ve gittikleri yerlerde kendi dillerine dair eserler bırakan Tedmürlülerdir.⁵¹⁹

En eski tarihli Tedmür kitabesi m.ö. 9. seneye aittir. Bu kitabelerin ekseriyeti mezar, vakıf ve tahsisle ilgilidir. Bunlardan başka, çoğunlukla bir anıtın temelinde bulunan ve anıtın ne sebeple ve kimin adına dikildiğini gösteren çeşitli Tedmür kitabeleri olduğu gibi, iki dilde yani Yunanca ve Âramca yazılmış kitabeler de mevcuttur. İki dilli kitabelerden m. 137 tarihli, gümrük tarifesiyle alakalı yazıt, en önemlilerindendir.⁵²⁰

Miladi beşinci yüzyılda mezhep ihtilaflarından dolayı Süryânî kilisesi, Bizans güdümlü Yakubî ve İran güdümlü Nasturî olmak üzere ikiye bölünmüş, neticede batı (Yakubî) ve doğu (Nasturî) Süryânice adında iki lehçe ortaya çıkmıştı. Her lehçenin kendine göre bir okuma sistemi vardı. Yakubî lehçede uzun fethalar yine uzun dammeye dönüşmüş, şeddeli okuyuş neredeyse unutulmuştu. Harekeleme sistemi uygulama bakımından Yunancadan etkilenmişti. Nasturî lehçe ise okuyuş bakımından eski Ârâmîceye daha yakındı ve harekeleme sisteminde sadece noktalar kullanılıyordu. Yakubîlerden ayrıldıktan sonra Nasturîler Nusaybin'de kendi kiliselerini kurdular. Bu tarihten itibaren Nasturîler en eski Süryânî yazısı olan Estrangelo'yu geliştirmek ve değiştirmek suretiyle Doğu Süryânî yazısı veya Nasturî yazı olarak bilinen yeni bir sistem icat ettiler. Yakubîler de aynı yazıdan Batı Süryânî yazısı ve Yakubî yazısını geliştirmişlerdir. Süryânice tarih sahnesinden silinip dinî ayinlerle sınırlı kalınca, bu dili

⁵¹⁹ Welfenson, *age*, s. 116.

⁵²⁰ Bergsträsser, *age*, s. 67. Tedmür yazısının örnekleri ve Arapça çevirileri için bkz. Welfenson, *age*, s. 117-120; Huseyn, *age*, s. 94-97.

konuşan insanlar günlük hayatta Arapçayı kullanmaya başlamışlardır. Bununla birlikte, Arapça olmasına rağmen Müslümanların anlamayacağı bir şekilde Süryâni alfabesi ile yazdıkları ve *Kerşûnî* adını verdikleri yazı sistemleri geliştirmişlerdir. İranlılara yakın olan Nusaybin ekolü burada dinî ve fikrî bir merkez oluşturmuştu. Öyle ki, dönemin Mecusi bilginleri Yunan düşüncesini bu merkez vasıtasıyla öğreniyor ve öğretiyorlardı. Özellikle Cündişapur'daki kadim okullarda Farsçayla birlikte Nastûrî Süryânicosi öğrenilmesi zorunlu olan diller arasındaydı. Merkezin faaliyetleri sonucu bazı Moğol idareciler Hıristiyanlığı benimsemişlerdi. O dönemde Süryânicenin etkinlik derecesini gösteren en açık delil ise Çin'de bulunan Süryânice-Çince yazıttır.⁵²¹

22 harften oluşan Süryâni alfabesi, ebcad sistemini Arapçaya vermekle kalmamış, Arap yazısının oluşumunda hem doğrudan hem de Nabat ve Tedmür alfabeleri vasıtasıyla önemli rol oynamıştır. Arap yazısının ortaya çıktığı dönemlerde Süryâni edebiyatını yazmak için Estrangelo yazısı kullanılmaktaydı. Bu alfabenin harfleri (ت،ص،ث) sesleri hariç Arap harfleri ile aynı idi. Başlangıçta Estrangelo yazısını veya ondan türemiş olan Nabatî yazıyı kullanan Araplar, diğer Sâmi dillerde olduğu gibi tedricî bir şekilde kendilerine mahsus alfabe sistemini oluşturdu. İslamiyetin doğuşuna kadar, bugün kûfî olarak adlandırılan Arap yazısı kendi şahsiyetini oluşturmuştu.⁵²²

Bugünkü halini alana kadar birkaç aşamadan geçen Arap yazısı⁵²³, Nabatî ve Ârâmî halkaları sayesinde Fenike yazısına bağlanmaktadır. Araplar önceleri Güney Arabistan'da geliştirdikleri müsned adı verilen bir yazı sistemi kullanmışlardı. Arap alfabesininin bitişik Nabat yazısından geliştirildiği fikrini ilk olarak G.J. Kiehr ortaya attı (1724). Daha sonra Nöldeke 1865'te Arap yazısının Nabat kökenli olduğunu açıkça ifade etti. Son araştırmalar da bu düşünceyi doğrulamaktadır. Bağımsız Arap yazısına giden yolda ilk durak, Araplara ait olduğu halde dönemin hakim dili Nabatça ile

⁵²¹ Zaza, *age*, s. 101-102.

⁵²² Abduh, *age*, s. 71-72. Süryânice ile yazılmış bazı kitabeler ve bunların Arapça tercümelemleri için bkz. Huseyn, *age*, s. 90-93. Süryâni alfabesi için ayrıca bkz. http://en.wikipedia.org/wiki/Syriac_alphabet (15.09.07).

⁵²³ Arap yazısının gelişimi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Huseyn, *Târîhu'l-Kitâbeti'l-Arabiyye ve Tatavvuruhâ*, s. 60-245; Cevâd Alî, *el-Mufasssal*, VIII, 144-247; Fischer, Wolfdietrich, *el-Esâs fi Fıkhî'l-Lugati'l-Arabiyye*, çev. Saîd Hasan Buhayrî, Muessesetu'l-Muhtâr, Kahire, 2005, II. Baskı, s. 76-95; http://en.wikipedia.org/wiki/Arabic_alphabet (10.09.07).

yazılmış miladî 250 tarihli I. Ummu'l-Cimâl kitabesidir. Bunu 328 tarihli Nemâra yazıtları izlemektedir ki, daha önce İmruulkays yazıtları adı altında kendisinden bahsedilmişti. Arapça, Süryânice ve Yunanca olmak üzere üç dilde yazılmış bulunan Zebed kitabesi (m. 512), bu yazının artık Araplarca benimsendiğini göstermesi bakımından önemlidir. Aynı döneme ait olduğu sanılan II. Ummu'l-Cimâl kitabesi sayılmazsa, İslamiyetin doğuşu sırasında Arap yazısı, Üseys (m. 528) ve Harran (m. 568) kitabelerinde kullanılan yazıdan muhtemelen çok farklı değildi. Bazı ilk dönem İslam müellifleri, Arap yazısının Enbar'dan Hire'ye, oradan da Hicaz'a geçtiğine dair rivayetlere yer vermişlerdir. Öte yandan Hicazlıların Nabat ülkesi üzerinden Suriye ile ticarî ilişkilere sahip olması göz önünde bulundurulursa, kuzey Arap yazısının yukarıda anılan yoldan daha kısa bir güzergâhı, yani Havran, Petra, el-Ulâ yolunu takip ederek Hicaz'a geçmiş olması gerekir. Eski müelliflerin Enbâr ve Hire üzerinde ısrarla durmaları, yazının buralarda yani Lahmilerin muhitinde VI. asrın ortalarında bir tekâmül safhası geçirmiş olduğu anlamına gelir.⁵²⁴

Welfenson, yukarıda anılan 328 tarihli Nemâra yazıtı ile 512 tarihli Zebed yazıtı arasında başka bir belgeye sahip olmadığımızı, dolayısıyla Arap yazısının Nabatî yazıdan bağımsız hale geliş süreci hakkında bazı noktaların tam aydınlatılmadığını kaydetmektedir. Ona göre, Arap yazısının bu aşamalardan geçtiği yer konusu da henüz netlik kazanmamıştır. Batılı bilim adamlarının da Hire üzerinde durmaları, Müslüman müelliflerden etkilenmiş olabilecekleri ihtimalini akla getirmektedir. Welfenson yazının Araplar arasında yaygın olmamasını iki sebebe bağlamaktadır: 1. Hicaz'da ve Suriye çölünde bedevî hayatı yaşayan Arapların yazıya ihtiyaçları yoktu. Ticaret erbabının Mekke ve Medine gibi ticaret merkezlerinde bilinen ve kullanılan yazıya nadiren işi düşüyordu. 2. Putperest Arap kültürü Nabatlarla yakın ilişkiye sahip olduğu için putlara tapınma ritüelleri ile ilgili kayıtlarda Nabat yazısı kullanılıyordu. Hıristiyan Araplar ise Nabat yazısını ve o zamanın medeniyet ve din dili olan Ârâmîceyi kullanıyorlardı.⁵²⁵

Nabat yazısından geliştirilen bugünkü Arap alfabesinin tertibi, harflerin sayı değeri bakımından sistemsiz olduğundan bu tertibin aslî olmadığı anlaşılmaktadır. Ancak görünüşteki sistemsizlik Nabatî harflerin sırası esas alındığında ortadan kalkar.

⁵²⁴ Çetin, Nihad, "Yazı (Arap)", *DİA*, İstanbul, 1991, III, 276.

⁵²⁵ Welfenson, *age*, s. 176.

Nabat alfabesine göre (ﺕ) harfi sonuncu harf olması itibariyle 400 sayısını gösterir. Buna Nabat alfabesinde bulunmayan (ﺙ = 500), (ﺦ = 600), (ﺩ = 700), (ﺽ = 800), (ﻅ=900) ve (ﻍ =1000) ilave edilmiştir. Arap alfabesinin hâlihazırdaki tertibinde aynı veya benzer şekle sahip harflerin bir araya getirilmesi düşüncesinin hâkim olduğu görülür. Ancak bu düşünce tam manasıyla uygulanmamıştır. Nitekim (ﺓ), (ﺔ), (ﺕ) gibi harflerin yazımına benzediği halde (ﺓ) alfabenin sonuna yerleştirilmiştir. Bunda kelime sonlarında bulunduğu zaman öteki harflerden farklı bir şekilde yazılması etkili olmuş gibidir. Bu tertibin İslam öncesine ait olma ihtimali de söz konusudur.⁵²⁶

İslamiyetten önce yazının Araplar arasında sanıldığından daha fazla bilindiğini kaydeden Çetin, bu dönemde Musevilerin ve Hıristiyanların elinde İbranice ve Süryânice kitaplar bulunduğunu, hatta bazı Arapça metinlerin de mevcut olabileceğini kaydetmektedir. Dinî metinler dışında, ticarî senetler, bazı antlaşma metinleri, eman belgeleri, mektuplar, çeşitli amaçlarla düzenlenmiş resmî evraklar, mezar yazıları, mühürler vs., Hire ve Enbar'dan sonra Hicaz'da gelişen yeni yazının uygulandığı önemli belgeler idi. İslamiyetin gelişinden sonra Arap yazısı artık yepyeni ve parlak bir sayfaya girdi. Müslümanlar Kur'ân ayetlerinin yazılması gibi bir zaruretin saikiyle, hicreti takip eden yarım asır içerisinde, daha önceki üç asırlık birikiminden daha fazlasını Arap yazısına kazandırmayı başardılar.⁵²⁷

Nabat yazısından çok önce, güney Arabistan'da müsned adı verilen yazı sistemi kullanılıyordu. Proto-Sinaitic alfabenin bir kolu olan müsned yazısına bu ismin verilmesi sebebi ile ilgili farklı görüşler ileri sürülmüştür. Arap tarihçilere göre, yazıda her harfin dayandığı, yaslandığı bir sütunsu çizgi bulunduğu için, bazı arkeologlara göre ise kil tabletlere yazılıp binaların duvarlarına yerleştirildiği için bu isim verilmiştir. M.Ö. IX. yüzyıldan itibaren Sebe, Maîn, Kataban, Hadramut gibi güney Arabistanlı kavimler başta olmak üzere, Habeşliler ve hatta bazı kuzey kabileleri tarafından kullanılmış, etkileri Şam ve Irak'a kadar uzanmıştır. Yemenliler kara ve deniz ticaretinde aktif

⁵²⁶ Moritz, B., "Arabistan (Yazı), *İA*, MEB, İstanbul, 1978, V. Basım, I, 499.

⁵²⁷ Çetin, *agmd*, s. 276. Moritz bazı Müslüman tarihçilerin İslamiyetin zuhurunda Mekke'de sadece 17 kişinin okuma-yazma bildiğine dair rivayetlerini sıhhatli bulmamaktadır. Ona göre, sadece Hz. Peygamberin vahiy kâtipliğini yapan beş-on sahabe olduğu düşünülürse, bu rakamın sıhhat derecesi ortaya çıkacaktır. Ayrıca ticaret merkezi olan Mekke'de, yazıya meraklı oldukları bilinen Mısırlıların bulunduğu bir ortamda aksini varsaymak isabetli değildir. Krş. Moritz, *agmd*, s. 499.

oldukları için kullandıkları müsned yazısı, Hint Brahman yazısı ve geç Berberî yazısını etkilemiştir. Aynı sebebe bağlı olarak, başta Arap yarımadası olmak üzere, Şam, Irak, Mısır ve bazı Yunan adalarında müsnedle yazılmış kitabeler tespit edilmiştir.⁵²⁸

Güneyin müsned yazısı Hicaz'a Maînliler tarafından getirilmiş olmalıdır. Nitekim kuzeydeki putperest kültür ve mimarî üslup vs. güneyin izlerini taşımaktadır. Kuzey Arabistan yazıtlarının en bariz özelliği kısa ve anlaşılması güç metinleri içermeleridir. Bütün zorluğuna ve kapalılığına rağmen İslamiyetin doğuşu sırasında kullanılan Arapçaya yakın olduğu görülmektedir. Bunun en açık örneği kitabelerde geçen put isimleridir. Semûdî kabilelerin K.Kerim'de isimleri geçen (ود) ve (بغوٹ) gibi putlardan başka, (رضو) isimli bir puta tapındıkları anlaşılmaktadır. Ayrıca Semudlular Allah ismini de bilmekteydiler, ancak yazıda elif'siz olarak yazıyorlardı. Safevî kitabeler de tam manasıyla çözülememiştir. Ancak, özellikle Littman'ın çabalarıyla Safevî kitabelerinin miladî ilk üç asra ait olduğu belirlenmiştir. Litmann bölgeden topladığı 1400'den fazla kitabeyi ülkesine götürerek incelemiş ve uzun çalışmalar sonunda Safevî alfabesinin 28 sessiz harften oluştuğunu, bu dili kullananların yarımadadaki diğer Arap kabilelerinden farklı olmadıklarını tespit etmiştir. Ayrıca kitabelerde K.Kerim'de geçen put isimlerinden Lat ve ismi geçmeyen ancak Araplar tarafından bilinen (وَجْد), (عوذ), (شيع) gibi put isimlerine rastlanmıştır. Bununla birlikte Araplarca kullanılmayan ve Süryânice veya İbraniceden girdiği sanılan bazı özel isimlerin ve Arapçada olmayan fiillerin kullanıldığı görülmüştür.⁵²⁹

II. ARAP DİLİ VE TA'RÎB

İfade gücü, kelime hazinesi ve üslup imkânları ne kadar gelişmiş olursa olsun, dünyada diğer dillerden hiç etkilenmemiş bir dilin bulunması düşünülemez. Dil yapısı itibarıyla sürekli gelişime, hayatın akışına uygun bir şekilde değişmeye ve ilerlemeye meyillidir. Dilin birtakım ifade kalıpları vardır ama kendisi kalıplara sığmaz. Bir kişinin

⁵²⁸ Huseyn, *age*, s. 60-61. Ayrıca bkz. http://en.wikipedia.org/wiki/South_Arabian_alphabet (15.09.07).

⁵²⁹ Welfenson, *age*, s. 158-163. Welfenson özellikle Safevî yazıtlarının Arap asabiyetini hatırlatacak en küçük izlerden uzak olduğuna dikkat çekerek, bunların gerçekten bölgede yaşamış olan Araplar tarafından mı yoksa Arapça bilgisine sahip başkaları tarafından mı yazıldığına belli olmadığını kaydetmektedir (krş. s. 165). Sebe, Maîn, Kataban, Hadramut gibi güney Arabistan krallıklarına ait yazıtlarla ilgili bilimsel bir çalışma için bkz. http://csai.humnet.unipi.it/home_index.html (14.09.2007).

veya bir topluluğun dilin tamamını ihata etmesi mümkün değildir. Nitekim klasik dilciler eserlerinde dilin ihata edilip edilemeyeceğini tartışmışlar ve bunun mümkün olmadığını kaydetmişlerdir. Geçmişte, sınırlı iletişim araçlarına ve imkânlarına sahip olduğu dönemlerde milletler birbiriyle daha çok ticaret, göçler ve savaşlar yoluyla ilişki kuruyordu. Dolayısıyla diller ve medeniyetler arası iletişim bugünküne kıyasla olabildiğince yavaş işlemekteydi. Bugün teknoloji ve küresellik çağında diller arası iletişimin işleyişini takip etmek bile güçleşmiştir. Gelişmiş bilgi ve iletişim teknolojileri nedeniyle farklılıkların ortadan kalkmaya yüz tuttuğu, üretim-tüketim dengesinin büyük firmaların inisiyatifinde olduğu, aynı tarzda düşünen, aynı şekilde beslenen, aynı zevklere ve tüketim alışkanlıklarına sahip olan insanların sayısının gün geçtikçe arttığı bir dünyada dilin bu değişimlerden uzak kalması beklenemez.

Eskiden beri, dil konusunda hassasiyet sahibi olan bilginler, onu hem dış etkilerden, hem de içerdeki yanlış kullanımlardan korumak için birtakım tedbirlere başvurmuşlar, yabancı etkiye karşı konulamayan yerde, dilin kendi imkânlarını kullanmak suretiyle bu etkinin gücünü zayıflatma yoluna gitmişlerdir. Önceleri ferdi çabaların ürünü olan bu faaliyetler, modern dönemde artık dil enstitüleri ve akademileri vasıtasıyla yürütülmektedir. Arap dili açısından meseleye bakıldığında, dili koruma ve geliştirme çabalarının tamamen Kur'ân merkezli olduğu söylenebilir. İslamiyetin Arap olmayan milletlerce de benimsenmesi ve çok kısa süre içinde Arap yarımadasının sınırlarını aşması, dilde yabancı unsurların önünü açan en önemli etkidir.

Dil üzerine müstakil çalışmaların henüz yapılmaya başlamadığı dönemlerde (cahiliye ve öncesi), Arap diline giren yabancı kelimelerin dile uyum sağlama süreci için *Arapçalaşma* (تعرب), dile ayrı bir önem verildiği, dil malzemesinin derlenip büyük sözlüklerin oluşturulduğu tedvin asrından sonraki dönemlerde dile giren yabancı sözcükler için *Arapçalaştırma* (تعريب) olgusundan söz etmek isabetli olacaktır. Nitekim birincisinde dili kendi doğasına bırakma söz konusu iken, ikincisinde bilinçli bir bilimsel çaba söz konusudur. Yukarıda ifade edildiği gibi, dilde yabancı etkilerin şimdiye kadar görülmeyen ölçüde arttığı çağımızda bu vazifeyi dil kurumları üstlenmiştir.

Klasik dönemden itibaren Arapçaya giren yabancı kelimeler ve bunların dile uyum süreçleri ile ilgili terimlerin analizine geçmeden önce, Arap dil kurumları hakkında kısaca bilgi vermek yararlı olacaktır. Öncelikle şu noktanın altını çizmek gerekir; dil kurumlarının oluşum aşamalarını ele alan eserlerde, Osmanlı Devleti'nin engelleyici politikalarından ve bu dönemde Arapçanın içine düştüğü zaaftan bahsedilmektedir. İddiaya göre, resmî dilin Türkçe olması nedeniyle Osmanlı idaresi altında yaşayan Araplar kendi dillerini geliştirme fırsatı bulamamışlar, dil kurumları da ancak bu baskının sona ermesinden sonra kurulabilmiştir.⁵³⁰

Yukarıdaki iddianın tutarsızlığı açıktır. Zira Osmanlı döneminde Arapçanın ihmal edilmesi bir yana, bizzat Türk âlimler tarafından telif edilen eserler sayesinde belli bir gelişme kaydetmesi sağlanmıştır. Esasında mesele iyi tetkik edildiğinde, Osmanlı İmparatorluğunun eski gücünü kaybettiği, Balkanlar başta olmak üzere birçok yerde, ulus-devlet fikrinin de etkisiyle bağımsızlık mücadelelerinin verildiği bir dönemde bu şikâyetlerin arttığı görülmektedir. Nitekim Türk Dil Kurumu da böyle bir bağımsızlık mücadelesinden sonra kurulmuştur. Bu arada, Türkçenin ihmal edildiğini söyleyenlerle Arapçanın ihmal edildiğini söyleyenlerin, suçlu olarak Osmanlı dönemini ve Osmanlı idaresini gösterdikleri görülmektedir.

Arap dili uzmanlarından Nihad Çetin de bu iddianın tutarsızlığına dikkat çekmektedir: “Türklerin zaman zaman Arap dil ve edebiyatının gelişmesinde menfi tesirleri olduğu hususundaki bazı görüşler, dil ve edebiyatın tarihî akışındaki dalgalanmaları, yükselme, duraklama veya gerilemeleri, satıhtaki birtakım tarihî sebeplere veya zaman bakımından aynı devreye tesadüf eden hadiselerle bağlayıverme gayretleriyle izah edilebilir. Mesela Abbasilerin kudretlerinin zayıflaması ve III. (IX) yüzyılda Türk askerî nüfuzunun saraya hâkim oluşunun fikrî seviyede umumî bir düşüşe yol açması, saray dilinin bile eski saflığını kaybederek halk konuşma dili unsurlarıyla dolması hükmü (J.Fück) bu tarz görüşlerdendir. Hâlbuki III. yüzyıl, eski klasik metinlerin titiz ve sistemli bir şekilde derlendiği, Arapçanın gramerinin sağlam temellere oturtulduğu, diğer taraftan ‘muhtes’ (yeni) şairlerin en büyüklerinin yetiştiği, bilhassa yeni bir nesir dilinin büyük eserler verdiği devirdir. Yine Fück’e göre X. (XVI)

⁵³⁰ Yusuf, İbrahim el-Hâc, *Devru Mecâmi'l-Lugati'l-Arabiyye fi't-Ta'rib*, Kulliyetu'd-Da'veti'l-İslâmiyye, Trablus, 2002, s. 15-18.

yüzyılda Arapçanın konuşulduğu memleketlerin Osmanlılar tarafından fethi de bu yerlerde ve hatta o zamana kadar Arap kültürünün merkezi olan Mısır'da edebî faaliyetin en düşük seviyesine inmesi neticesini doğurmuştu. Bunun sebebi ise, Osmanlı hükümdarlarının Arap dili ve edebiyatını korumaya hususî bir alaka göstermemeleri idi. Bu kanaat da yanlıştır. Çünkü Osmanlılar yalnız Arapçanın vatanı olan ülkelerde değil, imparatorluğun yayıldığı her yerde açtıkları medreselerde Türkçe yerine Arapça okutmuşlar, Türkçe, Farsça ve Arapça olmak üzere her üç dildeki sanat ve ilim eserlerini desteklemişlerdir. Osmanlı devrinde Türk müelliflerinin Arapça olarak kaleme aldıkları sayısız eser, bu dile karşı beslenen alakanın en açık delilidir.”⁵³¹

Yukarıdaki iddianın sahiplerinin unuttuğu başka bir husus da, Arap dil kurumlarının tesisinde önemli etkisi olan dilde yabancılaşma veya yabancı tesirlere maruz kalmanın ne zaman arttığı ve bunun önüne geçme yönündeki çabaların ne zaman ortaya konulduğu meselesidir. Arap dilinin dönemlerini ve tarihî süreci ele alan eserlerde modern dönemin başlangıcı olarak Napolyon'un Mısır'ı işgali (1798) gösterilmektedir. Bu dönemden itibaren dile giren Avrupaî kelime ve üsluplar karşısında, Arapçayı koruma veya yeni duruma göre şekillendirme çabaları başlamış ve bunların neticesinde Arap dil enstitüleri ortaya çıkmıştır. Şayet dilde baş gösteren bozulma ve yabancı etkisine maruz kalma olguları, Osmanlı döneminin başından beri görülmekte ise, bu çalışmaların yapılması için neden Avrupa ile temasın beklendiği sorulmalıdır. Netice itibariyle, uluslaşma sürecinde bir yere kadar makul görülebilecek bu iddiaların bilimsel bir temele sahip olduğu söylenemez.

Avrupa ile ilk temasın yaşandığı yer olan Mısır, yenilik hareketlerine de öncülük etmiştir. Yabancı hocaların getirilmesi ve yurt dışına öğrenci gönderilmesi, matbaanın kurulması ve yabancı kitapların tercüme edilmesi dilde önemli değişimlerin ilk adımlarını teşkil ediyordu. “Bütün bu temas ve tesirler, yeni ve Arapça'da yabancı mefhumların ifadesi zarureti doğurdu. İlim, teknik ve sanatın muhtelif sahalarındaki ıstılahları karşılamakta güçlük çekildi. Nitekim et-Tahtavî gibi ilk mütercimlerin bir taraftan yabancı kelimeler kullandıkları, diğer taraftan yeni mefhumları yeni tabir ve ıstılahlarla karşılamaya çalıştıkları görülür. Arapçaya Avrupa dillerinden yabancı

⁵³¹ Çetin, *agmd*, s. 284.

kelimelerin akışını önlemek, bilhassa ıstılahlar mevzuunda duyulan büyük sıkıntıyı gidermek için bu dilin imkânlarından faydalanmanın yollarını arayanlar farklı teklifler ileri sürdüler. İlim ve tekniğin çeşitli kollarıyla meşgul olanlar kendi sahalarının ıstılahlarını tespit etmeye çalıştılar. Fakat birbirinden ayrı çalışan şahıs ve müesseselerin değişik teklifleri dilde bir karışıklığa yol açtı. Bunu önlemek için ilim ve sanat dili olarak Arapçanın geçirdiği gelişmenin göz önünde tutulması ve böylece çalışmalarda, dolayısıyla yeni yazı dilinin lügatinde birliğin sağlanması gerektiğini ortaya koydu. Bu yoldaki bazı teşebbüslerden sonra 1919'da Şam'da el-Mecmau'l-İlmiyyu'l-Arabî adıyla bir akademi kuruldu. 1921'den itibaren çıkan mecmuası ve diğer neşriyatı ile faaliyette bulunan bu akademi, 1932'de Mısır'da kurulan Kraliyet Dil Akademisi (Mecmau'l-Lugati'l-Arabiyyeti'l-Melikiyye ve bugünkü adıyla Mecmau'l-Lugati'l-Arabiyye)⁵³², 1947'de Irak'ta tesis edilen el-Mecmau'l-İlmiyyu'l-Irakî takip etti. Rabat'ta 1973'te neşrine başlanan el-Lisânu'l-Arabî ile Fas da büyük ölçüde bu çalışmalara katıldı.⁵³³

Arap dil kurumları şu temel hedeflere ulaşmayı amaçlıyordu: 1. Arap dilinin zenginleştirilmesi ve onun asrın ihtiyaçlarına cevap verir hâle getirilmesi yolundaki çabaların artırılması 2. Terim üretme 3. Tercüme ve Arapçalaştırma (ta'rib) 4. Sözlükler hazırlama 5. Arap gramerinin ve imlâsının öğretimini kolaylaştırma 6. İlmî mirası ihyâ etme.⁵³⁴ Bu hedefleri belirleyen dil kurumlarının işi gerçekten zordu. Zira bu iş, toplumun bütün eğilimlerini, ihtiyaçlarını ve iç dinamiklerini bilmeyi, eğitim-kültür müesseseleriyle ve ülkenin ilim, fikir ve sanat gündemini belirleyen aydınlarla uyumlu çalışmayı gerektiriyordu. Hedeflere ulaşıp ulaşılamadığı bunları gerçekleştirmek için düzenli olarak yayınlanan mecmualarda tartışıldı ve çeşitli konulardaki önerileri içeren kararlar neşredildi.

⁵³² 1935'de yayımlanan ilk sayısından itibaren çeşitli dil konularını ele alan derginin en önemli katkısı yabancı kelimelere Arapça karşılıklar önermesiydi. Dil kurumunca önerilen terimlerden bazılarının sonradan değiştirildiği ve bunlardan yaygın kullanıma girememiş olanların terk edildiği bilinmektedir. Bir fikir vermesi bakımından telefon, radyo ve parlamento gibi yabancı kelimeler için Arapçada bu kavramlara en yakın sözcüklerden istifade edilerek üretilen karşılıklar için bkz. el-İskenderî, Ahmed, "Esmâun Arabiyye li Musemmeyâtin Hadîse", *Mecelletu Mecmai'l-Lugati'l-Arabiyye el-Meleki*, sayı: 1, Kahire, 1935, 111-137.

⁵³³ Çetin, *agmd.*, s. 285. Arap dil kurumlarının ortaya çıkış süreci ve faaliyetleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Yusuf, *age*, s. 15-33.

⁵³⁴ Halîfe, Abdulkerîm, *el-Lugatu'l-Arabiyye ve 't-Ta'rib fi Asri'l-Hadîs*, Mecmau'l-Lugati'l-Arabiyye el-Urdunî, Amman, 1987, I. Baskı, s. 52.

Geçmişte büyük oranda ferdî kalan dil faaliyetlerini bugün bilimsel anlamda uzman ekipler eliyle uhdesine alan dil kurumlarının toplumun ihtiyaçlarına ne kadar cevap verebildiği, dildeki değişim hızını yakalayıp dili kendi içinde geliştirme ve zenginleştirme adına nelerin yapıldığı gibi meseleler ayrı bir incelemenin konusudur. Şimdi başlangıçtan beri Arapçanın farklı dillerle ilişkisinin bir kanıtı olan yabancı kelimeler ve bunların Arapçaya kazandırılması meselesinin ayrıntılarına geçelim. Burada, önce konuyla ilgili terimler incelenecek, yabancı kelimenin dile kazandırılma yöntemleri, yabancı kelimenin biçim ve anlam özellikleri gibi konular üzerinde durulduktan sonra bir yönüyle K.Kerim'deki yabancı lafızlar anlamına gelen Garîbu'l-Kur'ân meselesi ele alınacaktır.

A. Konuyla İlgili Terimlerin Analizi

1. Dahîl

İbn Fâris'e göre, (دخل) maddesi kıyasa uygundur, bu kökten gelen birçok kelime vardır, kökün temel anlamı (ولو) 'dur. Dahîl kelimesi, aralarında bir şekilde intisap bağı bulunan kişileri karşıladığı gibi, kişinin işlerine karışan, ona müdahale eden veya onun her sırrını bilen kimse için de kullanılır. Bu kelimenin ayrıca 'bir şeyin iç yüzü, içi' anlamları da mevcuttur. Örnek: (دَاءٌ دَاخِلٌ) = (دَاءٌ دَاخِلٌ). İbn Fâris, dahîl ile asîl arasındaki farkı şöyle açıklamıştır: "Dahl, (دَغْلٌ) gibidir, onunla aynı babdandır. "أَدْغَلَ فِي الْأَمْرِ" bir şeye, ondan olmayan başka bir şeyin dâhil edilmesini anlatır".⁵³⁵ Buradan da anlaşılıyor ki, dahîl kelimesi bir asla sonradan dâhil olan (yabancı) bir şeyi karşılamaktadır. Eğer sonradan katılan şey, asla muhalif ise (دَغْلٌ) fiilini kullanmak daha uygundur. *Lisânu'l Arab*'da misafirin ev sahibinin yanına girmesi sebebiyle (دَخِيلٌ) olarak adlandırıldığı belirtilir.⁵³⁶

Aruz ilminin kurucusu el-Halîl b. Ahmed'e kadar götürülen dahîl terimi, o zamanlar aruzla ilgili önemsiz bir ayrıntıyı ifade etmek için kullanıldığından bilginler arasında bu kelimenin anlamı hakkında bir ihtilaf yoktu. Garîbu'l-Kur'ân çalışmaları ve dil konularının tasnifi gayretleri esnasında başladığı düşünülen ıstılahî manadaki

⁵³⁵ İbn Fâris, Ebu'l-Huseyn Ahmed, *Makâyîsu'l-Luğa*, thk. Abdusselâm Hârun, İttihâdu'l-Kuttâbi'l-Arab, 2002, II, 232, 276.

⁵³⁶ İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, XV, 1342;

yaklaşımlarda da yabancı kelimelere karşı herhangi bir korku, endişe veya düşmanlık söz konusu değildi. Özellikle İslam fetihleri çağında diğer dillerden giren kelimeler bir misafir olarak kabul edildi, bunlardan bazıları dilin derinliklerine nüfuz edemeden unutulup gitti, bazıları da Arapçanın aslî kelimelerinin arasındaki yerini aldı.⁵³⁷

Bu şekilde yavaş yavaş ıstılah manasıyla kullanılmaya başlayan dahîl terimine ilk dikkat çekenin İbn Manzûr olduğu kabul edilir. Ona göre, “Dahîl, Arapça asıllı olmayıp sonradan Arapçaya giren kelimedir.”⁵³⁸ Daha sonra bu ıstılah el-Cevâlikî, el-Hafâcî, İbn Dureyd, el-Fârâbî, İbn Sîde gibi bilginlerce de yaygın olarak kullanılmaya başladı.

el-Cevâlikî bu alanda ikinci adımı attı ve meşhur *el-Mu'arrab* isimli eserinin giriş kısmında dahîl kavramını asîl (sarîh) ile kıyaslamaya tabi tuttu: “Bu kitapta, Arapların yabancı dillerden alıp kullandığı Kur’ân’da, sünnette sahabe ve tâbiînin sözlerinde vârit olan, Arap şiiirinde ve ahbârında geçen yabancı kelimeleri zikredeceğiz. Bundan gayemiz dahîl olanın sarîhten ayrılmasıdır ve bunda pek çok faide mevcuttur. Şöyle ki, bu sayede Arapça asıllı olan kelimelerin kökenini belirleyerek, bunların yabancı dillerin hesabına yazılmasının önüne geçilmiş olur.”⁵³⁹ Bu sözlerinden, el-Cevâlikî’nin dahîl-asil gibi ikili bir yaklaşım sergilediği, bu arada Arapçanın karşısına a’cemi koyduğu anlaşılıyor.

Çeşitli müelliflerce dahîl ile muarrab birbirinin aynıymış gibi zikredilse de, ‘her muarrab öncelikle dahîl’dir prensibinden yola çıkmak suretiyle, Arapçanın vezinlerine uygun olarak alınsın veya alınmasın, her şeye rağmen yabancı kökenli olduğu anlaşılan kelimeler için dahîl, Arapçanın aslî unsuruymuş gibi onun rengini, tınısını ve üslûbunu benimsemiş kelimeler için muarrab terimini kullanmak daha isabetlidir. Mesela Türkçede öyle yabancı asıllı kelimeler vardır ki, dilin öz bünyesinden çıkmış izlenimi verir. Örneğin şeker, şurup, çile, çarşı, mavi, surat, küfür, merdiven gibi binlerce kelime yabancı asıllı oldukları halde artık Türkçenin öz malı hâline gelmiştir. Bununla birlikte telgraf, istasyon, tramvay, metro, likit, asfalt, virtüöz gibi kelimeler ilk bakışta yabancı

⁵³⁷ Bubu, *Eseru'd-Dahîl ale'l-Arabîyyeti'l-Fushâ*, s. 25-26.

⁵³⁸ İbn Manzûr, *age*, s. 1342.

⁵³⁹ el-Cevâlikî, *Mevhûb b. Ahmed b. Ebî Tâhir, el-Muarrab mine'l-Kelâmi'l-Acemi*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir, *Dâru'l-Kutub, Kahire*, 1969, s. 51.

olduklarını ele vermektedir. Burada yabancı kelimelerin işlevi kadar, uzun yıllar boyunca nesilden nesile aktarılıp aktarılmadıkları da önemlidir. Birinci grupta sayılanların tamamının Türkçe'nin bin yıllık bir ilişkiye sahip olduğu Arapça ve Farsça'dan, ikinci grupta sayılanların ise daha yakın tarihlerde ilişkiye girdiği Avrupa dillerinden alındığına dikkat edilirse, yabancı kelimenin dilde yerleşmesi ve aslı unsur haline gelmesi için uzun tecrübelerle ihtiyaç olduğu anlaşılacaktır.

2. Mu'arrab

Konunun uzmanı olmayanların, dahîl ve mu'arrab terimlerini aynı manada kullanmalarının bir dereceye kadar kabul edilebilir olduğunu söyleyen Bubu, bununla birlikte ilmî incelik ve disiplinin bu konuda daha hassas bir değerlendirmeyi gerektirdiğini ifade etmektedir. Ona göre her muarrab gerçekte, aslı itibariyle dahîldir. Fakat şu iki sebepten dolayı bunların aynı olduğu söylenemez: 1. Muarrab kelimeye, dilciler ve ta'rîb yapanlarca yeni bir sıfat kazandırılmıştır. Aksi takdirde onların ilmî seviyelerinden şüphe etmemiz gerekir. Yani ta'rîb işinde bilinçli ve ilmî bir yaklaşım söz konusudur. Ayrıca ta'rîb sonrasında kelimenin şekli, tınısı ve hatta bazen manası da değişmektedir. Artık kelime ödünç alındığı dildeki kelime değildir. 2. Dilciler muarrab kelime için bu tabiri uygun görmüşler ve bu tür kelimeleri tanıma yolları vb. konularda birçok usul geliştirmişlerdir. Bunlar da dahîl için söz konusu olan çalışmalardan, esaslardan farklıdır.⁵⁴⁰

Bubu, el-Cevâlikî ve el-Hafâcî gibi eski dilcilerin, meşhur eserlerinde bu neviden bir karışıklığa (hataya) düştüklerinin söylenebileceğini kaydetmektedir. Ona göre, el-Cevâlikî'nin "el-Mu'arrab mine'l-Kelâmi'l-A'cemî" ve "el-Hafâcî'nin "Şifâul-Galîl fî mâ fî Kelâmi'l-Arab mine'd-Dahîl"adlı eserlerinin muhtevası hemen hemen aynıdır.⁵⁴¹ Her ne kadar Bubu her iki eserin muhtevasının neredeyse aynı olduğunu söylese de, el-Hafâcî eserinin mukaddimesinde, bu kitabı Arapçadaki yabancı kelimeleri toplamak amacıyla yazdığını, sebep olarak da, muarrab konusunda pek çok eser yazılmış olduğu halde, bunlardan el-Cevâlikî'ninki hariç pek çoğunun yetersiz kaldığını ifade etmiştir. el-Cevâlikî'nin eserini de öze nüfûz edememekle eleştiren el-Hafâcî,

⁵⁴⁰ Bubu, *age*, s. 33.

⁵⁴¹ Bubu, *age*, s. 34.

ondan farklı olarak eserine bazı deyimsel ifadeleri ve üslupları almak suretiyle bir adım ileri gitmiştir.⁵⁴²

Diğer dillerle etkileşim ve ilişkiler artıp, kelimenin terim anlamı oturmaya başlayınca ta'rib veya muarrab tanımında da birtakım değişmeler/gelişmeler olmuş, daha önceki teorik çerçeve yerine anlam üzerine yoğunlaşmıştır. Bunun en güzel göstergesi, Zebîdî'nin şu sözleridir: Muarrab, Arapların kendi dillerindeki anlamlardan farklı manalar için konulmuş lafızlardan alıp kullandıklarıdır. Cevherî de *Sihâh*'ında şöyle der: "Yabancı bir ismin ta'ribi, Arapların onu kendi metotlarına göre söylemeleri demektir."⁵⁴³

Subhi Sâlih'e göre, aslında klâsik bilginlerin muarrab ve dahîl kelimelerini izahlarında bir tutarsızlık yoktur. Nitekim el-Kâsım b. Sellâm ve başkalarına göre, dahîl olarak (a'cemî) tanımlanan lafızların asılları yabancı olabilir ama bunları Araplar telaffuz etmiş ve kullanmıştır. Artık bunlar Arapçadır, dolayısıyla asıllarına itibar ederek bunların yabancı olduğunu söyleyenler ile Arapların kullanımını dikkate alarak bunların Arapça olduğunu söyleyenlerin her ikisi de haklıdır. Sâlih'e göre, Arap dilcileri muarrab ve dahîl hakkındaki eserlerinde her zaman Arapça ve yabancı kökenli kelimeler arasında isabetli ayırım yapamamışlar, çoğu zaman Kur'an'da geçmiyor diye bazı kelimelerin yabancı kökenli olduğunu iddia etmişlerdir. Nitekim onların anlayışına göre Kur'an'da yabancı kelime yoktur. Dilciler çoğu zaman da herhangi bir delil ortaya koymadan, bazı kelimelerin yabancı kökenli olduğunu iddia etmişlerdir. Oysa Arapçanın ilmî geleneğinde iştikak ilmi malumdur ve asîl ile dahîl olanı ayırmak için çok işe yarayan bir yöntemdir.⁵⁴⁴

Yeri gelmişken, eski ulemânın yabancı dil seviyelerinin konuyla ilgili olarak ne gibi sonuçlar doğurduğuna bakalım. Modern araştırmacılardan Abdussabûr Şahin, eski âlimlerin Sâmi dil ailesine dair örneklere ve açıklamalara yer verirken; Habeşçe, İbranice, Süryânice ve Nabatçadan başkasını anmadıklarını, mesela Eski Ahit'in dili olan Âramca'dan veya Güney Arapçası'ndan hiç bahsetmediklerini kaydetmektedir.

⁵⁴² el-Hafâcî, Şihâbuddîn Ahmed b. Muhammed b. Ömer, *Şifâu'l-Galîl fi mâ fi Kelâmi'l-Arab mine'd-Dahîl*, thk. Muhammed Keşşâş, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1998, I. Baskı, s. 28, 32.

⁵⁴³ el-Cevherî, İsmail b. Hammâd, *es-Sihâh-Tâcu'l-Luga ve Sihâhu'l-Arabiyye*, thk. Ahmed Abdulgafûr Attâr, Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, Beyrut, 1990, IV. Baskı, s. 179.

⁵⁴⁴ Sâlih, Subhî, *Dirâsât fi Fikhi'l-Luğa*, Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, Beyrut, 1989, 317-319.

Şahin'e göre eski dilcilerin "Hûran" dili olarak ifade ettikleri Nabatçadır, onların gözünde Nabatça ve Hûrân dili aslında Arapçadan başka bir şey değildir. Buradan yola çıkarak eskilerin yukarıda anılan Sâmi dillerinden habersiz olmadıklarını, Güney Arapçasını da muhtemelen bir Yemen lehçesi kabul ettiklerini söyleyebiliriz. Nitekim aynı bölgedeki Himyer, Sebe ve Hadramut dillerini Yemen lehçesine dâhil ediyorlardı.⁵⁴⁵

Şahin'e göre, eski ulemanın yabancı kelimeleri izafe ettikleri dillerde hata yaptıkları bilinen bir husustur. Yaşadıkları zamanın sınırlı imkânlarıyla hareket eden bilginler bu konuda mazur sayılmalıdır. Bunlardan es-Suyûtî, *el-İtkân*'daki tasnifinde otuza yakın kelimeyi Habeş diline izafe etmiştir. Oysa araştırmalar bunlardan çoğunun Habeşçe orijinli olmadığını ortaya koymuştur. Yine es-Suyûtî kendi asrının bilgi birikiminin izin verdiği ölçüde zenci dillerden bahsetmiş fakat ayrıntı vermemiştir. Bu diller bugünkü tasnife göre Hâmî sayılabilir mi? Buradaki tasnif insan ırkının rengine göre mi coğrafî muhite göre midir? Bu hususlar belirsizdir. *el-Lisân*'daki tanımlamaya bakacak olursak, "Zenc" Sudan'daki bir sülalenin ismidir, o zaman bu dili bu sülaleyle sınırlı mı tutmalıyız? Bu durumda ne Sâmi ne de Hâmî olduğu söylenebilir, nitekim onu 16 alt şubesi olan bir ana dil şeklinde tasnif edenler de vardır.⁵⁴⁶

Eski ulema Arapça ile Sâmi kardeşleri arasındaki münasebeti bilmediklerinden, mesela Süryânicede de kullanılan her Arapça lafzı dahîl saydıkları, bunların ortak bir Sâmi dilden geldiğini düşünmedikleri görülmektedir. Gerek Sâmi dillerden gerekse bu gurubun dışındaki Hint-Avrupa, Hâmî ve Tûrânî dillerden olsun, Arapçada "dahîl" olarak kabul edilen kelimeler üzerinde çalışırken yapılacak öncelikli iş, bunların Arapçada sarfî manada tamamlanmış bir asıldan mı yoksa yabancı bir kökten mi geldiğini tahkik etmektir. Mesela Sâmi kökenli bir kelime çok eski çağlarda Farsça'ya girmiş ve o dilin malı hâline gelmiş, daha sonra da bu hâliyle Arapçaya girmiş olabilir. Bu arka planı bilmediğimiz için onu yabancı addedebiliriz, oysa o aslında Sâmi kökenlidir. Fakat kökeni unutulduğu için, yabancı asıllı zannedilmektedir.

⁵⁴⁵ Şahin, Dr. Abdussabûr, *el-Kırââtü'l-Kur'âniyye fî Dav'i İlmî'l-Luğa'l-Hadîs*, Mektebetü'l-Hâncî, Kahire, t.y. s. 322-323.

⁵⁴⁶ Şahin, *age*, s. 324-325.

Araştırmacıların düştüğü bir yanlış da, Arapçanın diğer dillere sadece İslâmî dönemde kelime verdiği görüşüdür.⁵⁴⁷

es-Sâmerrâî de eski dilcilerin yabancı dil seviyeleri üzerinde durmaktadır. Ona göre, eskilerin ta'rib konusundaki eserlerini sağlam kaynaklar olarak değerlendiremeyiz. Zira ta'rib üzerine konuşan veya muarrab kelimeler hakkında araştırma yapan eski dilciler, Arapça dışındaki dilleri bilmiyorlardı. Ayrıca Arapça haricinde herhangi bir dil hakkında inceleme yapmak istediklerinde, başvuracakları yeterli usûle de sahip değillerdi. Yapacakları tek şey, imkân bulurlarsa, bu dilleri konuşan birileriyle doğrudan iletişim kurmaktı. Bu ise doğrunun peşinde koşan araştırmacı için yeterli değildir. “Öyle görülüyor ki, muarrab ve dahîl konusunu araştıranların Sâmi dillerine dair en küçük bilgileri bulunmamaktadır. Bu sebeple Süryânice ve İbraniceyi birbirine karıştırdıkları, mesela herhangi bir kelimedenden bahsederken ‘zannımca bu kelime Süryânice veya İbranicedir’ dedikleri görülmektedir. Muarrab lafızlarla işigal eden dilcilerin bir dereceye kadar Farsçayı bildiklerini düşünüyoruz. Aynı ortamda, İslami toplumda yaşamak bu yakınlığı ve ilişkiyi getirmektedir. Ancak daha yakından incelendiğinde bunun öyle olmadığı görülmektedir. Nitekim Farsça bilen dilciler bu sefer her karşılaştıkları lafzı Farsçaya nispet etmektedirler ki bu da bize onların Farsçayı iyi bilmediklerini düşündürmektedir. Onlara göre sanki ‘yabancı’ (dahîl) terimi Farsça kökenli olma anlamındadır. Bu terimi emin olamadıkları lafızlarda “yabancı kökenlidir, Arapçalaştırılmıştır” şeklinde kullanıyorlar ve bununla sanki “bu kelime saf Arapça değildir” demek istiyorlardı. Kelimenin yabancı dilden geldiğinden eminseler, bu sefer ‘Farsça kökenlidir, Arapçalaştırılmıştır’ diyorlardı.”⁵⁴⁸

es-Sâmerrâî’ye göre eski dilciler, lafızlarla olan uzun mesailerini sayesinde bunların yabancı kökenli olup olmadıklarını tayinde kendilerini söz sahibi kılan dil zevkiyle donatıldıkları için, değişik kullanımlar ve Arapça kalıplar hakkında bilgi sahibiydiler. Bu nedenle, Arapça kelimelerde “kaf” ile “cim”in, “tâ” ile “nun”un veya “nun” ile “ra”nın bir arada bulunmayacağını ya da beş harfli kelimelerin hurûf-u zelâkadan (ر،ن،ل) hâlî olamayacağını söylemişlerdir. Bu değerlendirmeye Arapça üzerindeki yeterli ve yetkin tetkikleri sonucunda ulaşmışlardı. Eskilerin Farsçayı iyi

⁵⁴⁷ *Ae*, s. 333-334.

⁵⁴⁸ es-Sâmerrâî, *Nazarât fi'l-Muarrab mine'l-Kelâmi'l-A'cemi*, s. 31-34.

bilmediklerinin delili ise, pek çok kelimenin yabancı kökenli olduğu hükmüne çabuk ulaşmalarıdır. Özellikle birbirine yakın olan, benzeyen kelimelerde bu hataya çokça düşmüşlerdir. Mesela “bukalemun” manasına gelen (حرباء) kelimesinin Farsça (خربا) ’nın muarrabı olduğunu zannetmişlerdir. el-Cevâlikî de böyle dilcilerdendir. O da Arapça haricinde başka bir dil üzerinde fikir yürütme şansına sahip değildir.⁵⁴⁹

Görüldüğü gibi, modern araştırmacıların bir kısmı eski dilcileri Arapça haricindeki diller konusunda yetersiz bulmaktadır. Bu durumu biraz da tabîi karşılayan araştırmacılar, eski dilcilerin aksine günümüz dilcilerinin çeşitli dil guruplarına, dillerin kökenlerine, gelişim ve etkileşimlerine dair karşılaştırmalı araştırmalar yapma imkânına sahip olduklarını kaydetmektedirler. Eski dilcilerin Âramca’ya nisbet ettikleri kelimelerin aslında Süryânice olduğunu, Süryânice’nin yabancı kelimelerin Arapçaya geçişine bir nevi köprü vazifesi gördüğünü söyleyen Şahin’e göre diller arası karşılaştırmalı araştırmaların faydaları şu örneklerden daha iyi anlaşılabilir:

(صراط), Yunancadan Ârâmcaya, oradan Süryâniceye, oradan da Arapçaya geçmiştir.

(كرسي), Çince’den Farsçaya, oradan Ârâmcaya, oradan Süryâniceye, oradan da Arapçaya geçmiştir.

(قلم), Sanskritçe’den Yunancaya, oradan Ârâmcaya, oradan Süryâniceye, oradan Habeşçeye, oradan da Arapçaya geçmiştir.⁵⁵⁰

Şahin’e göre, eski ulemanın yabancı kelimeleri nispet ettikleri dil gurupları ve lehçeler konusunda tutarsızlıklar görülür. Mesela bir kelime aynı zamanda hem Habeşçeye hem de herhangi bir Arap lehçesine izafe edilebilmektedir. Aynı şekilde es-Suyûtî’nin el-İtkân’ında iki ayrı guruba izafe edilen 15 kadar kelime vardır. es-Suyûtî ayrıca, esasında Güney Arapçasına dâhil olan bazı lehçeleri (Himyerî, Sebe, Yemen, lehçeleri gibi), Hicâzî olmayan lehçeler grubunda ele alıyor.⁵⁵¹ Aslında bu, gerçeği çok da değiştirmemektedir. Zira Güney Arapçası, bütün lehçeleriyle birlikte fasih dilin tarihî görünümüdür. Bunların müstakil birer dil veya bir dilden ayrılmış lehçeler şeklinde

⁵⁴⁹ *Ae*, s. 34-35.

⁵⁵⁰ Şahin, *age*, s. 323-325.

⁵⁵¹ Krş. es-Suyûtî, *el-İtkân*, I, 427-444.

değerlendirilmesi Kur'ân'ın fasih dilinden ayrı bir oluşum olarak değerlendirilmesiyle çelişmez. Bir kelimenin birden fazla lehçe ya da dile nispet edilmesinin bazı sebepleri vardır. Öncelikle, lehçeler diller arasındaki geçişlerde köprü vazifesi görmektedir. Arapça için de komşu dillerden (Sâmî dilleri ve diğerleri) kelime geçişleri bu yolla olmuştur. Eski dilcilerin fasih dil ailesine dâhil olan/olmayan lehçeler tasnifine bakılırsa bu geçişlerde lehçelerin oynadığı rol daha iyi anlaşılacaktır. Onlara göre Himyer dili fasih değildir. Çünkü Himyerliler, Habeşliler ve Yahudilerle kaynaşmıştır ve bu diller arasında alışverişler olmuştur. Gassân lehçesi de böyledir. Zira onlar da Rum ve Şam bölgesine yakın oldukları için fasih kabul edilmezler. Aynı şekilde Benû Kinâne lehçesi de, Rumlara yakın bölgede oturan Tağlib'e dâhil olduğu için fasih addedilmez. Ezd Şenûe kabilesi de Bahreyn bölgesinde Hintliler ve İranlılarla komşu olduklarından fasih kabul edilmez. Esasında bütün Yemen bölgesi, Habeş ve Hind'e olan yakınlığından dolayı fasih kabul edilmemektedir.⁵⁵²

Habeş diline nispet edilen kelimelerden (شطره) hariç diğerlerinin Yemen lehçelerine ait olduğu görülür. Bunların fasih Arapçaya iki yoldan girdiği anlaşılıyor; birincisi ve aslı Habeşçedir, bu dilden Yemen lehçelerine geçmiş oradan da Arapçaya dâhil olmuştur. (شطره) kelimesinin Kinâne lehçesine izafe edilmesi garip değildir. Zira bu kelimelerin ortak Sâmî dilden olma ihtimalleri söz konusudur. Aynı şey, Süryânice ve Nabatçada kullanıldıkları halde Yemen lehçelerine nispet edilen kelimeler için de geçerlidir.⁵⁵³

es-Sâmerrâî'ye göre, eski dilcilerin kelimeleri yabancı dillere nispet ederken yanlışları bir yere kadar anlaşılabilir, ancak günümüz dilcilerinin böyle bir lüksü olamaz. Çünkü bugün onların elinde geçmiştekilerin sahip olmadığı pek çok imkân mevcuttur. es-Sâmerrâî, bütün gelişmiş imkanlara rağmen mesela Eddî Şîr gibi bir modern dilcinin bazı kelimelerin nispetinde hata edebildiğini kaydetmektedir. Şîr'e göre Arapçadaki (شئ) kelimesi Farsça (چیز)'ın muhaffefi olan (چی) lafzının Arapçalaştırılmış halidir. Şîr bu kelimenin Yafesî dillerde ortak olduğunu da iddia etmektedir. Almandada (sache), İngilizcede (case), Fransızcada (chose), İtalyancada (cosa), Latince (causa), Türkçede (iş) ve Kürtçede (چی) şeklinde kullanılmaktadır. İşin garibi, Şîr bu lafzı

⁵⁵² Şahin, *age*, s. 325-327.

⁵⁵³ Şahin, *age*, s. 327-328.

Farsçaya nispet edip diğer dillerdeki şekillerini verdiği halde, Sâmi dillerindeki kullanımlarına değinmemiştir. Hâlbuki bu kelime eski bir Sâmi kelimedir ve bütün Sâmi dillerde ortak olarak kullanılmaktadır. Arapçadaki hali (أيس) 'dir ve "olan şeyi remzeden" manasındadır. Süryânice, Âramice ve İbranicede de aynı anlamda ancak küçük farklarla gösterilen söz konusu kelimenin Arapçadaki (أثاث) lafzına yakın olduğu görülmektedir. Aynı durum Eddî Şîr'in kitabına aldığı İbrahim, Eyyub, İshak gibi İbranice özel isimler için de geçerlidir. Bunlar sadece Sâmi dillerde değil, diğer bazı dillerde de yaygın olarak kullanılmaktadır. Dolayısıyla Sâmi kökenli isimleri muarrab olarak kabul etmek, Arapçadaki yabancı kelimelerin sayısını kabartmaktan başka bir şeye yaramayacaktır. Şîr her ne kadar böyle bir yaklaşımın olumsuz sonuçlarından kurtulmak için başvurduğu kaynağı açıklasa da, bu her zaman icra edilmemiştir. Şîr bazen de bu gibi özel isimlerin kökenini Arapça kelimelere benzetme yoluna gitmektedir. Mesela (إسحق) kelimesinin yabancı kökenli olduğunu söyledikten sonra, bunun Arapçada ki (أسحق) fiiline benzediğini kaydetmiştir. Bu benzerliğe işaret etmesi bir anlam ifade etmemekle birlikte, müellifin kelimelerin aslını bilmediğini göstermesi bakımından önemlidir.⁵⁵⁴

Eski dilcilere göre daha geniş imkânlarla sahip günümüz araştırmacılarının bu konuda hataya düşmelerinin kabul edilemez olduğunu söyleyen es-Sâmerrâî, örnek olarak ayrıca üç modern dilcinin çalışmalarını göstermektedir: 1.Patrik I.Efram. (Arapçaya girmiş Süryânice-Âramice lafızlarla ilgili bir makalesi vardır.) 2. el-Eb Yusuf: 'Arapçadaki Süryânice-Âramice Lafızlar' adlı kitabın yazarı. 3.el-Mâr Âgnatıyus III. Yakub. Bu sonuncusunun "Arapça ve Vefalı Kardeşi Süryânice" adlı makalesi vardır. es-Sâmerrâî'ye göre, bu üç şahıs adı geçen eserlerindeki yaklaşımlarıyla ilmî gerçeklerden son derece uzaklaşmış, sanki mukayeseli dilbilim, lengüistik vs. çalışmalarının yapıldığı bir asırda yaşamıyormuşçasına dillerin yapıları ve istikakî özellikleri hakkında cehalet sergilemişlerdir. Üç örnek:

1) Bunlara göre (شمس) kelimesi Arâmice (chemcha)'dan gelmiştir. Peki, İbranicedeki שמש (şamaş)'a ne demeli? Yahut eski Babilceden gelmediği ne malum?

⁵⁵⁴ es-Sâmerrâî, *age*, s. 34-37. es-Sâmerrâî'nin eleştirdiği örnekler ve daha fazlası için bkz. Şîr, es-Seyyid Eddî, *Mu'cemu'l-Elfâzi'l-Fârisiyyeti'l-Muarraba*, Mektebetu Lubnân, Beyrut, 1990.

Burada söylenecek tek söz, bu kelimenin Sâmi dillerde ortak olarak kullanıldığı gerçeğidir.

2) Arapçadaki (رأس) kelimesinin Ârâmiceden geldiği iddia edilmektedir. İbranicede bu kelime שרא (roş)'dur. Aynı durum burada da geçerlidir.

3) (أرض) kelimesinin Âramice olduğu söylenmektedir. Peki, neden İbranice ארץ (eretz)'den gelmiş olmasın? Netice itibariyle bu ve bunun gibi Sâmi kökenli kelimeleri belli bir dile nispet etmek doğru değildir.⁵⁵⁵

Eski dilcilerin bir zaafı da kelimelere iştikak (köken, etimoloji) bulma çabasıdır. Aynı saikle mesela Kur'ân'da geçen (عدن) kelimesine buldukları etimoloji ilginçtir: (عدن في المكان = أقام فيه). Bu izahı (معدن) maden kelimesinin manasına dikkat çekerek destekleme yoluna gitmişlerdir. Maden yerde ikamet ettiği, oraya yerleştiği için bu ismi almıştır. Bununla birlikte eski dilcilerin, bir kelimenin yabancı kökenli olup olmadığını, his yoluyla anlama kabiliyetleri inkâr edilemez. Bu hissediş sayesinde ki Arapçada mesela (إفعليل) kalıbında kelimenin bulunmadığını neredeyse bir kural olarak belirlemişlerdir. Bu kuraldan hareketle (إبريق، إقليم، إبريز، إبليس، إنجيل) gibi lafızların yabancı kökenli oldukları anlaşılmaktadır. Her şeye rağmen el-Cevâlikî ve diğerleri, his yoluyla yabancı kökenli olduğunu tespit ettikleri kelimeleri zikrederken, bunların Arapçada benzerlerini veya muhtemel iştikaklarını belirtmekten de kendilerini alamamışlardır. Mesela el-Cevâlikî (إبليس) kelimesinin Arapça olmadığını söyledikten sonra, Arapçada (أبلس الرجل) “Adamın delili/davası batıl oldu, sonuçsuz kaldı” manasındaki bir kullanımla uyuştuğunu kaydeder. Bunu kabul etmek mümkün değildir. Zira dile sonradan giren isimlerin zamanla fiil kullanımlarına sahip olduğu bilinen bir husustur⁵⁵⁶.

el-Cevâlikî (إنجيل) kelimesinin Arapçalaştırılmış yabancı bir kelime olduğunu söylediği halde, kelimenin Arapça iştikakına dair nakillerde bulunmayı ihmal etmemiştir. Kelimenin Yunanca “müjde” manasına gelen “evangelion” sözcüğünün Arapçalaştırılmış hali olduğu göz önüne alındığında, bu iştikakların eski ulemanın

⁵⁵⁵ es-Sâmerrâî, *age*, s. 43. İngilizce'deki (earth) kelimesinin de Sâmi kökenli olması uzak bir ihtimal değildir.

⁵⁵⁶ es-Sâmerrâî, *age*, s. 37-39.

yetersiz imkânlar sebebiyle kelimelerin kökeniyle ilgili bilgi eksiklerini göstermekten başka bir manası yoktur. Şüphe yok ki bu kelime Nasrânî izi taşımaktadır. Hıristiyan âlimler tarafından Arapçalaştırılmış ve diğer pek çok lafız gibi önce Süryâniceye, oradan da Arapçaya nakledilmiştir. Bununla birlikte el-Cevâlikî'nin bazı Arapça kökenli kelimeleri de başka dillere nispet ettiği görülmektedir. Bunda, eski âlimlerin hocalarına bağlılıkları, onların görüşlerini bir şekilde ifade etme düşüncesi etkili olabilir. En azından (البارح) kelimesini Farsça (بهر) 'e nispet ederken el-Cevâlikî'nin, hocası el-Hatîb et-Tirmizî'nin Şerh'ul-Hamâse'deki yaklaşımını esas aldığı gözden kaçmamaktadır. Netice olarak, el-Cevâlikî gibi klasik âlimlerin en yakınlarındaki Sâmi dilleri yeterince bilmemeleri, Rumca ve Yunanca gibi her bakımdan daha uzak dilleri bilme ihtimallerini zayıflatmaktadır.⁵⁵⁷

Son dönem araştırmacılarının yaptığı tanımların daha ayakları yere basan, daha isabetli tanımlar olduğunu kaydeden Bubu, aynı şeyin kudemâ için söylenemeyeceğini, tahlîl ile terkîbin bir arada yürütüldüğü değerlendirmelerde, öylesine söylenenle mantıkî dayanakları olan sözlerin aynı derecede itibar gördüğünü ifade etmektedir. Ona göre eski âlimler, tahlilleri sonucu ulaştıkları hükümleri ortaya koyunca artık dahîle önem atfetmez, Arapçayı çağrıştırdığı ve anlam itibariyle delaleti yansıttığı ve de dinî açıdan bir dayanak oluşturduğu için (zira birçoğuna göre Kur'an'da dahîle yoktur, muarrab vardır) muarrab'a yönelirler. Aslında bu yaklaşım bir ihtiyaca binaen icra edilen bazı tadilat ameliyelerine benzemektedir. Nitekim kanun yapıcı da kanunda meydana gelen bazı açıkları, noksanlıkları gidermeye çalışır. Netice itibariyle, muarrab veya dahîle nasıl tanımlanırsa tanımlansın, kudemânın ta'rib amacı bizim için önem taşımaktadır. Onların bütün gayreti, yabancı kelimelerin Arap dilindeki etkinliğini (gücünü) zayıflatmaktır. Bu gaye için, her ne kadar tutarlı ve istikrarlı kurallar ortaya koyamasalar da, her türlü ta'rib yoluna başvurmaktan geri kalmamışlardır.⁵⁵⁸

Modern dilcilerin ta'rib konusundaki yaklaşımları ise şöyle özetlenebilir:

Batı medeniyetinin çeşitli ilim, sanat, edebiyat, felsefe, sosyal bilimler, siyaset, alet-edevat, keşifler, sınaî ürünler, ilaç sanayii gibi alanlarda türettiği yeni kelimeler

⁵⁵⁷ *Ae*, s. 38-48.

⁵⁵⁸ Bubu, *age*, s. 51-54.

karşısında ciddi bir duruş sorunu yaşandığı açıktır. Ta'rib işiyle uğraşan dilcilerin bu durum karşısında bir kanaate sahip olmaları gerekir. Nitekim bu konuda aşağıdaki görüşler ortaya çıkmıştır:

1. Radikaller: Bu gruptakiler, yabancı kelimelerin nasıl olursa olsun mutlaka Arapçalaştırılması gerektiğini düşünmektedir. Ekolün görüşlerini Yakup Sarrûf, el-Muktataf adlı dergide yayımlanan makalesinde ele almıştır. Bu görüşler özetlenecek olursa: “Şu soru akla gelebilir: Neden Arapça (مجهر) kelimesini kullanmıyoruz da yabancı kökenli (مكروسكوب)’u tercih ediyoruz? Bu soruya şöyle cevap verilebilir: Eski Arap gökbilimcileri, filozof ve tabipleri nasıl (أسطرلاب), (ايساغوجي), (كيموس) gibi kelimeleri kullanmışsalar, biz de bu tür yeni tabirleri kullanabiliriz. Eski bilginler, Arapçalaştırdıkları kelimeleri doğrudan Arapçaya çevirme veya onların yerine iştikak ve naht yoluyla Arapça kelimeler türetme yoluna gitmemişler, ilim ve kültürün daha kolay aktarılması, bilginler arasında ortak bir ilim dilinin tesisi gibi saiklerle, bu kelimeleri doğrudan almayı Arapçalaştırmaya tercih etmişlerdir. Bununla birlikte, iştikak veya naht yoluyla yani Arapçanın kelime türetme imkânları kullanılarak yabancı kelimelere alternatif üretilemez demek istemiyoruz. Nitekim eski ulema bunu başarmış ve çeşitli alanlarda pek çok alternatif kelime türetmiştir: (ماهية) ve (غواصة) gibi. Yabancı dilden giren kelimeler, bilginler tarafından özel manalar yüklenmiş teknik terim özelliği gösteriyorsa, bu durumda bunlara alternatif bulmak gerekmez.”

2. Mutaassıplar: Bunlara göre ta'rib doğru bir yol değildir. Arapçanın iştikak, naht vb. kendi imkânlarını kullanmak suretiyle bu açığın kapatılması gerekir. Bu görüşü savunanlardan Ahmed el-İskenderî, Arapçada müradifi olmayan yabancı kelimelerin kullanılmasını dahi hatalı görmektedir. Ona göre, yabancı kelimenin müradifi olabilecek kelimeler Arapçanın dağarcığından bulunup çıkarılmalıdır. Bu ekolün savunucularından Mustafa Sâdık er-Râfî, yenilikçi edebiyat ekolünü, eserlerini çirkin yabancı lafızlarla doldurmakla suçladıktan sonra şöyle diyor: “Bu tecdîdcilerin yeniden doğmaları, Arap edebiyatını yeniden öğrenip bu konuda eskilerin yolundan gitmeleri, hayırlarına olur. Bu onların yeni bir mezhep, yeni bir dil icat edip, dil ve edebiyat dünyamıza haksız yere birçok (yabancı) unsuru dâhil etmelerinden evlâdır. Zira dil bir mirastır, uzun asırlar boyu gelip geçmiş milyonların malıdır. Bize düşen bu mirası olduğu gibi alıp kabul

etmektir, yoksa ona kendimizden bir şeyler dâhil etmek değil.” İzzeddin et-Tenûhî ise, Arapçanın yeni kelimeler karşısındaki açığı kapatacak iştikâk ve ibdâl gibi yöntemlere sahip olduğunu düşünmektedir. Ona göre Abbâsî döneminde büyük tercüme hareketini gerçekleştiren Arap âlimler bile günümüz bilginlerinden daha canlı ve gayretliyidiler.

3. Orta yolu temsil edenler: Bunlara göre kelime ihtiyacını karşılamak üzere ta‘rîb yoluna gidilebilir, ancak bu ameliye Arapçanın köklerine ve alışılmış üslubuna hâlel getirmeyecek şekilde icra edilmelidir. Bu görüşe sahip pek çok bilgenden Tâhâ Hüseyin, Şeyh Muhammed el-Hudarî, Şeyh Abdülkadir el-Mağribî, Ahmed Emin ve Ahmed Zeki Paşa’yı sayabiliriz.⁵⁵⁹

Subhî Sâlih’e göre, artık modern ıstılahlardaki ta‘rîb ağırlığını ortadan kaldırmak gerekir. Daha ince/sanatlı ifade için her geçen gün daha iyi bir noktaya doğru giden ilmî ıstılahlar konusunda Arap dilinin kendi imkânlarından istifade edilmelidir.

Sâlih’e göre, yabancı dillerden kelime alırken şu hususlara dikkat etmek gerekir:

1) Ancak zaruret halinde bu işe girişmek lazımdır.

2) Bu zaruretin derecesi tespit edilirken ince ve yetkin çeviri onun yerine geçecektir. Mesela mikroskop (المجهر), Densimetre (المِكْتَف), Floriculture (زراعة الأزهار) olarak çevrilmiştir.

3) Eğer Arapçada onu karşılayacak başka bir isim mevcutsa fasihi yaşatmak ve yabancıyı defetmek adına Arapça olanı tercih etmeli, yabancı olandan uzak durmalıdır. Mesela (رصاص) kelimesinin aslı (الأرزوز)’dür. Arapçada bunu karşılayan (الصِرْفَان) kelimesi bulunduğu halde ta‘rîbe gidilmiştir. Keza patlıcan’ın (الباذنجان) Arapçası (المَعْد)’dir.

4) Ta‘rîbe mecbur kaldığımızda Arapçanın kalıplarına uygun bir şekilde dökmek lazımdır. Nitekim eski ulema şu örneklerde bunu güzelce uygulamıştır:

زنديق-زندقة-تزندق سردق-بيت مسردق ديوان-دون-تدوين

⁵⁵⁹ el-Antâkî, *age*, s. 360-361.

5) İlmî ve teknik terimleri Arapçalaştırırken -zaruret durumunda- naht'e başvurulabiliriz. Zaruret vurgusu önemlidir. Çünkü her terkibî naht kulağa hoş gelmez ve anlamı ifadede yeterli olmaz.⁵⁶⁰

3. 'Ucme-A'cem

Eski dilciler dahîl yerine a'cemî ifadesini tercih etmişlerdir. Esasında aralarında önemli bir fark olmasa da eskilerin tercihinin, etimolojik izahı yapılabilecek bazı dayanakları mevcuttur: Onlara göre Arap veya Arapça olmayan, acemdir. Bu ise sözü anlaşılmayan veya anlaşılır konuşmaya güç yetiremeyen manasındadır. Arap kelimesi veya bu fiil kökü (عرب) ise aksine, maksadını anlaşılır bir şekilde dile getiren, fasih konuşan anlamına gelir. Dahîl de acemlerin dilinden gelen, önce onların konuştuğu kelimelerdir. Bu nedenle el-Cevâlîkî kitabına "el-Muarrab mine'l-Kelami'l-A'cemî" başlığını uygun görmüş ve kitabın mukaddimesinde, Arapların acem dilinden alıp kullandığı kelimelerin inceleneceğini belirtmiştir.

Dahîl ile a'cemî tabirlerini aynı anlamda kullanan müellifler arasında es-Suyûtî ve el-Hafâcî'yi de sayabiliriz. İbn Manzûr da sözlüğünde yer yer, bu iki tabiri peş peşe kullanarak anlam birlikteliğine işaret etmiştir: (دخيل في العربية، أعجمي معرب).⁵⁶¹ Dahîl ve a'cemî şeklinde ikili bir tanımlamanın arkasında şu iki yaklaşım vardır: 1. İştikakî, kelimenin aslını temel alan yaklaşım. Nitekim eski ulema yabancı kelimeleri ifade için a'cemî tabirini kullanırken anlaşılmayan, tıpkı hayvanların çıkardığı sesler gibi, manası bilinmeyen kelimeleri göz önüne almışlardır. 2. Sözlükteki genel manasını ele alan yaklaşım. Özellikle modern dilcilerin tercih ettiği dahîl kavramının a'cemî yerine kullanılması, artık dilcilerin yabancı dillerin anlaşılabilir olduğu, pekâlâ o dillerin de sonradan öğrenilmek suretiyle yabancılar tarafından konuşulabileceği görüşüne dayanır. Bugün de başka dillerden alınan kelimeleri ifade ederken daha çok dahîl kelimesinin tercih edildiği görülür. Dahîl ve a'cemî tabirlerinin aynı manada kullanılması bir sakınca doğurmaz. Ancak aynı şeyi muarrab tabiri için söyleyemeyiz. Nitekim bu ikisini

⁵⁶⁰ Sâlih, Subhi, *age*, s. 320-324.

⁵⁶¹ Bkz. (بخت) maddesi, İbn Manzûr, *age*, s. 219.

aynı sayan bazı müellifler de yok değildir. Fakat bu yaklaşımın bazı problemleri beraberinde getireceği açıktır.⁵⁶²

4. Muvelled

Kökü oluşturan (ولد) maddesinin temel anlamı doğmaktır. Bu kökten türetilen (والد), (والدة), (مولد), (ميلاد), (ولود) gibi farklı kelimelerde de bu temel anlamın korunduğu görülmektedir. Küçük yaştaki çocuğa (وليد) denmesi, onun doğum zamanına yakın oluşu nedeniyledir. Bu sebeple yaşı biraz büyük olan çocuklar için bu ifadenin kullanılması doğru değildir. Bununla birlikte, zamanla kelime anlam genişlemesine uğrayarak terbiye/eğitim manasına delalet eder olmuştur. Nitekim İncil’de yer aldığı söylenen bir ayette geçen (أنت نبي وأنا ولدك) ‘Sen benim peygamberimsin, seni ben yetiştirdim (terbiye ettim)’ ifadesi, bugünkü İnciller’de tersine çevrilmiştir: ‘Sen benim oğlumsun, seni ben dünyaya getirdim’. Şuara 18’de geçen (ألم نربك فينا وليدا) ifadesi de bu bağlamda değerlendirilebilir. Cariye için müvellede, erkek köle için müvelled denmesinin sebebi, Arap asıllı olmamakla beraber, onların içinde yetişip, onlarla beraber aynı eğitimi almalarıdır.⁵⁶³

Soy bakımından Arap olmayan ama eğitim sayesinde Araplara katılan kişiler için müvelled nitelemesinin kullanılmasıyla birlikte, kelimenin anlamında genelleşme (ta‘mîm) gerçekleşti ve yeni, hakikî olmayan, sonradan olma, gibi anlamlar kazandı. Örnek: (كتاب مولد=مقتل). İslam fetihlerinden sonra Arapçanın içine girdiği yeni dönemde daha önce Araplar tarafından kullanılmayan yeni lafız ve terkipleri karşılamak üzere müvelled terimi uygun görüldü. Daha sonra terim anlam genişletilerek, Arap asıllı olsun veya olmasın, belli bir tarihten sonra yetişen şairler (müvelledûn) için kullanılmaya başladı. Müvelled teriminin eşanlamlısı olan muhdes’in de klasik bilginlerce sıkça kullanıldığı görülmektedir.⁵⁶⁴

Müvelled teriminin içeriğini belirleyen en önemli hususlardan biri de fesahat kriteridir. İslam fetihlerinin geniş alanlara yayılması sonucu, farklı dillerle kaynaşmak

⁵⁶² Bubu, *age*, s. 31-32.

⁵⁶³ İbn Manzûr, *Lisân*, s. 4916; ez-Zebîdî, *Tâcu'l-Arûs*, IX, 328; İbn Sîde, Alî b. İsmail, el-Muhkem ve'l-Muhîtu'l-'A'zam fi'l-Luğa, thk. Abdussettâr Ahmed Ferrâc, b.y., 1958, I. Baskı, I, 207-210.

⁵⁶⁴ Halîl, Hilmi, *el-Muvelled fi'l-Arabiyye*, Dâru'n-Nahdati'l-Arabiyye, Beyrut, 1985, II. Baskı, s. 156.

durumunda kalan Arapçanın yabancı etkilere maruz kalması, Arap dilini koruma gayretinde olan bilginleri birtakım tedbirler almaya sevk etti. Dil malzemesinin derlenmesi sırasında görülen titiz çalışmaların bir benzeri ihticac konusunda sergilenmiştir. Modern araştırmacılara göre dilleri fasih kabul edilen Araplar, hicrî IV. asrın ortalarına kadar Arap yarımadasında ve hicrî II. asrın sonuna kadar diğer bölgelerde yaşayan Araplarla sınırlıdır. Bu iki döneme “ihticac asrı” denmiştir. Müvelledler aslen Arap da olsalar, onların sözleri dilde delil kabul edilmemiştir. Fasih olarak kabul edilenlerden birinci kısma girenlerin kullandığı yabancı kökenli kelimelere muarrab, ikinci kısma girenlerin kullandıklarına ise müvelled adı verilmiştir.⁵⁶⁵

Bazı modern dilciler müvelledûn döneminden sonraki nesiller için Muhdes veya Âmmî tabirinin kullanılmasını doğru bulmaktadır. Buna göre Muhdesler, müvelledlerden günümüze kadarki sürede yaşamış nesillerdir. Onların Arapçalaştırdığı lafızlara -bunları müvelledten ayırmak için- muhdes denir. Âmmî tabiri de kullanılmaktadır. Ne var ki, müvelled ile muhdesi ayırmak her zaman kolay olmamaktadır. Bir defa müvelledlerin asrının bitip, muhdeslerin asrının başladığı zaman dilimi hakkında bir ittifak yoktur. İkincisi, müvelled veya muhdes terimlerinin ortaya çıktığı zamanın tam olarak tayin edilmesi güçtür. Bununla birlikte, ortaya çıktığı zaman dilimi tespit edilen, bu yüzden muhdes oluşunda şüphe bulunmayan pek çok kelime mevcuttur. Dilde gerileme ve çöküşün modern dönemde başladığı bilindiği için, bu döneme ait lafızların tespiti zor olmamaktadır. Muhdes lafızların çoğu Farsça, Türkçe veya Kürtçeden alınmıştır ve tamamı yönetime dair terimlerdir. Bazı örnekler:

(الطبردار) taber (balta) taşıyan, (السنجدار) sancak taşıyan, (المهمندار) saraya gelen elçileri ve diğer heyetleri karşılayıp onlara ziyafet veren kişi, (أمير آخور) sarayın ahırından sorumlu görevli.⁵⁶⁶

B. Yabancı Diller Karşısında Arapça

Dünyanın hiçbir yerinde, bir şekilde başka dillerden etkilenmemiş, başka kültürlerle ilişki kurmamış dil yoktur. İki dil arasındaki rekabet şiddetliyse ve uzun bir maziye sahipse, bu mücadelenin sonunda genellikle, karşılıklı etkileşimler sonucu kendi

⁵⁶⁵ Vâfi, *age*, s. 199.

⁵⁶⁶ el-Antakî, *age*, s. 351-352.

dinamiklerini koruyamayan dil diğerinin hâkimiyeti altına girer. Her biri zamanında belli sayıda insan tarafından konuşulmuş, ilim ve edebiyat eserlerine sahip pek çok Sâmi lehçenin, Latince, Kıptice ve Berberice gibi dillerin akıbeti bundan farklı olmamıştır. Çoğu durumda ise diller arası etkileşim, bazı zaruri ihtiyaçlardan dolayı sınırlı sayıda kelime ve terkip alma şeklinde gerçekleşmektedir ki bunda herhangi bir problem söz konusu değildir. Bugün bu etkileşim en geniş ve en açık şekilde olmaktadır. Zira iletişimin, küreselleşmenin çok hızlı olduğu bir çağda dillerin, kültürlerin içe kapanma, dünyadan izole olma gibi bir şansları olamaz.⁵⁶⁷

İki dil arasındaki alışveriş ve bu münasebet sonucu tebâdül edilen kültür ve dil öğeleri, karşılıklı ilişkinin boyutuna göre değişiklik gösterir. Ayrıca, malum olduğu üzere, başka dilden alınan unsurlar genelde o dili konuşan milletin ürettiği şeylerle veya öne çıktığı konularla alakalıdır. Nitekim Yunanca ve Latinceye denizcilikle ilgili Fenikece pek çok kelime geçmiştir. Zira Fenikeliler bu alanda diğer milletlere öncülük etmişlerdir. Aynı şekilde Cermen dilleri de Latineden yargı, yasama ve yönetim sistemleri gibi, Romalıların öne çıktığı alanlara ait pek çok kelime almıştır. Aynı sebebe bağlı olarak, Fransızcaya harp sahasında Cermen dillerinden, müzik, Arkeoloji ve estetik sanatlar sahasında İtalyancadan birçok kelime geçmiştir. Avrupa dillerine ve başkalarına sporla ilgili bazı İngilizce kelimeler ve giyim-yemek kültüründe ise Fransızca tabirler geçmiştir.⁵⁶⁸

Yabancı kelimelerin Arapçaya girişi, İslam'dan önce ve sonra komşu kültürlerle kurulan ilişkiler sonunda olmuştur. Bu münasebetlerin ve Arapçanın tabii gelişiminin bir sonucu olarak, Arapların daha önce tecrübe etmediği iktisat, sanayi, tarım, ticaret, felsefe, siyaset ve toplum alanlarına dair pek çok kavram dile girmiştir. Arapların kuzeydeki komşuları, Ârâmilerle ticaret ve göçler yoluyla çok eskiden beri sağlam ilişkileri vardı. Öyle ki bazı Ârâmi kabileler Hicaz bölgesi ve civarında yaşayan Araplarla kaynaşmıştı. Bunun sonucu olarak Ârâmice'den, özellikle ilk dönem Arap çevresinin aşına olmadığı medenî hayatın çeşitli yönlerine ait kelimeler, sınaî ürünler, felsefî düşünce, metafizik gibi alanlara ait terimler alındı. Bununla birlikte Arapların

⁵⁶⁷ Abdurrahîm, Abdulcelîl, *Lugatu'l-Kur'âni'l-Kerîm*, Mektebetu'r-Risâle el-Hadîse, Ammân, 1981, s. 177-178.

⁵⁶⁸ Abdurrahîm, *age*, s. 178-179.

kuzey komşuları Ârâmîlerle olan alış-verişleri, güney komşuları olan Yemenlilerle alış-verişleri yanında önemsiz kalır. İki bölge arasındaki kültürel, ekonomik ve dini ilişkiler olabileceği en yüksek seviyesindeydi. Çok eskiden beri Hicaz bölgesine başta Maîn, Huzâa, Evs ve Hazrec olmak üzere pek çok Yemenli kabile göç etmişti. Zamanla bu bölgede kuzey Araplarıyla tam anlamıyla kaynaşmış bir güneyli koloni oluşmuştu. Yemen'e ticaret veya başka amaçlarla sefer düzenlenmeyen mevsim yok gibiydi. Her ne kadar bu münasebetler Arapların Yemen'e hâkim olmalarıyla sonuçlanmışsa da, neticede -daha önce birçok örneği görüldüğü üzere- gâlip kültürün diline mağlup kültürden pek çok kelime dâhil olmuştur. Habeşlilerle özellikle güneydeki Yemen Arapları arasında çok eskiden beri siyasî, kültürel ve iktisadî alanlarda karşılıklı etkileşim için geniş bir alan doğmuş, netice olarak az olmayan miktarda Habeşçe kelime bu yolla Arapçaya girmiştir.⁵⁶⁹

Arap dili kuzeyde Sâmi dillerle, Irak'ta ve doğuda Farsçayla, güneyde Habeşçeye komşuluk ilişkilerine sahipti. Ayrıca ticaret yoluyla başka pek çok dille de irtibatını sürdürmekteydi. Tarihî veriler, Arapların kendi yarımalarında başarılı bir ticarî faaliyet gösterdiklerini, Hind, İran, Irak, Şam, Mısır ve Habeşistan'la güçlü ticaret ilişkilerine sahip olduklarını ortaya koymaktadır. Bununla birlikte, Arap dilinin İslamiyet'ten önce diğer dillerle olan ilişkisi fetihler dönemiyle kıyaslandığında sınırlı kalmaktadır. Cahiliye döneminde farklı milletlerle kurulan ilişkiler sonucu ihtiyaç duyulan kelimeler alınmış ve bunlar Arapçanın kaidelerine uydurulmak suretiyle Arapçalaştırılmıştır. Arapçaya İslamiyet'ten önce girmiş olan kelimeleri tam olarak tespit etmek zordur, zira dahîl konusundaki araştırmalar daha geç dönemlerde yapılmıştır. Ayrıca bu konuda araştırma yapanlar İslamiyet'ten önceki kelimeleri değil, sadece kendilerine kadarki dönemde dahîl olarak kabul edilen kelimeleri ele almışlardır. Bu sebeple İslamiyet öncesinde dile girmiş olan yabancı lafızları tespit etmek için, Arap şiirine, hadislere ve Kur'ân'a bakmak gerekir.⁵⁷⁰

İslam'dan sonra fetihler, Arapların daha önce ilişki kurmadığı veya sınırlı bir ilişkiye sahip olduğu milletlerle tanışmasını, onlarla etkileşime geçmesini sağladı. Bu etkileşimler sonucunda da pek çok yeni kavram, kelime Arapçaya kazandırılmıştır. Bu

⁵⁶⁹ Vâfi, *age*, s. 199-200.

⁵⁷⁰ Abdurrahîm, *age*, s. 179-181.

dönemde Arapçaya ve ondan ayrılan yerel lehçelere Farsça, Süryânice, Yunanca, Türkçe, Kürtçe, Kıbtîce, Berberice gibi dillerden birçok kelime dâhil oldu. Bu dillerden ilk üçünün Arapça üzerindeki etkileri ihticac asrında bile görülür. Bunlardan Farsça ve Süryânicenin etkisi büyük olmuştur. Bu dönemde doğrudan Yunancadan çok az kelime alınmıştır. Ancak Süryânice kanalıyla Arapçaya giren kelime sayısı azımsanmayacak kadar çoktur (انجيل، اسطوانة، اسفنج، ناموس، اسقف gibi). Diğer beş dilin Arapça üzerindeki etkisi ise, daha çok müvelledler döneminde ve ağırlıklı olarak Irak, Şam, Mısır, Sudan ve Mağrip bölgelerindeki yerel lehçelerde kendini göstermiştir.⁵⁷¹

Arap lehçelerine diğer dillerle kaynaşma fırsatını veren bir hadise de Haçlı seferleri olmuştur. Bu münasebetler sonucu Avrupa'da yeni oluşan/gelişen dillerden Arapçaya bazı kelimeler geçmiştir. Son asırlarda Arapça konuşan halklarla Avrupalılar arasında iktisadî, siyasî ve kültürel ilişkilerin artmasına, karşılıklı ilmî heyetlerin ziyaretlerinin sıklaşmasına, doğu ülkelerinde yaşayan Avrupalıların giderek çoğalmasına, Avrupa patentli ürünlerin Arapçaya tercüme yoluyla girmesine bağlı olarak, ikili ilişkiler çeşitlilik ve zenginlik kazanmıştır. Öte yandan, Arapçaya giren kelimelerden pek çoğunun esasında Arapçada benzerinin olduğu veya benzerinin türetilebileceği görülmektedir. Bu tür kelimeler özellikle, Yunanca ve Hintçeden yapılan ilmî çeviriler esnasında Arapçaya dâhil olmuştur. Merkezî olmayan şehirlerde Arapçayı fasih konuşanlar oldukça azdı. Tercüme işini ise Arapçası iyi olmayan yabancı bilginler üstlenmişti. Bunun neticesi olarak da, mütercimler Arapçada müradifi (eşanlamlısı) bulunan kelimeleri çevirmekten aciz kalmışlar, Arapların daha önce bilmediği bazı hayvan ve bitki türlerini yabancı dildeki isimleriyle derç etmişlerdir. Bu kelimeler Müslüman filozoflar ve tabipler özellikle de Farabî, İbn Sina ve er-Razi gibi Arap asıllı olmayan bilginler tarafından kullanılmıştır.⁵⁷²

Bir dilin diğerinden kelime alması, bu iki dil arasında bir ilişki olduğunu gösterir. Buradan yola çıkarak dillerin kıdemiyle ilgili olarak konuşmak -hele Arapça için- çok zordur. Diller arasında böyle bir alış-verişin olduğu temeli üzerinde kesin sonuçlara varmadan önce, yapılması gerekli bir takım ilmî çalışmalar söz konusudur. Bütün bu gerçeklere rağmen, insan sormadan edemiyor; Bir kelimenin belli bir dile

⁵⁷¹ Vâfi, *age*, s. 200-201.

⁵⁷² Vâfi, *age*, s. 201-202.

nispet edilmesi, sadece onun malı kabul edilmesi mümkün müdür? Bunu Arapçaya uygularsak, malumdur ki Arapça -dil bilginlerinin ifadelerine bakılırsa, diğer Sâmi kardeşlerine göre daha geç bir dildir, bu durumda nasıl ilmî bir hüküm verilecektir? Ayrıca diğer Sâmi dillerinin Arapçadan önce oluşları mutlak manada mıdır, yoksa bazı yönlerden midir? Bunların tespitine ihtiyaç vardır. Nöldeke, İbranice ve Arâmicenin bazı yönlerden Arapçaya takaddüm ettiklerini söylese de, Arapçanın ilk Sâmi dile en yakın dil olduğunu kabul etmektedir. Ona göre Sâmi dillerinin grameri ile ilgili yapılacak bir çalışma Arapçadan yola çıkılarak yürütülmek durumundadır. Dil varlığı (kelimeler) açısından bakıldığında, Sâmi gruba giren dillerin ilk Sâmi dille irtibatları ve ana Sâmi dilden ayrılan lafızların diğer kardeş dillerdeki benzerleriyle bağlantıları, açık bir hüküm vermemize imkân tanımayacak ölçüde kapalıdır. Ses yapıları ve şekillerindeki benzerliğe bakarak, bunların ortak Sâmi gövdeye ait oldukları söylenebilir, ancak burada da yanılma ihtimali söz konusudur. Zira her dilin kelime yapısı bir nevi özellik taşır, ayrıca kelime alış-verişinin çok eskilere gitmesi bu konuda kesin ve doğru karar vermemize engel olmaktadır. Kapalı olan bir husus da, dillerin nereye kadar yeni usûl (kelime kökleri) türetebileceği meselesidir.⁵⁷³

Şahin'e göre, Sâmi dilleri örnekliğinde, diller arası akrabalık ilişkileri meselesi son derece açıktır, ancak bunun keyfiyeti ve tarihî süreçle ilgili merhaleler hâlâ karanlıktadır. Ana bünyeden ayrılan her dil zamanla kendi kurallarını ve fonetik-gramatik sistemini oluşturduğu için, kardeş diller arası ilişkilerin tespiti zorlaşmakta ve buradan yola çıkarak ana dile ulaşmak neredeyse imkânsız hale gelmektedir. Nöldeke'nin ifade ettiği gibi, ana gövdeden ayrılmış olan iki dil arasındaki benzerlik arttıkça, bunların birbiriyle kelime alış-verişinin seyrini takip etmek son derece zorlaşmaktadır. Buradan hareketle, Arapça lafızların başka dillere nispet edilmesi daha iyi anlaşılabilir Nitekim bazı Arapça lafızların nispet edildiği Sâmi dillerinin bir kısmı, esasında daha önce yaşamış Arap kavimlerinin dilleridir. Mesela Nabat (Âramî) dili ile Güney Arabistan lehçeleri böyledir. Nabat dili, o bölgede yaşamış Müslümanların (ki bunlar Arap idiler) konuştuğu dildir. Hatta bazı araştırmalara göre, Kureyş lehçesine ve İslama giren Güney Arabistan kabilelerine en yakın dil Nabatçadır. Nabat dili ile

⁵⁷³ Şahin, *age*, s. 331-332.

Kureyş lehçesi arasındaki ortaklıklar özellikle şahıs isimlerinde görülür, ayrıca put isimleri de büyük oranda benzerlik arz eder. Nabat yazısı Kur'an yazısına çok yakındır. Bazı bilginler Arapçadaki (قلم) kelimesinin Nabatçadan geldiğini söylemektedir. Ayrıca Arapça olarak tedvin edilen Nabatî metinlerde geçen pek çok ortak kelime söz konusudur ki, esasında bunlar halis Kur'an Arapçasıdır. Bütün bu ortaklık ve benzerlikler göz önüne alındığında, Nabat'ın Kureyş'e ve Güney Arapçasına yakınlığı rahatlıkla ifade edilebilir.⁵⁷⁴

Buradan yola çıkarak, diller\lehçeler arasındaki bariz benzeşmelerin kapsamına dair bir fikre sahip olabiliriz. Her ne kadar bu ortaklıklar sınırlı sayıda lafızlarla ifade edilse de, varsayılan Sâmi köke bağlı olduklarını, Nöldeke'nin iddia ettiği gibi ödünç alma yoluyla birbirleri arasında yaygınlaşmadıklarını söyleyebiliriz. Nöldeke'nin yukarıdaki sözleri ışığında, Arapçanın diğer Sâmi kardeşleriyle ilişkisini, bir ailenin fertleri arasındaki ilişkiye benzetebiliriz. Ferdin ailesinden bazı noktalarda izler taşınması, onu tevarüs etmesi doğaldır. Bununla birlikte akraba dillerin birbirine tâbi olduklarını veya birbirlerine yol gösterdiklerini söyleyemeyiz. Nitekim ana diller-evlat diller gibi bir ayırım söz konusu değildir. Buna göre, Arapça ile Sâmi kardeşleri arasındaki ortak lafızların çoğunun Sâmi kökenli olduğunu söyleyebiliriz. Bu görüşü, Arapçanın ses-sarf (fonetik-morfolojik) kurallarına boyun eğen, böylece Arapçadaki şekliyle diğer Sâmi kardeşlerindeki halinden farklılık arz eden kelimelerin fazlalığı teyit etmektedir.⁵⁷⁵

Tarihî, antropolojik ve arkeolojik araştırmalar, Arap yarımadasının çok eski çağlardan beri insanlar tarafından iskân edildiğini ortaya koymuştur. Batılı bilim adamlarının tespitlerine göre, Sâmi göçleri olarak bilinen en eski göçler Arap yarımadası ile bir şekilde irtibatlıdır. Araştırmalar, yarımada da yaşayan Sâmi milletlerden sadece Arapların yaşadığı yerleri terk etmediğini, diğerlerinin ise Mezopotamya, Filistin, Mısır ve Afrika'ya göç ederek oralarda yaşayan başka milletlerle kaynaştığını ispatlamıştır. Bununla birlikte, Araplar İslam fetihleri asrına kadar yarımada sınırları içinde kalsalar da, başta Hindistan ve Akdeniz ülkeleri olmak üzere, çevrelerindeki pek çok milletle ticaret yapmışlar, komşuluk ilişkileri

⁵⁷⁴ Şahin, *age*, s. 332-333.

⁵⁷⁵ *Ae*, s. 333.

kurmuşlardır. Buna savaşlar ve dinî müşterekler de eklenince Arapların çok eskiden beri farklı milletlerle ilişki içinde oldukları sonucuna ulaşılabilir. Bu ilişkiler neticesinde diller arasında karşılıklı etkileşimlerin yaşanması doğaldır. Arapların dolayısıyla Arapçanın ilişkiye girdiği milletler/diller ve tarihî süreç hakkında kısa bilgiler vermek gerekirse:

Arapça-Yunanca: Bu iki millet arasındaki en eski münasebetin İskender'in doğu seferine rastladığı ve bu dönemde çok az sayıda Yunanca kelimenin Arapçaya geçtiği sanılmaktadır. M.Ö. 40'larda başlayan Roma istilası ve akabinde Gassânî krallığı gibi, bölgede Araplar tarafından kurulan Bizans kontrolündeki tampon devletler zamanında ilişkiler artmış ve netice itibariyle iki dil arasında alış-veriş yaşanmıştır. Bununla birlikte bu dönemde Yunancadan geçen kelimelerin azlığı bilim adamlarınca, İran etkisine dayandırılmaktadır. Nitekim Yunanlılarla ilişki kurulmadan çok önce Araplar İranlılarla komşuluk ilişkilerine sahiptiler. Ayrıca Yunancadan alınması beklenen lafızların çoğu o zamanın popüler dillerinden olan Âramicede kullanıldığı için, Araplar bunları Yunancadan alma gereği hissetmemiş olabilirler. Bazı müsteşriklere göre, bu dönemde Yunancadan Arapçaya 130 civarında kelime geçmiştir. Bazıları: Diabolos (إبليس), Historia (أسطورة), Metaksa (دمقس), Telesma (طلسم), Syndiks (سندس), Khartees (قرطاس), Khym-os (كيميا), Drakhmm-ée (درهم) gibi.⁵⁷⁶

Arapça-Latince: Romalıların Suriye ve Filistin gibi Arap ülkelerine saldırdığı m. 105 senesinden itibaren başlayan ilişki, daha iç bölgelerde yaşayan bedevî kabilelerin Roma güçlerine saldırmasını önlemek üzere sınır bölgelerdeki Arap kabileleriyle anlaşmalar yapılması ile pekiştirilmişti. İslam fetihlerinin hızla yayıldığı m. 675'lere kadar süren sıkı ilişkilerin diller arası etkileşimi de beraberinde getirdiği kabul edilmektedir. Kaynaklara göre o dönemde Yunanca, Romalılar tarafından konuşma dili olarak kullanılıyordu. Latince ise sadece idârî işlerde başvurulan bir dildi. Dolayısıyla bölgedeki Roma güçleriyle ilişki kurmak durumunda olan Arap kabileleri, Latince ile muhatap oluyorlardı. Bilginler, Arapça ile Latince arasındaki doğrudan ilişki sonucundaki etkileşim haricinde, Süryânice, Farsça, Yunanca ve hatta İbranice

⁵⁷⁶ Abdulazîz, *age*, s. 11-12. Bergsträsser da Arapçaya Yunancadan giren lafızlar arasında yukarıdaki kelimelerden farklı olarak (جنس), (زوج), (ميل), (قصر), (قنطرة), (قنطار) gibi lafızları zikretmiştir. Krş. Bergsträsser, *et-Tatavvuru 'n-Nahvî*, s. 228.

vasıtasıyla Arapçaya bazı Latince kelimelerin girdiği kanaatini taşımaktadırlar. Latineden giren kelimeler ağırlıkla ticârî ve idârî konularla alakalıdır. Özellikle ağırlık ölçüm birimleri ve para birimleri ya doğrudan ya da bu diller vasıtasıyla Arapçaya girmiştir. Örnekler: Uncia (أوقية), Keration (قيراط), Quintarius (قنطار), Custus (قسط), Constants (قسطاس), Saceus (صك), Caesar (قيصر), Patricius (بطريق), Sigillium (سجل), Strata (صراط), Furnus (فرن), Mantele (منديل), Gypsus (جص), Magganicon (منجنيق) vb.⁵⁷⁷

Arapça-Âramice: Araplarla Âramiler arasındaki ilişkiye daha önce değinilmişti. Âramicenin Sâmi dilleri arasındaki konumu, bugün Arapçanın konumu gibiydi. Kısa süre içinde bütün Orta Doğu'nun ticaret ve diplomasi dili haline gelen Âramice etkisini İskender'in doğu seferinden sonra dahî sürdürmüş, Süryânice, Nabatça gibi lehçeleri sayesinde geniş bir coğrafyada konuşulmaya devam etmiştir. Mekkeli tüccarlar Âramilerle Şam pazarlarında görüşüyorlar, karşılıklı mal değişimini burada yapıyorlardı. Âramice ayrıca Yahudi ve Hıristiyanların ibadet dili olduğu için bölgedeki ağırlığı Arap yarımadasının içlerine kadar uzanabiliyordu. Asırlar boyu devam eden ilişkiler sonucu, Âramiceden Arapçaya özellikle dinî ve tarımsal alanda birçok kelime dâhil olmuştur. Bazı örnekler: (مرجان), (كيس), (قفل), (كبريت), (خمر), (زيت), (رمان), (بلور), (ساعة), (نقطة), (صورة), (تلميز), (سوق), (سلطان).⁵⁷⁸

Arapça-Habeşçe: Özellikle Güney Arapları ile eski münasebetleri bulunan Habeşliler, en son Ebrehe'nin Mekke'ye saldırmasıyla birlikte kuzeyli Arapların dikkatini çekmişlerdi. İslâmî dönemde Habeşistan'a yapılan hicret bu ilişkileri pekiştiren en önemli olaylardan birisidir. Habeşçeden Arapçaya geçen kelimelerin izini tarihî anlamda sürmek çok kolay olmasa da, bilginler her iki dilin Sâmi kökenli olması nedeniyle, bazı müşterek noktalarda ana Sâmi dilin formlarını korumuş olabileceklerini ifade etmektedirler. Bazı örnekler: (مصحف), (محراب), (منبر), (فطر), (خوخة), (مشكاة), (برهان), (منافق), (منافق), (محراب), (حواريون), (منافقون), (نافق), (منافق), (محراب), (حواريون) gibi kelimelerin Arapçadaki iştikakları bizleri yanıltabilir. Nitekim (حواريون) kelimesinin Arapçadaki muhtemel kökü olan (حار) fiilinin anlamının (dönmek) havarîlerle bir ilgisi yoktur.

⁵⁷⁷ Abdulazîz, *age*, s. 13-15.

⁵⁷⁸ Abdulazîz, *age*, s. 16-17. Bergsträsser'a göre Arapçada ve Kur'an'da yer alan dinî içerikli pek çok kelime Aramiceden girmiştir. Örnekler: (رحمن), (قيوم), (سكينة), (فرقان), (صلى), (صلم), (تاب), (زكاة), (زندق), (دجال). Krş. Bergsträsser, *age*, s. 221.

Bilakis Habeşçedeki kök anlamı (yürümek, gitmek) ile kelime arasında daha yakın bir ilişki söz konusudur.⁵⁷⁹

Arapça-Farsça: İslamdan önce ve sonra Arapların en fazla ilişki kurdukları millet İran'lılardır. Tıpkı Bizanslılar gibi İranlılar da kontrol altında tuttıkları küçük Arap krallıkları vasıtasıyla bedevî saldırılarından korunmak ihtiyacı hissediyorlardı. Hire devletinden başka, özellikle İran körfezi, Bahreyn ve Oman civarında oturan kabilelerin İran'la ilişkileri daha sıkıydı. İslamî dönemden günümüze kadarki dönemde sürekli artan ilişkiler ve İslamiyetin çok geniş bir alana yayılması sonucu, Arapça, Farsça ve Türkçe İslam medeniyetinin en güçlü dilleri haline gelmişlerdi. Bu yakın ilişkiler sayesinde her üç dil de birbirini etkilemiş ve birbirinden etkilenmiştir. Bazen ikisi arasında köprü vazifesi gören dil Arapça olmuş, bazen Farsça bu görevi üstlenmiş, kimi zaman da bayrağı Türkçe devr almıştır.⁵⁸⁰

Bergsträsser'in Arapçanın özellikle İslamdan önce Farsçadan büyük oranda etkilendiği görüşü bilim adamlarınca eleştirilmiştir. Zira bu dönemde Farsça, bütün Orta Doğu'da yarı resmî dil konumunda olan Âramice'nin etkisi altındaydı. Nitekim imparatorluk Âramicesi İran'la sıkı ilişkilerin kurulduğu I. Darius zamanında resmî yazışmalarda kullanılan lehçe idi. Dolayısıyla Farsçanın Arapça üzerinde İslamiyetin gelişinden sonra bilhassa idârî konularda etkili olduğu söylenebilir.

Farsçadan geçen çok sayıdaki kelimedden bazıları: (جاموس), (مسك), (استبرق), (ديوان), (فرسخ), (مجوس), (صولجان).⁵⁸¹

İslam öncesi dönemde Arapçaya giren yabancı kelimelerin bir kısmı cahiliye şiirinde görmek mümkündür. Özellikle Gassânî ve Hire saraylarında itibar gören A'şâ ve Adiy b. Zeyd gibi şairlerin divanlarında önemli oranda yabancı kelime tespit edilmiştir. Cahiliye şiirinde yer alan yabancı kelimelerden hareketle, K.Kerim'de yer alan muarrab kelimelerin dile uyum süreci hakkında bir fikir edinilebilir.⁵⁸²

⁵⁷⁹ Abdulazîz, *age*, s. 17-19.

⁵⁸⁰ Farsça vasıtasıyla Türkçeye giren Arapça kelimeler hakkında bkz. İşler, Emrullah, "Türkçedeki Arapça Alıntı Kelimelerde Farsça Etkisi", *V. Uluslararası Türk Dil Kurultayı Bildirileri*, TDK, Ankara, 2004, I, 1409-1420.

⁵⁸¹ Abdulazîz, *age*, s. 19-24.

⁵⁸² Cahiliye şiirinde geçen yabancı kelimeler için bkz. Abdulazîz, *age*, s. 25-39.

C. Yabancı Kelimelerin Arapçalaştırılması (Ta‘rîb)

1.Yabancı Kökenli Kelimeyi Tanıma Yolları

Klasik ve modern dilciler Arapçaya giren yabancı kelimelerin tespiti için bir takım kriterler ortaya koymuşlardır. Eski dilcilerin ölçütleri ağırlıklı olarak kelimelerin ses ve vezin özelliklerine dayanmaktaydı. Burada, dil zevki veya dil selîkası olarak adlandırılan meleke, onların işini kolaylaştıran bir meziyet olarak karşımıza çıkmaktadır. Bununla birlikte, eski dilcilerin özellikle Farsça dışındaki yabancı diller konusundaki yetersizlikleri ve daha önemlisi Sâmi dillerinin birbiriyle olan akrabalık ilişkilerini bilmemeleri, onların kimi tespit ve değerlendirmelerinde hataya düşmelerine yol açmıştır. Eski-yeni dilcilerin yabancı kelimeyi tanıma metotlarını sıralayacak olursak:

1. Tarihsel Metot: Muarrabı tanımanın en sağlam ve en önemli yoludur, ancak tarih her zaman yardımcı olamamaktadır. Özellikle çok eski dönemlerde Arapçaya girmiş kelimelerde bu metottan istifade edilemez.

2. Fonetik Metot: Arapçada bir arada bulunması mümkün olmayan sesleri içeren kelime yabancı kökenlidir. Örnek: (ج) ile (ق)‘ın yer aldığı (منجنیق) veya (ر) ile (ن)‘nun bir arada bulunduğu (نرجس) kelimeleri gibi.

3. Sarfî Yapı: Kelime Arapçanın kalıplarına uymuyorsa yabancı kökenlidir: (خراسان) ve (أجر) gibi.

4. İştikâk Metodu: Kelimenin Arapçada türediği bir kökü yoksa bu durum onun dahîl olduğunu gösterir. Örnek: (تئور). Ebû Mansûr (فعول) veznine aktarılan bu kelimenin orijinal Arapça olmadığını, nitekim (نتر) diye bir iştikakının bulunmadığını, bu haliyle mühmel lafızlardan kabul edileceğini söylemiştir.

5. Sosyo-Kültürel Metot: Kelimenin Arapça mı yoksa başka bir dile mi ait olduğu anlaşılabilirse, delalet ettiği mananın Araplara özgü olup olmadığına bakılır. Eğer böyle bir mutabakat varsa kelime Arapçadır, aksi takdirde yabancı kökenlidir. Kahve, cemel, gazâl, zürafa ve kendir gibi lafızlar başka dillerde de mevcuttur ancak bunlar Arap kültüründe çok eskiden beri bilinen ve belli bir ağırlığı olan kelimelerdir.

Bunun yanı sıra misk, fülül gibi kelimeler Hindcedir. Zira bu kelimelerin ismi oldukları nesnelere ağırlıklı olarak Hindistan'da bulunur.

6. Kıyas Metodu: Bir kelimenin Arapça veya başka bir dilden olduğunda ihtilaf varsa ve diğer metotlar sonuca ulaşmada yardımcı olmuyorsa, Arapça ile diğer Sâmi kardeşleri arasında karşılaştırma yapılır. Şayet kelime diğer Sâmi dillerde de mevcutsa kelimenin Arapça, yoksa yabancı kökenli olduğuna hükmedilir. Örnek: (بلاط)kral sarayı anlamında Latince bir kelimedir. Zira Romalılara göre bu kelime kendi ülkelerindeki bir tepenin ismidir (Palatium). Kral Augustos orada konaklamış ve yaptırdığı saraya bu ismi vermiştir. Kelimenin diğer Sâmi dillerde de bulunmaması, yabancı kökenli olduğuna delalet etmektedir.⁵⁸³

M. Hasan Abdulazîz, bu kriterleri biraz daha ayrıntılı bir şekilde ele almaktadır: *Eski ve yeni ulemanın görüşü*: Özellikle çok eski dönemlerde Arapçaya girmiş olan kelimeler hakkında ilmî birikimlerine itimat edebileceğimiz bilginlerin görüşleri son derece önemlidir. Eski dilcilerin Farsça dışında yabancı dil bilmemeleri, Sâmi dilleri arasındaki yakınlıktan haberdar olmamaları gibi nedenlerden dolayı bazen hata yaptıkları görülür. Bu sebeple kelimelerin etimolojini incelerken gelişmiş araştırma imkânlarına sahip günümüz dilcilerinin kanaatlerini de dikkate almak gerekir.

Sosyo-kültürel ölçüt: Bir kültürün diğer bir kültürden etkilenmesi için belli bir dönem tarihî ilişkilerin yaşanmış olması gerekir. Özellikle iletişim imkânlarının son derece sınırlı olduğu eski dünyada geçerli olan bu ilkedен hareketle, Kur'an Arapçası üzerinde, o dönemlerde karşılıklı ilişkinin söz konusu olmadığı Türkçe, Berberîce ve Zenci dilinin etkisi iddia edilemez. Kültür etkileşimi yoluyla giren kelimelere bakıldığında, genellikle alıcı tarafın vakıf olmadığı, bilmediği konularla ilgili kelimelerin ödünç alındığı görülür. Bu durum eski ulemanın da dikkatinden kaçmamıştır. Nitekim bazı bilginler, küçük bir oran hariç, çölde bulunmayan şeyleri gösteren kelimelerin yabancı kökenli olduğunu söylemişlerdir. Buna en güzel örnek, Farsçadan alınmış olan çeşitli zanaat ve meslek dallarına ait terimlerdir. Kur'an'da geçen yabancı kelimelerden (تور) ve (درهم)'in Araplarda herhangi bir karşılığının bulunmaması da bu şekliyle Arapçaya girmelerine neden olmuştur. Keza (استبرق)

⁵⁸³ el-Antakî, Muhammed, *Dirâsât fî Fıkhî'l-Luğa*, Dâru'ş-Şarki'l-Arabî, Beyrut, 1969, s. 356-357.

kelimesi Farsçadan alınmıştır. Araplar ipekli dokumayı İranlılardan öğrendiklerine göre, bu kelime de İran kültüründen dile girmiştir. Bununla birlikte sosyo-kültürel metot, tek başına bir kelimenin yabancı kökenli olduğunu göstermeye yetmez.

Yabancı olduğu söylenen kelimenin Arapçada kökünün bulunmaması: Eski ulemanın titizlikle uyguladığı en sağlam kriterdir. Buna göre, yabancı olduğu söylenen kelimenin Arapçada iştikakının olup olmadığına bakılır. Mesela (تتور), (مرجان), (ياقوت), (سيناء), (أستاذ) gibi kelimelerin Arapçada herhangi bir iştikakı mevcut değildir. Bununla birlikte, eski ulema (نرجس), (منجنیق), (اصطبل) gibi kelimeler için beyhude yere iştikak aramakla meşgul olmuşlar, bu kelimeleri Arapça vezinlere dâhil etmek için olmadık yollara başvurmuşlardır.

Kelimenin Arapça'da Birarada Bulunamayacak Harfleri İçermesi: Kadim ulemâ dil selîkaları sayesinde Arapça kelimelerde bir arada bulunması veya birbirini takip etmesi mümkün olmayan harfleri belirlemiş ve bunları yabancı kelimelerin tespitinde bir kriter olarak uygulamıştır. Bazı örnekler: 1. Arapça kelimelerde (ج) ve (ق) harfleri bir arada (yan yana) bulunamaz. Bu yüzden (القيج), (الجوق) gibi kelimeler yabancı kökenlidir. Bu iki harfin arasına (ر), (ز), (س), (ق), (ل) gibi harflerin girdiği örnekler ise nadirdir. 2. Arapçada (ص) ve (ج) harfleri aynı kelimedede bir arada bulunmaz. Örnek: (الجبص), (الصنجة) ve (الصولجان). 3. Arapçada (د) harfinden sonra (ز) harfinin geldiği kelime yoktur. Örnek: (هنداز), (المهندز) 4. Arapçada (ن) harfinden hemen sonra (ر)'nin geldiği bir kelime vaki değildir. Örnek: (نرجة), (نرسیان), (نرق), (نرجس). 5. Rubâi veya humâsî kelimelerde hurûf-ı zelk tabir edilen (ل), (م), (ن), (ف) ve (ب) harflerinden biri bulunmazsa, bunların yabancı asıllı olduğuna hükmedilir. Bu ilkeden hareketle mesela (دعشوقه) kelimesinin yabancı kökenli olduğu hemen anlaşılabilir.

Arapça Vezinlere Uymaması: Arap dilbilimcilerinin ortaya koyduğu isim ve fiil vezinlerine uymayan kelime yabancı kökenlidir. Bunu anlamak için öncelikle Arapça vezinleri bilmek gerekir. Sibeveyhi Arapça isimler için yaklaşık 380 vezin tespit etmiş, ondan sonra gelenlerden İbnu's-Serrâc buna 22 vezin ilave etmiş, Ebû Amr el-Cermî ve İbn Hâleveyhi'nin küçük ilavelerinden sonra, İbnu'l-Kattâ' farklı âlimlerin eserlerinden derlediği yaklaşık 1210 vezni bir araya toplamayı başarmıştır. Bu konuda zikredilen örneklere bakıldığında bunların iki kısma ayrıldığı görülür. Birincisi Arapların üzerinde

değişiklik yapıp kendi vezinlerine ilhak ettiği kelimeler, ikincisi üzerinde değişiklik yaptıkları halde kendi vezinlerine uyduramadıkları kelimeler. Birincisi, (هَجْرَع) ve (سَلْهَب) vezinlerine ilhak edilen (دَرَهْم) ve (بَهْرَج) gibi kelimelerdir.. İkinci gruba ise (اَبْرِيسِيم), (اِسْمَاعِيل), (فِيروز) ve (أَجْر) gibi örnekler verilebilir. Şurası açıktır ki, bu şekilde Arapça vezinlere ilhak edilen kelimeler bu sayede Arapça olmamaktadır. Zira kök itibariyle yabancı oldukları için Arapçada herhangi bir iştikaka sahip değildirlen.⁵⁸⁴

İbn Hâleveyhi, Arapçada bulunmayan vezinleri ele aldığı ayrıntılı çalışmasında daha çok Arapçada nadir kullanılan vezinlerde gelen kelimelere dikkat çekmeyi amaçlamış gibidir. Zira (ليس في كلام العرب) ibaresi ile verdiği örneklerin neredeyse tamamının istisnalarını zikretmiştir. Bu istisnalar dışında yabancı dilden geldiği halde söz konusu vezine ilhak edilen herhangi bir örneğe yer vermemesi bu durumu teyit etmektedir. Arapça kelimelerin tespitinde önemli bir kriterler bütünü olarak değerlendirilebilecek kitabın metodunu daha iyi anlamak üzere birkaç örneğe yer vermek faydalı olacaktır:

ليس في كلام العرب: فَعْلُولٌ إلا نحو من بضعة عشر: سلعوس: بلد ، برهوت: وادي جهنم ، طرسوس، قرسوس السرج، ثقفور النصارى، بلصوص: طائر، أسود حلكوك، بعكوك يقال: وقعوا في بعكوك أي اختلاط و غبار، قاع قرقوس: واسع، عربون، زرجون، كلمون و غسطوس: شجر.⁵⁸⁵

es-Suyûtî yukarıda verilen kriterlere dair benzer örnekleri zikretmekle birlikte çeşitli dilcilerin kitaplarından derlediği farklı örneklere de yer vermiştir: el-Fârâbî, *Dîvânu'l-Edeb*'inde şunları kaydediyor: Arapça bir kelimedede (ق) ve (ج) harfleri bir arada bulunmaz. Aynı şekilde (ج) ve (ت) harfleri de, zelâka harflerinden biri bulunmadıkça aynı kelimedede bir araya gelemezler. Bundan dolayı (الجَيْت) kelimesi saf Arapça değildir. Yine (ج) ve (ص) harfleri de aynı kelimedede bulunamaz. Bu yüzden (جصن), (الصولجان) ve (الإجاص) lafızları Arapça değildir. (ج) ve (ط) harfleri de böyledir. Dolayısıyla (الطاجن) ve (الطُيْجَن) kelimeleri müvelleddir, aslı değildir.

Sihah'ta ise şu bilgiler zikrediliyor: (المهندز) kelimesi muarrabdır. Son harfi (س)'ne dönüştürülmüştür. Zira Arapçada son harfi (ز) ve sondan bir önceki harfi (د) olan

⁵⁸⁴ Abdulazîz, *age*, s. 48-64.

⁵⁸⁵ İbn Hâleveyhi, el-Huseyn b. Ahmed, *Leyse fî Kelâmi'l-Arab*, thk. Ahmed Abdulgafûr Attar, b.y., Mekke, 1979, II. Baskı, s. 253.

kelime yoktur. Yine, Arapçada (ج) ve (ق) harfleri yan yana bulunmaz. Tek istisna ses yansımali kelimelerdir. Örnek: (الجرْدَقَة): somun ekmek ve (الجرْموق): mest üzerine giyilen şey. Bunlar muarrabdır. Ses yansımali kelimelere örnek: (جَلْبَلَق): büyük bir kapının açılma sesine benzetilmiştir.

el-Ezherî (ص) ve (ج) harflerinin Arapçada yan yana kullanılmadığını söyleyenlere itiraz etmiştir. Ona göre (فتح عينيه = جَصَّصَ الجرْو) manasındadır. Ayrıca (جَصَّصَ فلان إناءه=ملاه) demektir. Yine (الصج) kelimesi demirin demirle dövülmesini yansıtır.

Batalyûsî, *Şerhu'l-Fasîh*'te şunları söylüyor: “Arapçada (د) harfinden sonra (ذ) harfinin gelmesi çok nadirdir. O yüzden Basralı âlimler (بغداد) ifadesini kabul etmezler.

İbn Dureyd *el-Cemhera*'da (ج) ve (ق) harflerinin yan yana (bir arada) kullanıldığı kelime sayısının beş-altıyı geçmediğini kaydetmiştir.

İbn Fâris *Fıkhul-Luğa*'da İbn Dureyd'in şu görüşüne yer veriyor: Bazı harfler vardır ki Araplar bunları ancak zaruret halinde kullanırlar, bu durumda da bu harfleri kendilerine en yakın ses ve mahreç özelliklerine sahip olanlarına dönüştürürler. Mesela (ب) ve (ف) arasında bir sesi yansıtan (بور) için (فور) telaffuzu. İbn Fâris bu izahı doğru bulmuş ve (بور) kelimesinin Arapça olmadığını ifade etmiştir.

İbn Dureyd *el-Cemhera*'da Ebû Hâtim ve el-Asmâî'den şunları naklediyor: Araplar bazı durumlarda (ظ) harfini (ط)'ya çevirir. Örnekler: (ناظر) - (ناطور) - (ينظر), (ابن) - (البرطلة) - (الظلة).

Sibeveyhi, (الاسماعيل)'deki ayın'ın hemzeden mübdel olduğunu, zira en yakın sesin tercih edildiğini, bunun da anılan kelimenin Arapça değil yabancı asıllı olduğunu gösterdiğini belirtir. Kelimenin aslı (اشمائيل)'dir.

Şerhu Edeb'il-Katib'de kaydedildiğine göre (التوت) kelimesi yabancı kökenli olup, Arapçalaştırılmıştır. Aslı (توت) ve (توذ)'dur. Buradaki (ذ) ve (ث) harfleri (ت)'ye dönüştürülmüştür.

İbn Dürüsteveyhi *Şerhu'l-Fasîh*'te şunları söylüyor: (الجص) kelimesi aslen Farsçadır. Buradaki (ج) harfi Arapçadaki (ك)'a benzemeyen bir kâf'tan, (ص) ise yabancı

dildeki (ج) 'den mübdeldir. Bu kelimenin en fasih telaffuzu olan (القص), hicaz ehlinin tercihini de yansıtır.

el-Cevâlikî *el-Muarrab*'ında, Arapların yabancı kelimelerin telaffuzunda çokça değişikliğe başvurduklarını kaydederek, yukarıda zikredilen (اشمائيل-اسماعيل) örneğini vermiştir. Bununla birlikte, mahreç itibariyle daha uzak olan seslere de ibdal yapılmıştır, ayrıca kelimeye harf ilave edildiği gibi hazfe de başvurulmuştur.⁵⁸⁶

Şahin, İbn Cinnî'nin yabancı kelimeleri Arapçanın dağarcığına katma ölçütlerini şöyle sıralamaktadır:

1 Sonunu harekeli okumak suretiyle mu'rab yaparak. Nitekim Ebû Ali el-Fârisî (طاب الخُشْكُنَانُ) cümlesindeki ikinci kelimenin, sonunu harekeli okumak sûretiyle Arapçaya dâhil edildiğini söylemiştir.

2. Yabancı kelimenin başına (ال) getirmek suretiyle. İbn Cinnî bu sayede kelimelerin Arapça asıllara (usûle) benzediğini kaydetmiş ve çeşitli örnekler zikretmiştir. (الديباج ، الأجر).

3. Yabancı kelimededen iştikak. Araplar zaman zaman yabancı kökenli kelimelerden nekre kelimeler türetmişlerdir. Örnek: Rube şöyle diyor:

هل ينجبى حَلْف سِخْتِيْتِ أو فضة أو ذهب كبريت

Buradaki (سِخْتِيْتِ) kelimesi Farsça (سِخْتِ)'ten alınmıştır. Manası; pekiştirilmiş, kuvvetli ya da çok şey'dir. Başka bir örnek: (دَرُهْمَتِ الْخَبَازِي) cümlesi (صارت كالدرهم) manasındadır. İbn Cinnî'nin bu ölçütlerini dikkatle incelendiğinde, onun ilsâk metoduyla- ki bu, kelimenin başına (ال) getirmek ve sonunu harekeli okumak şeklinde iki türlü olur- iştikak metodunu birbirinden ayırmadığı görülür. İlsak metodunun bu şekilde bir ta'rîb metodu olarak kullanılmasında bir beis yoktur, ancak bu ameliyenin zorlamayla veya yapay bir şekilde değil tabiî yollarla, kendiliğinden gerçekleşmesi gerekir. Yabancı kelimelerden türetme (iştikak) metodu ise, kelimenin artık Arapçaya dâhil olduğunu gösteren yegâne metottur.⁵⁸⁷

⁵⁸⁶ es-Suyûtî, Celâluddîn, *el-Muzhir fî Ulûmi'l-Luğa ve Envâ'ihâ*, Muhammed Ahmed Cadelmevla, Alî Muhammed Bicavi, Muhammed Ebu'l-Fazl İbrâhim, II. Baskı, Kahire, Dâru İhyai'l-Kütübi'l-Arabiyye, t.y., I, 214-216.

⁵⁸⁷ Şahin, *age*, s. 338-339.

2. Yabancı Seslerin Arapçaya Aktarımı

Yabancı seslerin Arapçada karşılanması konusuna geçmeden önce, Arapçada ses bilimi ile ilgili birkaç noktaya dikkat çekmekte fayda vardır. İfade etmek gerekir ki, Arapçada sesler konusunda çok erken dönemlerden itibaren çalışmalar yapılmış, bu alanda önemli kaideler oluşturulmuş ve müstakil eserler kaleme alınmıştır. Meselenin kıraat ilmi ile ilgisinden dolayı İslam âlimlerinin büyük önem atfettiği sesler konusunda bugün modern dilbilim çalışmalarında ortaya konulan birçok ilmî tespit asırlarca önce yapılmış, seslerin sıfatları, mahreçleri, lakapları, birbirleriyle değişme ilkeleri (ibdal) vb. konularda önemli bir literatür oluşturulmuştur.

Eski dilciler ses değişimlerini anlam benzerliği veya yakınlığı açısından ele almışlar, lehçe farklılıklarından kaynaklanan değişimleri de bu çerçevede değerlendirmişlerdir. Dilcilerin ses değişmelerinden kastettiği, bir kelimenin birden fazla telaffuz edilme biçimidir. Yani bir kelimenin küçük bir ses değişimi ile başka bir şekilde telaffuz edilmesidir. Oysa nahivciler ibdalin kapsamını genişleterek, i'lâl'i de bu bağlamda değerlendirmişlerdir. Modern dilciler ise ses değişimlerini (ibdal), ses gelişmesi (التطور الصوتي) olarak isimlendirmişlerdir.⁵⁸⁸

es-Suyûtî yabancı kelimelerin Arapçalaştırılmasında bedel olarak kullanılan harflerle ilgili şu tasnife yer vermektedir: Buna göre, yabancı seslerle değiştirilenlerin beşi muttarit yani düzenli diğer beşi ise düzensizdir. Düzenli olanlar (ك), (ج), (ق), (ب) ve (ف); düzensiz olanlar ise (س), (ش), (ع), (ل) ve (ز)'dir.

Muttarit ibdale⁵⁸⁹ örnek: Arapçada bulunmayan seslerde uygulanır (كربج) gibi. Buradaki (ك), (ق) ile (ج) arasındaki bir sestem mübdeldir.

Düzensiz olanlarda ise Arapçadaki seslere yakın olanların tercih edilmesi söz konusudur. Mesela (اسمعيلى) kelimesinde (ش) yerine (س), hemze yerine (ع) kullanılmıştır.

⁵⁸⁸ Bulut, Ahmet, *Arap Dili Araştırmaları I*, Alfa, İstanbul, 2000, s. 48-49. Arap dilbiliminde seslerin özellikleri, ses değişimleri ve lügavî ibdâl gibi konular hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Bulut, *age*, s. 1-77; 'Ukâşe, Mahmûd, *Asvâtu'l-Luğa*, Mektebetu Dâri'l-Ma'rife, Kahire, 2007; Ba'lebekkî, Remzi Munîr, *Fikhu'l-Arabiyye el-Mukâran*, Dâru'l-'İlm li'l-Melâ'yîn, Beyrut, 1999, I. Baskı, s. 78-190; Bergsträsser, Gotthelf, *et-Tatavvuru'n-Nahvî li'l-Lugati'l-Arabiyye*, thk. Ramazan Abdu'ttevvâb, Mektebetu'l-Hâncî, Kahire, 1994, II. Baskı, s. 11-52; Bunting, Karl Dieter, *el-Medhal ilâ 'İlmi'l-Luğa*, çev. Saîd Hasan Buhayrî, Muessesetu'l-Muhtâr, Kahire, 2003, s. 66-101; es-Sa'rân, Mahmûd, *'İlmi'l-Luğa*, Dâru'n-Nahdati'l-Arabiyye, Beyrut, t.y., s. 87-201; Sâlih, Subhi, *age*, s. 275-291.

⁵⁸⁹ Farsça seslerin muttarit (düzenli) ibdali hakkında bkz. el-Hafâcî, *age*, s. 36-38.

Ebû Ubeyde *el-Garîb 'ul-Musannef*’inde şunları kaydediyor: Araplar (ش)’i karşılamak üzere (س)’i kullanmıştır. (نیشابور - نيسابور), (الدشت - الدست) gibi.

Şeyh Tâcuddin b. Mektûm’un *Tezkire*’sinde kendi el yazısıyla şu bilgi kaydedilmiştir: ‘Nasr b. Muhammed b. Ebi’l-Funûn en-Nahvî, *Evvânu’s-Sulâsî* adlı kitabında diyor ki: ‘Arapça’nın (س)’i İbranice’nin (ש)’idir. Nitekim şu örneklerde olduğu gibi (لسان-لشان), (سلام - شلام).

İbn Sîde’nin *el-Muhkem*’de kaydettiğine göre, Arapça bir kelimedede (ل)’dan sonra (ش) gelmez, daima önce gelir.⁵⁹⁰

Bazı modern araştırmacılar, yabancı seslerin Arapçaya aktarılmasında uyulması gereken kuralları şu şekilde sıralamışlardır:

1. Arapçanın özgün fonetik yapısının korunması, yani ona ait olmayan seslerin ilave edilmemesi.

2. Yabancı seslerin Arapçaya aktarılmasında yabancı sesin Arapçadaki benzerlerine uyumunun sağlanması, yani aslî telaffuzuna uyulmaması. Bu kurala dikkat edilmediğinde Arapçanın fonetik yapısında bozulmalar meydana gelebilir.

3. Her bir yabancı sese bir tek Arapça karşılık gösterilmesi, bir yabancı sesin birden fazla sesi bir araya getirerek karşılanmaması.

4. Sesler konusunda eski dilcilerin metotlarına uyulması.

5. Yabancı seslerin Arapçaya naklinde Yunanca ve Latince’den yapılan ses aktarımının esas alınması.

6. Aslen Arapça olduğu halde, başka dilden tekrar Arapçaya giren kelimelerde Arapça asla uygun seslerin tercih edilmesi. Örneğin (سماق)-Sumac.

7. Eskiden Arapçalaştırılmış seslerin olduğu gibi bırakılması. (جغرافيا) ve (كيميا) örneklerinde olduğu gibi.⁵⁹¹

⁵⁹⁰ es-Suyûtî, *el-Muzhir*, I, 216-217.

⁵⁹¹ Yavuz, Galip, *Yabancı Kelimelerin Arapçalaşması-Sosyo-Kültürel Arka Plan*, Seyran Yayınları, Sivas, 2007, s. 87.

Büyük İskender'in doğu seferlerinden beri (m.ö. 324-356) Araplarla Yunanlılar arasında bir şekilde ilişki olduğu kabul edilir. Bu tarihlerde başlayan etkileşim, doruk noktasına Emevî Abbâsî dönemlerindeki tercüme hareketleri sırasında ulaşmıştı. Bilhassa Süryanî bilginlerin uhdesinde yürütülen tercüme faaliyetleri sonucu Arapçaya önemli miktarda Yunanca ve Latince kelime dâhil oldu. Zamanın bilginleri bu kelimeleri dile kazandırırken kendilerine göre bir takım ilkeler belirleyerek, yabancı kelimelerin Arapçaya uyumunu sağlamışlardır. Bu dönemde dile giren yabancı kelimeler ve bunların dile uyum süreci hakkında müstakil çalışmaların yapılması gerekir.

Yukarıda anılan ilkelere dayanmak suretiyle özellikle Yunanca ve Latince'den giren kelimelerin ses bakımından Arapçaya uyarlanmasına bazı örnekler verelim:

(A) harfi Yunancada Alfa olarak isimlendirilir. Kelimenin içindeki konumuna göre farklı şekilde Arapçalaştırılmıştır. 1. Kelimenin başında gelirse hemze ile yazılır. Örnek: Attique-(أطيقى). 2. A harfi ortada ve kendisinden sonraki harf sakın ise, kendisinden önceki harfin harekesi fetha olur. Örnek: Adrastus-(أدرستوس). 3. A harfinden sonraki harf harekeli ise veya kelimenin en son harfi ise, elif-i leyine ile yazılır. Örnek: Arcadia (أرقاديا), Stagira (إسطاغيرا).

(Ae-Ai) harfleri kelimenin başında kesreli veya hemzedden sonra yâ'lı gösterilir. Örnek: Alianus (إليانوس), Aeolus (أبولوس).

(Ao-Au) harflerinin Arapçadaki karşılığı yalnız zammeli veya sonunda vav olan fethalı eliftir. Kelimenin başında veya ortasında gelmesi önemli değildir. Örnek: Autolycus (أطولوقس), Menalaus (منالوس). Bazen dilde hafiflik amacıyla istisna olarak (ao) harflerinin sadece elif ile gösterildiği görülmüştür ama buna kıyas edilmez. Örnek: Laodicea (لاذقية), Ascalon (عسقلان).

(Ch) Latince seslerinin Yunanca karşılığı (X) harfidir. Arapçadaki karşılığı ise (خ)'dir. Örnek: Chalcis (خلقيس), Chios (خيوس), Chamailea (خمالا).

(J) harfi Yunancada bulunmamaktadır. Eski dilciler bu harfi (ج) ile Arapçalaştırmışlardır. Örnek: justus (جشطة), agujuela (أقجاله), colleja (قلجة), anjou (أنجو).

dijon (ذجون). Yeni dönemde ise (ي) ile karşılanmaktadır. Örnek: Julius (يوليوس), Julianus (يوليانس), Jupiter (يوبيتر) gibi.

(P) harfi şayet *pp* şeklinde şeddeli olursa veya kendisinden önceki harf sakin ise, Arapçada (ب) ile gösterilir. Örnek: Hipporades (إيقراط), Hellespontus (إلسبنطس). Bu iki durumun haricinde (ف) ile gösterilir. Bununla birlikte eskiden Arapçalaştırılan (أفلاطون), (فورفوروس), (فوثاغورس) gibi kelimeler bu kuralın dışında kalmıştır.

(V) harfi Yunancada bulunmamaktadır. Eski dilciler bu harfi Arapçada (ب) ile göstermişlerdir. Örnek: Vertebra (برطيرة) ve (بيقية). Ancak modern dilciler bu sesi (و) ile karşılamayı tercih etmişlerdir. Örnek: Vinca (ونقة), Vasculose (وسقولس), Vigna (وغنة) gibi.

Bunlardan başka, yabancı kelime bir veya birden fazla sessiz harfle başlıyorsa, ya kelimenin başına hemze konur (أسفرديون) ya da sessiz harften sonra gelen, birinci harfin harekesinin cinsinden olan bir hareke ile harekelendirilir glaux (غلوكس) gibi. Yabancı kelimedeki iki sessiz yan yana gelirse, ikincisine üçüncü harfin cinsinden hareke konur: Mandrogoras (منداغوراس) örneğinde olduğu gibi. Bir kelimedeki bir cinsten iki harf yan yana gelirse, bu durumda o harfin yerine konulan Arapça harf şeddeli yazılır. Örnek: Zinnia (زنية). Yabancı sözcükte aynı mahreçten çıkan iki ses arka arkaya gelirse, dile ağır gelmemesi için ikincisi birincisine ilhak edilir. Örnek: coxa (فكسا).⁵⁹²

3. Yabancı Kelimelerin Arapça Vezinlere Uydurulması

Yabancı dilden geçen kelimeler üzerinde gereken ses değişiklikleri yapıldıktan sonra, geriye bunları Arapçadaki uygun vezinlere ilhak etme işi kalmaktadır. Eski dilcilere ait “Arap söz ölçülerine vurulabilen, Arapça kabul edilir”⁵⁹³ sözü bu konuda yol gösterici olmuştur. Yabancı dilden giren bütün kelimeler için olmasa da büyük çoğunluğu için Arapçadan uygun vezinler tespit edilmiş ve yabancı kelime adeta bu kalıplara dökülmüştür.

⁵⁹² İsâ, Ahmed Bek, *et-Tehzib fi Usûli 't-Ta'rib*, Matbaatu Mısır, Kahire, 1923, I. Baskı, s. 132-142.

⁵⁹³ ما قيس على كلام العرب فهو عربي

el-Hafâcî, ses değişimleri ve kalıba dökme bakımından muarrab lafızları dört kısma ayırmıştır. 1. Üzerinde herhangi bir değişiklik yapılmayan ve Arapça kalıplara ilhak edilmeyenler. Örnek: (خراسان). 2. Ses değişikliğine tabi tutulup Arapça kalıplara uydurulanlar. Örnek: (خرم). 3. Ses değişikliği yapıldığı halde Arapça vezinlere ilhak edilmeyenler. Örnek: (آجر). 4. Ses değişikliği yapılmadığı halde Arapçanın vezinlerine uyan kelimeler. Bu gruba daha çok bileşik isimler girmektedir. Örnek: (شَهَنشاه).⁵⁹⁴

el-Hafâcî yabancı kelimelerin uyarlandığı Arapça vezinler hakkında ayrıntı vermese de kaynaklarda bu vezinler hakkında derli toplu bilgi elde etmek mümkündür. Bir fikir vermesi bakımından, yabancı kelimelerin dâhil edildiği vezinler hakkında bazı örneklere yer vermek faydalı olacaktır:

1. (فُعْلُل) veya (فُعْل) veznine aktarılanlar. Örnek: (جُرْبز), (برجد), (زخرف), (سندس), (فندق), (فستق).
2. (فُعْلُول) veya (فُعْنُول) veznine aktarılanlar. Örnek: (جرموق), (طنبور), (شحرور), (درنوق), (كندوج), (دملوج).
3. (فُعْلَلل) veya (فُعْلَلل) veznine aktarılanlar. Örnek: (فرزدق), (بنفسج), (زبرجد), (قمنجر), (طبرزن), (سفرجل).
4. (فُعْلَعَل) veznine aktarılanlar. Örnek: (سجنجل).
5. (فُعْلَلان) veya (فُعْلَعْلان) veznine aktarılanlar. Örnek: (قهرمان), (جردبان), (عسقلان), (دیدبان), (قبروان), (طیلسان).
6. (فُعْلَلان) veya (فُعْلَعْلان) veznine aktarılanlar. Örnek: (رِيَهْتان), (خیزران).
7. (فُعْلَلِيل) veya (فُعْلَعْلِيل) veznine aktarılanlar. Örnek: (قفشلیل), (زمهریر), (زنجبیل), (قندفیز), (منجنیق), (زندبیل).
8. (فُعْلال) veznine aktarılanlar. Örnek: (قبااء), (رصاص), (بلاس), (ملااب).
9. (فُعْلُول) veznine aktarılanlar. Örnek: (طسوج), (ستوق), (نتور), (بلوط), (سمور), (قفور).
10. (فُعْلَعْلُول) veznine aktarılanlar. Örnek: (فیروز), (کیسوم).
11. (فُعْل) veznine aktarılanlar. Örnek: (سرق), (دلوق), (فدن), (برق), (کرز).

⁵⁹⁴ el-Hafâcî, *age*, s. 44.

12. (فَعِيل) veznine aktarılanlar. Örnek: (سَبِيح), (قَمِيص), (كَنِيْسَة).
13. (فَعِيل) veznine aktarılanlar. Örnek: (اَبِيْل), (اَرِيْس), (قَدِيْس), (سَجِيْل).
14. (فَعْلَة) veznine aktarılanlar. Örnek: (دَسْكَرَة), (زَرْكَشَة), (زَخْرَفَة).
15. (أَفْعُول) veznine aktarılanlar. Örnek: (أَنْبُوب), (أَسْطُول).
16. (فَعَال) veznine aktarılanlar. Örnek: (دِهَانَج), (شَفَارَج), (شِبَارِق), (سُرَادِق).
17. (فُعَال) veznine aktarılanlar. Örnek: (دَوَاج), (جَلَاب), (دَكَان), (زَنَار), (خَشَاف), (جَدَاد).
18. (فَعَال) veznine aktarılanlar. Örnek: (عَسَاق), (فَبَان), (شَمَاس).
19. (مُفَعَّل) veznine aktarılanlar. Örnek: (مَحْزَرِق), (مَقْمَجِر), (مُصَهْرَج).
20. (فَعَال) veznine aktarılanlar. Örnek: (طِرَاز), (صِرَاط), (لِجَام).
21. (فُعَال) veznine aktarılanlar. Örnek: (جُزَاف), (جُمان).
22. (فُعَلَّل) veznine aktarılanlar. Örnek: (فِصْفِص), (قَرَقِيس), (قَرْمَز).
23. (فَعَلَّ) veznine aktarılanlar. Örnek: (دَمَشِق), (دَرَفَس), (دِمَقَس).
24. (فُعَلَّ) veznine aktarılanlar. Örnek: (خُرْم), (كِرَج), (سُكَّر).
25. (فُعَلَى) veznine aktarılanlar. Örnek: (طُوبَى).
26. (يَفْعُول) veznine aktarılanlar. Örnek: (يَكْسُوم), (يَعْقُوب).
27. (إِفْعَال) veznine aktarılanlar. Örnek: (إِسْحَاق).
28. (فُعَلَّل) veznine aktarılanlar. Örnek: (دِرْهَم).
29. (أَفْعُلَان) veznine aktarılanlar. Örnek: (أَرْجَوَان).
30. (فَعَلَان) veznine aktarılanlar. Örnek: (قَفْدَان), (أَرْقَان).
31. (فَعْلُون) veznine aktarılanlar. Örnek: (قَرِيْبُوس), (سَرِيْبُوش), (عَمْرُوس).
32. (فَعْلُول) veznine aktarılanlar. Örnek: (بِرْدُون), (فِرْدُوس).
33. (فُعِيْلَاء) veznine aktarılanlar. Örnek: (فُيْبِيْلَاء), (عُبَيْرَاء).
34. (فَعْلَال) veznine aktarılanlar. Örnek: (دَخْدَار).

Bununla birlikte yabancı dilden giren bazı kelimeler Arapçada muttarit isim kalıplarına dâhil edilmemişlerdir. Örnek: (مُهْرَق), (دَانَق), (شَاهِين), (قَابِيل), (فُرْنَس) gibi.⁵⁹⁵

D. Ta‘rîb Bağlamında Garîbul Kur’ân

Buraya kadar Arap dilinde ta‘rîb olgusunun gelişim seyri, Arapçaya giren yabancı kelimeler ve bunların biçim-anlam özellikleri üzerinde duruldu. Burada ise, K.Kerim’de mevcut olduğu genellikle kabul edilen yabancı kelimeler ayrıntılı bir şekilde ele alınacaktır. Önce Garîbu’l-Kur’ân kavramının menşei, tarihî seyri ve bu alanda oluşturulmuş bulunan literatür hakkında bilgi verilecek, daha sonra meselenin Arap dilinde ta‘rîb olgusuyla ilişkisi incelenecektir. İlk dönemlerden itibaren K.Kerim’de Arapça dışında herhangi bir dilden kelime veya terkip olup olmadığıyla ilgili tartışmaya değinilecek, Arap dili ve K.Kerim için farklı bir yere sahip olan Sâmi dillerinin Arap dilinde ta‘rîb olgusu ve Garîbu’l-Kur’ân açısından önemine işaret edilerek, bu anlamda literatürde görülen eksiklikler irdelenecektir. Farklı dönemlerde yapılan Garîbu’l-Kur’ân çalışmaları karşılaştırılmak suretiyle, günümüzde bu alanda yapılacak çalışmaların niteliği hakkında bazı değerlendirmelerde bulunulacaktır.

1. Garîbul Kur’ân Kavramının Analizi (Menşei, Tarihî Seyri)

Garîb kelimesi sözlükte ‘yurdundan uzak kalan, tek ve nadir olan, bilinmeyen, mübhem ve kapalı olan’ gibi anlamlara gelir. Genel kabule göre, K.Kerim Kureyş lehçesiyle indirilmiş olmasına rağmen, diğer Arap lehçelerinden gelen veya yabancı dillerden alınıp Arapçalaştırılan kelimeler de içermektedir. Ayrıca K.Kerim’de az kullanılmasından dolayı manası yaygın olarak bilinmeyen, anlaşılması güç lafızlar da vardır. Tefsir ilminde K.Kerim’deki bu tür kelimelerin açıklanması Garîbu’l-Kur’ân’ın konusunu oluşturmaktadır. Hz. Peygamber’den rivayet edilen “Kur’ân’nın garîblerini araştırınız” emri ve K.Kerim’in garîblerini bilmeyenlerin Allah’ın kelamını tefsir etmekten sakınmalarına dair uyarı, konunun önemini gösteren iki küçük örnektir. İslam bilginleri başlangıçtan itibaren Kur’ân ilimleri arasında müstakil bir disiplin haline

⁵⁹⁵ Bubu, *age*, s. 160-167. Yabancı dilden alınan kelimelerden Arapça vezinlere dâhil edilmeyenler hakkında ayrıca bkz. Abdulazîz, *age*, s. 70-78.

gelen Garîbu'l-Kur'ân konusunu önemsemişler ve bu alanda zengin bir literatür oluşturmuşlardır.

Arapçanın en fasih lehçesi sayılan Kureyş dilini konuşan ve diğer Arap lehçeleri hakkında bilgi sahibi olan Hz. Peygamber, sahabenin anlamadıkları bazı hususları gelip sormaları üzerine bunların tefsirini yapmış, böylece K.Kerim'in ilk müfessiri olmuştur. Ama onun esas gayesi tek tek kelimelerin anlamları üzerinde durmak değil, birtakım ahlakî esasları insanlara öğretmek, ayetlerin asıl maksatları ve içerdiği hükümler hakkında etrafındakileri aydınlatmaktır. İslam'ın ilk dönemlerinde bazı sahabiler K.Kerim'de manasına nüfuz edemedikleri kelimelerden bahsetmişler, kendilerine yabancı gelen lafızları soruşturmuşlardı. Mesela Hz. Ömer'in Abese-31'de geçen (أَبَا) ifadesinin anlamını bilmediği, İbn Abbas'ın K.Kerim'de altı yerde geçen (فَاطِر) kelimesinin manasına, iki bedevînin bir kuyu başındaki tartışmalarına şahit olana kadar nüfuz edemediği, yine İbn Abbas'ın (غَسْلِين), (حَنَانَا), (أَوَاه) ve (رَفِيم) dışındaki bütün Kur'ân kelimelerini bildiği nakledilmiştir.⁵⁹⁶

K.Kerim'de garîb olduğu düşünülen kelimelerin manalarının tespit edilmesine sahabe döneminde başlandığı ve bu amaçla Arap şiirine başvurulduğu bilinmektedir. Aynı zamanda Arap şiiri hakkındakiengin bilgisiyle Arap şiiriyle istişhad faaliyetinin öncüsü kabul edilen İbn Abbas'a, haricîlerin önde gelenlerinden Nâfi b. Ezrak'ın K.Kerim'de geçen anlaşılması güç 200 kadar lafzı sorduğu ve her bir kelime hakkında Arap şiirinden getirilen delillerle desteklenmiş olmak üzere, bu sorulara aldığı cevapları ihtiva eden ve Mesâilu Nâfi adı verilen bir eserin ortaya çıktığı malumdur. Rivayetlere bakılırsa, bu tür soru-cevap yöntemiyle hareket eden sadece İbn Abbas değildir. Onu küçük yaşından itibaren takdir eden ve ona hak ettiği saygıyı gösteren Hz. Ömer de zaman zaman cemaate bu tarz sorular yöneltmiş ve K.Kerim'deki mübhem ifadelerin veya garîb lafızların manalarının anlaşılması için Arap şiirinin önemine dikkat çekmiştir. Örnek bir hadise: Hz. Ömer ashabına Nahl-47'de geçen (أَوْ يَأْخُذْهُمْ عَلَى تَخَوُّفٍ) ifadesinin ne manaya geldiğini sorar. Cemaatte bulunan yaşlı bir Hüzeylî, bu kelimenin kendi lehçelerine ait olduğunu ve (تَنْقِصٌ) manasına geldiğini söyleyince, Hz. Ömer Arap

⁵⁹⁶ Cerrahoğlu, İsmail, "Garîbu'l-Kur'ân", *DİA*, İstanbul, 1996, XIII, 379-380.

şiiirinde bunun örneğinin bulunup bulunmadığını sorar. Yaşlı Hüzeylî, bunun üzerine şu beyti okur:

تخوّف الرجل منها نكاما قردا كما تخوّف عود النبعة السّنن

Yaşlı adamı takdir eden Hz. Ömer ‘divanınıza sarılırsanız yanlışa düşmezsiniz, zira cahiliye şiiirinde kitabınız K.Kerim’in ve konuştuğunuz dilin tefsirine yönelik çok şey vardır’ der.⁵⁹⁷

Tıpkı Hz. Ömer gibi, İbn Abbas da Arap şiiirine müracaat edilmesinin Garîbu’l-Kur’ân için zarurî olduğunu düşünüyordu. Nâfi b. Ezrak ile tanışmaları ve Mesâilu Nâfi adlı eserin oluşumuna neden olan hadise şöyle cereyan etmişti: İbn Abbas, Kâbe’nin avlusunda Kur’ân ayetleri, helaller-haramlar vb. konularda kendisine yöneltilen sorulara cevap veriyordu. Bir meselede onun soruya cevap veremediği izlenimini alan Nâfi, arkadaşı ile birlikte gelerek, onun hangi cüretle K.Kerim’i tefsir edip fetvalar verdiğini, söyledikleri şeyleri Hz. Peygamberden işitip işitmediğini sorarak, aksi takdirde kendisini yalancı ilan edeceğini söyledi. İbn Abbas ise yalancı olmadığını, bu ilmi kendisine Allah’ın verdiğini, asıl cüret sahibinin bilgisi olmadığı halde konuşanla, bilgisi olduğu halde bunu saklayan kişi olduğunu ifade etti ve onlara meydan okudu. K.Kerim’den istedikleri yeri, istedikleri kelimeyi sormalarını istedi. Bunun üzerine Nâfi ve arkadaşının sordukları her soruya Arap şiiirinden getirdiği delillerle cevap verdi. İşte bu hadiseye dair rivayetler daha sonra Mesâilu Nâfi olarak meşhur olmuş ve Tefsir Usûlü’ne dair eserlerde yerini almıştır.⁵⁹⁸

Nâfi’nin sorularına birkaç örnek verecek olursak:

قال: يا ابن عباس أخبرني عن قول الله عز وجل (عبوسا قمطيرا)

قال: الذي ينقبض وجهه من شدة الوجد

قال: وهل تعرف العرب ذلك؟

قال: نعم، أما سمعت الشاعر وهو يقول:

⁵⁹⁷ Abdurrahîm, Muhammed, Nasrullah, Ahmed, *Garîbu’l-Kur’ân fî Şi’ri’l-Arab-Suâlâtu Nâfi’ b. el-Ezrak ilâ İbn Abbâs*, Muessesetu’l-Kutubi’s-Sekâfiyye, Beyrut, 1993, I. Baskı, s. 19.

⁵⁹⁸ Abdurrahîm, *Garîbu’l-Kur’ân fî Şi’ri’l-Arab*, s. 26-27.

ولا يوم الحساب وكان يوما عبوسا في الشدائد قمطيرا⁵⁹⁹

Başka bir örnek:

قال: يا ابن عباس أخبرني عن قول الله عز وجل (إنه كان حوبا كبيرا)

قال: إنما كبيرا بلغة الحبشة

قال: وهل تعرف العرب ذلك؟

قال: نعم، أما سمعت الأعشى وهو يقول:

فإني وما كلفتموني من أمركم ليعلم من أمسى أعقاً و أحوبا⁶⁰⁰

Diğer bir örnek:

قال: يا ابن عباس أخبرني عن قول الله عز وجل (فانقبوا)

قال: هربوا في البلاد بلغة اليمن

قال: وهل تعرف العرب ذلك؟

قال: نعم، أما سمعت عدي بن زيد وهو يقول:

فانقبوا في البلاد من حذر الموت وجالوا في الأرض أي مجال⁶⁰¹

Tâbiünden İbn Abbas'a talebe olanlar da onun yolunu izledi, böylece tefsirde dil tahlilini esas alan bir ekol oluştu. İbnu'l-Enbârî'nin bildirdiğine göre, sahabe ve tâbiünden K.Kerim'deki garîb veya müşkil lafızların tefsirinde cahiliye şiirinden istifade edildiğine dair birçok rivayet vârit olmuştur. Bazı cahiller nahivcileri şiiri Kur'ân için bir asıl (ölçüt) yapmakla suçladılar, Kur'ân ve hadisle alakalı meselelerde şiirle istişhad edilmesini eleştirdiler. Onlar da şiiri Kur'ân yanında bir asıl gibi değerlendirdikleri iddiasını redderek, maksatlarının sadece K.Kerim'deki garîb lafızları açıklamak olduğunu söylemek suretiyle kendilerini savundular.⁶⁰²

K.Kerim'in hangi lafızlarının garîb olduğu hususundaki anlayışın zamana ve kişilere göre değiştiği görülmektedir. İlk zamanlarda çok az sayıda kelime garîb olarak

⁵⁹⁹ Age, s. 146.

⁶⁰⁰ Ae, s. 150.

⁶⁰¹ Ae, s. 183.

⁶⁰² es-Suyûtî, Celâluddîn, *el-İtkân fî Ulûmi 'l-Kur'ân*, thk. Mustafa Dîb el-Buğa, Dâru İbn Kesîr, Dimeşk, 1996, III. Baskı, I, 381-382.

sayılırken sonraki asırlarda yazılan Garîbu'l-Kur'ân'lar daha fazla kelimeyi ele almış, neticede Isfehâni'nin Müfredât'ı gibi hacimli eserler yazılmaya başlanmıştır. Burada esas olan, garîb olarak nitelendirilen kelimelerin nüzûl aşrındaki anlamlarının tespitidir. Bu bağlamda İbn Abbas'dan gelen rivayetler büyük önem taşımaktadır. Fakat bu yeterli değildir. Sâmi dilleri arasında bilginlerin ifadesiyle, ana dilin formlarını en fazla koruyan dil olan Arapça'nın nüzûl öncesi ve sonrasında geçirdiği merhaleler, başta Sâmi kardeşleri olmak üzere diğer dillerle etkileşimleri gibi konularda yapılacak ciddi araştırmalardan elde edilecek sonuçlar ışığında Kur'an lafızlarının adeta röntgeninin çekilmesi gerekir. Nüzûlden günümüze uzanan süreçte kelimelerin anlam değişmesi veya kaymasına uğrama ihtimalini göz önünde bulundurmak suretiyle karşılaştırmalı çalışmalar yapılmak durumundadır. Daha da önemlisi, nüzûl çağındaki anlamı çeşitli yollarla tespit edilen kelimelerin on dört asırlık ilim geleneğinde farklı bilim dallarında kazandığı istilâhî veya örfî anlamlarının belirlenmesi gerekir.

Takdir edileceği üzere, böylesine ansiklopedik gayret gerektiren bir çalışma fertlerin imkânlarını aşmakta ve ekip dayanışmasını gerektirmektedir. Bir nevî dil ağırlıklı Kur'an ansiklopesi mahiyetinde olan bu çalışmanın örneği K.Mukaddes geleneğinde görülmektedir. Farklı alanlardan pek çok bilim adamının katkısıyla yürütülen titiz çalışmalar sonucu meydana getirilen K.Mukaddes sözlüğü, kelime köklerinin neredeyse bütün Sâmi dillerindeki kullanımlarını, çeşitli dönemlerde ortaya çıkan anlam değişimlerini vs. ele alan ciddi bir çalışma olması hasebiyle araştırmacıların müstağni kalamayacağı bir kaynak konumundadır. Kur'an kelimeleri için benzer bir çalışmanın yapılması gereğine işaret eden bilginlerden Emin el-Hûlî, Arapça'nın en büyük sözlüğü olan Lisânu'l-Arab ve en hacimli Kur'an sözlüğü olan Müfredât'ın bu konuda yetersiz olduklarını kaydetmektedir. el-Hûlî, her ikisinin de şaheser niteliğinde olduğunu kabul etmekle beraber, yukarıda değinilen hususlara uygun bir perspektife sahip olmadıklarını, dahası araya giren uzun asırlar nedeniyle bu eserlerden günümüze kadarki anlam değişmelerini/gelişmelerini bu eserlerden takip etme şansımızın olmadığını ifade etmektedir.⁶⁰³

⁶⁰³ el-Hûlî, Emîn, *Dirâsât İslâmiyye*, Matbaatu Dâri'l-Kutubi'l-Mısriyye, Kahire, 1996, 43-44.

Garîbu'l-Kur'an ilminin önemi hiç kuşkusuz sadece tefsir ilmi için değil, diğer bütün İslamî ilimler için geçerlidir. Nitekim Isfehânî'nin de işaret ettiği gibi Kur'an lafızları Arapçanın en güzel, en süzme ve özlü kelimeleri olduğu için diğer bilim dallarının da temelini oluşturur. Fakihler hükümlerini ona göre verir, şair ve edipler ondan ilham alır. Kur'an lafızları dışında kalanlar da bir takım iştikaklar ve teferruatlardır. Meyvenin lezzetli kısmı Kur'an lafızlarıysa, kabuğu veya çekirdeği de onun dışında kalan Arapça lafızlardır.⁶⁰⁴

İfade etmek gerekir ki, K.Kerim'deki garîb lafızlardan kasıt, dilcilerin fesahati bozan unsurlar arasında saydıkları müstekreh, itici veya kimsenin işitmediği terk edilmiş kelimeler değildir. Zira böyle bir durumun Kur'an için düşünülmemeyeceği açıktır. Nitekim o kendisini mübîn olarak tanımlamaktadır. Zaten Garîbu'l-Kur'an literatüründe ele alınan kelimeler incelendiğinde bunun böyle olmadığı anlaşılacaktır. O zaman garîb'liği oluşturan şartlar nelerdir? Kur'an'da bulunan bir kelime hangi özelliğinden dolayı garîb olarak kabul edilmektedir?

Kanaatimizce bu soruların cevabı, bu konudaki eserlerin incelenmesiyle anlaşılabilir. İbn Abbas'tan gelen rivayetlere bakıldığında, bunların büyük bir kısmını Arap lehçelerinden alınan kelimelerin oluşturduğu görülür. Dolayısıyla garîb'liği meydana getiren en önemli faktörün Kureyş lehçesi dışındaki lehçelerden gelen kelimeler olduğunu söyleyebiliriz. Nitekim Tefsir ilminde müfessirde aranan şartlar arasında sayılan Lugâtu'l-Kur'ân'ı bilme zorunluluğu, bu konuyla irtibatlıdır. es-Suyûtî el-İtkân'ında Hicaz dili dışında gelen lafızlar başlığı altında bunları lehçelere göre sıralamıştır.⁶⁰⁵

2. Garîbul Kur'ân Literatürü

Garîbu'l-Kur'ân çalışmalarının ilk üstadı olarak görülen İbn Abbas'tan rivayet edilen üç adet Garîbu'l-Kur'ân vardır. Bunların isnad bakımından en sağlamı Ali b. Talhâ el-Hâşimî (h. 143)'nin rivayeti kabul edilmektedir. Bugün müstakil eser olarak elimizde bulunmayan Ali b. Talhâ el-Hâşimî'nin tefsir sayfası, *Sahih-i Buharî* başta

⁶⁰⁴ el-Isfehânî, er-Râgıb, *el-Mufredât fî Garîbi'l-Kur'ân*, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, t.y., s. 6.

⁶⁰⁵ Bkz. es-Suyûtî, *el-İtkân*, I, 417-426.

olmak üzere bazı eserlerde kısmen yer almaktadır.⁶⁰⁶ Diğer eser tâbiînin önde gelenlerinden, aynı zamanda İbn Abbas'ın öğrencilerinden olan Atâ b. Ebî Rabâh kanalıyla gelen rivayete dayanmaktadır. Cerrahoğlu, yazma halinde bulunan risaleyi, Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm'a nispet edilen *Lugâtu Kabâili'l-Arab* ve bazen Abdullah b. el-Huseyn b. Hasnûn el-Mukrî'ye (h. 386),⁶⁰⁷ bazen de Muhammed b. Alî b. el-Muzaffer el-Vezzân'a atfedilen *Lugâtu'l-Kur'ân* adlı iki yazma risale ile karşılaştırmalı olarak neşretmiştir. Cerrahoğlu'nun altını çizdiği en önemli husus, bu üç risalede yer alan rivayetlerin küçük farklılıklara rağmen tamamen İbn Abbas'a dayanmasıdır.⁶⁰⁸ Üçüncü eser, yukarıda işaret ettiğimiz Mesâilu Nafi adlı kitaptır. Esasında rivayetlerden oluşan eser, değişik kitaplarda parça halinde mevcut iken derlenip yeni bir eser olarak neşredilmiştir.

İbn Abbas'tan nakledilen Garîbu'l-Kur'ânların, kanaatimizce birkaç açıdan önemi büyüktür. Her şeyden önce, Hz. Peygamberin ve birçok sahabenin iltifatına mazhar olacak derecede ilme ve öğrenmeye düşkün, zeki, birçok sahada herkesi şaşırtacak ölçüde bilgi sahibi bir insan olarak İbn Abbas, sadece Garîbu'l-Kur'ân sahasında değil, tefsir, hadis, fıkıh, dilbilim, şiirle istişhad, lehçeler vb. alanlarda ilmî manada ilk adımları atan kişidir. Nitekim bu vasıflarından dolayı kendisine "tercumânu'l-Kur'ân, 'hibru'l-umme' ve 'el-Bahr' unvanları verilmiştir.

İbn Abbas'tan günümüze kadar Garîbu'l-Kur'ân hakkında pek çok eser kaleme alınmıştır. Bunların bir kısmı Mecâzu'l-Kur'ân veya Meâni'l-Kur'ân şeklinde isimlendirilmiş olsa da, içerik bakımından Garîbu'l-Kur'ân literatürüne dâhildir. Bazıları da Kur'ân'da kabile lehçelerinden alınmış olan kelimeleri ve karşılıklarını

⁶⁰⁶ Cerrahoğlu, söz konusu eserlerden hareket ederek kayıp tefsir sahifesini yeniden inşa etmek için yola çıktığını, ancak bazı önemli eksikliklerin tamamlanamaması nedeniyle çalışmanın akîm kaldığını ifade etmektedir. Onun bu konuyla alakalı çalışması için bkz. Cerrahoğlu, İsmail, "Alî b. Ebî Talhâ'nın Tefsir Sahîfesi", *A.Ü.İ.F. Dergisi*, sayı: 17, Ankara, 1969, ss. 55-82. Buharideki kısım tam olmamakla beraber Muhammed Fuad Abdulbâkî tarafından sure sırasına göre düzenlenip neşredilmiştir.

⁶⁰⁷ İbn Hasnûn'un İbn Abbas'a dayandırdığı Kur'an'daki lehçe ve lügatleri gösteren eser, Salâhuddîn el-Muneccid tarafından neşredilmiştir. Bkz. İbn Hasnûn, Abdullah b. el-Huseyn, *Kitâbu'l-Lugât fi'l-Kur'ân*, thk. Salâhuddîn el-Muneccid, Matbaatu'r-Risâle, Kahire, 1946.

⁶⁰⁸ Ayrıntılı bilgi için bkz. Cerrahoğlu, "Tefsirde Atâ b. Ebî Rabâh ve İbn Abbas'tan Rivayet Ettiği Garîbu'l-Kur'ân'ı", *A.Ü.İ.F. Dergisi*, sayı: 22, Ankara, 1978, ss. 17-104.

vermektedir. Yakın zamanlarda yapılan bir listeye⁶⁰⁹ göre sayıları 200'ü aşan Garîbu'l-Kur'ân'lardan bazıları sadece ismen mevcuttur, günümüze kadar ulaşamamıştır. Günümüze ulaşan veya ulaşamayan Garîbu'l-Kur'ânlar'dan İbn Abbas'a nispet edilenler dışındaki eserler hakkında kısa bilgiler verelim:

1. Ebû Rûk Atiyye b. el-Hâris el-Hemedânî el-Kûfî et-Tâbiî (h.105'ten sonra)'ye nisbet edilen *Garîbu'l-Kur'ân*.
2. Zeyd b. Ali b. el-Huseyn (h. 122)'e ait *Garîbu'l-Kur'âni'l-Mecîd*.
3. Ebû Saîd Eban b. Tağlib b. Rebâh (h. 141)'in *Garîbu'l-Kur'ân*'ı.
4. Muhammed b. es-Sâib el-Kelbî el-Kûfî (h. 146) - *Garîbu'l-Kur'ân*.
5. Ebû Feyd Muerric b. Amr es-Sedûsî (h. 174 veya 190) - *Garîbu'l-Kur'ân*.
6. Ebû Ubeyde Ma'mer b. el-Musennâ (h. 210) - *Mecâzu'l-Kur'ân*.
7. Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm (h. 224) - *Garîbu'l-Kur'ân*.
8. Ebû Abdirrahmân Abdullah b. Yahya b. el-Mubârek el-Adevî (İbnu'l-Yezîdî) h. 237. *Garîbu'l-Kur'ân ve Tefsîruhu*. 1985 (Muhammed Selim el-Hâcc) ve 1987 tarihli (Abdurrezzâk Huseyn) tahkikli iki baskısı mevcuttur.
9. Ebû Muhammed Abdullah b. Muslim b. Kuteybe ed-Dineverî (h. 276) - *Garîbu'l-Kur'ân*. 1958'de Kahire'de neşredilmiştir.
10. Ebû Abdillah Muhammed b. el-Abbâs b. Muhammed el-Yezîdî (h. 310) - *Garîbu'l-Kur'ân*. 8. maddede anılan İbnu'l-Yezîdî ve eseri ile karıştırıldığı görülmüştür.
11. Ebû Bekr Muhammed b. Uzeyz es-Sicistânî (h. 330) - *Garîbu'l-Kur'ân*.
12. Ebû Ömer Muhammed b. Abduvâhid (Gulâmu Sa'leb, h. 345) - *Yâkûtatu's-Sırât fî Garîbi'l-Kur'ân*.
13. Ebû Bekr Ahmed b. Kâmil (h. 350) - *Garîbu'l-Kur'ân*.
14. Ebû Ali Ahmed b. Muhammed el-Merzûkî (h. 421) - *Garîbu'l-Kur'ân*.

⁶⁰⁹ es-Sicistânî, Ebû Bekr Muhammed b. Uzeyz, *Garîbu'l-Kur'ân -Alâ Hurûfi'l-Mu'cem*, thk. Ahmed Abdulkâdir Salâhiyye, Dâru Talâs, Dimeşk, 1993, ss. 43-61.

15. Muhammed Mekkî b. Ebî Tâlib (h. 437) - *el-Umde fî Garîbi'l-Kur'ân*. Bu eserin yazarına nisbeti şüpheli olmakla beraber 1984 yılında tahkikli neşri yapılmıştır.
16. Muhammed b. Ahmed b. Mutarrıf el-Kinânî (h. 454) - *Kitâbu'l-Kurteyn*. Bu eser esasında İbn Kuteybe'nin *Garîbu'l-Kur'ân* ve *Muşkilu'l-Kur'ân* adlı eserlerinin bir araya getirilerek yapılmış yeni bir neşridir.
17. er-Râgıb el-İsfahânî (h. 502) - *el-Mufredât fî Garîbi'l-Kur'ân*. Bu alanda yazılmış en kapsamlı ve meşhur eserlerden biridir. Kendisinden sonra yazılan *Garîbu'l-Kur'ân*'lar üzerinde önemli derecede etkili olmuştur.
18. Ebu'l-Berekât Abdurrahman b. Muhammed el-Enbârî (h. 577) - *el-Beyân fî Garîbi'l-Kur'ân*. Eser, Tâhâ Abdulhamid'in tahkikiyle *Garîbu İ'râbi'l-Kur'ân* adıyla neşredilmiştir.
19. Muhammed b. Ebî Bekr b. Abdilkâdir er-Râzî (h. 666'dan sonra) - *Garîbu'l-Kur'ân* veya *Ravzatu'l-Fesâha fî Garîbi'l-Kur'ân*.
20. Ebû Hayyân el-Endelusî (h. 745) - *Tuhfetu'l-Erîb bimâ fî'l-Kur'ân mine'l-Garîb*. Birkaç kere neşredilmiştir.
21. Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Yusuf b. Abdiddâim (es-Semîn) h. 756. *Umdetu'l-Huffâz fî Tefsîri Eşrafi'l-Elfâz*.
22. Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed b. İmâd el-Mısrî (İbnu'l-Hâim) h. 815. *et-Tibyân fî Tefsîri Garîbi'l-Kur'ân*. Neşredilmiştir.⁶¹⁰
23. Muhammed b. İsmail el-Emîr es-San'ânî el-Yemenî (h. 1182). *Tefsîru Garîbi'l-Kur'ân*.
24. Muhammed Ali b. Muhammed Huseyn eş-Şehristânî (m. 1927). *et-Tibyân fî Garâibi'l-Kur'ân*.
25. İsmail Bâşâ el-Bağdâdî (m. 1920). *Tefsîru Garîbi'l-Kur'ân*.
26. Nedîm el-Cisr-*Garîbu'l-Kur'ân*.

⁶¹⁰ Bkz. İbnu'l-Hâim, Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed, *et-Tibyân fî Tefsîri Garîbi'l-Kur'ân*, thk Dâhî Abdulbâkî Muhammed, Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrut, 2003, I. Baskı.

27. Muhammed Sâdık Kamhâvî, *Kâmûsu Garîbi'l-Kur'ân Hasebe Tertîbi's-Suver*.
28. Abdulazîz es-Seyrevân, *el-Mu'cemu'l-Câmi' li-Garîbi Mufredâti'l-Kur'ân*.
29. Muhammed Sâlim Muhaysin ve Şa'bân Muhammed İsmail, *el-Hâdî ilâ Tefsîri Garîbi'l-Kur'ân*.
30. Ebu'l-Fazl b. Feyyâz Ali, *Garîbu'l-Kur'ân fî Lugâti'l-Kur'ân*.

Her biri farklı dönemlerde yazılmış olan bu eserlerden başka, pek çok ilmî çalışmaya⁶¹¹ da konu olan Garîbu'l-Kur'ân meselesinin, tezimizi ilgilendiren kısmına yani Kur'an'a yabancı dillerden Arapçalaşmak suretiyle girmiş bulunan kelimelere dair yapılacak bir örnekleme sayesinde daha iyi kavranacağı kanaatindeyiz.

K.Kerim'de yer alan yabancı asıllı kelimeler içinde zikredilen (الربانيون) kelimesini seçtiğimiz Garîbu'l-Kur'ân'lardan takip edelim:

1. İbn Kuteybe (h. 276)'nin *Garîbu'l-Kur'ân*'nda:

الربانيون: العلماء و كذلك الاحبار واحدهم حَبْرٌ و حَبْرٌ⁶¹²

2. es-Sicistânî (h. 330)'nin *Nuzhetu'l-Kulûb*'unda:

ربانيون: كاملو العلم. قال محمد بن الحنفية رضوان الله عليه حين مات ابن عباس رضي الله عنهما: اليوم مات رباني هذه الأمة. و قال أبو العباس ثعلب: إنما قيل للفقهاء الربانيون، لأنهم يربون العلم أي يقومون به. و قال قال أبو العباس ثعلب: العرب تقول رجل رباني و ربي إذا كان عالما عاملا معلما.⁶¹³

3. Mekkî b. Ebî Tâlib el-Kaysî (h. 437)'nin *el-Umde fî Garîbi'l-Kur'ân*'nda:

الربانيون: العلماء⁶¹⁴

- 4 er-Râğîb el-İsfehânî (h.502)'nin *Müfredât*'nda:

⁶¹¹ Garîbu'l-Kur'ân hakkında yapılan bazı ilmî çalışmalar için bkz. Bulut, Ahmet, *Kitâbu Garîbi'l-Kur'ân*, Mektebetu'z-Zehrâ, Kahire, 1993, I. Baskı; Ömer, Ahmed Muhtâr, *Lugatu'l-Kur'ân-Dirâse Tevsikiyye Fenniyye*, Muessesetu'l-Kuveyt li't-Takaddumi'l-İlmî, Kuveyt, 1997, s. 103-123; İsâ Şehhâte, İsâ Alî, *ed-Dirâsâtu'l-Lugaviyye li'l-Kur'âni'l-Kerîm fî Evâli'l-Karni's-Sâlisi'l-Hicri*, Dâru Kubâ, Kahire, 2001.

⁶¹² İbn Kuteybe, Ebû Muhammed b. Abdillâh b. Muslim, *Tefsîru Garîbi'l-Kur'ân*, thk. es-Seyyid Ahmed Sakr, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1978, s. 143.

⁶¹³ es-Sicistânî, *age*, s. 240-241.

⁶¹⁴ İbn Ebî Tâlib, Ebû Muhammed Mekkî, *el-Umde fî Garîbi'l-Kur'ân*, thk. Yusuf Abdurrahman el-Mar'aşlî, Muessesetur'r-Risâle, Beyrut, 1984, I. Baskı, s. 100.

الرباني: قيل منسوب إلى الربان و قيل منسوب إلى الرب الذي هو المصدر و هو الذي يُرَبّ العلم كالحكيم و قيل منسوب إليه و معناه يُرَبّ نفسه بالعلم و كلاهما في التحقيق متلازمان لأن من ربّ نفسه بالعلم فقد ربّ العلم و من رب العلم فقد رب نفسه به. و قيل هو منسوب إلى الرب أي الله تعالى فالرباني كقولهم إلهي و زيادة النون فيه كزيادته في قولهم: لحياني و جسماني. قال علي رضي الله عنه: أنا رباني هذه الأمة. و الجمع ربانيون. قال تعالى: لولا ينهاهم الربانيون و الأحبار - كونوا ربانيين. و قيل رباني لفظ في الأصل سرياني و أُخِلقُ بذلك فقلما يوجد في كلامهم و قوله تعالى (ربيون كثير) فالرَبِّي كالرباني.⁶¹⁵

5. Tâcuddîn Ebu'l-Mehâsin el-Kuraşî (h. 743)'nin *et-Tercumân an Garibi'l-Kur'ân*'ında

ربانين: أرباب العلم و البيان و قد ينسب إلى الرب و الألف و النون للمبالغة. و قيل منسوب إلى علم الرب كقولهم قصابي لصاحب القصب⁶¹⁶

6. İbnu'l-Hâim (h. 815)'in *et-Tibyân fî Tefsîri Garîbi'l-Kur'ân*'ında:

الربانيون: هم كاملو العلم. و قال مجاهد. الربانيون فوق الأحبار لأن الأحبار العلماء و الرباني الجامع إلى العلم و الفقه البصرَ بالسياسة و التدبير بأمر الرعية منسوب إلى الرب، و الألف و النون للمبالغة كحياني و شعرائي لعظيم اللحية و كثير الشعر. و قال أبو عبيدة: الرباني العالم قال و أحسب الكلمة عبرانية أو سريانية و الرباني عند أهل الكتاب العالم و المعلم. و عن الحسن أيضا: هم الذين يربون الناس بصغار العلم قيل كباره.⁶¹⁷

3. Kur'ânda Arapça Olmayan Kelimeler Meselesi

Garîbu'l-Kur'ân'a dair İbn Abbas'dan gelen açıklamalar sırasında, bazı kelimelerin Habeşçe, Rumca, Farsça gibi yabancı dillere nispet edildiği bilinmektedir. K.Kerim'de Arapça haricindeki dillerden kelime bulunup bulunmadığına dair tartışma da yine İbn Abbas'tan gelen bir rivayete dayanmaktadır. Müddessir suresi 51. ayette geçen (قسورة) ifadesi kendisine sorulduğunda İbn Abbas, bu kelimenin Habeş dilinden girdiğini, kelimenin Arapçasının (أسد), Farsçasının (شار) ve Nabatçasının (أريا) olduğunu belirtmiştir. Taberî, Arapçanın İbn Abbas'dan gelen rivayette geçen kelimeler

⁶¹⁵ el-Isfehânî, *age*, s. 184-185.

⁶¹⁶ el-Kuraşî, Tâcuddîn Ebu'l-Mehâsin, *et-Tercemân an Garîbi'l-Kur'ân*, thk. Yahyâ Murad, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 2004, I. Baskı, s. 30.

⁶¹⁷ İbnu'l-Hâim, *age*, s. 126.

hususunda burada sayılan dillerle tevâfuk ettiğini savunmuştur.⁶¹⁸ İbn Abbas haricinde, Mücâhid, İkrime, Ata, Said b. Cubeyr gibi tabiinin önde gelenlerine nispet edilen rivayetlerde K.Kerim'de başka dillerden de kelime bulunduğu ifade edilmiştir, hatta daha ileri gidilerek bütün dillerden kelime bulunduğu ileri sürülmüştür (في القرآن من كل لسان).

Buna mukabil Şafii, Ebu Ubeyde Ma'mer b. el-Musennâ, İbn Cerîr, İbn Fâris, el-Kâdî Ebû Bekr gibi âlimler, Yusuf-2 ve Fussilet-44 gibi açık ayetlerin yukarıdaki görüşü manasız kıldığını, aksini iddia etmenin büyük bir vebal olduğunu ifade etmişlerdir. Bu grubun görüşlerini özetleyecek olursak: 1. Kur'ânda yabancı kelime olduğunu söylemek, en azından bir kısmının Araplar tarafından anlaşılamadığı gibi bir sonuca götürür ki, bu doğru değildir. Arap dili o kadar geniştir ki, onun bilgisini ancak bir peygamber ihata edebilir. Dolayısıyla bazı insanlar rivayette geçen kelimelerin Arapça olduğu bilgisinden habersiz olabilirler. Bu da söz konusu kelimelerin Arapça asıllı olmadıklarını göstermez. 2. Bununla birlikte, zikredilen kelimelerde Arapça ile başka diller buluşmuş olabilir.⁶¹⁹

Suyutî el-Müzhir'de dahîl- muarrab konusuna girmeden önce, dillerin tevâfuku (buluşması) başlığı altında, iki farklı dilden gelen ama aynı manayı ifade eden kelimelerden bahsetmiştir. Konuya Kur'ân'da Arapça haricindeki dillerden kelime bulunup bulunmadığına dair tartışmaya ve tarafların delillerine değinmek suretiyle girmiş, çeşitli dil ve tefsir âlimlerinin Kur'ân'da geçen bazı kelimelerin, diğer bazı dillerde de var olduğuna işaretler, bu tür kelimelerin nasıl değerlendirileceğine dair görüşlerine yer vermiştir. Özetle: Cumhuru ulema Kur'ân'da Arapça haricinde kelime bulunmadığını söylese de, bir grup âlim, Rumca, Kıbtîce ve Nabatçadan getirdikleri örneklerle bunun aksini savunmuşlardır. Ebu Ubeyde, Kur'ân'da Arapça dışındaki dillerden de kelimelerin bulunduğu dair görüşü ağır bulmuş ve alternatif çözümünü, bu türden kelimelerin esasında diğer yabancı dillerdeki eşleri veya benzerleri ile "tevafuluk" ettiği şeklinde ifade etmiştir.⁶²⁰

⁶¹⁸ et-Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr, *Câmiu'l-Beyân an Tefsîri'l-Kur'ân*, thk. Mahmud Muhammed - Ahmed Muhammed Şakir, Mektebetu İbn Teymiyye, Kahire, t.y., II. Baskı, I, 16.

⁶¹⁹ eş-Şâfiî, Muhammed b. İdris, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Zâhid el-Kevserî, Mektebetu'l-Hâncî, Kahire, 1994, II. Baskı, I, 22-23.

⁶²⁰ es-Suyûtî, *el-Muzhir*, I, 366-367.

Şahin, meselenin sadece Kur'ân'da yabancı lafız bulunup bulunmadığı kısmıyla ilgilenen her iki yaklaşımın delillerinin de bilimsellikten uzak olduğunu ve esasında genellemeci yapıları itibariyle aynı sonuca götürdüğünü düşünmektedir. Ona göre, örneğin Kur'ân'da yabancı lafızların olabileceğini savunan ekol, meseleyi teknik bakımdan ele almak yerine, genellemelere varmayı ve konuyla ilgili örnekleri sıralamayı yeğlemiş, eski bilginlerin Arapça haricindeki dillere vukûfiyetleri az olduğu için de bu genellemeci yaklaşım iyice kendine yer edinme fırsatı bulmuştur. Bununla birlikte eski bilginlerden hiç birisinin meseleye teknik\ilmî bakımdan yaklaşmadığı söylenemez. Nitekim İbn Cinnî gibi muhakkik âlimler bunun dışında tutulmalıdır. Ona göre Arap kelamına kıyas edilen, onun ölçülerine uydurulan kelimeler Arapça sayılmalıdır. Bu görüşüyle onun Kur'ân'da yabancı kelimelerle ilgili tartışmada orta yolu temsil ettiği söylenebilir. İbn Cinnî yabancı addedilen lafızların Arapça oluşu hakkında kendince birtakım kıstaslar koymuştur. Ama onun yabancı dediği lafızların sınırı, diğer âlimlerinkinden biraz farklıdır. Mesela, İbn Cinnî Sâmi dillerinden hiçbir örneğe yer vermemiştir. Onun misalleri ağırlıklı olarak Farsça ve Rumcadandır.⁶²¹

“Belki gerekli görseydi bazı kelimeleri Habeşçe, İbranice, veya Süryâniceye izafe edecekti. Nitekim kendisinden önce yaşamış olan İbn Cubeyr (h.95), İkrime (h.114), eş-Şafî (h.204), Ebu Ubeyde Ma'mer b. el-Musennâ (h.209) ve Ebu Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm (h.224) gibi âlimler bunu yapmışlardı. İbn Cinnî'nin h.392'de vefat ettiği göz önüne alınırsa, onun yukarıda anılan âlimlerin aksine, Sâmi dillerinden örnek zikretmemesi, “yabancı kelime” kavramına yönelik anlayışına dayanmaktadır. Farsçaya nispet edilen (تَوْر) kelimesini ele alınırken izlediği metot ilginçtir: Ona göre bu kelime (تَوْر) fiilinin (فَعُول) veznindeki ismidir, bu fiilin (تَوْر)'dan başka müştakı yoktur. Başka bir ihtimalse, bu kelimenin bütün dillerin müşterek malı olmasıdır. Bir dile ait olup, buradan diğerlerine geçmiş olması söz konusu değildir, zira benzer bir örneğe sahip değiliz. Ona göre bir başka ihtimal de, söz konusu kelime veya kelimelerde iki veya daha fazla dilin buluşmuş olabileceğidir.”⁶²²

Yabancı kelimelerin Arapçadaki durumlarını irdelerken, sözlüklerin ekseriyetle ihmal ettikleri bir husus olmak üzere, çekimli-çekimsiz (tasrîfi-gayri mütesarrıf)

⁶²¹ Şahin, *age*, s. 336.

⁶²² Şahin, *age*, s. 337.

vaziyetlerini belirtmek gerekir. Şahin, aynı ihmalin el-Isfehâni'nin Müfredât'ında da görüldüğünü kaydetmektedir. Ona göre Kur'ân'da Arapça haricindeki dillerden kelime bulunduğunu kabul etmesine rağmen, çok az sayıda kelimenin yabancı kökenli olduğuna işaret eden Ragıb, kitabına aldığı kelimelerin yaygın anlamlarının tefsirine yer vermeyi yeğlemiştir. Yabancı kökenli olduğuna işaret ettiği lafızlardan 6'sını Farsçaya nispet etmiş, Süryâniceden geldiğini ifade ettiği tek kelime olarak da (ربّانى)'yi zikretmiştir. Bu kelimenin Arapçada az kullanıldığına dikkat çekerek yabancı kökenden gelme ihtimalinin yüksek olduğunu kaydederken, aslında bir kelimenin dildeki yaygınlık derecesinin, o kelimenin kökeni hakkında bir fikir verebileceği gibi önemli bir kritere işaret etmiştir.⁶²³

Şahin'e göre, yabancı kökenden gelip gelmediği araştırılan kelimelerin çekimli çekimsiz, yaygın kullanılışa sahip-nâdir olup olmadığının incelenmesinde, özellikle ikinci metot yani kelimenin -tabiri caizse- yaygınlık istatistiğinin çıkarılması, en eski kaynaklara kadar ayrıntılı bir taramayı gerektirdiği için zordur. Birinci metot ise, Arapçanın en geniş sözlüğü hüviyetini taşıyan Lisân'ul-Arab esas alınarak yürütülebilir. Burada çekimli bir köke sahip olanlar câmid olanlar kolayca anlaşılabilir. Şunu da unutmamak gerekir ki, çoğu zaman kelimenin çekimli olması yaygınlığından kaynaklanmaktadır. Bu iki metodu göz önüne alarak Kur'ân'daki yabancı (garîb/dahîl) lafızları nispet edildikleri dillere göre tasnif ettiğimizde, şayet kelime Arapçada yaygın olarak kullanılmıyorsa ve çekimli değilse önümüzde iki ihtimal vardır: 1. Kelime Arapça ve diğer Sâmi kardeşleri arasında müşterektir. Ayrıca çoğu durumda olduğu gibi muhtemelen Arapçadaki varlığı diğerlerine göre daha eskidir. 2. Kelime ölü bir köke sahiptir. Bu yüzden câmiddir.⁶²⁴

Arapların cahiliye döneminde de İranlı, Rum, Habeşli ve Süryâni komşularıyla ilişki kurduğunu kaydeden Abduttevvâb, bu ilişkiler sonucunda Arapça ile komşu milletlerin dilleri arasında çeşitli etkileşimler olduğunu kaydetmiştir. Ona göre, bir dilin hiçbir harici etkiye maruz kalmadan gelişimini sürdürmesi sadece ideal olarak mümkündür. Komşu dillerin tesiri, esasında bir dilin gelişmesinde çok önemli rol oynamaktadır. Arapça için de durum böyledir. O da komşularıyla sürekli iletişim

⁶²³ *Ae*, s. 343.

⁶²⁴ Şahin, *age*, s. 344-345.

içerisinde gelişimini sürdürmüştür. İki dil arasındaki temas öncelikle ve ağırlıkla kelime değişimi şeklinde olmakta, diğer etkileşimler bunu takip etmektedir. Ta'rib'i, yabancı dilden alınan kelimelerin, Arapçanın ses ve yapı özelliklerine uygun hale getirilmesi olarak tanımlayan Abduttevvâb'a göre, Araplar cahiliyeden beri bu yola başvurmuşlardır. Mesela A'sâ'nın⁶²⁵ şiirlerinde pek çok yabancı kelime göze çarpar. Adıyy b. Zeyd'in şiirleri de böyledir. O zamanlar Arapçaya girmiş, daha sonra kullanım sayesinde yaygınlık kazanmış yabancı kökenli kelimelerin olduğu bir atmosferde inen Kur'an'da buna benzer lafızların bulunması tabiidir. Nitekim sahabe ve onların öğrencileri bu durumun farkındaydılar. İbn Abbas, Mücahid, İkrime gibi ilk dönem bilginlerinden gelen rivayetler bu gerçeği doğrulamaktadır. Ancak zamanla bu görüşün aksini savunan, yani Kur'an'da Arapça haricinde kelime olmadığını söyleyen bir ekol ortaya çıkmıştır. Ebu Ubeyd el- Kâsım b. Sellâm'ın başını çektiği bir ekol ise bu iki görüşü uzlaştırmaya çalışmıştır. Bunlara göre her iki ekolün söyledikleri de doğrudur. Nitekim bu lafızlar aslen yabancı kökenlidir. Ancak şu an itibariyle Arapçadır, zira Araplar tarafından alınıp kendi dillerine uygun hale getirilmiştir.⁶²⁶

K.Kerim'de bulunan yabancı asıllı kelimeler hakkında yakın dönemlerde yapılan en önemli çalışma hiç kuşkusuz Arthur Jeffery'nin *The Foreign Vocabulary of The Qur'an* adlı eseridir. Jeffery K.Kerim'de yer alan 323 kelimenin Arapça asıllı olmadığını, Âramice, İbranice, Süryânice, Habeşçe, Farsça ve Yunanca gibi dillerden girdiğini iddia etmektedir. Bunlardan bir kısmının yabancı kökenli olduğunu eski ulema eserlerinde ifade etmiş, bir kısmını da modern dönem müellifleri tespit etmiştir. Jeffery kitabına aldığı yabancı kökenli kelimeleri üç kısma ayırmaktadır. 1. Tam manasıyla yabancı kökenli olup, hiçbir şekilde Arapça köklerle irtibatlandırılmayan kelimeler. Örnek: (استيرق), (زنجيل), (نمارق), (فردوس). Bu kelimeler muhtemelen Arapça olmayan bir kaynaktan alınmıştır. 2. Sâmi kökenli olmalarına ve Arapçada üç harfli köklerinin bulunmasına rağmen, Kur'an'daki anlamlarının Arabî kökten değil de diğer Sâmi dillerden alınmış olduğu kelimeler. Bunlara en güzel örnek (فاطر), (صوامع), (درس), (بارك)

⁶²⁵ A'sâ'nın hayatı ve muallakası için bkz. et-Tebrîzî, *el-Muallakâtu'l-Aşr*, s. 293-316. A'sâ'nın divanında geçen yabancı kelimeler hakkında bkz. Ebû Muğulî, Semîh, *Kur'an'ın Dilleri-Kur'an'da Arapça Olmayan Kelimeler*, çev. Muammer Erbaş, İnsan Yayınları, İstanbul, 2003, I. Baskı, s. 41-55.

⁶²⁶ Abduttevvâb, Ramazan, *Fusûl fî Fikhi'l-Arabîyye*, Mektebetu'l-Hâncî, Kahire, 1999, VI. Baskı, s. 358-360.

gibi kelimelerdir. Bu kelimeler bu anlamlarıyla Arapça'ya yerleşip, başka Arapça iştikaklara mesnet olunca, Arapçanın aslî unsurlarına benzer bir hale gelmiştir. 3. Arapça kökenli olmalarına ve dilde yaygın bir şekilde kullanılmalarına rağmen, K.Kerim'de başka dillerdeki anlamlara uygun bir biçimde kullanılan kelimeler. Örneğin (نور) kelimesi, Arapçada ışık anlamında yaygın olarak kullanılmaktadır. Ancak K.Kerim'de bir yerde 'din' anlamında kullanılması, bu anlamın Süryâniceden alındığını gösterir. (روح), (رسول), (كلمة) gibi kelimeler için de aynı durum söz konusudur.⁶²⁷

Abdulazîz, yukarıda ikinci ve üçüncü maddelerde söylenenler konusunda Jeffery'yi eleştirmektedir. Ona göre, bir dil grubunu oluşturan dillerin hangisinin daha eski olduğunun tespit edilmesi güçtür. Sâmi dilleri örneğinde birçok kelimenin ana Sâmi dile ait olduğu söylenebilse de, her dilde kelimelerin diğerlerinden bağımsız bir şekilde gelişimlerini sürdürmeleri nedeniyle bu konuda hata yapma ihtimali yüksektir. Bütün Sâmi dillerde 'yarmak, kazmak' gibi ortak anlama sahip olan (فطر) kelimesinin sadece Habeşçede 'yaratmak' anlamında kullanıldığı ve bu anlamın K.Kerim'de esas alındığına dair iddia şu üç varsayımın doğrulanmasına bağlıdır: 1. Kelimenin bu özel kök anlamı (yaratma) sadece Habeşçede mevcuttur. 2. Bu anlamda Arapçada veya lehçelerinde kullanılmamaktadır. 3. Arapça kökte anlam gelişmesi meydana gelmiştir. Bu üç varsayımdan birincisi doğru olabilir, ama sadece bununla iddia kanıtlanamaz. İkincisinin delili vardır; şöyle ki İbn Abbas'tan nakledilen hadisede iki bedevînin kuyu tartışmasında 'önce kazmak, önce yapmak' anlamında (أنا فطرتها) ifadesinin kullanıldığı bilinmektedir. Üçüncü varsayımda, ayetlerde önce yarmak manasına kullanılan (فطر) kelimesinin bir müddet sonra başlamak, yaratmak anlamlarına doğru geliştiğini düşünmek akla ters değildir.⁶²⁸

Abdulazîz, Jeffery'nin üçüncü maddede ortaya attığı iddianın dilde üslup nakli olarak bilinen olguyu çağrıştırdığını, ancak burada bu olgudan söz edilemeyeceğini kaydetmektedir. Ona göre, (نور), (مؤمن), (منافق); (فرقان) gibi Arapça kökenli kelimelerde görülen anlam gelişmeleri, terimlere İslâmî içeriklerin katılması, yani tabiri caizse kelimelerin İslamlaştırılması olarak değerlendirilmelidir. Nitekim bu olgu İslam

⁶²⁷ Jeffery, Arthur, *The Foreign Vocabulary of the Qur'an*, ed. B. Bhattacharyya, b.y., Kahire, 1937, s. 39-41.

⁶²⁸ Abdulazîz, *age*, s. 356-358.

bilginleri tarafından teslim edilmiş ve İslâmî ilimlerdeki ıstılahlar için ilham kaynağı olmuştur. Bu kelimelerin mesela Hıristiyan etkisindeki Süryânicede veya Yahudi etkisindeki Âramicede bu anlamda kullanılıyor olması, Hz. Peygamber'in veya Kur'an'ın bu dinlerden etkilendiğini, dolayısıyla söz konusu kelimelerde böylesine bir içerik aktarımının gerçekleştirildiğini göstermez.⁶²⁹ İslâmî ıstılahlar konusunda müstakil kitap telif eden es-Sâmerrâî ise, cahiliye şiirinde temsil edilen fasîh Arapçadan Kur'an diline geçişte Arap dilinde meydana gelen anlam gelişmelerini, Kur'an'ın i'cazının en açık delili olarak görmektedir. Zira ona göre bu kadar kısa bir süre içinde bir dilde kullanılan bazı kelimelerin içeriklerinin tamamen farklı bir muhteva ile değiştirilmesi başka türlü izah edilemez.⁶³⁰

Kur'an'da yabancı kelime bulunup bulunmadığına dair buraya kadar zikredilenlerden anlaşıldığı gibi, temelde iki görüş vardır: K.Kerim'de yabancı kökenli kelime olduğunu kabul edenler ve bunu reddedenler. Daha sonra bu iki görüşün arası uzlaştırılmaya çalışılmış ve yabancı olduğunu söyleyenlerin Arapçaya girmeden önceki haline, yabancı olmadığını söyleyenlerin ise Arapçaya uyumundan sonraki haline bakarak hüküm verdikleri, dolayısıyla her ikisinin de aslında aynı sonuca götüreceği ifade edilmiştir. Meselenin ilmî yönü bir yana, itikâdî ve siyâsî yönünü de dikkate almak gerekir. Nitekim eş-Şâfiî ve Ebu Ubeyde gibi bilginler, K.Kerim'deki bazı ayetlerden hareketle, onda yabancı kelime bulunduğunu söylemenin büyük vebal olduğunu düşünmektedirler. Buna mukabil meseleye daha teknik ve bilimsel yaklaşarlarsa, K.Kerim'de cüz'i miktarda yabancı kelimenin mevcut olmasının, onun Arapça oluşunu etkilemeyeceğini savunmaktadırlar. Bu grubun görüşünü yansıtan Ebû Muğulî'nin şu sözleri meseleyi özetlemektedir: “Ne dersin! Şevki'ye veya Mütenebbî'ye ait belagat çeşitleri ve fesahat misalleriyle dolu fasih Arapça olan, fakat içinde bir veya iki yabancı kelime geçen bir kaside okuduğunda fikrini değiştiriyor ve; ‘Bu Arapça bir kasîde değil mi diyorsun? Hâlbuki elimizde şairlerin önderi Şevkî'ye ait bir kaside mevcuttur ki, onun adı yabancı bir isim olan Donşevay'dır. Kasîde fasîh ve belîğ Arapça olup, ismi bu şekilde olan bir savaşı konu almaktadır. O halde şair,

⁶²⁹ *Ae*, s. 362.

⁶³⁰ es-Sâmerrâî, İbrahim, *fi'l-Mustalahi'l-İslâmî*, Dâru'l-Hadâse, Beyrut, 1990, I. Baskı, s. 7.

yabancı bir isim olan bu kelimeyi zikretmeksizin, söz konusu savaşta kahramanlıkları nasıl dile getirecek ve onları nasıl ölümsüz kılacaktır!”⁶³¹

Son olarak, yabancı dillerden giren kelimelerin eski elbiselerini bırakıp yeni bir kimliğe büründüklerine dikkat çeken Yavuz’un bir değerlendirmesine yer verelim: “Elbette ki bir sözcük bir başka dile girdiğinde bazı anlamlarını yitirip yeni anlamlar kazanarak farklı bir kimliğe bürünecektir. Kelimelerin önceki dildeyken taşımış olduğu anlamları araştırarak o kelimelere anlam yükleme çabası bizce yanlıştır. Çünkü bu çabanın içinden çıkılmaz bir durum alabileceğini unutmamak gerekir. Binaenaleyh, o sözcük artık ait olduğu dilin değil, kazandığı yeni kimlikle, sonradan dâhil olduğu dilin malı kabul edilmelidir. Buradan da hareketle, ‘Kur’ân’da yabancı sözcükler var’ değil, ‘Kur’ân’da yabancı kökenli sözcükler var’ ifadesini kullanmamız daha yerinde olacaktır.”⁶³²

⁶³¹ Ebû Muğulî, *age*, s. 9.

⁶³² Yavuz, *age*, s. 174.

SONUÇ

Yaşayan Sâmi dillerinin en büyüğü olan Arapça'nın tarihi henüz tam manasıyla aydınlatılabilmiş değildir. Sâmi dilleri uzmanlarının önemli bir kısmı, Arapçanın ana Sâmi dilin formlarını büyük ölçüde koruduğunu, dolayısıyla Sâmi dilleri üzerinde yapılacak herhangi bir çalışmada Arapça'dan istifade edilmemesinin mümkün olmadığını kaydetmektedir. Diğerlerine göre tarih sahnesine geç çıkmasına rağmen, en eski dilin bazı temel özelliklerini korumuş olması, uzmanları şaşırtan bir husustur. Esasında, Sâmi göçlerinin çıkış noktası olarak Arabistan tezi kabul edildiği takdirde, Mezopotamya, Mısır, Filistin ve Afrika'ya yönelen diğer Sâmi'lerin aksine, yarımadanın çöl bölgelerinde kalan Arapların dillerini korumuş olmaları uzak bir ihtimal değildir. Nitekim gerek Arap teriminin bazı Sâmi dillerde çöl, bedevî, çorak arazi gibi anlamları yansıtması, gerekse K.Mukaddes dâhil Roma ve Yunan klasiklerinde Arabistan ülkesinden ve bedevî Araplardan bahsedilmesi bu ihtimali güçlendiren hususlardır. Özetle, büyük göç dalgalarından etkilenmeyen ve çöl ortamında zorunlu hâller dışında dış âleme kapalı bir hayat süren bedevî Arapların aradan çok uzun süre geçmesine rağmen, sözlü kültür vasıtasıyla dillerini sonraki nesillere bozulmadan aktardıkları anlaşılmaktadır.

İslam öncesinde yazı kültürü yaygın olmadığı için, Araplara ve Arapçaya ait sınırlı sayıda belgenin mevcut olması araştırmacıların işini güçleştirmektedir. Diğer Sâmi milletlerin bıraktıkları kitabelere nisbetle Araplara ait kitabeler hem daha az sayıdadır, hem de bunların okunmasında büyük güçlükler yaşanmaktadır. İslam öncesinde Arap dili ve edebiyatına dair başlı başına bir eserin bulunmaması ve Cahiliye dönemine ait yegâne delil Arap şiiri olduğu hâlde, yazılı bir kayıt bulunmadığı için sonraki asırlarda yapılan derlemeler hakkında birtakım şüphelerin gündeme getirilmesi, yukarıda değindiğimiz hayret durumunu bir kat daha artırmıştır. Cevabı aranması gereken soru şudur: Tarih sahnesine geç çıkmakla kalmayıp, ciddî manada hiçbir tarihî belgeye sahip olmayan bir dil nasıl oluyor da K.Kerim'in nüzûlünden sonra kısa süre içerisinde bütün yarımadayı kuşatıp, köklü Sâmi dilleri yerlerinden edebiliyor?

Bu soruya sadece mucize ile cevap vermek kanaatimizce uygun ve yeterli değildir. Elbette Kur'ân dilinin i'câzı ve öncelikli muhatabı olan yüksek edebî seviyeye sahip Mekke toplumuna meydan okuması tartışmaya mahal bırakmayacak kadar açık ve nettir. Ayrıca, gerek Kureyş lehçesinin tercih edilmesi, gerekse yarımadanın hemen bütün kabilelerinden dil malzemesinin alınması onun etkinliğini bir kat daha artırmıştır. Zira Kureyş, bilindiği gibi putperest Araplar tarafından kutsal sayılan Kâbe'nin bulunduğu Mekke'nin diliydi. Çevre kabilelerden, hatta uzak memleketlerden ticaret ve hac için Mekke'ye gelen hacılar, Kureyş dilini beğenmekle kalmıyor, özellikle panayırlarda düzenlenen şiir yarışmalarından öğrendiklerini kendi kabilelerine taşıyorlardı. Buna ek olarak, Kureyş'in K.Kerim'de de ifade edilen yaz-kış seferleri, sadece ticarî kazançla sonuçlanmıyor, dil zevki ve kelime dağarcığı anlamında da önemli kazanımları beraberinde getiriyordu. Dolayısıyla klasik Arap dilcilerinin fasih dil olarak gördükleri Kureyş lehçesinin Kur'ân tarafından tercih edilmesinin önemi daha açık olmaktadır. Yani bazı bilginlerin iddia ettiği gibi, Kureyş lehçesi diğerlerine nazaran yabancı etkisine uzak, daha saf ve katışıksız bir lehçe olduğu için değil, tersine Mekke ve Kâbe'nin konumundan dolayı başka dillerle ve lehçelerle sürekli iletişim hâlinde olmanın getirdiği bir seviye ile standart dil mertebesine yükseldiği için tercih edilmiştir.

Cahiliye döneminde okur-yazarlık oranı hakkında kesin bilgilere sahip olmasak da, İslam kaynaklarında verilen sayıdan daha fazla olduğunu söyleyebiliriz. Zira ilk dönemlerden itibaren Kur'ân metnini yazmakla görevli kâtiplerin sayısının azımsanmayacak miktarda olması bunu göstermektedir. Cahiliye döneminin aydın kesimini temsil eden şairlerin yabancı dil seviyeleri hakkında bir malumata sahip değiliz. Ancak bazı şairlerin beyitlerine yansıyan kimi yabancı kelimeler dikkate alındığında, o zamanın öne çıkan dilleri hakkında en azından kelime düzeyinde bir bilgiye sahip oldukları tahmin edilmektedir. Arapça'nın komşu dillerle kelime alış-verişinin tarihî izlerini -en azından şimdilik- sürmek mümkün görünmese de, Mekke'nin merkezî konumu gereği, bölgedeki pek çok dille ilişkiye girildiği söylenebilir. Bu konuda Arap kabilelerinin bölgesel dağılımını göz önünde bulundurmak, bizi daha doğru sonuçlara götürecektir. Nitekim tedvin asrında dil malzemesini derlemek üzere, bedevî kabileleri ziyaret eden dilcilerin bu konuda geliştirdikleri ölçüt, Arap

kabilelerinin yabancı dillerle ilişkilerini ele vermesi bakımından önemlidir. Özellikle sınır bölgelerinde yaşayan kabilelerden dil malzemesi almaktan kaçınan bilginler, Arapçanın bugüne kadar bozulmadan gelen standart yapısı üzerinde önemli katkılar sağlamışlardır.

İslamdan önce dile giren yabancı kelimelerin Arapça'ya uyumunun nasıl sağlandığı sorusu, Kur'ân'da ve yaygın olarak kullanılan şiirde geçen yabancı lafızların bu açıdan ele alınması yoluyla verilebilir. Nitekim dille ilgili ilk çalışmaların yapıldığı tedvin asrında, bilginler diğer dil meselelerinin yanı sıra, bu konuyu da ele almış ve bir takım kriterler geliştirmişlerdir. Bir yönüyle tümevarımsal kabul edebileceğimiz bu yöntem sayesinde, Cahiliye şairlerinin ta'rîb usûlü de tahmin edilebilir. Burada hata payını küçülten olgu, dil selîkası ve dil gelenekleridir. Hangi yabancı sesin hangi Arapça sesle karşılanacağı, yabancı kelimenin hangi Arapça kalıba sokulacağı gibi hususlar, bu selîkanın ve uzun asırların birikimi olan dil geleneklerinin yardımıyla çözümlenmiştir.

K.Kerim'deki yabancı kelimeler tartışmasına bu perspektiften bakılacak olursa, bilginlerin geliştirmiş olduğu kriterlerin bir yere kadar işimize yaradığı, bazı durumlarda daha ayrıntılı ve kompleks bilgilere ihtiyaç duyulduğu görülür. Zira çok önceden Arapçanın kılcal damarlarına sirayet etmiş bazı yabancı asıllı kelimelerin tespitinde selîka ve dil zevki sınırlı bir işlev gördüğü için, meseleyi başta Sâmi dilleri olmak üzere, Arapçanın ilişkiye girdiği diller açısından ele alıp incelemek gerekir. Eski ulemanın yabancı kelimeyi tanıma kriterlerine bakarak, Arapça kalıplara uymayan lafızları nispet ettikleri diller, esasında bilginlerin yabancı dil seviyelerini de ortaya koymaktadır. Coğrafi ve tarihî yakınlık nedeniyle her iki dilde kullanılan bir lafzın, üçüncü bir dilden girmiş olma ihtimalini göz önünde bulundurmaksızın bunlardan birine nisbet edilmesi, bunu açıkça ortaya koymaktadır.

Muarrab olarak isimlendirilen yabancı asıllı kelimelerin K.Kerim'deki varlığına dair tartışma süredursun, meselenin Garîbu'l-Kur'ân'la ilgisi incelenmeye değer olma özelliğini devam ettirmektedir. Nitekim Garîbu'l-Kur'ân literatüründe verilen örneklerden anlaşıldığı kadarıyla, buradaki garîblik'den kasıt fesahatten uzaklık değil, kelimenin diğerlerine göre daha az bilinmesi ve kullanılması, Arap lehçelerinden veya

yabancı dillerden girmiş olması gibi özelliklerdir. Arap lehçeleri ve bunlardan alınan dil malzemesi (kelime ve kural) hakkında müstakil çalışmaların yapılması, standart dilin oluşum aşamaları hakkında fikir verecektir. Bu alanda yapılagelen çalışmaların Sâmi dilleri perspektifine genişletilmesinde büyük yarar söz konusudur. Nitekim son zamanlarda yapılan karşılaştırmalı çalışmalarda, standart dilde bulunmayan kimi kadim unsurların Arap lehçelerinde yaşadığı tespit edilmiştir. Ayrıca avam dili olarak ifade edilen günlük konuşma dilinde, bazı Sâmi dillerin izleri açıkça görülebilmektedir. Bütün bu lehçelerin ve diğer Sâmi dillerin alt dalları ile birlikte ele alınıp karşılaştırmalı, senkronik ve diyakronik incelemeye tabi tutulması Arapçanın tarihinin aydınlatılması için elzemdir.

Bu sayede K.Kerim’de yabancı asıllı olduğu söylenen kelimelerin izi sürülmüş olacak, Sâmi dillerinde ifade ettiği anlam ile Kur’ân dilinde ifade ettiği anlam arasındaki farklar bariz bir şekilde görülebilecektir. Aslında bu çalışma sadece yabancı kökenli olduğu söylenen kelimeler hakkında değil, bütün Kur’ân lafızları hakkında yapılmalıdır. Çağdaş bilginlerden el-Hûlî’nin de önemine işaret ettiği bu çalışmanın bir benzeri K.Mukaddes üzerinde icra edilmiş ve önemli ölçüde başarılı sonuçlar elde edilmiştir. Kur’ân dilinin geriye ve ileriye doğru semantik olarak incelenmesine duyulan ihtiyaç gün geçtikçe hissedilir olmaktadır. Zira toplumdaki değişime paralel olarak dilde meydana gelen değişimler, Kur’ân’ı anlayan ve yorumlayan zihinlerin değişimini de beraberinde getirmektedir. Dolayısıyla bu alanda yapılacak ciddi çalışmaların, bilhassa tefsir ve meal geleneğinde önemli açılımlar getireceği şüpheye mahal bırakmayacak derecede açıktır.

Garîbu’l-Kur’ân çalışmalarının başlangıçtan günümüze izlediği seyir, aslında yukarıda değinilen ihtiyacın sınırlı ölçülerde sağlandığını göstermektedir. Nitekim başlangıçta sınırlı sayıda kelimenin incelendiği küçük çaplı risaleler, bu alanda yazılmış en meşhur eser olan *Müfredât*’ta neredeyse ansiklopedik düzeye ulaşmıştır. Her dönemin kendine göre garîb olarak gördüğü kullanım ve lafızların bütünlüklü incelemesi, yapılacak ansiklopedik çalışmanın önemli ölçüde alt yapısını oluşturacaktır. Dolayısıyla bugün pratik ihtiyaçlar için yapılan küçük hacimli sözlük çalışmalarından

çok, yukarıda değinilen sınırlar çerçevesinde büyük bir ansiklopedi çapında karşılaştırmalı Kur'ân sözlüğüne ihtiyaç duyulmaktadır.

BİBLİYOGRAFYA

- Abduh, Semîr, *es-Suryâniyye ve'l-Arabiyye-el-Cuzûr ve'l-İmtidâd*, Dâru Alâuddîn, Dimeşk, 2002, II. Baskı.
- Abdurrahîm, Abdulcelîl, *Lugatu'l-Kur'âni'l-Kerîm*, Mektebetu'r-Risâle el-Hadîse, Ammân, 1981.
- Abdurrahîm, Muhammed, Ahmed, Nasrullah, *Garîbu'l-Kur'ân fî Şi'ri'l-Arab-Suâlâtu Nâfi' b. el-Ezrak ilâ İbn Abbâs*, Muessesetu'l-Kutubi's-Sekâfiyye, Beyrut, 1993, I. Baskı.
- Abduttevvâb, Ramazan, *Fusûl fî Fıkhi'l-Arabiyye*, Mektebetu'l-Hâncî, Kahire, 1999, VI. Baskı
- Adam, Baki, *Yahudi Kaynaklarına Göre Tevrat*, Seba Yay., I. Baskı, Ankara, 1997.
- Ağırakça, Ahmet, "Gassânîler", *DİA*, İstanbul, 1996, XIII, 397-398
- Akkad, A.Mahmud, İbrahim Ebu'l-Enbiyâ", *Mevsûatu Abbas el-Akkad el-İslamiyye*, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut, 1970, I. Baskı.
- Algül, Hüseyin, "Hadramut" *DİA*, İstanbul, 1997, XV.
- _____ "Himyerîler", *DİA*, İstanbul, 1998, XVIII.
- Alî el-Kayyim, *Âsâr ve Esrâr*, Dâru'l-Beşâir, Dimeşk, 1997, I. Baskı.
- Alî, Cevâd, *el-Mufassal fî Târîhi'l-Arab Kable'l-İslâm*, Câmîiatu Bağdâd, Bağdat, 1993, II. Baskı, I-IX.
- Alî, Ramazan Abduh, *Târîhu'ş-Şarki'l-Ednâ el-Kadîm ve Hadârâtuh*, Dâru Nahdati'ş-Şark, Kahire, 2002, I. Baskı, I-II.
- el-Âlûsî, M. Şukrî, *Târîhu Necd*, thk. Muhammed Behce el-Eserî, y.y., 2005.
- el-Antakî, Muhammed, *Dirâsât fî Fıkhi'l-Luğa*, Dâru'ş-Şarki'l-Arabî, Beyrut, 1969.
- Astour, Michael C., "The Origin of the Terms Canaan Phoenician and Purple", *Journal of Eastern Studies*, Vol. 24, No: 14, Erich F. Schmidt Memorial Issue. PartTwo.(Oct.1965), pp. 346-350.
- Attar, Feridüddin, *Mantiku't-Tayr*, Yay. Haz. Murat Toprak, Kırkambar Kitaplığı, İstanbul, 2004.
- Ayyıldız, Erol, "Mısır'da İngiliz işgalinin Arap Dili Üzerindeki Tesirleri", *U.Ü.İ.F. Dergisi*, c. 1, sayı:1, Bursa, 1986.
- Ba'lebekkî, Remzi Munîr, *Fıkhu'l-Arabiyye el-Mukâran*, Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, Beyrut, 1999, I. Baskı.

- Bedevî, Abdurrahman, *Mevsûatu'l-Musteşrikîn*, Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, Beyrut, 1993, III. Baskı.
- Beekes, Robert,S.P., “The Origin of the Etruscans”, *Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen*, Amsterdam, 2003.
- Bent, J.Theodore, “The Ancient Home of the Phoenicians”, *The Classical Review*, Vol. 3, No. (Nov.,1889), pp. 420-421.
- Bergsträsser, Gotthelf, *Sâmî Dilleri Tarihi*, çev. Hulusî Kılıç-Eyyüp Tanrıverdi, Anka Yay., İstanbul, 2006.
- _____, *et-Tatavvuru'n-Nahvî li'l-Lugati'l-Arabiyye*, thk. Ramazan Abdu'ttevvâb, Mektebetu'l-Hâncî, Kahire, 1994, II. Baskı.
- Berru, Tevfik, *Târîhu'l-Arabi'l-Kadîm*, Dimeşk, 1988.
- el-Betnûnî, Muh. Lebîb, *er-Rihletu'l-Hicâziyye*, Matbaatu'l-Cemâliyye, Mısır, 1911.
- Bowersock, G. W., “A Report on Arabia Provincia”, *The Journal of Roman Studies*, Vol. 61. (1971), pp. 219-242.
- Breasted, J. Henry, *Ancient Egypt Records*, The University of Chicago Press, Chicago, 1906, Volume IV, 3-85.
- Brockelmann, Carl, *Fıkhu'l-Lugâti's-Sâmiyye*, terc. Ramadân Abdu'ttevvâb, Câmîatu'r-Riyâd, Riyad, 1977.
- Bubu, Mes'ud, *Eseru'd-Dahîl 'ale'l-'Arabiyyeti'l-Fushâ*, Vizâratu's-Sekâfe ve'l-İrşâdi'l-Kavmî, Dimeşk, 1982.
- Burckhardt, John Lewis, *Travels in Arabia I-II* (ed. William Ouseley), H. Colburn, London, 1829
- Bulut, Ahmet, *Arap Dili Araştırmaları I*, Alfa, İstanbul, 2000.
- _____, *Kitâbu Garîbi'l-Kur'ân*, Mektebetu'z-Zehrâ, Kahire, 1993, I. Baskı.
- Bünting, Karl Dieter, *el-Medhal ilâ İlmi'l-Luğa*, çev. Saîd Hasan Buhayrî, Muessesetu'l-Muhtâr, Kahire, 2003.
- Büyükcoşkun, Kudret, “Arabistan” *DİA*, İstanbul, 1991, III.
- el-Câsir, Hamed, *fî Şimâli Garbi'l-Cezîra*, Dâru'l-Yemâme, Riyad, 1981.
- Cerrahoğlu, İsmail, “Garîbu'l-Kur'ân”, *DİA*, İstanbul, 1996, XIII, ss. 379-380.
- _____, “Ali b. Ebî Talhâ'nın Tefsir Sahîfesi”, *A.Ü.İ.F. Dergisi*, sayı: 17, Ankara, 1969, ss. 55-82.
- _____, “Tefsirde Atâ b. Ebî Rabâh ve İbn Abbas'tan Rivayet Ettiği Garîbu'l-Kur'ân'ı”, *A.Ü.İ.F. Dergisi*, sayı: 22, Ankara, 1978, ss. 17-104.
- el-Cevâlikî, Mevhûb b. Ahmed, *el-Muarrab mine'l-Kelâmi'l-Acemî*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir, Dâru'l-Kutub, Kahire, 1969.

- el-Cevherî, İsmail b. Hammâd, *es-Sihâh-Tâcu'l-Luga ve Sihâhu'l-Arabiyye*, thk. Ahmed Abdulgafûr Attâr, Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, Beyrut, 1990, IV. Baskı.
- Cheyne, T.K., Black, J.S., *Encyclopedia Biblica*, The Macmillan Company, New York, 1899, Vol. I, s. 272. Columbia Encyclopedia, 6th ed., Questia, 17 May 2007.
- Christa Muller-Kessler, "Christian Palestinian Aramaic and Its Significance to the Western Aramaic Dialect Group", *The Journal of the American Oriental Society*, Vol. 119, 1999, p. 631.
- Cornwall, P. B., "Ancient Arabia: Explorations in Hasa, 1940-41", *The Geographical Journal*, Vol. 107, No. 1/2. (Jan. - Feb., 1946), pp. 28-50.
- el-Cundî, Ahmed Alemuddîn, *el-Lehecât fi't-Turâs*, ed-Dâru'l-Arabiyye li'l-Kitâb, Trablus, 1983.
- el-Cundî, Enver, *el-Fushâ Lugatu'l-Kur'ân*, Dâru'l-Kitâb el-Lubnânî, Beyrut, 1982.
- Çağatay, Neşet, *İslam Dönemine Dek Arap Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1989.
- Çetin, Nihad, "Yazı (Arap)", *DİA*, İstanbul, 1991, III.
- D. Potts, "Road to Meluhha", *Journal of Near Eastern Studies*, Vol. 41, No. 4. (Oct., 1982), pp. 279-288.
- Darkot, Besim, "Arabistan", *İA*, İstanbul, 1978.
- Dayf, Şevki, *Târîhu'l-Edebi'l-Arabî-el-Asru'l-Câhilî*, Dâru'l-Meârif, Kahire, 1960, XXIV. Baskı.
- De Goeje, Michael J., "Arabistan" *İA*, MEB, İstanbul, 1978, V. Baskı.
- Dinçol, Ali M., "Ârâmîce", *DİA*, İstanbul, 1993.
- Dougherty, Raymond P., "Ancient Teimâ and Babylonia", *Journal of the American Oriental Society*, Vol. 41 (1921), pp. 458-459.
- _____ "Nabonidus in Arabia", *Journal of the American Oriental Society*, Vol. 42 (1922), pp. 305-316.
- _____ "A Babylonian City in Arabia", *American Journal of Archaeology*, Vol. 34, No. 3 (Jul. – Sep. 1930), pp. 296-312.
- Doughty, Charles M., "Travels in North-Western Arabia and Nejd", *Proceedings of the Royal Geographical Society and Monthly Record of Geography*, New Monthly Series, Vol. 6, No. 7. (Jul., 1884), pp. 382-399.
- Ebû Halîl, Şevki, *Atlasu'l-Kur'ân*, Dâru'l-Fikr, Dimeşk, 2003.
- _____ *Atlasu't-Tarih el-Arabî el-İslâmî*, Dâru'l-Fikr, Dimeşk, 2005.

- Ebu'l-Fidâ, Muh., *Takvîmu'l-Buldân*, neşr. Dâru Sâdır, Dâru't-Tıbâa es-Sultâniyye (A Li' mprimerie Royale), Paris, 1840.
- Ebû Muğulî, Semîh, *Kur'ân'ın Dilleri-Kur'an'da Arapça Olmayan Kelimeler*, çev. Muammer Erbaş, İnsan Yayınları, İstanbul, 2003, I. Baskı.
- Eco, Umberto, *Avrupa Kültüründe Kusursuz Dil Arayışı*, çev. Kemal Atakay, Afa Yayınları, İstanbul, 1995.
- Edîb, Semîr, *Târîhu ve Hadâratu Mısra'l-Kadîme*, Mektebetu'l-İskenderiyye, İskenderiye, 1997.
- Emerton, J.A., Stevenson, Wm.B.D., *Grammar of Palestinian Jewish Aramaic*, University of Oxford, 1962.
- Emin, Ahmed, *Fecru'l-İslâm*, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut, 1969, X. Baskı.
- Eph'al, Israel, "Ishmael" and "Arab(s)": A Transformation of Ethnological Terms", *Journal of Near Eastern Studies*, Vol. 35, No. 4. (Oct., 1976), pp. 225-235.
- Erdem, Sargon, "Amâlîka", *DİA*, III.
- Eroğlu, Muhammed, "Ashâbu'l-Uhdûd" *DİA*, İstanbul, 1991.
- Esed, Muhammed, *Kur'ân Mesajı-Meal-Tefsir*, İşaret Yay., İstanbul, 1996, I-III.
- Fayda, Mustafa, "Bedevî", *DİA*, İstanbul, 1992, V.
- Ferîd Vecdî, *Dâiratu'l-Me'ârif*, Dar'ul-Fikr, Beyrut, t.y., I-X.
- Ferîha, Enîs, *el-Lehecât ve Uslûbu Dirâsetihâ*, Dâru'l-Cîl, Beyrut, 1989.
- Fischer, Wolfdietrich, *el-Esâs fî Fıkhi'l-Lugati'l-Arabiyye*, çev. Saîd Hasan Buhayrî, Muessesetu'l-Muhtâr, Kahire, 2005, II. Baskı.
- Fitzmyer, Joseph A., "The Aramaic Language and the Study of the New Testament", *Journal of Biblical Literature*, Vol. 99, No. 1. (Mar., 1980), pp. 5-21.
- Forster, Charles, *The Historical Geography of Arabia*, Duncan and Malcolm, London, 1844, Vol. I-II.
- Friedman, R. Elliott, *Kitabı Mukaddes'i Kim Yazdı?* terc. Muhammet Tarakçı, Kabalcı, İstanbul, 2005.
- Fück, Johann, *el-Arabiyye-Dirâsât fî'l-Luğa ve'l-Lehecât ve'l-Esâlib*, çev. Ramazan Abduettevâb, Mektebetu'l-Hâncî, Kahire, 1980.
- G.Ernest Wright, ed., *The Bible and the Ancient Near East*, 1st ed. (Garden City, NY: Doubleday, 1961) pp. 54-66.
- Galanti, Avram, "Türkiye ve Sâmî Dilleri", Sad. Nurettin Ceviz-Musa Yıldız, *Nüşa*, Sayı: 15 (Güz-2004), Ankara, 2004.

- Galanti, Avram, “İbranicenin Gelişmesine Arapça’nın Katkısı”, Sad. Nurettin Ceviz-Musa Yıldız, *Nüşa*, Sayı: 16 (Kış-2005), Ankara, 2005.
- el-Gavs, Muhtâr, *Lugatu Kureyş*, Dâru’l-Mi’râc ed-Devliyye, Riyad, 1997, I. Baskı.
- Gibson, John C.L., *Textbook of Syrian Semitic Inscriptions*, Clarendon Press, 1971, I-II.
- Ginsberg, H. L. “Aramaic Studies Today”, *Journal of the American Oriental Society*, Vol. 62, No. 4. (Dec., 1942), pp. 229-238.
- Goitein, Shlemo Dov, *Yahudiler ve Araplar: Çağlar Boyu İlişkileri*, çev. Nuh Arslantaş-Emine Buket Sağlam, İz Yayıncılık, İstanbul, 2004.
- Grayson, A. Kirk, “Shalmaneser III and the Levantine States: The ‘Damascus Coalition Rebellion’”, *The Journal of Hebrew Scriptures*, Vol. 5, 2004.
- Grintz, Jehoshua M., “On The Original Home of The Semites”, *Journal of Near Eastern Studies*, Vol. 21, No. 3. (Jul., 1962), ss. 186-206.
- el-Hafâcî, Şihâbuddîn Ahmed, *Şifâu’l-Galîl fî mâ fî Kelâmi’l-Arab mine’d-Dahîl*, thk. Muhammed Keşşâş, Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, Beyrut, 1998, I. Baskı.
- Halife, Abdulkerîm, *el-Lugatu’l-Arabiyye ve’t-Ta’rib fî Asri’l-Hadîs*, Mecmau’l-Lugati’l-Arabiyye el-Urdunî, Amman, 1987, I. Baskı
- Halîl, Hilmi, *el-Muvelled fi’l-Arabiyye*, Dâru’n-Nahdati’l-Arabiyye, Beyrut, 1985, II. Baskı.
- el-Hamevî, Yâkût, *Mu’cemu’l-Buldân*, Dâru Sâdır, Beyrut, 1977.
- Hamilton, R. A. B., “Archaeological Sites in the Western Aden Protectorate”, *The Geographical Journal*, Vol. 101, No. 3. (Mar., 1943), pp. 110-117.
- Hammûde, Abd. Huseyn, *Târihu’l-Arab Kable’l-İslâm*, Dâru’s-Sekâfe li’n-Neşr, Kahire, 2006, I. Baskı.
- Harman, Ö. Faruk, “İbrahim”, *DİA*, İstanbul, 2000, XXI.
- Hasan, Ca’fer Hâdî, “İbranice”, *DİA*, İstanbul, 2000, XXI.
- Hasan, İbrahim Hasan, *Târihu’l-İslâm*, Mektebetu’n-Nahdati’l-Mısriyye, Kahire, 1964, 7. Baskı.
- Helfritz, Hans, “The First Crossing of Southwestern Arabia”, *Geographical Review*, Vol. 25, No. 3. (Jul., 1935), pp. 395-407.
- Hemdânî, İbnu’l-Hâik *Sıfatu Cezîrati’l-Arab*, thk. Muhammed b. Ali el-Ekva‘ el-Havâlî, Dâru’l-Yemâme, Riyad, 1977.

- Hicâzî, Mahmud Fehmî, *İlmu 'l-Lugati 'l-Arabiyye*, t.y., b.y.
- Hilprecht, H. V., *The Earliest Version of the Babylonian Deluge Story and the Temple Library of the Nippur*, University of Pennsylvania, Philadelphia, 1910.
- Hitti, Philip K., *History of The Arabs-From The Earliest Times to The Present*, The Macmillan Company, New York, 1951, V. Baskı.
- _____ *History of Syria: Including Lebanon and Palestine* (New York: Macmillan, 1951) 61, *Questia*, 28 Apr. 2007.
- Hommel, Fritz, "On the Historical Results of Eduard Glaser's Explorations in South Arabia", *Hebraica*, Vol. 6, No. 1 (Oct. 1888), pp. 49-54.
- Hoyland, Robert G., *Arabia and Arabs-From The Bronze Age to The Coming of Islam*, Routledge, London, 2001.
- el-Hûlî, Emîn, *Dirâsât İslâmiyye*, Matbaatu Dâri'l-Kutubi'l-Mısriyye, Kahire, 1996.
- Huseyn, Mahmud Hâc, *Târîhu 'l-Kitâbeti 'l-Arabiyye ve Tatavvuruhû ve Usûlu 'l-İmlâ el-Arabî*, Vizâratu's-Sekâfe, Dimeşk, 2004, I-II.
- Hyatt, J. Phil "The Ras Shamra Discoveries and the Interpretation of the Old Testament", *Journal of Bible and Religion*, Vol. 10, No: 2 (May. 1942), pp. 67-75.
- el-İsfehânî, er-Râgıb, *el-Mufredât fî Garîbi 'l-Kur'ân*, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, t.y.
- Ingrams, W. H., "The Exploration of the Aden Protectorate", *Geographical Review*, Vol. 28, No. 4. (Oct., 1938), pp. 638-651.
- el-İstahrî, Ebû İshâk, *Mesâliku 'l-Memâlik*, neşr. Dâru Sâdır, Matbaatu Brill, Leiden, 1927.
- İbn Ebî Tâlib, Ebû Muhammed Mekkî, *el-Umde fî Garîbi 'l-Kur'ân*, thk. Yusuf Abdurrahman el-Mar'aşlî, Muessesetur'r-Risâle, Beyrut, 1984, I. Baskı.
- İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fî 't-Târih*, thk. Ebu'l-Fidâ Abdullah el-Kâdî, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1987, I. Baskı.
- İbn Fâris, Ebu'l-Huseyn, *Makâyîsu 'l-Luğa*, thk. Abdusselâm Hârun, İttihâdu'l-Kuttâbi'l-Arab, 2002.
- İbnu'l-Hâim, Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed, *et-Tibyân fî Tefsîri Garîbi 'l-Kur'ân*, thk. Dâhî Abdalbâkî Muhammed, Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrut, 2003, I. Baskı.
- İbn Haldûn, *Mukaddimetu İbn Haldûn*, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 2001.
- İbn Hâleveyhi, el-Huseyn b. Ahmed, *Leyse fî Kelâmi 'l-Arab*, thk. Ahmed Abdulgafûr Attar, b.y., Mekke, 1979, II. Baskı.

- İbn Hasnûn, Abdullah b. el-Huseyn, *Kitâbu'l-Lugât fi'l-Kur'ân*, thk. Salâhuddîn el-Muneccid, Matbaatu'r-Risâle, Kahire, 1946.
- İbn Hazm, *Cemheratu Ensâbi'l-Arab*, thk. Abdusselâm Muhammed Harun, Dâru'l-Meârif, Kahire, 1962.
- İbnu'l-Kelbî, *Kitâbu'l-Esnâm*, thk. Ahmed Zeki Bâşâ, Dâru'l-Kutubi'l-Mısriyye, Kahire, 1995, III. Basım.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdillâh b. Muslim, *el-Me'ârif*, thk. Servet 'Ukâşe, Dâru'l-Me'ârif, Kahire, 1981, IV. Baskı.
- _____, Ebû Muhammed b. Abdillâh b. Muslim, *Tefsîru Garîbi'l-Kur'ân*, thk. es-Seyyid Ahmed Sakr, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1978.
- İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, Dâru'l-Me'ârif, Kahire, tsz.
- İbn Sîde, Ali b. İsmail, *el-Muhkem ve'l-Muhîtu'l-'A'zam fi'l-Luğa*, thk. Abdussettâr Ahmed Ferrâc, b.y., 1958, I. Baskı, I-VII.
- İsâ, Ahmed Bek, *et-Tehzîb fî Usûli't-Ta'rib*, Matbaatu Mısır, Kahire, 1923, I. Baskı.
- İsâ Şehhâte, İsâ Ali, *ed-Dirâsâtu'l-Lugaviyye li'l-Kur'âni'l-Kerîm fî Evâili'l-Karni's-Sâlisi'l-Hicrî*, Dâru Kubâ, Kahire, 2001.
- el-İskenderî, Ahmed, "Esmâun Arabiyye li Musemmeyâtin Hadîse", *Mecelletu Mecmai'l-Lugati'l-Arabiyye el-Melekî*, sayı: 1, Kahire, 1935.
- İşler, Emrullah, "Türkçedeki Arapça Alıntı Kelimelerde Farsça Etkisi", *V. Uluslararası Türk Dil Kurultayı Bildirileri*, TDK, Ankara, 2004
- Jastrow, Marcus, *A Dictionary of the Targumim, the Talmud Babli and Yerushalmi, and the Midrashic Literature*, Luzac & Co., London, 1903, Vol.I-VI.
- Jeffery, Arthur, *The Foreign Vocabulary of the Qur'an*, ed. B. Bhattacharyya, b.y., Kahire, 1937
- Joomal, Ali Hân, *el-Kitâbu'l-Mukaddes Kelimetullâh em Kelimetu'l-Beşer*, terc. Ramazan es-Safnavî, Mektebetu'n-Nâfize, Kahire, 2007.
- Joüan, Paul S.J., *A Grammar of Biblical Hebrew*, Editrice Pontificio Istituto Biblico, Roma, 2003.
- el-Kalkaşendî, Ahmed *Kalâidu'l-Cumân fi't-Ta'rif bi Kabâili Arabi'z-Zemân*, thk. İbrahim el-Ebyârî, Dâru'l-Kitâbi'l-Mısri, Kahire, 1982, II. Baskı.
- Kâmil, Murâd, el-Bekrî, Muhammed Hamdi, *Târihu'l-Edebi's-Suryânî*, Dâru's-Sekâfe, Kahire, t.y.
- Kırca, Celal, "Âd" *DİA*, İstanbul, 1988.

- King, L. W, *Bronze Reliefs From The Gates of Shalmaneser King of Assyria B.C. 860-825*, Oxford University Press, London, 1915.
- Kraeling, E.G., “The Origin of The Name Hebrews”, *The American Journal of Semitic Languages and Literatures*, Vol. 58, No. 3. (Jul., 1941), pp. 237-253.
- Kramer, Sam. Noah, *Sumerian Mythology: A Study of Spiritual and Literary Achievement in the Third Millennium B.C*, Revised ed. (Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1972) 20, Questia, 31 May 2007.
- Kubeysî, M. Behcet, *Melâmih fî Fıkhi'l-Lehecâti'l-Arabiyyât-mine'l-Akkâdiyye ve'l-Ken'âniyye ve hattâ es-Sebeyye ve'l- Adnâniyye*, Dâru Şem'el, Dimeşk, 1999.
- el-Kuraşî, Tâcuddîn Ebu'l-Mehâsin, *et-Tercemân an Garîbi'l-Kur'ân*, thk. Yahyâ Murad, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 2004, I. Baskı.
- Leachman, G. E. “A Journey in North-Eastern Arabia”, *The Geographical Journal*, Vol. 37, No. 3. (Mar., 1911), pp. 265-274
- Lewis, Bernard, *Semites and Anti-Semites: An Inquiry into Conflict and Prejudice*, W. W. Norton & Company, New York, 1999, s. 43-44
- Luckenbill, D. D., “The Early Religion of Palestine”, *The Biblical World*, Vol. 35, No: 5(May. 1910), pp. 296-308.
- el-Makdisî, Ebû Abd., *Kitâbu Ahsenu't-Tekâsîm fî Ma'rifet'il-Ekâlîm*, neşr. Dâru Sâdır, Matbaatu Brill, Leiden, t.y.
- Margoliouth,D.S., *İslamiyet Öncesi Arap-İsrailoğulları İlişkileri*, çev.Suat Ertüzün, Kaknüs Yay., İstanbul, 2003, s. 19-20.
- Masry, Abdullah H., “Traditions of Archeological Research in the near East”, *World Archaeology*, Vol. 13, No. 2, Regional Traditions of Archeological Research I. (Oct., 1981), pp. 222-239
- Mehrân, M.Beyûmî, “es-Sâmiyyûn ve'l-Ârâ Elletî Dâret Havle Mevtinihim el-Aslî”, *Mecelletu Kullliyyeti'l-Lugati'l-Arabiyye* (ayrı basım), Riyad, 1974, sayı 4, s. 255-256
- _____ *Misr ve's-Şarku'l-Ednâ el-Kadîm-el-Mağribu'l-Kadîm*, Dâru'l-Ma'rife el- Câmî'iyye, İskenderiyye, 1990.
- Mes'ud, Cemal, *Ahtâun Yecibu en Tusahhaha fî't-Tarih-Târihu'l-Ummeti'l-Muslime el-Vâhide*, Dâru'l-Vefâ, el-Mansûra, 1991, s. 169-174.
- Mirrîh, A. Mes'ud, *el-Arabiyyetu'l-Kadîme ve Lehecâtuhâ*, el-Mecmau's-Sakafî, Ebû Zaby, 2000, s. 15-16.
- Moritz, B., “Arabistan (Yazı)”, *İA*, I.

- Moscato, Sabatino, *Ancient Semitic Civilizations*, 1st ed. (New York: G. P. Putnam's Sons, (1957) s. 24, Questia, 20 Apr. 2007.
- Ullendorf, Edward, Spitaler, Anton, Won Soden, Wolfram, *An Introduction to The Comparative Grammar of The Semitic Languages-Phonology and Morphology*, Otto Harrasowitz, Wiesbaden, 1980.
- el-Muberrid, Ebu'l-Abbas *Nesebu Adnân ve Kahtân*, Lecnetu't-Te'lîf ve't-Terceme, Kahire, 1936.
- Muh. Ali, M. Abdullatîf, *Sicillâtu Mârî*, Dâru'l-Ma'rife el-Câmiyye, İskenderiye, 1985.
- Muss-Arnolt, W., Theological and Semitic Literature for the Year 1900, *The American Journal of Semitic Languages and Litarature*, Vol XVII, No: 3, April 1901, pp. 1-108
- Theological and Semitic Literatures for the Year 1901, *The American Journal of Semitic Languages and Litaratures*, Vol XVIII, No: 3, April 1902, pp. 1-112.
- al-Nasif, Abdallah, "Al-'Ula (Saudi Arabia): A Report on a Historical and Archaeological Survey", *Bulletin (British Society for Middle Eastern Studies)*, Vol. 8, No. 1. (1981), pp. 30-32.
- Nebhân, Hâlid Ali, *Kavmu Âd ve İremu Zâti'l-Îmâd*, Mektebetu'n-Nâfize, Kahire, 2006.
- Nedvî, S.Süleyman, *Âd, Semûd, Medyen*, terc. Abdullah Davudoğlu, İnkılâb Yay., İstanbul, 2003.
- Olender, Maurice, *Cennetin Dilleri -Tanrısıl bir Çift: Ariler ve Sâmîler*, çev. Nevzat Yılmaz, Dost Kitabevi, Ankara, 1998.
- Olmstead, A.T., "Assyrian Government of Dependencies", *The American Political Science Review*, Vol. 12, No. 1. (Feb., 1918), pp. 63-77.
- "Babylonia as an Assyrian Dependency", *The American Journal of Semitic Languages and Literatures*, Vol. 37, No. 3. (Apr., 1921), pp. 212-229.
- "Shalmaneser and the Establishment of Assyrian Power", *Journal of the American Oriental Society*, Vol. 41 (1921), ss. 341-382.
- "The Assyrian Chronicle", *Journal of the American Oriental Society*, Vol. 34. (1915), pp. 344-368.
- Osman, Ahmed, *fi'-Şi'ri'l-Câhilî ve'l-Lugati'l-Arabiyye*, Mektebetu'ş-Şurûk, Kahire, 1996.
- Ömer, Ahmed Muhtâr, *Lugatu'l-Kur'ân-Dirâse Tevsîkiyye Fenniyye*, Muessesetu'l-Kuveyt li't-Takaddumi'l-İlmî, Kuveyt, 1997.

- Önkal, Ahmet, "Cedis", *DİA*, VII.
- Örs, Hayrullah, *Musa ve Yahudilik*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1966, s. 33-34.
- Öztuna, Yılmaz, *Devletler ve Hanedanlar -İlk Çağ ve Asya-Afrika Devletleri*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1996, I-V.
- Paton, Lewis Bayles, "Canaanite Influence on the Religion of Israel", *The American Journal of Theology*, Vol. 18, No: 2 (Apr. 1914), pp. 205-224.
- Peters, John, "The Home of the Semites", *Journal of the American Oriental Society*, Vol. 39.
- _____ "The Terms Amorite and Hittite in the Old Testament", *Vetus Testamentum*, Vol. 22, Fasc. 1 (Jan. 1972), pp. 64-81
- Peucker, Karl, "Musil's Explorations in Northern Arabia, 1908-9", *The Geographical Journal*, Vol. 35, No. 5. (May, 1910), pp. 579-581
- Philby, H. St. J. B., "Two Notes from Central Arabia", *The Geographical Journal*, Vol. 113. (Jan. - Jun., 1949), pp. 86-93
- _____ "Across Arabia: From the Persian Gulf to the Red Sea", *The Geographical Journal*, Vol. 56, No. 6. (Dec., 1920), pp. 446-463.
- Postgate, J.N., "The Land of Assur and the Yoke of Assur", *World Archaeology*, Vol. 23, No. 3, Archaeology of Empires. (Feb., 1992), pp. 247-263.
- Pratico, Gary D., Pelt Miles V. Van, *Basics of Biblical Hebrew*, Zondervan, Grand Rapids, Michigan, 2001.
- Raymond, Westbrook, "Babylonian Diplomacy in the Amarna Letters," *The Journal of the American Oriental Society* 120,3 (2000): 377
- Râzi, Fahrudin, *Mefâtihu 'l-Gayb*, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1981, I. Basım, XXIX.
- Reade, Julian, "Assyrian King-Lists, the Royal Tombs of Ur, and Indus Origins", *Journal of Near Eastern Studies*, Vol. 60, No. 1. (Jan., 2001), pp. 1-29
- er-Revsân, Mah. Muh. *el-Kabâilu's-Semûdiyye ve's-Safeviyye-Dirâse Mukârine*, Câmîatu Meliki Suûd, Riyad, 1992.
- Rowton, M.B., "The Material from Western Asia and the Chronology of the Nineteenth Dynasty" *Journal of Near Eastern Studies*, Vol. 25, No. 4. (Oct., 1966), pp. 240-258.
- Sakioğlu, Mehmet, *Tevrat'ı Kim Yazdı?*, Ozan Yayıncılık., İstanbul, 2004.
- Salih, Muhsin Muh., *History of Palestine-A Methodological Study of a Critical Issue*, al-Falah Foundation, Kahire, 2005.

- Sâlih, Subhî, *Dirâsât fî Fıkhi'l-Luğa*, Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, Beyrut, 1989.
- Sâlim, es-Sey. Abdulazîz, *Târihu'l-Arab fî Asri'l-Câhiliyye*, Dâru'n-Nahdati'l-Arabiyye, Beyrut, t.y.
- es-Sâmerrâî, İbrahim, *et-Tevzî'u'l-Lugavî el-Cuğrâfî fi'l-'Irâk*, Mektebetu Lubnân, Beyrut, 2002, I. Baskı.
- _____ *fi'l-Mustalahi'l-İslâmî*, Dâru'l-Hadâse, Beyrut, 1990, I. Baskı
- Sâmi, Şemseddin, *Kâmûsu'l-A'lâm*, Kaşgar Neşriyat, Ankara, 1996, IV, s. 3138.
- es-Sa'rân, Mahmûd, *İlmu'l-Luğa*, Dâru'n-Nahdati'l-Arabiyye, Beyrut, t.y.
- Sekkâl, Deyzîre, *el-Arab fî'l-Asri'l-Câhilî*, Dâru's-Sadâkati'l-Arabiyye, Beyrut, 1995, I. Basım.
- Sellûm, Davud, *Dirâsetu'l-Lehecât el-Kadîme*, el-Mektebetu'l-İlmiyye, Lahor, 1976.
- es-Sicistânî, Ebû Bekr Muhammed b. Uzeyz, *Garîbu'l-Kur'ân Alâ Hurûfi'l-Mu'cem*, thk. Ahmed Abdulkâdir Salâhiyye, Dâru Talâs, Dimeşk, 1993
- Stinespring, W. F., "History and Present Status of Aramaic Studies", *Journal of Bible and Religion*, Vol. 26, No. 4. (Oct., 1958), pp. 298-303.
- Susa, Ahmed, *Tarihte Araplar ve Yahudiler-İki İbrahim, İki Musa, İki Tevrat*, çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul, 2005, I. Baskı.
- es-Suyûtî, Celâluddîn, *el-İtkân fî Ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Mustafa Dîb el-Buğa, Dâru İbn Kesîr, Dimeşk, 1996, III. Baskı, I-II.
- _____ *el-Muzhir fî Ulûmi'l-Luğa ve Envâ'ihâ*, Muhammed Ahmed Cadelmevla, Ali Muhammed Bicavi, Muhammed Ebu'l-Fazl İbrâhim, II. Baskı, Kahire, Dâru İhyai'l-Kütubi'l-Arabiyye, t.y., I-II.
- eş-Şâfîî, Muhammed b. İdris, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Zâhid el-Kevserî, Mektebetu'l-Hâncî, Kahire, 1994, II. Baskı.
- Şahin, Abdussabûr, *el-Kırâatu'l-Kur'âniyye fî Dav'i İlmi'l-Luğa'l-Hadîs*, Mektebetu'l-Hâncî, Kahire, t.y.
- Şîr, es-Seyyid Eddî, *Mu'cemu'l-Elfâzi'l-Fârisiyyeti'l-Muarraba*, Mektebetu Lubnân, Beyrut, 1990.
- et-Taberî, İbn Cerîr, *Târihu'r-Rusul ve'l-Mulûk*, thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim, Dâru'l-Meârif, Kahire, 1967, II. Baskı.
- _____ *Câmiu'l-Beyân an Tefsîri'l-Kur'ân*, thk. Mahmud Muhammed - Ahmed Muhammed Şakir, Mektebetu İbn Teymiyye, Kahire, t.y., II. Baskı.
- Tanyu, Hikmet, "Cudi Dağı", *DİA*, VIII.
- _____ "Ağrı Dağı" *DİA*, I, 481.

- et-Tebrîzî, İbnu'l-Hatîb, *Şerhu'l-Muallakâti'l-Aşri'l-Muzehhebât*, thk. Umer Fâruk et-Tabbâ', Dâru'l-Erkam, Beyrut, t.y.
- Thomas, Bertram, "Among Some Unknown Tribes of South Arabia", *The Journal of the Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland*, Vol. 59. (Jan. - Jun., 1929), pp. 97-111.
- _____ "Anthropological Observations in South Arabia", *The Journal of the Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland*, Vol. 62. (Jan. - Jun., 1932), pp. 83-103.
- Thomas, Bertram, Wyllie, B.K.N., "A Camel Journey Across the Rub' Al Khali", *The Geographical Journal*, Vol. 78, No. 3 (Sept., 1931), pp. 209-238.
- Tosun, Mebrure, Yalvaç, Kadriye, *Sümer, Babil, Assur Kanunları ve Ammi-Saduqa Fermanı*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1975.
- Trautz, M., G.A. Wallin and "The Penetration of Arabia", *The Geographical Journal*, Vol. 76, No. 3 (Sept.1930), pp. 248-252.
- 'Ukâşe, Mahmûd, *Asvâtu'l-Luğa*, Mektebetu Dâri'l-Ma'rife, Kahire, 2007.
- Vâfi, Ali Abdulvâhid, *Fikhu'l-Luğa*, Dâru Nahdati Misr, Kahire, t.y.
- Vecdî, Ferîd, *Dâiratu Meârifi'l-Karni'l-İşrîn*, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1971, III. Basım.
- Wayne T. Pitard, "Chapter One Syria-Palestine in the Bronze Age," *The Oxford History of the Biblical World*, ed. Michael D. Coogan (New York: Oxford University Press, 2001) 31-33
- Weitzman, Steve, "Why Did The Qumran Community Write in Hebrew?" *The Journal of the American Oriental Society*, Vol. 119, 1999.
- Welfenson, Israel, *Târîhu'l-Lugâti's-Sâmiyye*, Dâru'l-Kalem, Beyrut, t.y.
- Wright, John Kirtland, "Northern Arabia: The Explorations of Alois Musi", *Geographical Review*, Vol. 17, No. 2. (Apr., 1927), pp. 177-206.
- Yavuz, Galip, *Yabancı Kelimelerin Arapçalaşması-Sosyo-Kültürel Arka Plan*, Seyran Yayınları, Sivas, 2007.
- Yıldız, Hakkı Dursun, "Arabistan (Tarih)" *DİA*, TDV Yay., İstanbul, 1991.
- _____ "Arap" *DİA*, TDV Yay., İstanbul, 1991.
- Yusuf, İbrahim el-Hâc, *Devru Mecâmiu'l-Lugati'l-Arabiyye fi't-Ta'rib*, Kulliyetu'd-Da'veti'l-İslâmiyye, Trablus, 2002.
- Zağlûl, eş-Şahhât Seyyid, *es-Suryân ve'l-Hadâratu'l-İslâmiyye*, el-Hey'etu'l-Misriyye el-Âmme li'l-Kitâb, İskenderiye, 1975.

- Zaza, Hasan, *es-Sâmiyyûn ve Luğatuhum*, Daru'l-Kalem, Dimeşk, 1990, II. Baskı.
- ez-Zebîdî, es-Seyyid M., *Tâcu'l-Arûs min Cevâhiri'l-Kâmûs*, thk. Abdu'lalîm et-Tahâvî, Matbaatu Hukûmeti'l-Kuveyt, el-Kuveyt, 2000, I-XL.
- Zeydân, Corci, *el-'Arabu Kable'l-İslâm*, Dâru Mektebeti'l-Hayât, Beyrut, t.y.

<http://www.3dsr.com/antiquiteslouvre/index.php?rub=img&img=213&cat=11>
(19.05.07)

<http://tr.wikisource.org/wiki/Simurg> (19.06.07)

<http://tr.wikipedia.org/wiki/Ârâmîce> (23.08.07)

http://observe.arc.nasa.gov/nasa/exhibits/ubar/ubar_1-5.html (25.07.07)

<http://new.hadhramaut.info/index.php/plain/content/view/full/10723> / 02.08.07)

http://mcadams.posc.mu.edu/txt/ah/Persia/Behistun_txt.html (08.08.07)

<http://en.wikipedia.org/wiki/Zincirli> (27.08.07)

http://en.wikipedia.org/wiki/William_Muir (05.07.07)

http://en.wikipedia.org/wiki/Western_Neo-Aramaic (07.09.07)

<http://en.wikipedia.org/wiki/Uruk> (22.06.07)

<http://en.wikipedia.org/wiki/Urartu> (13.05.07)

<http://en.wikipedia.org/wiki/Ur> (22.06.07)

http://en.wikipedia.org/wiki/Ugaritic_alphabet (21.08.07)

<http://en.wikipedia.org/wiki/Ugarit> (13.06.07)

http://en.wikipedia.org/wiki/Tiberian_vocalization (23.08.07).

http://en.wikipedia.org/wiki/The_Kurkh_Monolith. (07.01.2007)

<http://en.wikipedia.org/wiki/Tayma> (17.07.07)

<http://en.wikipedia.org/wiki/Sirach> (23.08.07)

<http://en.wikipedia.org/wiki/Sidon> (12.06.07)

<http://en.wikipedia.org/wiki/Sheba>

http://en.wikipedia.org/wiki/Sabaeen_Kingdom (04.08.07).

http://en.wikipedia.org/wiki/Sea_Peoples (13.06.07)

http://en.wikipedia.org/wiki/Rosetta_Stone (08.08.07)

<http://en.wikipedia.org/wiki/Qataban> (04.08.07)

http://en.wikipedia.org/wiki/Phoenician_languages (20.06.07)

http://en.wikipedia.org/wiki/Punic_language (21.08.07)
<http://en.wikipedia.org/wiki/Philistines> (12.06.07)
<http://en.wikipedia.org/wiki/Petra> (16.07.07)
<http://en.wikipedia.org/wiki/Papyrus> (11.06.07)
<http://en.wikipedia.org/wiki/Palmyra> (04.08.07)
http://en.wikipedia.org/wiki/Nimrod_%28king%29 (31.05.07)
http://en.wikipedia.org/wiki/Mount_Horeb (13.07.07)
http://en.wikipedia.org/wiki/Middle_Bronze_Age_alphabets (21.08.07)
<http://en.wikipedia.org/wiki/Meluhha> (07.01.2007)
http://en.wikipedia.org/wiki/Meda%27in_Saleh (16.07.07)
<http://en.wikipedia.org/wiki/Masoretic>; <http://www.jewishencyclopedia.com/view.jsp?artid=246&letter=M> (23.08.07)
http://en.wikipedia.org/wiki/Mari%2C_Syria (05.06.07)
http://en.wikipedia.org/wiki/Mandaic_language (07.09.07)
<http://en.wikipedia.org/wiki/Ma%27in> (04.08.07)
<http://en.wikipedia.org/wiki/Lullubi> (19.05.07)
<http://en.wikipedia.org/wiki/Lakhmids> (12.06.07)
<http://en.wikipedia.org/wiki/Kutha> (22.06.07)
http://en.wikipedia.org/wiki/Kings_of_Babylon (23.06.07)
http://en.wikipedia.org/wiki/Kingdom_of_Awsan (02.08.07)
<http://en.wikipedia.org/wiki/Kindah> ve <http://en.wikipedia.org/wiki/Kindites> (04.08.07)
http://en.wikipedia.org/wiki/Johann_Gottfried_Eichhorn. (16.03.07)
http://en.wikipedia.org/wiki/Iram_of_the_Pillars (25.07.07)
<http://en.wikipedia.org/wiki/Hyksos> (28.02.07)
<http://en.wikipedia.org/wiki/Hittites> (04.06.07)
<http://en.wikipedia.org/wiki/Himyar> (04.08.07)
<http://en.wikipedia.org/wiki/Hagrites> (15.01.07)
<http://en.wikipedia.org/wiki/Hadramut> (02.08.07)
<http://en.wikipedia.org/wiki/Gutian> (29.05.07)
<http://en.wikipedia.org/wiki/Golyat> (14.06.07)
<http://en.wikipedia.org/wiki/Ghassan> (04.08.07)
<http://en.wikipedia.org/wiki/Fennel> (12.06.07)
http://en.wikipedia.org/wiki/Ephrem_the_Syrian (06.09.2007)

http://en.wikipedia.org/wiki/Eliezer_Ben-Yehuda (26.08.07)

<http://en.wikipedia.org/wiki/Elephantine> (12.06.07)

http://en.wikipedia.org/wiki/Eblaite_language (18.08.07)

<http://en.wikipedia.org/wiki/Ebla>. (23.02.2007)

http://en.wikipedia.org/wiki/De_Goeje (21.08.07)

http://en.wikipedia.org/wiki/Cyrus_Gordon (21.08.07)

http://en.wikipedia.org/wiki/Code_of_Hammurabi (30.05.07)

<http://en.wikipedia.org/wiki/Cassite> (04.05.07)

<http://en.wikipedia.org/wiki/Canaanites> (20.08.07)

<http://en.wikipedia.org/wiki/Byblos> (11. 06.07)

http://en.wikipedia.org/wiki/Biblical_archaeology. (23.02. 2007)

<http://en.wikipedia.org/wiki/Bethel> (27.06.07)

http://en.wikipedia.org/wiki/Behistun_Inscription (08.08.07)

<http://en.wikipedia.org/wiki/Barhebraeus> (06.09.2007)

<http://en.wikipedia.org/wiki/Axum> (27.04. 2007)

http://en.wikipedia.org/wiki/Kingdom_of_Axum (27.04. 2007).

http://en.wikipedia.org/wiki/Arabic_alphabet (10.09.07).

<http://en.wikipedia.org/wiki/Aramaic>;http://en.wikipedia.org/wiki/Neo-Aramaic_languages;;

<http://en.wikipedia.org/wiki/Aramaic> (27.08.07)

http://en.wikipedia.org/wiki/Amarna_Letters. (27.02.07)

<http://en.wikipedia.org/wiki/Amalek>. (15.01.07)

<http://en.wikipedia.org/wiki/Al-Hirah> (04.08.07)

<http://ar.wikipedia.org/wiki/%D9%81%D9%8A%D9%84%D8%A9> (28.08.07)

<http://www.jewishencyclopedia.com/view.jsp?artid=17&letter=E&search=eber> (22. 02. 2007)

<http://www.geocities.com/tfpsikoloji/timur/01.htm> (18. 04. 2007)

<http://www.armenianhistory.info/origins.htm> (13.05.07)

http://en.wikipedia.org/wiki/Ur_Kasdim (24.06.07)

<http://en.wikipedia.org/wiki/Hebrew> (26.08.07)

<http://en.wikipedia.org/wiki/Harran> (19.06.07)

http://en.wikipedia.org/wiki/Hanging_Gardens_of_Babylon (13.05.07)

<http://en.wikipedia.org/wiki/Dioscurides>. (19.01.07)

http://en.wikipedia.org/wiki/Bible_archaeology (07.05.07)
http://en.wikipedia.org/wiki/August_Ludwig_von_Schl%C3%B6zer. (16.03.07)
<http://en.wikipedia.org/wiki/Aram-Naharaim> (19.06.07)
http://en.wikipedia.org/wiki/Aleppo_Codex (24.08.07)
<http://en.wikipedia.org/wiki/Abram> 23.06.07)
http://en.wikipedia.org/wiki/Battle_of_Qarqar (07.01.2007)
<http://www.questia.com/PM.qst?a=o&d=4799956>
<http://en.wikipedia.org/wiki/Petra> (16.07.07)
<http://www.questia.com/PM.qst?a=o&d=55643453>
<http://www.tulane.edu/~ntcs/pj/pjgen23-5.htm> (11.01.2007)
http://en.wikipedia.org/wiki/Tin_Islands (12.06.07)
<http://en.wikipedia.org/wiki/Talmud> (07.09.07)
<http://en.wikipedia.org/wiki/Magan> (07.01.2007)
http://en.wikipedia.org/wiki/Jewish_Babylonian_Aramaic (07.09.07)
<http://en.wikipedia.org/wiki/Hebrew> (24.08.07)
<http://en.wikipedia.org/wiki/Ebla> (12.06.07)
<http://en.wikipedia.org/wiki/Aramaic> (07.08.07)
<http://www.questia.com/PM.qst?a=o&d=55643453>
<http://www.questia.com/PM.qst?a=o&d=37430078>
<http://www.questia.com/PM.qst?a=o&d=3525686>
<http://www.questia.com/PM.qst?a=o&d=3130018>
<http://www.questia.com/PM.qst?a=o&d=101242062>
<http://www.questia.com/PM.qst?a=o&d=101242062>
<http://www.questia.com/PM.qst?a=o&d=100942615> (16.03. 2007)

ÖZGEÇMİŞ

Doğum Yeri ve Yılı : Erzurum-1976

Öğr.Gördüğü Kurumlar	Başlama Yılı	Bitirme Yılı	Kurum Adı
Lise	: 1990	1994	Bursa - İ.H.L.
Lisans	: 1994	1999	Ankara İlahiyat
Yüksek Lisans	: 2000	2002	U.Ü. Sosyal Bil. Enst.
Doktora	: 2002	2007	U.Ü. Sosyal Bil. Enst.
Medeni Durum	: Evli		
Bildiği Yabancı Diller ve Düzeyi	: Arapça, İngilizce		
Çalıştığı Kurum (lar)	Başlama ve Ayrılma Tarihleri	Çalışılan Kurumun Adı	
	1. 03.11.1999	Ank.Ü. İlahiyat Fak.	

Yurtdışı Görevleri :

Kullandığı Burslar :

Aldığı Ödüller :

Üye Olduğu Bilimsel ve Meslekî Topluluklar :

Editör veya Yayın Kurulu Üyelikleri :

Yurt İçi ve Yurt Dışında katıldığı Projeler :

Katıldığı Yurt İçi ve Yurt Dışı Bilimsel Toplantılar:

Yayımlanan Çalışmalar :

Diğer :Arap Dilinde Çokanlamlılık (Yüksek Lisans Tezi)

Tarih-İmza
17.10.2007

Adı Soyadı
Ömer ACAR